مهراڻ

ABC CERTIFIED

نمبر 4- سال 2008ع

سنڌي ادبي بورڊ

Digitized By M. H. Panhwar Institute Of Sindh Studies, Jamshoro.

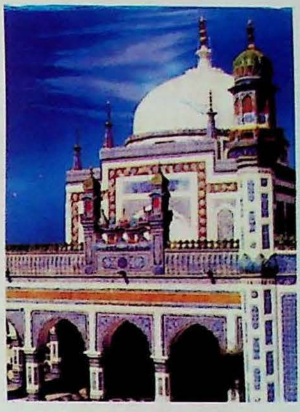

ھيءَ جا لات لطيف جي

اَصُل عاشِقَنِ جو، سِرُ نہ سانديڻ ڪَمُ،
سؤ سِسيان ئي اڳرو، سَندو دوسان دَمُ،
ھيءُ هَڏو ءِ چَمُ، پِڪَ پِريان جيءَ نہ پَڙي.

سُوري تي سِينگارُ، اَصُل عاشِقَنِ جو،
لُڏئا ڪِينَ لطيفُ چئي، نيزي تِئا نِروارُ،
ڪُسَڻُ جو قَرارُ، اَصُل عاشِقَنِ سِين.

سُوري سِينگاري، اَصُل عاشِقَنِ ڪي،
لُڏئا ڪِينَ لَطيفُ چئي، تيا نيزي نظاري،
ڪونِئو ڪِناري، آڻئو چاڙھي اُنِ ڪي.

سُوريءَ چَڙھڻُ، سيجَ پَسڻُ، اِيءُ ڪَمُ عاشِقَنِ،
پاھُون ڪِين پَسن، سائُو هَلَن سامُهان.

(سُرڪليان، ص 60)

”شاھ جو رسالو“

محقق: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

ناشر: سنڌ ثقافت کاتو

2009ع

ڀٽائي گهوٽ

اي ڀٽائي گهوٽ سھڻا، سيدِ عالي وقار!
بحرِ وحدت جا شناور، شاعرن جا تاجدار!
سنڌ جي سانگين جا ساٿي، غمزدن جا غمگسار!
دائما تنهنجي دعا سائيھ ۾ آٿي سُڪار!
اي حڪيمِ سنڌ! توکي سنڌ تي ساري وري،
مارئي، سسئي ۽ سورٺ لُڙڪ تي هاري وري.

سوَ سلامن جا اوھان تي، رحمتون هردم هزار،
واديءِ مهراڻ جا انمول گوهر آبدار،
هر تخيل پاڪ تنهنجو ۽ نظر يزدان شڪار،
فڪر تنهنجي جي بلندي عالمن تي آشڪار،
مورثِ سنڌي ثقافت، سيدِ عالي نزاد!
تا قيامت نانءُ تنهنجو زنده و پاينده باد!

عام جي جذبن، اُمنگن جو هميشہ ترجمان،
مُلڪ جي مظلوم مارُن جو سدائين پاسبان،
سورَ سانگين جي ڪيو توکي سدا گريہ ڪُنان،
هن زبردستيءَ جي آڏو، شاھ تون سنگِ گران،
دل وٺي آئين ازل کان تون جهان ۾ دردمند،
هر سُخن ۾ سوز تنهنجي، سادگي توکي پسند.

پاڻ تون پنهنجو تماچي، پاڻ تون نُوري نواز،
پاڻ تي ڪؤنرو، ڪيُءِ ليلان ڪي پابندِ نياز،
پاڻ تي مومل ڪيُءِ مومل شڪار ساز و باز،
پاڻ سسئي، پاڻ سهڻي، پاڻ گندريءَ جو گُداز،
مارئي ٻڌجي، عمر جو تو ڪٽي ٽوڙيو غرور،
ڪٽ ٻڌي ساهڙ ڪيئہ سهڻي جي دل ڪي چوُر چوُر.

لال لاکيڻا! اوهان جو اڄ بہ آهي فيض عام،
عالم و فاضل، مفڪر سڀ اچن بااحترام،
تنهنجي آسڻ تي اچيو، هر سال ڪن سهسين سلام،
قرب مان ڪوڙين سُڻن، ڪامل اچي تنهنجو ڪلام،
پيچ ڪو اهڙو ڀٽائي، سنڌ پنهنجي ۾ سُڪار،
مُلڪ جا ماروُ مسرت سان وجن ٿي همڪنار.

عبدالڪريم ”گدائي“

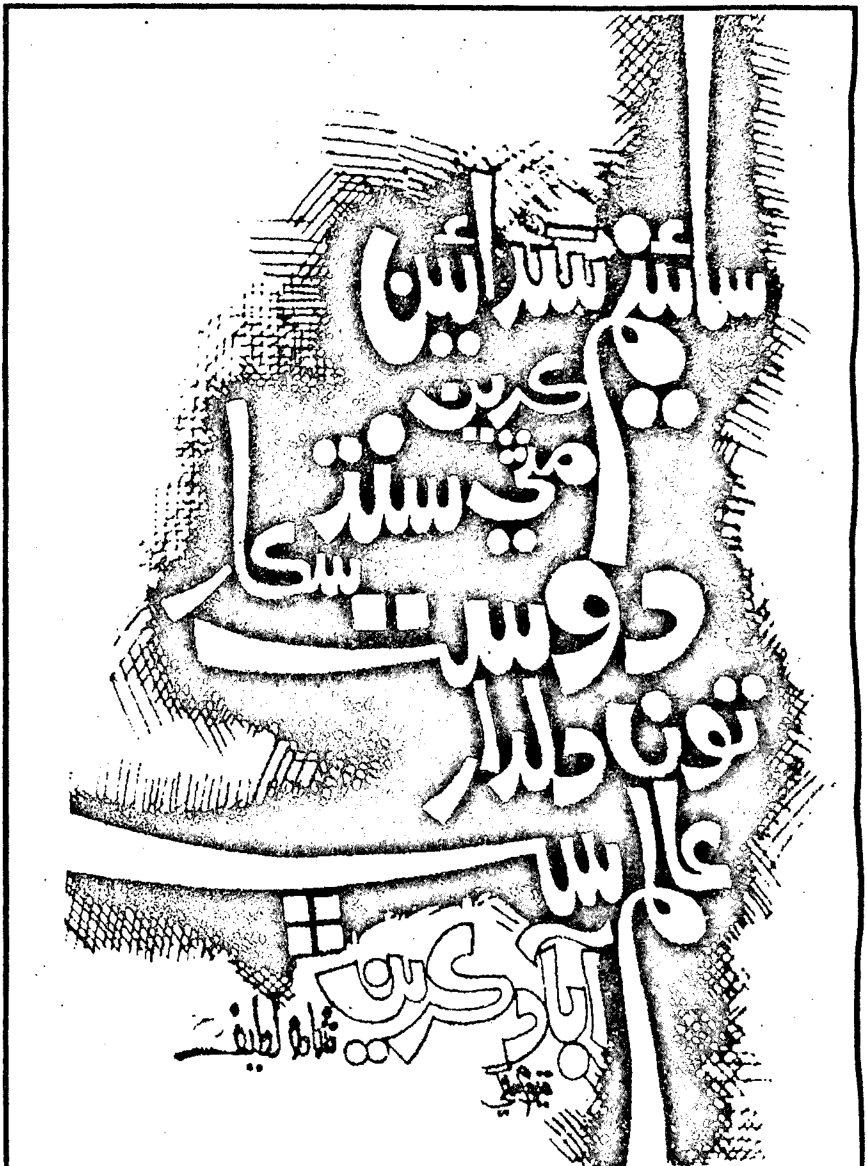

پاران ايم ايچ پنهور انستيتوٹ آف سند استديز، چامشورو۔

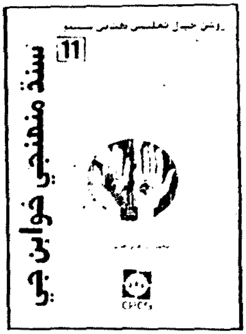

سنڌ کي سندس نالو لفظ "سنڌو" مان مليو، جنهن جي معنيٰ آهي "پاڻي" سندس نالو اُن عظيم نديءَ جي حوالي سان آهي جيڪا ان جي زرخيز ميدانن مان وهي ٿي. قديم آريا حڪمران سڄي پاڪستان، ڪشمير ۽ اُيرندي افغانستان کي "سپتہ سنڌو" يعني ستين ندين واريءَ سرزمين طور سڃاڻندا هئا. سنڌو تهذيب جي شروعات 6000 هزار سال قبل مسيح کان اڳ بہ ٿي سگهي ٿي، پر اهو تہ وڏيءَ حد تائين يقين سان چئي سگهجي ٿو تہ آمري تهذيب 3000 سال قبل مسيح کان ئي موجود آهي. جڏهن تہ موهن جي دڙي واري تهذيب 2300 قبل مسيح کان شروع ٿئي ٿي. سنڌ جو پهريون ذڪر مهاڀارت ۾ آريائي بادشاهن جي علائقي طور ٿيل هو. اُپنشدن ۾ هن ڌرتيءَ کي عمده ترين گهوڙا مهيا ڪرڻ جي مشهور سرزمين طور ساراهيو ويو هو. هُن "Huns" قبيلي ڇهين صدي قبل مسيح ۾ سنڌ تي حڪمراني ڪئي، پارس جي سلطان داريوس پنجاب کان واپسيءَ ۾ پنجين صدي قبل مسيح ۾ سنڌ فتح ڪئي ۽ اُها سلطنت جو سڀ کان اهم حصو ٿي پئي. سڪندراعظم ٻيءَ صدي قبل مسيح ۾ سنڌ کي پنهنجي وسيع سلطنت ۾ شامل ڪيو. ان وقت بہ سنڌ ۾ پٽالا جو شهر هڪ تمام ڪامياب تجارتي مرڪزي شهر هو سنڌونديءَ جي ڪناري تي، اُتي بعد ۾ هڪ وڏي جهازن جي ڪارخاني طور خوشحال اقتصادي نظام جو بنياد وڌو ويو. سڪندر کان پوءِ سنڌ ست سؤ يارنهن قبل مسيح تائين فارسين جي قبضي ۾، ۽ پوءِ هڪ دؤر کان ٻئي تائين آزاد ۽ تابع ٿيندي رهي. سترهن سالن جي محمد بن قاسم 715ع ۾ سنڌ تي حملو ڪيو ۽ پوءِ 300 سالن لاءِ هتي عرب حڪمراني قائم ٿي، جنهن ۾ 805ع بعد ڪو عرصو اُموي ۽ عباسي خليفن جي حڪمراني شامل هئي. عربن جي حڪمرانيءَ دؤران، سنڌ رياضيءَ، طب، ادب، شاعريءَ، اقتصاديات، فلسفي ۽ اسلامي علمن جي ڌار ڌار ميدانن جي عروج تي پهتل هئي. 11هين کان 19صديءَ تائين سنڌ ۾ سومرن، سمن، ارغونن، ترخانن، مغلن، ڪلهوڙن ۽ ٽالپرسلطانن حڪمراني ڪئي، ان عرصي دوران سنڌ کي محمود غزنويءَ، علاءُالدين خلجي ۽ پورچوگيزن جي فوجن انتهائي ظالماڻن حملن سان برباد ڪيو ۽ هن کي پنهنجو هڪ انمول انعام سمجهيو. برطانوي ماڻهن سنڌ جي ٽالپر حڪمرانن کي 1843ع ۾ مياڻيءَ وٽ شڪست ڏيندي، آزاد ملڪ سنڌ کي برطانوي سلطنت جو حصو بنايو ۽ 1843ع ۾ هُنن سنڌ کي بمبئي علائقي جو حصو بنائي ڇڏيو. دنيا جي تاريخ ۾ اِهي لاهاءِ چاڙها ڪهڙي ملڪ ۽ ڪهڙيءَ قوم نہ ڏٺا آهن؟ 1936ع ۾ سنڌ، گورنمينٽ آف انڊيا 1935ع ائڪٽ تحت، بمبئي علائقي کان پنهنجي آزادي ورتي ۽ 1947ع ۾ سنڌ کي "خودمختيار ۽ بااختيار" يونٽ طور پاڪستان جو حصو بڻجڻو پيو.

ـ محمد ابراهيم جويو

("سنڌ منهنجي خوابن جي"، ص 70/69،
CPCS حيدرآباد، 2008ع)

ٽماهي

ABC CERTIFIED

مهراڻ

[سنڌي ادبي بورڊ جو ٽماهي علمي، ادبي ۽ ثقافتي دستاويز]

جلد 58 | آڪٽوبر- ڊسمبر 2008ع | نمبر 4

سرپرست

پير مظهرالحق

سينئر وزير ۽ وزير تعليم سنڌ

چيئرمن، سنڌي ادبي بورڊ

نگران اعليٰ

شيخ عزيز

وائيس چيئرمن. سنڌي ادبي بورڊ

نگران

پروفيسر سيد زوار حسين شاهه نقوي

سيڪريٽري، سنڌي ادبي بورڊ

ايڊيٽر

نفيس احمد شيخ

اسسٽنٽ ايڊيٽر

طارق عالم

سنڌي ادبي بورڊ

ڄامشورو، سنڌ

پاران ايم ايڇ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

سٽــاءُ

وڪر سو وڙهاءِ

هيءَ ڄا لات لطيف جي
محمد فقير ڪٽياڻ 10

مير سڪندر خان ڪوسو 11

شاهہ نواز شاهہ "عارف المولىٰ" 12

تحقيق

1. شاهہ عبداللطيف ڀٽائيءَ تي هڪ صديءَ کان هلندڙ تحقيق جي تڪميل
(بحوالہ "شاهہ جو رسالو"، ڊاڪٽر بلوچ)
- ڊاڪٽر عبدالغفار سومرو 14

2. "ون يونٽ" واري سنڌ دشمن سازش
(ناميارا ڏاهي شيخ عبدالمجيد سنڌي طرفان خدشن جو اڳ واٽ بيان ڪيل تفصيل)
- عبدالغفار صديقي 21

3. چرچ مِشنري سوسائٽيءَ طرفان سنڌي ڇپائيءَ جو آڳاٽو پروگرام
- ڊاڪٽر الهرکيو ٻٽ 42

4. شهيد مخدوم بلاول جي تحريڪ
- آزاد قاضي 48

5. خواجہ محمد سعيد جي فارسي شاعري
- حافظ عبدالرزاق مهراڻ سڪندري 61

6. شيخ اياز جي افسانن ۾ سنڌي سماج جي عڪاسي
- ڊاڪٽر نُور افروز خواجہ 74

ڪهاڻيون

1. همسفر
- غلام رباني آگرو 82

2. مان غريب الوطن ناهيان
- حميد سنڌي 89

3. تصويري ڪهاڻيون
- بيدل مسرور 95

4. جيما
- رفيق سومرو 99

5. ورچوئل اسڪرين
- قاضي اياز مهيسر 100

6. روشني
- شگفتہ شاهہ 103

7. ٻيائي
- فقير محمد ڏول 108

8. ٻہ مختصر ڪهاڻيون
- پير عُبيد راشدي 111

9 ڳوليان ڳوليان ۾ لهان
- فوزيہ بانو 112

10. عشق هاٿي ڪجي ڪنهن سان
- اسحاق انصاري 114

* ريڊيو انٽرويو
جن ريءَ ساعت نہ سهان
(حميد سنڌيءَ سان ڳالهہ ٻولهہ)
- عرفان انصاري 117

ليک

1. سي مري ٿين نہ مات

- ڊاڪٽر سحرامداد حسيني 124

2. ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو

(لسانيات ۽ لوڪ ادب جو ماهر)

- ڊاڪٽر هدايت پريم 131

3. صاف دل صوفي- جئسنگهاڻي "سام"

- مختار گهمرو 136

4. محمود درويش

(ذڪي ديس جو ذڪي شاعر)

: مقصود گُل 144

5. استاد عاشق علي خان

(پٽيالہ گهراڻي جو روح روان)

- شيخ عزيز 150

6. "نرمل" جيوتاڻيءَ کي نمسڪار

(بنا لڪ ڊائري) - نصير مرزا 153

7. تخليقي ادب جي اهميت

- ممتاز مهر 157

8. شاهہ لطيف جي ڪردارن جو

وجوديت پرست عڪس

("کهڙي منجهہ حساب...!) — عمر قاضي 159

9. "سنڌي ادبي سنگت" جو

اشاعتي سلسلو

- يوسف سنڌي 164

10. شعرِ شهيد الهام اگر آ

("هيڪلايون نويڪلايون" جو جائزو)

- ڊاڪٽر سيد مخمور بخاري 173

11. تاج بلوچ جي شعري مجموعي

"درد جو صحرا" جو جائزو

- طارق عزيز شيخ 179

12. جڏهن ٻرندا ڳاڙها گُل

(اپياس) - اخلاق انصاري 190

13. "ڪير روح رهاڻ"

(هڪ جائزو)

- انور ساگر ڪانڌڙو 193

14. "شعور- شاعر- شاعري"

(اپياس)

- گل محمد عمراڻي 198

15. عامر سيال-

(تنهائيءَ جي درد جو شاعر)

- عبدالحڪيم "ارشد" 201

16. دودو سومرو

(سومرا دور جو هڪ عظيم ڪردار)

- ادل سومرو 204

17. پير حسام الدين راشدي، ايران ۾

- ڊاڪٽر عارف نوشاهي

مترجم مقصود احمد قاضي 208

شاعري

شمشير الحيدري 214
امداد حسيني 215
عنايت بلوچ، محبوب سروري 219
غلام حسين "مشتاق" سچاروي 220
احمد خان "مدهوش" 221
"راشد" مورائي 222
"سوز" هالائي 223
اياز گل 224
ادل سومرو 225
مير عبدالرسول مير، منير سولنگي،
حميد "شهيد" هالائي، اسحاق سميجو 226
ذوالفقار سيال 227
طارق عالم 228
مقصود گل، مختار گهمرو، رڪيل مورائي 229
فياض چند ڪليري، وسيم سومرو،
معشوق ڏاريجو، بخشل باغي 230
خدار سولنگي 231
ابرار ابڙو 232
ياسين چانڊيو 233
روبينه ابڙو 234
اقبال ابڙو، مانڪ ملاح 235
نجمه نُور، رخسانه پريت چنڙ 236
پشپا ولڀ، عامر سيال 237
علي آڪاش 238
زاهد دارا ابڙو، عبدالحميد آس ٻبر 239
ايوب ڪوسو، ڪوثر هالائي،
گلزار تبسم 240
مسرور پيرزادو، ديوي ناگراڻي،
رجب ٻگهيو، آصف منياڻوي 241
گل ٽڪڙائي، ياسر قاضي،
زبير سومرو، احسان دانش 242
شبير بروهي، رضوان گل،
نجم سُرهيو، سجاد ميراڻي 243
استاد لغاري، پريم پتافي،
سرويچ گل پٽي، ظهير زرداري 244
قادر بخش مگسي، سليم چنا،
حاڪم گل، گل بهار باغاني 245
ملهار سنڌي، مشتاق گبول،
روشن گهانگهرو، احسان ابڙو 246
امر ڪهاوڙ، اياز امر شيخ
عارف پنڊ، وحيد محسن 247
سرور نواز ٻگهيو، خليل عارف سومرو،
اسير امتياز، فراخ جانوري 248

متفرق

تبصرا

1. چنڊ ۽ اجرڪ
- رضيه طارق 249

2. رهنما
- ن.ا.ش 251

* تاجل "بيوس" جي ياد ۾

1. شهيد ڪتاب تاجل "بيوس" لاءِ
- هدايت بلوچ 254

2. بي نانءَ احساس
- رڪيل مورائي 256

3. قوڙائي جو ٿڻ
- محمد يعقوب سمو 258

سائين جي.ايم.سيد

وائيس چانسيلر سنڌ يونيورسٽي مظهرالحق صديقي ۽ جلال محمود شاھ سنڌ جي برک قومي اڳواڻ، دانشور ۽ اديب سائين جي.ايم سيد جي نالي سنڌالاجيءَ ۾ قائم ڪيل "ڪارنر" جو افتتاح ڪري رهيا آهن، جتي سيد صاحب جي ذاتي استعمال جون شيون ۽ يادگار تاريخي نوادرات رکيا ويا آهن.

سائين جلال محمود شاھ، مظهرالحق صديقي ۽ ڊاڪٽر غلام علي الانا

جناب مظهرالحق صديقي، سيد جلال محمود شاھ، ڊاڪٽر غلام علي الانا، ڊاڪٽر نواز علي شوق، ڊاڪٽر حبيب الله صديقي، ڊاڪٽر هدايت پريم، ڊاڪٽر محمد علي مانجهي، ڊاڪٽر انورفگار هڪڙو، مريم مجيدي ۽ آزاد قاضي خطاب ڪري رهيا آهن.

وکر سو وهاءُ...!

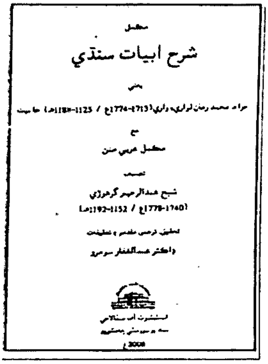
مڪمل
شرح ابيات سنڌي
متن
خواجه محمد زمان لواري واري (1713-1774ع / 1125-1188هه) جا بيت
سان
مڪمل عربي متن
تصنيف
شيخ عبدالرحيم گرهوڙي
(1740-1778ع / 1152-1192هه)
تحقيق، ترجمو، مقدمو ۽ تعليقات
ڊاڪٽر عبدالغفار سومرو
سنڌالاجي
2008ع

سنڌ جي ادبي تاريخ ۾ سلطان الاولياءُ خواجه محمد زمان لُواريءَ واري جا چوراسي عارفانه بيت ۽ اُنهن تي عربيءَ ۾ شيخ عبدالرحيم گرهوڙيءَ جو لکيل شرح، سنڌ ۾ تصوف ۽ عرفان جي اهم ماخذ جي حيثيت رکن ٿا. سلطان الاولياءَ جا اِهي اَملهه ماڻڪ بيت "ابيات سنڌي" جي نالي سان پهريون ڀيرو ڊاڪٽر دائودپوٽي جي تحقيق جي نتيجي ۾ سال 1939ع ۾ منظرعام تي آيا، جن سان عبدالرحيم گرهوڙيءَ جي اصلي مڪمل شرح جي بجاءِ ان جو اختصار شامل ڪيو ويو. ائين ڪرڻ جو بظاهر سبب اهو نظر اچي ٿو تہ ڊاڪٽر صاحب جو ڌيان شرح کان وڌيڪ سنڌي بيتن کي متعارف ڪرائڻ طرف هو، جو تہ پنهنجيءَ جڳهہ تي اهو هڪ ڪارنامو هو. انهيءَ ڳالهہ جو احساس ڪيس بہ هو جنهن جو اظهار 'ڪلام گرهوڙي' کي مرتب ڪندي ڪيو اٿس. جيتوڻيڪ 1956ع ۾ ابيات سنڌيءَ جو ٻيو ڇاپو منظرعام تي آيو، پر شايد ڊاڪٽر صاحب پنهنجي گهڻين مشغولين سبب ان ۾ ڪو بہ اضافو نہ ڪري سگهيو.

شاهہ عبداللطيف جي شاعريءَ ۾ تصوف بابت تحقيقي مقالي لکڻ دوران، توڙي اُن کان پوءِ خاص طور شاهہ عبدالڪريم بلڙيءَ واري جي ملفوظات 'بيان العارفين' جي فارسي متن تي تحقيق ڪندي، ڊاڪٽر دائودپوٽي جا بيان ڪيل الفاظ منهنجي ذهن تي ڇانيل رهيا. انهيءَ ڪري جڏهن بيان العارفين جو مڪمل متن تحقيق ۽ تشريحي حوالن سان 2002ع ۾ شايع ٿي چڪو، جيڪا پڻ هڪ لحاظ سان ڊاڪٽر دائودپوٽي جي رهيل ڪم جي تڪميل هئي، تہ ان کان پوءِ اها جستجو جاري رهي تہ جيڪڏهن ابيات سنڌيءَ جو مڪمل عربي متن هٿ اچي وڃي تہ جيئن ان کي بہ 'بيان العارفين' وانگر مڪمل ترجمي ۽ تحقيق سان شايع ڪيو وڃي. معلوم ٿئي ٿو تہ قدرت کي بہ ائين منظور هو جو ڳولا ڪندي پتو پيو تہ ابيات سنڌيءَ جو نسخو مٽياري جي هڪ علمي ذخيري ۾ موجود آهي. وڏي جاکوڙ ۽ محنت بعد انهيءَ نسخي جو فوٽو نقل معروفيہ مدرسي ۽ ڪتبخاني جي مهتمم جناب مولوي عبدالله کان مليو. ڪجهہ وقت کان پوءِ خبر پيئي تہ ان ساڳئي ڪتبخاني ۾ هڪ ٻيو نسخو بہ موجود آهي، جنهن جو پڻ فوٽو نقل حاصل ڪيو ويو. اها جستجو هلندڙ هئي جو محترم ڊاڪٽر محمد ادريس السنڌي، جنهن سنڌ جي ڪنڊڪڙڇ ۾ وڃي، سنڌ جي علمي خاندانن جي قلمي ذخيرن کي جاچي ڏٺو آهي، تنهن وٽان پڻ هڪ فوٽو نقل عنايت ٿيو، جيڪو اڳين ٻنهي نسخن کان يقيناً بهتر هو.

جيئن هن ڪتاب جي مطالعي مان واضح ٿيندو تہ عبدالرحيمَ گرهوڙيءَ جو هيءُ ڪتاب تصوف بابت نهايت اعليٰ علمي تصنيف آهي، جنهن ۾ گهڻي قدر اصطلاحي ٻوليءَ ۽ ڪيترائي حوالا آندل آهن، تنهنڪري ان جو سمجهڻ هڪ لحاظ سان مشڪل ڪم آهي. بهرحال مون هن ڪتاب جو ترجمو انهيءَ ڪري ضروري سمجهيو جو اهو سنڌ جي تصوف جي پوري تاريخ ۾ پنهنجي نوعيت جو اهڙو منفرد ماخذ آهي جنهن جو مؤلف سنڌ جي عظيم صوفي شاعر شاهہ عبداللطيف جو ننڍو معاصر آهي، جنهن مان ان وقت جي سنڌ جي شاندار علمي ۽ صوفيانہ روايت جو صحيح اندازو ٿئي ٿو. مطلب تہ سنڌ ۾ تصوف جي تاريخ جو اهو هڪ اهڙو روشن باب آهي جنهن ذريعي تصوف جي ڳوڙهي فڪر مان استفادي ڪرڻ جو موقعو ملي ٿو.

— ڊاڪٽر عبدالغفار سومرو

("مڪمل شرح ابيات سنڌي" جي مهاڳ مان)

سنڌالاجي 2008ع

محمد فقير کٿياڻ

ڪافي

عشق جو احوال اعليٰ ڪو پُڇي عاشق اچي.
ناز نيڻن جي نظاري، نات تي نانگو نچي.

سڀ سٽي سانگا صفاتي، صاف ٿي سُورهه سخي،
ساز ساقي جي سراسر، سُرڪ پِئي سهڻي سچي.

پِرت جو پيالو پريمي پُر پِئي پيمان ۾،
پيچ پنبڻين جي پَساري، پتنگ جان پختو پچي.

رند رهي راضي رضا تي، روپ رنگينو رکي،
راز رهبر جي رسالت، رمز رنديءَ ۾ رچي.

ميگهه محبت جي ملاري من خدائي موج سان،
مَئي پِئي محڪم مُدامي مرد ٿي 'محمد' مچي.

("منظوق محمدي"، ص 34)

محمد فقير کٿياڻ صوفياڻي اسلوب هيٺ شاعري ڪندڙ ڪافي گو شاعر هو. سندس شمار سچل سرمست کان وٺي منڻار فقير راڄڙ تائين جهڙن صوفي شاعرن جي صف ۾ ٿئي ٿو. سندس شاعريءَ جا راز ۽ رمزون ڪي رند ئي پروڙي سگهن ٿا. فقير صاحب حق جي واٽ تي هلندڙ اهڙو عظيم انسان هو جيڪو هيڻن آڏو نياز نوڙت ۽ انڪساري سان هلندو هو ۽ جيڪي پاڻ کي تونگر ۽ طاقتور سمجهندا هئا، انهن آڏو جرئت، بهادري ۽ جوانمردي سان بيٺو رهندو هو. جيتوڻيڪ هو هڪ آزاد خيال انسان هو، پر پوءِ به عشق الاهي ۾ اڳيرو هو.

محمد فقير صاحب جي زندگي ڏاڍي بي مثال ڪارنامن ۾ گذري. الله جي راهه ۾ سر جو سانگو نه ڪندڙ صوفي فقير پنهنجي مرشد پير پاڳاري جي حڪم تي 1914ع واري عالمگير جنگ ۾ غازين جي جٿي ۾ ڀرتي ٿي پنهنجي سورهيائي جو مظاهرو ڪندي مثال قائم ڪيو ان کان وڌيڪ ته سنڌ جي هڪ عظيم سياستدان رئيس غلام محمد خان ڀرڳڙي وٽ ملازمت ڪندو هو پر جڏهن هن پاڻ کي اتي محتاج سمجهيو ته نوڪري ڇڏي ڏنائين سندس زندگي مثالي ڪارنامن سان ڀرپور رهي. سندس دوستي ۽ عقيدت فقير نواب ولي محمد خان لغاري سان به رهي. اهڙن ماڻهن سان تعلق ۽ واسطيداري مان ثابت ٿو ٿئي ته هي صوفي بزرگ پنهنجي دور جي همه گير شخصيت جو مالڪ هو. سندس شاعري ان دور جي زنده تاريخ آهي.

- رئيس احمد خان کٿياڻ

"منظوق محمدي"، ٻه اکر، ص 17

مير سڪندر خان ڪوسو

ڪافي

صدقي سر سُبحان- غير نہ حق پيو چاڻن تا،
مانجهي مرد ميدان- محبت مچ مچائن تا.

پُرجهي پنهنجو پير ڪو پاتو،
لائي نينهن نياز سان ناتو،
صاف سجڻ ذيشان- پر سان پرت پَچائن تا.

سر سرواه جا سانگا لاهي،
آيا قرب منجهاروُن ڪاهي،
جانب، جُنگ جوان- جانئون جوت جلائن تا.

مُوروُن مرد مجاهد غازي،
واهه بڻائي برهہ جي بازي،
قربئون تي قربان- پُنتي پير نہ پائن تا.

منصوريءَ جون موجون ماڻي،
عشق عنايت برسر آڻي،
اجل ڄاڻي احسان- موت ڪي موت مچائن تا.

لاهي ساهہ ’سڪندر‘ سانگا،
آيا نينهن اڳئون ڪي نانگا،
درد ڪري درمان- دردوُن دوُد دکائن تا.

(”سپ ۾ پنهون پاڻ“، ص 295)

”...مير سڪندر خان ڪوسي ”جو سچو ڪلام سُرن سان سينگاريل آهي ۽ ڪوبہ ڪلام اهڙو ناهي جيڪو ڳائي نہ سگهجي. جو تہ مير صاحب جن گهڻو ڪري تنهائيءَ جي گهڙين ۾ جهونگاريندا رهندا آهن، اِنڪري ئي سندن ڪلام ۾ ترنم، نغمگي ۽ سُرن جون لهرون موجزن هونديون آهن. ڪٿي ڪٿي مير صاحب جي غزلن ۽ ڪافين ۾ خاص فرق نظر نہ ايندو، اُن جو سبب بہ رڳو اِهو آهي تہ ڳائڻ سان ڪافيءَ جو مزاج زياده اچيو ملي. پڙهندڙ ڏسندا تہ باوجود اِن جي، جو مير صاحب جن جو تخيل صوفياڻو ۽ شاعري رندي رنگ ۾ رچيل آهي، پر تڏهن بہ ڪي ڪي غزل اهڙا بہ آهن، جيڪي موجوده غزليہ شاعريءَ ۾ اُوچو مقام رکن ٿا مير صاحب جن غزل بہ نهايت سٺو چيو آهي، پر ڪافي تہ سندن محبوب صنف آهي ۽ پاڻ سنڌ جي مشهور ڪافي گو شاعرن ۾ منفرد مقام رکن ٿا.

اهل قلم ۽ علم ادب جا گهڻگهرا ڏسندا تہ مير صاحب جي ڪلام ۾ مجموعي طرح سوز بہ آهي تہ ساز بہ آهي، ترنم بہ آهي تہ نغمگي بہ آهي، هجر جا هاڃا بہ آهن تہ وصال جون واڌايون بہ آهن، ڪٿي ڪٿي نراس ۽ نااميديءَ جا آثار آهن تہ وري ٻئي هنڌ آس ۽ اميد جي جهلڪ بہ نظر اچي ٿي. سندن ڪلام ۾ تصنع ۽ تڪلف آهي ئي ڪونہ. اُن جي مقابلي ۾ اٿاهہ روحاني واردات آهي جا جڻ تہ الهامي ڪيفيت سان پلٽجي رهي آهي. ڪٿي ڪٿي تہ مورڳو قافين ۽ رديفن جي ٿاهہ ٿوهہ کان بنهہ بي نياز رهندي لکندا رهيا آهن. سندن اندر مان آهہ جهڙيءَ طرح ٻاڦ ٿي ٻاهر نڪتي آهي، مير صاحب ان کي بيساختہ پنهنجن لفظن ۾ بند ڪيو آهي مير صاحب جن جي ڪلام ۾ درد آهي، سوز آهي، ساز آهي، تڙپ ۽ بيساختگي آهي ۽ ايڏو تہ ميٺاج آهي جو پڙهندڙ لطف و سُرور جي ساگر ۾ گم ٿي وڃي ٿو

- عنايت بلوچ

مرتب جي ”مقدمي“ مان ڪنيل
(”سپ ۾ پنهون پاڻ“، ص 11)

شاهنواز شاهہ "عارف المولیٰ"

ڪافي

اسان عشق ڪيو اُستاد،
سَڀئي ٻيا سڀ بيڪ بهانا!

برهہ جو ٻاري بار ڪنيوسين،
لڪي نہ پر اظهار ڪيوسين،
آهيون دردن ۾ دلشاد،
ٿرڪ ڪياسين شوق شهانا!

حضرت حُسن ڏٺي حيراني،
'خلق الأدم' مليو جاني،
برهہ جو هي بنياد،
هر شيءِ ۾ ٿيا نِينهن ِنشانا!

در دلبر جي ڪيون غلامي،
محب مٺي جي مڃي امامي،
وٺي عشق سندو ارشادِ،
مڃي مڃاياسون ميخانا!

غرض گناهہ ثواب جو ناهي،
حضرت عشق اڳيان ٿيو آهي،
دو جڳ ڪان ٿي دل آزاد،
سَو سَو حمد لکين شڪرانا!

'عارف المولیٰ' عشق عجائب،
ورد وظائف ٿيا سڀ غائب،
ٿيا علم و عقل برباد،
پرت پياريا پُر پيمانا!

("مهراڻ"، ص 907)

سيد شاهنواز شاهہ "عارف المولیٰ" ولد سيد ڏنل شاهہ جيلاني سنڌ جي ڪهنہ مشق شاعرن ۾ شمار ٿئي ٿو آڪٽوبر 1922ع تي ڏُنڙي (شهدادپور) ۾ ڄائو سنڌ جي مشهور ڪلاسيڪي شاعر سيد حسن بخش شاهہ جيلانيءَ جو پوٽو آهي سنڌي، اردو، عربي ۽ فارسي ٻوليون ڄاڻي ٿو مشهور صوفي محمد فقير کٿيان جي عارفاڻ صحبتن کيس رڱي ريٽو ڪري ڇڏيو. ۽ فقير صاحب جي ٻرفان مليل 'عارف' تخلص اختيار ڪري شاعري شروع ڪيائين جناب مخدوم محمد زمان 'طالب المولیٰ' سندس ڪلام جي اصلاح ڪئي آهي. سندس ڪلام ۾ رنگيني ۽ شيريني، لطافت ۽ سوز آهي بهترين ڪافيون ڇيون اٿس پاڻ موسيقيءَ تي ناقداڻ نگاهہ رکي ٿو ۽ سٺو ڳائيندڙ بہ آهي بيت، وايون، ڪافيون، گيت، لوڪ گيت، مثنوي، قصيدا ۽ غزل چيا اٿس سندس گيتن ۾ عجيب سوز ۽ مستي آهي سنڌ جي سيني مشهور رسالن ۾ سندس ڪلام ڇپيل آهي "ڪلام حسن بخش" پاڻ سهيڙي ترتيب ڏنائين. جنهن کي سنڌي ادبي بورڊ ڇپايو

"عارف المولیٰ" پنهنجي فني نقط نگاهہ کان سنڌي شاعريءَ ۾ انفرادي مقام حاصل ڪري چڪو آهي سندس بيت ۽ ڪافيون نهايت سُريليون ۽ رسيليون آهن ڪافين ۾ تجنيس حرفيءَ جا رنگيني پيدا ڪئي آهي، اها 'عارف المولیٰ' جي زبانداني‌ءَ جو ثبوت آهي. سُهڻا ۽ مٺڙا لفظ سندس فن ۾ ائين ٿا لڳن، جڻ مُنڊيءَ تي ٽِڪ! بيت ۽ ڪافيءَ کي موجوده دور ۾ جن فنڪارن اوچو ڏنو آهي، تن ۾ 'عارف المولیٰ' بہ شمار ڪيو وڃي ٿو 'عارف المولیٰ' جي فنُ، سنڌي ڪلاسيڪي فن ۽ هيئت کي زنده رکندي جي روح پرور ۽ دلاويز تجربا ڪيا آهن، اهي تحسين جي لائق آهن.

- **غلام محمد "گرامي"**

("مهراڻ"، "شاعر نمبر"، 1969ع، ص 605)

تحقيق

هيءَ ڪتاب اسلامي تاريخ ۽ تمدن جي مطالعي جي سلسلي ۾ خاص اهميت رکي ٿو. سنڌ ۾ اهڙي مطالعي جي شروعات تڏهن کان ٿي، جڏهن عرب اسلامي دؤر ۾ منصوره ۽ ديبل جي عالمن اهم علمي ڪتاب تصنيف ڪيا. نبي ڪريم ﷺ جي دؤر جي تاريخ جو پهريون ڪتاب سنڌ جي عالم ابوجعفر ديبلي لکيو، جنهن ۾ رسول الله ﷺ طرفان وقت جي حڪمرانن ڏانهن لکيل خط جمع ڪيائين. هن پوئين ويجهي دؤر ۾، ٺٽي جي وڏي عالم مخدوم محمد هاشم ٺٽويؒ سنه 1166هه ۾ آنحضرت ﷺ جي نبوت وارن ٽيويهن سالن جا واقعا سن- وار مرتب ڪيا. اهو تاريخي ڪتاب عربيءَ ۾ وڏيءَ محنت سان لکيائين ۽ اُن لحاظ سان ان جو نالو "بذل القوة في حوادث سني النبوة" (نبوت جي سالن وارن واقعن جي بيان ۾ انتهائي ڪوشش) رکيائين.

سنڌ جي عالمن جي ڪتابن ۽ علمي ڪارنامن کي شايع ڪرڻ لاءِ حڪومت پاڪستان طرفان هڪ اهم رقم منظور ٿي، جنهن لاءِ سنڌي ادبي بورڊ کي اُن وقت پنج لک رپيا گرانٽ ملي. اُن رقم هيٺ سنڌ جي عالمن جا ٻيا ڪتاب ۽ خاص عربيءَ ۾ لکيل چوڏهن ڪتاب شايع ڪرڻا هئا، جنهن ۾ هيءَ ڪتاب به شامل هو. اُن جي اشاعت لاءِ تحقيق ۽ تياريءَ جو ڪم جناب مخدوم امير احمد صاحب جن جي حوالي ٿيو. پاڻ اُن وقت جا وڏا عالم هئا ۽ هن ڪتاب کي عالمانه انداز ۾ ايڊٽ ڪيائون. سنڌن علمي ڄاڻ ۽ تحقيقي نگاهه سان هيءَ ڪم نهايت اعليٰ معيار مطابق پورو ٿيو. جو ڪتاب جو هڪ اعليٰ قلمي نسخو دستياب ٿيو، جنهن کي ٻئي هڪ نسخي سان ڀيٽي صحيح متن تيار ڪيائون. هڪ تفصيلي مقدمو لکيائون، جنهن ۾ مصنف جي سوانح ۽ تصنيفات، ڪتاب جي علمي اهميت ۽ افاديت ۽ معاصر عالمن جي عظمت ۽ سرگذشت تي تفصيلي بحث ڪيائون. اهڙيءَ طرح سنڌن اعليٰ علمي ڄاڻ ۽ تحقيقي نگاهه سان تيار ڪيل ڪتاب سنه 1966ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ طرفان شايع ٿيو.

پروفيسر اسرار احمد علوي صاحب وڏي همت ۽ حوصلي سان ڪتاب "بذل القوة" کي پنهنجي تحقيق جو موضوع بڻايو آهي. هن صاحب نه صرف ڪتاب جو ترجمو ڪيو آهي پر ڪتاب جي پوري تمدن کي تفصيل سان پيش ڪيو آهي. پهريون ته سندس هن ترجمي جي اهميت انهيءَ ۾ آهي جو اهو تحقيق ٿيل صحيح عربي متن مطابق آهي. جنهن جو ذڪر مٿي اچي چڪو آهي. بعضي اهڙا ترجما ڪيا وڃن ٿا جن جا اصل متن صحيح نه آهن. ٻيو ته هي ترجمو تحت لفظي ناهي بلڪ متن جي صحيح مفهوم مطابق آهي نه فقط ايترو پر وڌيڪ تفسير سان کولي لکيو ويو آهي ته جيئن پڙهندڙ کي اصل مفهوم پوريءَ طرح سمجهه ۾ اچي وڃي. اهڙيءَ طرح سچو ترجمو، تفسير ۽ تفصيل سان ڪيل آهي، جنهن سان ڪتاب جي هر بيان کي سمجهڻ ۾ سولائي ٿيندي. پروفيسر علوي صاحب پنهنجي تحقيق جو دائرو ترجمي کان گهڻو اڳتي وڌايو آهي، جنهن سان ڪتاب جو پورو تمدن روشن ٿئي ٿو.

- ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

("مهاڳ"- سيرت هاشمي، ص 31-33،
ناشر: مهراڻ اڪيڊمي، شڪارپور)

شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ تي هڪ صديءَ کان هلندڙ تحقيق جي تڪميل

(بحواله "شاهه جو رسالو" ڊاڪٽر بلوچ)

ڊاڪٽر عبدالغفار سومرو

سنڌي ٻوليءَ جو عظيم شاعر شاهه عبداللطيف ڀٽائي سال 1102ھ/1690ع ۾ ڄائو ۽ 1165ھ 1752ع ۾ وفات ڪيائين. هو دنيا جي اُنهن ڳاڻ ڳڻين شاعرن مان آهي، جن پاڻ ڪاغذ قلم کڻي شاعري نه ڪئي ۽ نه وري ٻين کي چئي اُن کي لکرايو. جيئن مولانا رومي، جنهن جي مثنوي ڇويهه هزار شعرن تي مشتمل آهي، اُن لاءِ روايت آهي ته هو پاڻ شعر چوندو ويندو هو ۽ سندس خاص مصاحب اهو لکندا ويندا هئا. دراصل شاهه لطيف جو سمورو ڪلام هڪ خاص ڪيفيت جي پيداوار هو، جيڪو سندس حاضريءَ ۾ ويٺل فقير ٻڌڻ ۽ ورجائڻ سبب ياد ڪري ويندا هئا. اهو انڪري ممڪن هو ڇو ته شاهه جي زندگيءَ ۾ ئي راڳ هڪ مستقل روايت ۽ رسم طور نظر اچي ٿو. اهوئي سبب آهي جو شاهه عبداللطيف لاءِ به ڏندڪٿائون خاص طور تي مشهور ٿي ويون: هڪڙي اها ته هن پنهنجو سمورو ڪلام وفات کان اڳ ڪراڙ ڍنڍ ۾ ٻوڙائي ڇڏيو ۽ ٻي اها ته هو اُمي يعني اڻپڙهيل هو. بهرحال، شاهه جي شاعريءَ جو سندس زندگيءَ ۾ لکيل يا لکرايل مجموعو نه مليو آهي ۽ ڀڙيون مڪمل مجموعو "گنج" جي صورت ۾ ملي ٿو، جيڪو 1207ھ يعني شاهه صاحب جي وفات کان بائيتاليهه سال پوءِ جو لکيل آهي. جيئن "گنج" لفظ مان ظاهر آهي ته اهو اهڙو مجموعو آهي، جنهن ۾ شاهه جي ڪلام کان سواءِ سندس حاضريءَ ۾ ڳايل ٻين فارسي، هندي ۽ سرائڪي يا پنجابي شاعرن جو ڪلام موجود نظر اچي ٿو. "گنج" جي خاص ڳالهه اها آهي ته شاهه لطيف کي مثنوي روميءَ سان جيڪا محبت هئي، ان لحاظ کان گنج جي شروعات به مثنويءَ جي ڀڙئين شعر سان مناسبت رکندڙ بيت سان ڪئي ويئي. مثنويءَ جو اهو شعر هن ريت آهي:

بشنو از ني چون حکايت مي کند
و از جدائيها شکايت مي کند

گنج جو ڀڙيون بيت هن ريت آهي:

وڍيل تي وايون ڪري، ڪُنل ڪُوڪاري
هن پَن پنهنجا سارِيا، هوءِ هنجون هوتن لئه هاري

اهڙيءَ طرح ٻيا فارسي شاعر، جن جو ڪلام گنج ۾ شامل آهي، تن ۾ سنائي ۽ حافظ قابل ذڪر آهن. ازان سواءِ سنڌي اساسي شاعرن قاضي قادن، شاهه ڪريم، شاهه لطف الله قادري ۽ ميين شاهه عنايت رضويءَ جو ڪلام پڻ گڏيل آهي.

شاهه جو رسالو ڀڙيون ڀيرو مڪمل صورت ۾ سال 1283ھ/1867ع ۾ بمبئيءَ مان ليٿو پريس تي ڇپجي پڌرو ٿيو، ۽ اُن کان پوءِ لاڳيتو ڇپبو رهيو. تاهم ان کان اڳ يعني 1207ھ کان 1283ھ واري مُني صدي جي عرصي دوران توڙي ان کان پوءِ شاهه جو رسالو پنهنجي عام مقبوليت سبب ويجهڙائيءَ واري زماني تائين قلمي صورت ۾ لکيو ۽ لکرايو ويو. بهرحال، وڏي ڳالهه اها ته انهن سيني قلمي توڙي ڇاپي رسالن ۾ گهڻو اختلاف نظر اچي ٿو. مثلاً "ڀڙئين يا اوائلي دور وارا رسالا"، جن کي 1207ھ تائين شمار ڪجي ته اُهي سڀ جا سڀ "سُر سسئيءَ" سان شروع ٿين ٿا، ليڪن 1250ھ کان پوءِ وارا سڀ قلمي رسالا "سُر ڪلياڻ" سان شروع ٿين ٿا. ٻي وڏي ڳالهه ته شروعاتي رسالن ۾ سواءِ "گنج" جي، سيني ۾ بيتن جو تعداد گهڻو گهٽ ۽ پوئين دور وارن رسالن ۾ اهو ٻيڻ تي پهچي ٿو. مثلاً: شروعاتي قلمي رسالن ۾ بيتن جو تعداد مشڪل سان به هزار ۽ واين جو تعداد هڪ

سؤ کان گهڻ آهي ته پوين رسالن ۾ اهو تعداد چئن هزارن بيتن ۽ ٽي سَو واين کان به وڌي وڃي ٿو. اهڙيءَ طرح ڪن قلمي نسخن ۾ سُرن جو تعداد ٽيهه آهي ته ڪن ۾ وري اهو ڇٽيهن کان به وڌيڪ آهي.

ساڳيءَ ريت ڇاپي رسالن جي حالت به ڪا بهتر ڪانه هئي. بمبئيءَ مان جيڪي رسالا ڇپيا، انهن ۾ به بيتن جو تعداد گهٽ وڌ ٿيندو رهيو. سال 1913ع ۾ مرزا قليچ بيگ جي مرتب ڪيل رسالي ۾ بيتن جو تعداد 4163 ۽ وايون 240 آهن ته مطبع صفدري بمبئيءَ واري ڇاپي ۾ اهو انگ ترتيبوار 4187 ۽ 237 آهي. ڇاپي رسالن ۾ شايد اهو وڌ ۾ وڌ تعداد هو.

انهيءَ پس منظر ۾ شاهه جي رسالي تي پهريون پيرو جديد انداز ۾ تحقيق جو آغاز ويهين صديءَ جي ٽئين ڏهاڪي ۾ ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ ڪيو ۽ انهيءَ ڪم ۾ ڊاڪٽر عمر بن محمد دائودپوٽو ساڻس گڏ ٻانهن ٻيلي ٿي رهيو، جنهن جو پاڻ مقدمي ۾ ڪليءَ دل سان اعتراف ڪيو اٿس. ڊاڪٽر گربخشاڻي جيئن ته ولايت ۾ رهي ڊاڪٽريٽ جي ڊگري وٺي آيو هو، ان ڪري تحقيق جي جديد طريقن کان واقف هو. هن پهريون دفعو اهو محسوس ڪيو ته شاهه جي رسالي ۾ جيڪو ٻين شاعرن جو ڪلام آيل آهي، تنهن کي شاهه جي پنهنجي ڪلام کان الڳ ۽ ڌار ڪري نج شاهه جي ڪلام کي شايع ڪيو وڃي. انهيءَ تحقيق جي نتيجي ۾ پهريون جلد 1923ع ۾، ٻيو 1924ع ۾ ۽ ٽيون 1931ع ۾ شايع ٿيا. پهرئين جلد جي تياريءَ ۾ چئن نسخن (ٻن قلمي ۽ ٻن ڇاپي)، ٻئي جلد ۾ هڪ وڌيڪ قلمي نسخي ۽ ٽئين جلد ۾ اڃا هڪ وڌيڪ قلمي نسخي کي سامهون رکيو ويو. بهرحال انهن ٽن جلدن ۾ ڪل ارڙهن سُر مڪمل ٿي سگهيا. ليڪن وڏي ڳالهه هيءَ ته پهريون پيرو اُنهن سُرن جي شرح به لکي ويئي. گربخشاڻي اُهو پهريون عالم هو، جنهن شاهه جي بيتن جي شرح يا سمجهاڻي پڻ ڏني ۽ اشتقاق ڪڍي لفظن جون معنائون ڏنيون. ازان سواءِ هو پهريون شارح هو، جنهن مثنوي روميءَ جي حوالي سان شاهه جي وڌ ۾ وڌ بيتن جي قابل قدر سمجهاڻي پيش ڪئي. پر نهايت افسوس جي ڳالهه آهي ته اهو ايڏو وڏو ڪم پايهءِ تڪميل تي نه پهچي سگهيو، جنهن جو ممڪن سبب غالباً اهوئي هو ته ان وقت جي اِدبي حلقن هندو توڙي مسلمانن طرفان مٿس سخت تنقيد ڪئي ويئي.

شاهه جي رسالي تي اها غير مڪمل تحقيق ئي هئي، جو 1951ع ڌاري "سنڌي ادبي بورڊ" طرفان اهو ڪم نئين سر ڊاڪٽر دائودپوٽي جي حوالي ڪيو ويو. جيئن هو پنهنجي هڪ مضمون ۾ لکي ٿو ته هن اهو ڪم 1952ع ۾ ڀٽ شاهه تي "گنج شريف" جي پيٽ ڪرڻ سان شروع ڪيو ۽ ان جون مختلف پڙهڻيون مرزا قليچ بيگ واري ڇاپي نسخي ۾ درج ڪندو ويندو هو. سال 1958ع جي ماهنامه "نئين زندگي" جي هڪ مضمون ۾ ڊاڪٽر دائودپوٽي لکيو ته "هن وقت تائين يعني گذريل نَون سالن ۾ شاهه جي رسالي جا تقريباً ٽيهه قلمي نسخا پيٽي چڪو آهيان." ليڪن اوچتو ڊاڪٽر دائودپوٽي نومبر 1958ع ۾ رحلت ڪئي ۽ اهو ڪم ائين غيرمڪمل رهجي ويو.

ڊاڪٽر دائودپوٽي جي وفات کان پوءِ اهو احساس پاڻ وڌيڪ شدت سان ظاهر ٿيڻ لڳو ته شاهه جي رسالي تي هلندڙ تحقيق کي ڪيئن مڪمل ڪيو وڃي. آخر 1966ع ۾ ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڪميٽي ان ڪم جي اهميت کي محسوس ڪندي اهو ڪم ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي پيش ڪيل هڪ تجويز جي روشني ۾ سندس حوالي ڪيو. ڊاڪٽر بلوچ جي لکڻ موجب اهو ڪم ٻن مرحلن ۾ مڪمل ٿيڻو هو. پهرئين مرحلي اندر شاهه جي رسالي ۽ سوانح بابت ماخذ ڳولي تحقيقي انداز ۾ شايع ڪرڻا هئا. ٻئي مرحلي ۾ شاهه جي رسالي جي "جامع، مستند ۽ معياري متن" کي مڪمل ڪرڻ هو. پهرئين مرحلي دوران تحقيق ڪندي شاهه جي رسالي جا ٽن قسمن جا متن معلوم ٿيا، جيڪي تحقيقي انداز ۾ ڇاپي پڌرا ڪيا ويا ته پلي مستقبل ۾ حوالي جي لاءِ اهي به هر محقق جي آڏو هجن.

(الف) سال 1969ع ۾ برٽش ميوزيم ۾ رکيل شاهه جي رسالي جي اوائلي نسخي کي شايع ڪيو ويو، جنهن کي ڊاڪٽر گربخشاڻي پنهنجي غير مڪمل تحقيق ۾ پڻ استعمال ڪيو هو. اهو نسخو 'گنج' کان اڳ يعني ٻارهين صديءَ جي آخر جو آهي.

(ب) سال 1974ع ۾ راڳنامي جي روايت يعني سُرڪلياڻ سان شروع ٿيندڙ 1270-69هه دوران لکيل ٽن

قلمي نسخن کي پيٽي هڪ مثالي متن شايع ڪيو ويو ۽ حاشئي ۾ مختلف پڙهڻيون ڏنيون ويون.

(ج) سال 1977ع ۾ سر سسئيءَ سان شروع ٿيندڙ اوائلي دور (1165-1207هه) جي ڏهن قلمي نسخن کي پيٽي هڪ ٻيو مثالي متن شايع ڪيو ويو.

ڪم جي ٻئي مرحلي جي شروعات 1980ع ۾ ڪئي ويئي، پر خود ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي لکڻ موجب ڪم جي رفتار ڪيترن ئي سببن جي ڪري سست رهي. آخر سال 1989ع ۾ "شاهه جو رسالو" يعني "شاهه جو ڪلام" (پهريون جلد) منظر عام تي آيو، جنهن ۾ سُر ڪلياڻ ۽ يمن ڪلياڻ جي معياري متن، پيٽ ۽ سمجهاڻيءَ کان سواءِ شاهه لطيف جي سوانح تي جديد تحقيقي انداز ۾ تفصيلي روشني وڌي ويئي ۽ هر نئين ڳالهه جي سَند پيش ڪئي ويئي. اُن کان سواءِ اُنهن ٻنهي سُرن جي سنڌي نثر ۾ سمجهاڻي يا شرح پڻ هر بيت جي آڏو ڏني ويئي. شاهه جي ڪلام جو ٻيو جلد، جنهن ۾ چار سُر شامل هئا، ٽن سالن جي وقفي کان پوءِ 1992ع ۾ منظرعام تي آيو ۽ ٽيون جلد جنهن ۾ ست سُر شامل هئا، ٻن سالن جي وٿيءَ کان پوءِ 1994ع ۾ ڇپجي پڌرو ٿيو. اهي ٽيئي جلد پٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڪميٽي تحت سنڌ ڪلچر ڊپارٽمينٽ طرفان شايع ٿيا.

سال 1994ع ۾ جڏهن حيدرآباد ڊويزن جي ڪمشنر مقرر ٿيڻ سبب پٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڪميٽي جي چيئرمن جي ذميواري مون تي عائد ٿي ته مون شاهه صاحب جي ڪلام سان گهري عقيدت سبب هن ڪم کي هر لحاظ سان اوليت ڏني. مون کي هن ڳالهه جو فڪر هو ته جيڪڏهن ٽن جلدن تي تحقيق ۽ تياريءَ ۾ ڏهاڪو سال صرف ٿيا هئا ته پوءِ ڪل رٿيل ڏهن جلدن يعني باقي ستن جلدن جي تياريءَ ۾ ڪيترو وقت لڳندو! آخر ڊاڪٽر صاحب سان مشوري کان پوءِ فيصلو ٿيو ته جيڪڏهن گهربل وسيلا مهيا ڪري ڏنا وڃن ته اهو ڪم تيزيءَ سان اُڪلائي سگهبو. نتيجي طور مون پنهنجي انتظامي صلاحيتن کان ڪم وٺندي ذاتي سطح تي ڊاڪٽر صاحب کي گهربل وسيلا مهيا ڪري ڏيڻ جو بندوبست ڪيو ۽ ان کان پوءِ رسالي جا باقي ڇهه جلد "علامہ قاضي رسالو تحقيقي رٿا" هيٺ شايع ٿيا.

اهڙيءَ طرح آخرڪار شاهه عبداللطيف جو ڪلام ۽ رسالي جو ڪلام صحيح صورت ۾ سال 1999ع ۾ منظرعام تي آيا. بقول ڊاڪٽر صاحب، "ٻنيهن سالن جي تحقيق ۽ پنجاهه قلمي ۽ سورهن ڇاپي رسالن جي مطالعي ۽ پيٽ" سان، شاهه جو پنهنجو ڪلام، زيرن زبرن سان، صحيح صورت ۾ معياري ترتيب ۽ معنيٰ سميت پڌرو ٿيو. رسالي جي آخري ڏهين جلد ۾ اُهو ڪلام، جيڪو تحقيق جي نتيجي ۾ شاهه جو پنهنجو ڪلام ثابت نہ ٿيو، اُهو "رسالي جو ڪلام" تحت شامل ڪيو ويو، جنهن لاءِ تفصيلي مقدمي تحت علمي ۽ ادبي تنقيد جا معيار واضح ڪيا ويا ۽ هر بيت لاءِ سبب ۽ سمجهاڻي ڏني ويئي تہ اهو ڇو شاهه جو ڪلام نٿو ٿي سگهي يا اها وائي شاهه جو ڪلام ناهي. ڏنل وچور موجب اندازاً ٻہ هزار ۽ هڪ سو اسي بيت ۽ هڪ سو چاليهه وايون شاهه جو پنهنجو ڪلام ثابت نہ ٿيا. ظاهر آهي تہ اهو ڪلام مختلف رسالن ۾ شامل هو. مطلب تہ ان تحقيق جي نتيجي ۾ شاهه جي پنهنجي ڪلام جو ڪل تعداد بيتن ۽ واين سميت ٽي هزار ٽي سؤ ويهن جي لڳ ڀڳ بيٺو.

ڊاڪٽر صاحب رسالي جو هڪ پورو جلد رسالي جي لغت لاءِ وقف ڪيو، جنهن ۾ انوکن لفظن، اصطلاحن، عبارتن، فقرن ۽ جملن جي معنيٰ ڏني ويئي، انهن جو انداز ويهن هزارن کان مٿي آهي. هن جلد کي ڇپائڻ جو اعزاز "سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري" کي حاصل ٿيو، جنهن طرفان اهو جلد "روشني" جي نالي سان 2002ع ۾ منظر عام تي اچي چڪو آهي. اهڙيءَ طرح ڏهن جلدن ۾ شاهه تي هلندڙ تحقيق مڪمل ٿي.

هتي تحقيق جي بنيادي اصولن کان واقفيت رکندڙ هر شخص اهو سوال ڪري سگهي ٿو تہ پلا پرک جا اُهي ڪهڙا معيار يا بنياد آهن، جن کي ڪسوٽي بنائي اهو فيصلو ڪري سگهجي ٿو، يا ڪيو ويو آهي، تہ هيءُ شاهه جو ڪلام آهي يا ٿي سگهي ٿو ۽ هيءُ شاهه جو ڪلام ناهي يا نٿو ٿي سگهي؟ ڊاڪٽر صاحب اهي معيار هيٺينءَ ريت مقرر ڪيا آهن:

(1) رسالن جي تعداد جو معيار

(2) رسالن جي قدامت جو معيار

(3) رسالن جي پيٽ جو معيار
(4) ٻوليءَ جو معيار
(5) شاعريءَ جو معيار
(6) اعليٰ فهم ۽ فڪر جو معيار

ظاهر آهي تہ اهڙو بيت، جيڪو سڀني رسالن ۾ موجود هجي تہ اُهو هر صورت ۾ شاهہ جو ڪلام چئبو. ائين تحقيق جي ميدان ۾ ماخذ جي قدامت کي وڏ ۾ وڏ اهميت حاصل آهي، يعني جيڪو شاعر يا مصنف جي زندگيءَ يا دور کي ويجهي ۾ ويجهو هجي. گهڻن رسالن جي پيٽ سان وڌيڪ صحيح پڙهڻي اختيار ڪري سگهجي ٿي. باقي ٻي معيار داخلي نوعيت جا آهن، جن ...ي اهميت کان پڻ ڪوئي انڪار ڪري نٿو سگهي، جو تہ اُهي علمي دنيا ۾ مجيل آ

اُنهن معيارن کي ڪيئن ۽ ڪهڙيءَ ريت استعمال ڪيو ويو آهي، ان وضاحت جي هتي گنجائش ناهي، البت ڊاڪٽر صاحب پنهنجي طرفان انهن تي تفصيلي روشني وڌي آهي. ليڪن اهو طي آهي تہ مستقبل جي ڪنهن بہ محقق يا تنقيدنگار کي ا... ن معيارن کي ٺي جاچڻو پوندو يا اُنهن تي تنقيدي نظر وجهڻي پوندي تہ اُهي ڪيتري قدر جديد تحقيق جي بنيادي اصولن مطابق آهن ۽ اُنهن جي ڪهڙي افاديت آهي.

بهرحال، شاهہ جي رسالي بابت ذري گهٽ هڪ صديءَ تي ڦهليل انهيءَ تحقيق جي ايڏي پس منظر بيان ڪرڻ جو مقصد صرف اهو هو تہ جنهن جديد تحقيق جو آغاز ويهين صديءَ جي شروع ۾ ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ ڪيو، اها تحقيق ايڏن مرحلن مان گذرڻ کان پوءِ، ويهين صديءَ جي آخر ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي هٿان ٽيهن سالن جي مسلسل محنت سان رسالي جي ڏهن جلدن جي صورت ۾ پايهءِ تڪميل تي پهتي.

جيتوڻيڪ عام طور ائين سمجهيو وڃي ٿو تہ ڪابہ تحقيق 'حرف آخر' نہ هوندي آهي، پر اها بہ حقيقت آهي تہ تحقيق جي دنيا ۾ ڪي شيون 'حرف آخر' ثابت ٿيون آهن. اسان هتي صرف هڪ مثال تي اڪتفا ڪريون ٿا. مثنوي مولانا روميءَ جي سلسلي ۾ علمي دنيا ان حقيقت کان واقف آهي ۽ هينئر دنيا جا اڪثر محقق ان تي متفق آهن تہ مثنويءَ جو اهو مستند متن (Critical Text)، جيڪو مشهور مستشرق آر.اي. نڪلسن 1925ع کان 1940ع تائين يعني پندرهن سالن جي مسـ ـل محنت ۽ عرقريزيءَ کان پوءِ تيار ڪيو، اُهو 'حرف آخر' طور تسليم ڪيو ويو آهي. ياد رکڻ گهرجي تہ مولانا روميءَ 672هـ/1274ع ۾ وفات ڪئي ۽ هـ... متن گويا ڇهن صدين کان وڌيڪ عرصي کان پوءِ مرتب ڪـو ويو. نڪلسن نہ رڳو اهي ڇهہ دفتر ايڊٽ ڪيا، بلڪ انهيءَ جو انگريزيءَ ۾ ترجمو بہ ڪيو ۽ ٻن جلدن ۾ ضروري تشريح ۽ حوالا ڏنا. اڄ علمي دنيا ۾، ويندي ايران ...ڏو، نڪلسن جو تصحيح شده ايڊيشن هڪ "ڪلاسڪ" (Classic) جي حيثيت رکي ٿو ۽ اُن جو ئي حوالو معتبر ليکيو وڃي ٿو.

آخر ۾ هن ڳالهہ جي وضاحت ڪري ڇڏجي تہ شاهہ جي رسالي جو هيءَ متن انڪري "جامع" آهي، ڇاڪاڻ تہ هن تحقيق دوران هڪ وڏو انگ يعني ڪل ڇاهٺ رسالا مطالعي هيٺ آندا ويا، جن مان پنجاهہ قلمي ۽ سورنهن ڇاپي رسالا آهن. جديد تحقيق جي اصولن موجب "قلمي مواد" کي "بنيادي ماخذ" (Primary source) ۽ "ڇپيل مواد" کي"ثانوي ماخذ" (Secondary Source) جي حيثيت ۾ استعمال ڪيو ويو آهي. ٻيو تہ انهن سڀني رسالن جون اختلافي پڙهڻيون بہ ڏنيون ويون آهن. ان لحاظ کان جنهن شخص وٽ رسالي جا ڏهہ جلد آهن، اُن وٽ گويا اُهي سڀ ڇاهٺ رسالا موجود آهن، جيڪي گذريل ٻن صدين دوران لکيا يا ڇاپيا ويا. جنهن ڪري هو اُنهن رسالن جي تقابلي مطالعي کان پوءِ پنهنجي راءِ پڻ قائم ڪري سگهي ٿو. "مستند" انڪري ڇاڪاڻ تہ جيڪا پڙهڻي اختيار ڪئي ويئي آهي ۽ اُن جي مقابلي ۾ ٻي جنهن کي ڇڏي ڏنو ويو آهي، اُن جي شاهدي يا سَند بہ ڏني ويئي آهي. "معياري" انڪري ڇاڪاڻ تہ هر بيت کي مقرر ڪيل معيار يا ڪسوٽيءَ تي پرکيو ويو آهي ۽ ڪنهن پڙهڻي کي اختيار ڪرڻ وقت اهو سبب يا سمجهاڻي ڏني ويئي آهي تہ اها پڙهڻي ڇو اختيار ڪجي ٿي يا ڪي بيت ڪهڙي معيار جي لحاظ کان شاهہ جو بيت نہ آهي.

تحقيق جا ڪي اهم نتيجا:

(1) هن تحقيق کان اڳ عام طور تي اهو سمجهيو تي ويو ته شاهه جو رسالو سُرڪلياڻ سان شروع ٿئي ٿو. پر هن تحقيق جي نتيجي ۾ معلوم ٿيو ته اوائلي رسالا، جيڪي شاهه جي وفات کان پوءِ تيرهين صديءَ جي شروع تائين لکيا ويا، اُهي سڀ سُرسسئيءَ سان شروع ٿيندڙ هئا. 1207ھ ۾ لکيل "گنج" هن سلسلي جو اوائلي نه پر آخري رسالو هو.

(2) شاهه عبداللطيف بابت پهريون دفعو سائنسي انداز ۾ کوجنا ڪري قابل اعتماد سوانح عمري مرتب ڪئي وئي، جيڪا ڏند ڪٿائي انداز کان پاڪ آهي. پهريون دفعو شاهه لطيف جي جمڻ جي صحيح هنڌ جي نشاندهي ڪئي وئي، جو ته هن کان اڳ سڀيئي سوانح نگار شاهه جي امڙ جي باري ۾ غلط فهميءَ جو شڪار هئا. اُهي سڀ هالا پراڻا جي مخدوم عربي يا شاهه ديائي کي شاهه لطيف جو نانو قرار ڏين ٿا، جيتوڻيڪ اُهو بزرگ شاهه لطيف کان لڳ ڀڳ هڪ صدي اڳ ٿي گذريو.

(3) شاهه لطيف جي راڳ جي باري ۾ پهريون دفعو تحقيقات مڪمل ڪئي وئي ته 1144ھ کان ڀٽ شاهه تي راڳ جو باقاعده سلسلو شروع ٿيو، جيڪو اڄ تائين قائم آهي. شاهه جي راڳ کي سائنسي انداز ۾ سمجهڻ جي ڪوشش ڪئي وئي ۽ اهو نتيجو قائم ڪيو ويو ته اهو راڳ هندوستاني موسيقيءَ جو حصو ناهي، بلڪ شاهه لطيف پنهنجي راڳ واري روايت جو پاڻ موجد آهي، جيڪا هڪ قسم جي لوڪ موسيقي آهي، جنهن ۾ آوازن جي موسيقيءَ جي بجاءِ لفظن جي موسيقي بنيادي حيثيت رکي ٿي.

(4) سنڌ جي مختلف علائقن ٿر، ڪاڇي، ڪوهستان ۽ ساموندي علائقي يا ڪاري جي سُجاڻ سگهڙن سان ملاقاتن کان سواءِ شاهه جي ڪلام جي ڄاڻو فقيرن ۽ پارکن سان وقت بوقت رهاڻيون ڪري شاهه جي ڪلام ۾ آيل ڪيترن انوکن لفظن ۽ اصطلاحن جي صحيح معنيٰ ۽ مطلب معلوم ڪيو ويو آهي، جيڪو لغت جي ڪتابن ۾ قطعي موجود نه هو. انهيءَ قيمتي معلومات هٿ ڪرڻ جو عرصو لڳ ڀڳ اڌ صديءَ تي ڦهليل آهي. علمي تحقيق جو هيءُ نئون انداز هن کان اڳ سنڌ ۾ ناپيد هو.

(5) هن تحقيق ذريعي پهريون پيرو شاهه جي رسالي جي تاريخ کي اجاگر ڪيو ويو آهي ته رسالن لکڻ جي شروعات ڪيئن ۽ ڪڏهن ٿي. جدا جدا هنڌن ۽ وقتن تي جيڪي رسالا لکيا ويا، تن مان ڪهڙا اصل ۽ ڪهڙا نقل آهن. گويا شاهه جي وفات کان پوءِ اسان جي دور تائين اها رسالي جي ٻن سؤ سالن جي تاريخ آهي، جنهن سان رسالي کي سمجهڻ جو هڪ نئون باب کُلي ٿو.

(6) شاهه جي رسالي ۾ ڪيترن لفظن ۽ مڪانن جي نالن جي پهريون پيرو درست پڙهڻي قائم ڪئي وئي، جيڪا هن کان اڳ حيرت انگيز نموني ۾ غلط طور رائج هئي. هتي فقط چند مثالن تي اڪتفا ڪجي ٿي. سُر يمن ڪلياڻ جو هڪ بيت آهي:

اوقابيل اکين ۾، توکي ٻاري ٻان
اُيو اڳرايون ڪرين، ماڳ هٽيو مستان،
جانب تون زبان، اکين سين ايذا ڪرين.

لاڳيتو چئن بيتن ۾ اهو ساڳيو لفظ 'اوقابيل' آيو آهي ۽ ان جي معنيٰ ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ حضرت آدم عليه السلام جو پٽ قابيل ورتي آهي، جنهن پنهنجي ڀاءُ هابيل کي قتل ڪيو هو، يعني هتي شاهه صاحب محبوب کي قابيل يعني قاتل سڏي ٿو. اها ساڳي پڙهڻي ۽ ساڳي معنيٰ غلام محمد شاهواڻيءَ، ڪلياڻ آڏواڻيءَ ۽ عثمان علي انصاريءَ جي رسالن ۾ ملي ٿي، جن گهڻي ڀاڱي گربخشاڻيءَ جو تتبع ڪيو آهي. دراصل اهو لفظ 'عقابيل' يعني عقابي اکين جي معنيٰ ۾ آيل آهي ۽ ٻمبئيءَ واري ڇاپي ۾ به ائين آيل آهي. ڪاڏي عقابي اکيون ۽ ڪاڏي قابيل!

ٻيو مثال سرسامونديءَ جو هيئنون بيت آهي:

بندر ديسان ديس، مُلهه نه ملي واريئين
فقيراڻي ويس، اُملهه ڏين اتورئا.

ڊاڪٽر گربخشاڻي، شاهواڻي، آڏواڻي ۽ انصاري 'ملي واريئين' جي معنيٰ ڪئي آهي ته واري سان نٿو ملي يا واريءَ جي ڍاڳن يعني ڪوڙي ڪچ تي نٿو ملي. جڏهن ته اصل لفظ جيئن ڊاڪٽر صاحب ثابت ڪيو آهي، اهو مليبار يا مالابار آهي. شاعر جو مطلب آهي ته هر ملڪ ۾ بندر آهن، پر مالابار جهڙو بندر ڪو ٻيو ناهي. ڏکڻ هندستان جو اهو بندر شايد ان زماني ۾ وڏيڪ نفعي ڪمائڻ لاءِ مشهور هوندو. سُر سريراڳ ۾

ساموندبيءَ ۾، پوربندر، عدن ۽ لڪا بندر جا نالا پڻ ملن ٿا، جتي سنڌ جا سوداگر وڃ واپار لاءِ ويندا هئا.

(7) مثنوي روميءَ سان هم آهنگي- اها حقيقت تسليم شده آهي ته شاهه لطيف کي مثنوي روميءَ ۽ اُن جي فڪر سان وڏي مناسبت آهي. مولانا رومي دنيا جو اُهو واحد شاعر آهي، جنهن جو سُرڪلياڻ ۾ ڇهه دفعا نالو کڻي شاهه لطيف حسن ۽ عشق بابت سندس خيالن کي ساراهيو آهي.

طالب قصر، سونهن سر، ايءَ روميءَ جي رهاڻ،
پهرين وڃائڻ پاڻ، پسڻ پوءِ پرينءَ کي.

ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ توڙي ڪانئس پوءِ شاهواڻي، آڏواڻي ۽ انصاريءَ سُر يمن ڪلياڻ ۾ شاهه جي رسالي جو هيٺيون مشهور بيت شاهه جو ڪلام سمجهي آندو آهي.

عاشق عزازيل، بيا مڙيئي سَڌڙيا،
منجهان سڪ سبيل، لعنتي لعل ٿيو.

ڊاڪٽر صاحب هن بيت کي شاهه جو ڪلام نٿو سمجهي، تنهنڪري ان کي 'شاهه جي ڪلام' ۾ نه، بلڪ 'رسالي جي ڪلام' ۾ داخل ڪيو اٿس ۽ ان لاءِ سبب اهو ڄاڻايو اٿس ته اهو بيت اوائلي دور جي گهٽڻ رسالن ۾ ڪونهي. بي وضاحت اها ڪئي اٿس ته عزازيل دراصل تڪبر ڪيو هو، انڪري پوءِ ملعون ٿي ويو. بهرحال ڊاڪٽر صاحب جي راءِ آهي ته هي بيت ڪنهن سالڪ فقير شاهه صاحب کان پوءِ چيو، جيڪو رسالي ۾ داخل ٿي ويو.

اچو ته هن بيت کي مثنوي روميءَ جي فڪر جي روشنيءَ ۾ ڏسون، چو ته شيطان کي مثنويءَ ۾ ڪيترا پيرا بحث هيٺ آندو ويو آهي. دفتر چوٿين ۾ رومي چوي ٿو:

داند او کو نيکبخت و محرم است
زيرکي ز ابليس و عشق از آدم است

يعني "جيڪو نيڪبخت ۽ محرم راز آهي اُهو ڄاڻي ٿو ته هوشياري يا چالاڪي ڪم شيطان يا عزازيل جو آهي، پر عشق ڪم انسان جو آهي."

گويا روميءَ جي فڪر مطابق عشق انسان جي خصوصيت آهي ۽ نه ابليس جي، جنهن پنهنجي خالق سان اهو بحث ڪيو هو ته آءٌ انسان کان بهتر آهيان، چو ته آءٌ ٻاهه جي پيدائش آهيان ۽ انسان مٽيءَ جي پيدائش آهي. اها ئي ته سندس دليل بازي هئي، جنهنڪري تڙيل بنجي ويو. حقيقت ۾ سڀني صوفين انسان کي ئي عشق جو محور قرار ڏنو آهي. ان لحاظ کان ڏسجي ته شاهه لطيف اهڙو شعر ڪيئن ٿي چئي سگهيو، جيڪو صوفين جي عام مجيل تعليمات جي خلاف هجي. اهو وري انڪري به ته شاهه لطيف جو ڪلام شطحيات کان پاڪ آهي. هاڻي ڏسو ته ڊاڪٽر صاحب جيڪو نتيجو صرف بيروني شاهدين جي آڌار تي قائم ڪيو آهي، اهو شاهه جي ڪلام جي فڪري يا اندروني شاهدين تي ڪيئن پورو بيهي ٿو. سُر يمن ڪلياڻ ۾ شاهه لطيف جو هڪ بيو مستند بيت آهي، جنهن ۾ عزازيل جو نالو ورتل آهي ۽ اهو بيت سڀني رسالن ۾ هن ريت موجود آهي:

اکر پڙهي اياڳيا، قاضي ٿئين ڪٿاءِ،
جئن پيرئين ۽ پائيين، ايڏنهن ايئن نه آءِ،
ان سرتيءَ سنڌو ساءِ، پڇج عزازيل کي.

هن بيت ۾ شاهه لطيف انهيءَ انسان کي نياڳو قرار ڏئي ٿو، جيڪو ٿورو پڙهي، پاڻ کي عقل ڪُل يعني فيصلي ڪرڻ واري حيثيت ڏئي ٿو يا قاضي سمجهي ٿو. هو هدايت ڪري ٿو ته پاڻ کي هر وقت صحيح سمجهڻ ۽ ان تي غرور ڪرڻ واري عادت جي ويجهو به نه وڃڻ کپي. آخري سٽ ۾ واضح ڪري ٿو ته انهيءَ پاڻ کي صحيح ڄاڻڻ واري سزا جو مزو عزازيل چکيو، تنهن ته ابليس ۽ شيطان جو لقب مليس، توکي به ان مان سبق سکڻ کپي. هاڻي ظاهر آهي ته هن بيت ۾ عزازيل يعني شيطان جي عمل جي سخت مذمت ڪيل آهي ۽ ٻين کي ان کان بچڻ جي هدايت ڪئي ويئي آهي. عام رسالن ۾ هيءُ بيت مٿي ڄاڻايل 'عاشق عزازيل' واري بيت سان گڏ رکيل آهي (ڏسو گربخشاڻي، شاهواڻي، آڏواڻي ۽ انصاريءَ وارا رسالا).

هينئر واضح ٿي ويو ته ٻنهي بيتن جي معنيٰ ۾ سئوسنئون تضاد آهي. ائين ٿي نٿو سگهي ته شاهه صاحب جهڙو اعليٰ شعور رکندڙ شاعر هڪ بيت ۾ شيطان جي عمل جي مذمت ڪري ۽ ٻئي بيت ۾ وري اُن کي اصل عاشق قرار ڏئي!

(8) ڊاڪٽر صاحب جي تحقيق جي نتيجي ۾ ڇاپي رسالن ۾ ڪي اهڙيون فاش غلطيون نظر آيون آهن، جن جي هن کان اڳ ڪنهن به نشاندهي نه ڪئي آهي. مثلاً: هيٺ ڄاڻايل اٺ وايون، جيڪي شاهه جي نالي

۾ ڏاڍيون مقبول آهن، سڀ ڪان پهريائين ٽرمپ جي ڇاپي رسالي ۾ آيل آهن.

(i) مَنڊ پيئندي مون، ساجن صحح سڃاتو (سُر ڪلياڻ)

(ii) ٿيندو تن طبيب، دارون منهنجي درد جو (سُر ڪلياڻ)

(iii) دوست پيهي در آيو، ٿيو ملڻ جو سعيو (يمن ڪلياڻ)

(iv) يار سڄڻ جي فراق ڙي جيڏيون آءُ ماري (يمن ڪلياڻ)

(v) چوري ڇڏ ۾ چپرين، پاروچل پانهي (سُر ديسي)

(vi) آءُ راڻا رهه رات، تنهنجي چانگي ڪي چندن چاريان (سُر مومل راڻو)

(vii) ڪيئن ڪريان ڪاڳي وڃان، مون کي سودو سجهه نه ڏي (سُر مومل راڻو)

(viii) جيڪس جهليا مڇ، گهاتو گهر نه آئيا (سُر گهاتو)

اهي اٺ ئي وايون پهريون دفعو ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ ٽرمپ جي رسالي تان پنهنجي رسالي ۾ شامل ڪيون، جنهن ڪان پوءِ شاهواڻي، آڏواڻي ۽ انصاريءَ جي مرتب ڪيل رسالن ۾ پڻ اچي ويون. جڏهن ته حقيقت اها آهي ته اهي وايون ٻئي ڪنهن به آڳاڻي قلمي رسالي ۾ موجود نه آهن، بلڪ بمبئيءَ مان ڇپيل رسالن ۾ به ناهن. ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي تحقيق موجب اهي وايون دراصل اُنهيءَ منشيءَ جون ناهيل آهن، جنهن ڪان ٽرمپ صاحب رسالي جو متن تيار ڪرايو هو. هن جڏهن ڏٺو ته باقي بين سيني سُرن جي آخر ۾ وايون موجود آهن، پر ڪن سُرن ۾ ڪونهن ته هن اُهي پاڻ ناهي ڪسر پوري ڪري ڇڏي! اهڙيءَ طرح اندازاً ٻاهٺ واين جي آخر ۾ "اديون عبداللطيف چئي" واريون مصراعون به وڌائي ڇڏيائين، جيڪي هن ڪان اڳ ڪنهن به قلمي رسالي ۾ ڪونه هيون.

هن تفصيلي گفتگو جو مقصد صرف اهو واضح ڪرڻ آهي ته شاهه جي رسالي تي ٿيل مذڪوره تحقيق سنڌي ادب ۽ ٻوليءَ جي تاريخ ۾ هڪ شاهڪار علمي ڪارنامو ۽ بيش بها اضافو آهي، جنهن جي جيتري به پذيرائي ۽ قدرداني ڪجي، اوتري گهٽ آهي. علمي دنيا ۾ اهڙا ڪامل ڪارناما گهٽ ملن ٿا، جو ته قدرت جي مهرباني ڪان سواءِ اُهي سرانجام نٿا ڏئي سگهجن. سنڌي ادب جي اها وڏي خوشقسمتي آهي، جو ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي صورت ۾ سنڌ کي عالمي سطح تي مڃيل اهڙو هاڪارو ۽ مستند محقق مليو، جنهن ورهين جا ورهيه پيار جو پورهيو ڪري، خالص علمي ۽ اعليٰ تحقيق جو اهڙو نمونو پيش ڪيو.

جيئن مٿي ذڪر ٿي چڪو ته "شاهه جو رسالو- شاهه جو ڪلام" ۽ "شاهه جو رسالو- رسالي جو ڪلام" هن ڪان اڳ سال 1998ع ۽ 1999ع ۾ ڌار ڌار جدا ڪتابن جي صورت ۾ شايع ٿي چڪا آهن، پر ضرورت ان ڳالهه جي هئي ته اُهي ٻيئي گڏ هڪ ڪتاب جي صورت ۾ شايع ڪجن ته جيئن پڙهندڙ ۽ محقق ساڳئي وقت شاهه جي پنهنجي اعليٰ فهم ۽ فڪر واري شاعريءَ مان مستفيد ٿين، اُتي اُنهن شاعرن جو ڪلام، جيڪو شاهه صاحب پاڻ ٻڌو ۽ ٻُڌرايو يا جيڪو پاڻ پسند ڪيو يا ڪانئس پوءِ ڪن فقيرن سندس نالي ڪري ڇڏيو، اُهو پڻ هر وقت سندن آڏو رهي، ڇو ته اُهو ڪلام پڻ شاهه جي فڪر کي سمجهڻ لاءِ پنهنجي اهميت رکي ٿو. هاڻي اهو سڀ ڪجهه هن هڪ ڪتاب جلد ۾ شامل آهي. ائين ڪرڻ سان ان غير صحتمند روايت جو پڻ ازالو ٿي ويندو، جنهن تحت اها مهر هلائي ويئي ته ڊاڪٽر بلوچ شاهه صاحب جو ڪيترو صحيح ۽ حقيقي ڪلام رسالي مان خارج ڪري ڇڏيو آهي.

هن ڪتاب ۾ منهنجي پنهنجي ذاتي خيال ۾ ٻن اهم اضافن جي ضرورت باقي رهندي: پهريون ته جن ڇاهٺ يعني پنجاهه قلمي ۽ سورنهن ڇپيل رسالن تي تحقيق جو مدار آهي، جديد تحقيق جي اُصولن موجب اُنهن جون سڀ متفرق (Variants) پڙهڻيون آخر ۾ اچڻ گهرجن. ان صورت ۾ واقعي اهو هڪ رسالو نه پر ڇاهٺ رسالن جي برابر هوندو. يعني شاهه عبداللطيف ۽ سندس رسالي بابت هڪ مڪمل انسائيڪلوپيڊيا. گويا پڙهندڙ ۽ محقق وٽ گذريل ٻن سو سالن دوران لکيل ۽ ڇپيل رسالن جو سمورو مواد هر وقت آڏو هوندو. ٻي ضرورت بيتن جي جامع ڏسٽي (Index) مرتب ڪرڻ آهي، جنهن سان ڪنهن به بيت کي آسانيءَ سان ڳولي سگهجي.

سنڌ ڪلچر ڊپارٽمينٽ ۽ ان جي انتظاميه مبارڪباد جي قابل آهن جو شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جهڙي عالمي شهرت يافته شاعر تي سنڌ جي مستند عالم ۽ محقق ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي ٿيل تحقيق کي ڀٽائي جي 265 ورسيءَ جي موقعي تي نهايت اهتمام سان شايع ڪيو ويو آهي.

”ون يونٽ“ واري سنڌ دشمن سازش

نامياري ڏاهي شيخ عبدالمجيد سنڌي طرفان خدشن جو اڳواٽ بيان ڪيل تفصيل

عبدالغفار صديقي

ٻه اکر: ننڍي کنڊ جي هاڪاري سياستدان ۽ سنڌ جي سپوت شيخ عبدالمجيد سنڌي، سنڌ ۾ رهندڙ هندن جي هڪ وچولي طبقي ۾ جنم ورتو. سندس وڏا اصل سيوهڻ جا هئا، جتان پوءِ ٺٽي ۾ اچي رهيا، جيڪي قانون گو عامل ڪٽنب جي نرياڻي پاڙي مان هئا.

شيخ عبالمجيد سنڌيءَ جو والد ديوان ليلارام ٺٽي جو رهاڪو هو، جتي شيخ صاحب 7- جولاءِ 1889ع ۾ ڄائو. سندس نالو ڄيٺانند رکيو ويو ننڍپڻ کان ئي شيخ صاحب جي طبيعت جو لاڙو حق جي ڳولا طرف هو ۽ ننڍيءَ عمر ۾ ئي اسلام قبول ڪري، گهر ڇڏيائين. سندس مائٽن ڪراچي ۾ ڪيس داخل ڪيو ته ”اسان جو ڇوڪرو اغوا ڪيو ويو آهي.“ نومسلم شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ جي بچاءُ ۾ رئيس غلام محمد خان ڀرڳڙي ڪيس لڙيو ۽ کٽيائين، جنهن بعد شيخ صاحب پنهنجي سياسي زندگيءَ جي ابتدا ڀرڳڙي صاحب جي رفاقت ۽ قيادت ۾ ڪئي ۽ سنڌ جي بمبئيءَ کان علحدگي ۽ خلافت تحريڪ ۾ ڀرپور ڪردار ادا ڪيائين پنهنجن اصولن ۽ ايمان جي قوت سان وڏنو سنڌ جي سطح تان اُڀري آل انڊيا اڳواڻن ۾ شمار ٿيڻ لڳو. 1932ع ۾ الهه آباد ۾ يونٽي ڪانفرنس ٿي جنهن ۾ سنڌ جي نمائندگي شيخ صاحب ڪئي. انهيءَ ڪانفرنس ۾ جمعية العلماء، خلافت ڪاميٽي، ڪانگريس، لبرل ائسوسيئيشن، هندو مهاسڀا، سِک ليگ، ڪرسچن ليگ ۽ ٻين ٻه ڪيترين ئي جماعتن حصو ورتو. شيخ صاحب انهن سيني ۾ پنهنجي شخصيت، عظمت ۽ ليڊرشپ مڃرائي. سنڌ جي روايتي مضبوط جاگيردارانه ماحول سان ٻه وڏو ٽڪر کاڌائين ۽ لاڙڪاڻي ۾ خالين هٿين، فقط عزم ۽ اصولن جي ڏِ تي هڪ تاريخي اليڪشن کٽيائين.

1954ع ۾ ون يونٽ ٺهيو ۽ 1958ع ۾ ايوب خان جي مارشل لا لڳي، جنهن ۾ سنڌي زبان جي حيثيت کي وڏو ڌڪ رسيو. سنڌي فائنل امتحان ختم ڪيو ويو. جنهن جي پاس ڪرڻ سان ٻهراڙيءَ جي غريب سنڌين کي نوڪريون ملنديون هيون.

اهڙيءَ صورتحال کي نظر ۾ رکندي ۽ سنڌي زبان جي اصلوڪي حيثيت کي بحال ڪرائڻ لاءِ سنڌ جا جيڪي اديب، دانشور ۽ سياستدان اٿي کڙا ٿيا، تن ۾ شيخ صاحب جو تمام اهم ڪردار هو. پاڻ ”ون يونٽ“ جي مخالفت ۾ هڪ جامع پريس بيان تي نه رڳو صحيح ڪيائين، بلڪ سنڌ جي ڪيترن ئي ناميارن سياستدانن، دانشورن، اديبن ۽ اڳواڻن کان بذات خود وڃي دستخط ورتائين

ون يونٽ جي سنڌ دشمن سازش کي وائکو ڪرڻ لاءِ شيخ صاحب 2- آگسٽ 1954ع تي هڪ پريس ڪانفرنس ۾ بيان ڏنو ۽ تفصيلي نوٽ ٺاهي موڪليائين، جيڪو اصل انگريزي زبان ۾ هو. اهو تاريخي اهم دستاويز اڄ تائين ڪٿي به نه ڇپيو، وڏي جاکوڙ ۽ ڳولا کان پوءِ هٿ ڪري ان جو ترجمو هتي پيش ڪجي ٿو. ع ص

”پاڪستان ٺهئي ست سال اچي پوري ٿيڻ تي پهتا آهن، پر اسان جو نئون آئين اڃا تائين نامڪمل آهي. اوچتو هاڻي ڪجهه اڳواڻن کي خبر پيئي آهي ته موجوده صوبن کي ٽڪرا ٽڪرا ڪري يا انهن کي ملائي هڪ ڪري پاڪستان جو ”ون يونٽ“ ناهيو پيو وڃي. ٻنهي حالتن ۾ هن وقت تائين منظور ٿيل آئين کي وري ٺاهيو ويندو جيڪو غير ضروري تاخير بي اعتمادي ۽ نا اميديءَ جو سبب بڻبو. سياسي ۽ آئيني ڪيتر ۾ ٻه اخلاق، شائستگي، ريتون، رسمون، قدر ۽ فضيلتون هونديون آهن، جن کي لتاڙڻ بهترين آئيني ماهرن ۽ بدترين سياستدانن لاءِ ڪو سولو ڪم نه آهي.

خواجه ناظم الدين جڏهن پاڪستان جو وزير اعظم هو ته هن صاف طور تي هڪ اصول ڏنو هو ته آئين ٺاهڻ ۾ جيڪي ٻه صوبائي مسئلا ظاهر ٿيندا، تن جو فيصلو انهن صوبن جي گڏيل صلاح مشوري سان ڪيو ويندو. موجوده آئين جي هڪ قاعدي (Act) ۾ تازو آئين ساز اسيمبليءَ هڪ درستي ڪئي آهي، جنهن موجب اُن کي اختيار آهي ته اها موجوده اڪاين (Units) جون حدون بدلائي يا اثرانداز ٿيندڙ ماڻهن جي صلاح سان نوان صوبا ٺاهي سگهي ٿي. وڌيڪ اها به تجويز ڏني وئي آهي ته بلوچستان کي هڪ جدا صوبو بڻايو وڃي. پر هاڻي اها

ڪوشش آهي ته اڳئين منظور ٿيل آئين سان گڏ مٿين سيني پٽرنلمن، قانونن ۽ تجويزن کي اُڏايو وڃي.
جيڪڏهن ڪنهن جو سچائيءَ سان پاڪستان ۾ مڪمل اعتماد آهي ۽ پاڪستاني مسلمانن کي هڪ قوم ڪري مڃي ٿو ته پوءِ هڪ نئين آئين جي فائدي ۾ اوڀر بنگال سميت سيني صوبن کي ڇو نه ٽوڙيو وڃي. ڇا پنجاب اها تجويز قبول ڪندو؟ جيڪڏهن نه، ته ڇو نه؟
في الحال صوبن جو وجود بحال رکيو وڃي ۽ انهن کي تجويز ڪيل مرڪزي آئين ۾ ايڪائي (Unit) جي صورت ۾ هڪ جهڙا خودمختيار اختيار حاصل هجن. انهن کي هڪ ٻئي سان گڏائي ڇڏڻ جي تجويز ناقص ۽ اڻ وڻندڙ آهي، جا وڏي ۾ وڏي صوبي اوڀر بنگال جي مسلمانن کي مسلمان قوم جو مڪمل حصو ڏسڻ کان انڪار ڪري ٿي.
آخر تائين مخالفت ڪندڙ ڪجهه سياستدانن جي مرضيءَ جي باوجود به حقيقت هيءَ آهي ته ڪو به صوبو پنهنجي شناخت ۽ انفراديت کي ختم ڪرڻ لاءِ تيار آهي.
مرڪزي آئين جي جاءِ تي صوبن کي هڪ ٻئي سان گڏائي ڇڏڻ واري تجويز ۾ اوڀر بنگال ۽ اتحادي آئين جي ڪا به گنجائش نه آهي. اهو شايد هن نيت سان تجويز ڪيو پيو وڃي ته جيئن اولهه ۽ اوڀر پاڪستان تي هڪ ئي يونٽ جي حيثيت سان حڪمراني ڪري سگهجي.
آءٌ نهايت ئي نماڻائيءَ سان بلڪ زوردار نموني گذارش ڪندس ته :
(الف) مستقبل جي رياستي نظام (Federation) وٽ موجوده سڀ صوبا هجن ۽ ان کان سواءِ بيا اهي علائقا جيڪي هن کان پوءِ شامل ٿين، سي به رهن.
(ب) مستقبل جي آئين ۾ اها گنجائش هئڻ گهرجي ته هر 25 سالن کان پوءِ ان تي نظرثاني ڪئي وڃي.
(ج) اولهه پاڪستان ۾ هن ڳالهه جي شروعات ڪئي وڃي ته رياستن ۽ بين علائقن کي صوبن ۾ ضم ڪجي ته جيئن اولهه پاڪستان ۾ يونٽن جو عدد گهٽجي ٽي يا چار ٿي وڃي.

1- ون يونٽ جي سازش ظاهر ٿيڻ

ون يونٽ ۽ ان جا حامي:

ون يونٽ جي مسئلي تي پنهنجي رويي کي واضح ڪرڻ ۽ ان جي تجويز جي فائدي يا نقصان تي دليلن ڏيڻ کان

شيخ عبدالمجيد سنڌي

اڳ، هتي اهو ذڪر ڪرڻ ضروري ٿو سمجهان ته تجويز ڪيل اولهه پاڪستان صوبي جا مشهور ۽ معروف پيشوا يا مکيه اداڪار، ماهر، ٽيڪا ٽپڻي ڪندڙ ۽ جوشيلا حامي اهي افراد آهن، جيڪي اڄ ڪلهه وزير ۽ گورنر آهن، پر ماضيءَ ۾ سرڪاري عهدن تي فائز هجڻ ڪري انهن دنيا جي ڪنهن به حصي ۾ آزاديءَ جي تحريڪ يا پاڪستان جي هڪ آزاد ملڪ جي حيثيت سان وجود ۾ اچڻ لاءِ ڪجهه به نه ڪيو.
ان جو سبب شايد هي آهي جو اندروني ۽ بين الاقوامي مسئلن يا وفادار محب وطن فردن يا تاحيات آزادي ماڻڻ ۽ جمهوريت جي علمبردارن ۽ عوامي حقن حاصل ڪرڻ واسطي جدوجهد ڪندڙن لاءِ سنڌن رويو گستاخانه ۽ غيرموزون پئي رهندو آيو آهي، جڏهن ته اڄا تائين اسين اهڙي ملڪ ۾ رهون ٿا، جنهن ڌارين کان پنهنجي آزادي حاصل نه ڪئي هجي. سنڌن ماضي کهڙو به هجي، آءٌ هڪ آزاد ملڪ ۾ سنڌن جنم جي حيثيت ۾ حقن جو انڪاري نه آهيان، جو سنڌن سياسي ۽ آئيني مسئلن تي ويهي رايا ڏيان. پر هڪ ڳالهه پٽري پٽ پيئي آهي ته دماغي طور تي سنڌن لاءِ اهو ممڪن ئي نه آهي ته عوام جي خيال کان انهن مسئلن کي ڏسن ۽ سمجهن يا انهن بنيادن جو قدر ڪن ۽ سڃاڻن، جن تي سنڌن تعاون، سهڪار ۽ قربانيءَ کان سواءِ نئين ملڪ پاڪستان جي عمارت تعمير ڪئي وئي جيڪا هن وقت هڪ مڪمل حقيقت آهي.

1- خوبين تي بحث ڪرڻ

چاليهن سالن کان وڏيڪ سياسي دور ۾ منهنجي اها ڪوشش پئي رهي آهي ته آءٌ انهن جي نيت تي اعتراض نه ڪريان، جيڪي مون سان ڪن مسئلن تي اختلاف رکندا هجن، بلڪ سياسي ۽ آئيني ڳالهيون مون ساڻن مسئلن جي گڻن ۽ خوبين تي بحث ڪندي ڪيون آهن. ان ڪري مون ڪي سياسي اڳواڻن ۽ آفيسرن جي راءِ جو احترام ڪرڻ ڪپي، جيڪي سچي قوم جي فائدي لاءِ پاڪستان جي ون يونٽ کي ايمانداريءَ سان ضروري سمجهندا هجن. ۾ منهنجي اها بدبختي آهي جو مان اجا تائين مطمئن نه آهيان ۽ سندن دليلن ۾ ڪو به عقل، هوش ۽ سبب ڏسي نٿو سگهان ۽ نه وري سندن تجويز کي عملي جامي پهرائڻ جي طور طريقن کي پسند ڪري سگهان ٿو.

3- ون يونٽ- نمائنده اسيمبليءَ جي منظوريءَ کان سواءِ

ذاتي عملن ۽ شائستگيءَ لاءِ جيڪو ٿورو به لحاظ ڏيکاريئون سو هن حقيقت مان پترو آهي ته انهيءَ کان اڳ جو نمائنده اسيمبليءَ کي ڪنهن مناسب فيصلي ڪرڻ جو موقعو ڏنو وڃي ها، اولهه پاڪستان جي انتظاميا ڪائونسل (Administrative Council) کي پوري سنجيدگيءَ سان وجود ۾ آندو ويو، جنهن جو گورنر، چيف منسٽر، چيف سيڪريٽري،سب ڪاميٽيون مقرر ڪيون ويون. سيڪريٽريٽ ناهي وئي، گاديءَ جو هنڌ اعلان ڪيو ويو، عمارتون هٿ ڪري مرمت ڪيون ويون ۽ ڪائونسل طرفان صوبائي حڪومتن ڏانهن حڪمناما جاري ڪيا ويا ته ڇا ڪجي ۽ ڇا نه ڪجي. انتظاميا ڪائونسل جي انهيءَ عمل ۽ ان تي خرچ ڪرڻ کي ڪو به آئين يا قانون جائز نٿو سمجهي. دنيا جي ڪنهن به حصي ۾ ڪا به ذميوار حڪومت، پارليامينٽ جي اڳوات منظوري ڏيڻ کان سواءِ ائين ڪري نٿي سگهي. گنريل ٻارهن مهينن کان وٺي "ون يونٽ" جي افتتاح ڪرڻ جون تاريخون وقت بوقت مقرر ڪيون وڃن ٿيون. گورنمينٽ جي تجويز تي عوامي راءِ يا تنقيد حاصل ڪرڻ بجاءِ عوامي اڳواڻن ۽ سياسي پارٽين کي فرمانبرداريءَ ڪرڻ لاءِ گهٽيو وڃي ٿو. خاموش ڪيو وڃي ٿو يا وري عهدن جي رشوت آڇي وڃي ٿي.

4. اختيار ڪيل طريقا:

تجويز کي عمل ۾ آڻڻ لاءِ جيڪي طريقا اختيار ڪيا ويا، تن جا هينيان نتيجا نڪتا:

(الف) پهرين نمائنده اسيمبلي (Constituent Assembly) ختم ڪرڻ.

(ب) وڏي ايمرجنسيءَ جو اعلان.

(ج) اسيمبلي ختم ڪرڻ ۽ ايمرجنسيءَ جي اعلان کان پوءِ دعويٰ.

(د) ڪيترن ئي مهينن تائين ٿڦيل مرڪزي ڪئبينيٽ جي حڪومت.

(هه) قانوني مونجهارا

(و) سنڌ ۾ پيرزادي جي وزارت ختم ڪري، ان جي جاءِ تي صوبائي اسيمبليءَ جي اڻ چونڊيل ميمبر مسٽر کهڙي جي وزارت آندي وئي.

(ز) ون يونٽ تجويز خلاف سنڌ ۾ روزانو نڪرندڙ اخبارن "الوحيد" ۽ "ڪاروان" تي پابندي وڌي وئي.

(ح) پبلڪ سيڪورٽي ۽ سيفٽي ائڪٽ تحت سياسي اڳواڻن جون گرفتاريون.

(ط) حيدرآباد، لاڙڪاڻي ۽ ٻين هنڌن تي 144 قلم لاڳو ڪيو ويو ۽ صوبائي اسيمبليءَ جي اجلاس جي موقعي تي سياسي مخالفن خلاف خون ۽ بمن جي سازش جا ڪيس داخل ڪيا ويا. سياسي مخالفن جي حامين تي ظلم ڪيا ويا، وزيرن جي غلط حڪمن کي نه مڃڻ ڪري خودمختيار ۽ بي ڊپن اعليٰ آفيسرن کي رات وچ ۾ بدلي ڪري اهڙن آفيسرن کي مقرر ڪيو ويو ۽ ترقيون ڏنيون ويون جن جي خلاف انڪواريون هلندڙ هيون يا جيڪي نوڪريءَ مان رٽائرڊ ٿي چڪا هئا. اسيمبليءَ جو اجلاس هلائڻ لاءِ ڪراچيءَ بجاءِ حيدرآباد رکيو ويو ۽ اجلاس وقت سيني ڊسٽرڪٽ مئجسٽريٽن ۽ ڊي.ايس.پيز کي مقرر ڪيو ويو.

(ي) بهاولپور اسيمبليءَ ٽوڙي وزارتون ختم ڪيون ويون.

(ڪ) پنجاب ۾ نوَن جي وزارت ختم ڪري دستيءَ جي وزارت قائم ڪئي وئي ته جيئن ڪجهه ماڻهن کي نمائنده اسيمبليءَ ۾ چونڊائڻ ۾ آساني ٿئي.

(ل) نئين نمائنده اسيمبليءَ جي ڊپ زور زبردستي ۽ دٻاءَ واري ماحول ۾ اليڪشن.

(م) سرحد وزارت کي ختم ڪيو ويو.

5. ڪليڪٽرن ۽ ڪمشنرن جي حڪومت.

ون يونٽ تحريڪ مان مٿي ڄاڻايل ترت فائدا آهن جيڪي صوبن کي ٿيا. وڌيڪ رڳ آهي ته نئين صوبي ۾ اٽڪ، يارهن ڊويزنون هجن، جنهن مان هر هڪ ڊويزن ڪمشنر جي چارج ۾ هجي جيڪو مقامي قانونن جوڙڻ واري جماعت کان سواءِ دراصل گورنر هوندو. اولهه پاڪستان جي انهيءَ خودمختيار ڪمشنرن جي نگرانيءَ ۾ يارهن ڊويزنن جي ورهاست کي اولهه پاڪستان جو 'ون يونٽ' يا 'ملائي هڪ ڪري ڇڏڻ' چئجي ٿو. اسان کي اهو به ٻڌايو ويو آهي ته هر هڪ ڊويزن ۾ ڪليڪٽرن کي موجوده اختيارن (Powers) کان وڌيڪ اختيار هوندا، جنهن کي مرڪز کان هيٺ تائين اختيارن جي ورڇ (Decentralization) چيو وڃي ٿو. تاريخ Decentralization جي انهيءَ کان وڌيڪ گمراه ڪندڙ تشريح کي محفوظ ڪرڻ کان قاصر آهي. ٿورن لفظن ۾ ائين چئجي ته نئين صوبي ۾ خود مختيار عملداري ۽ نوڪرشاهيءَ جو راڄ هوندو ۽ انهن جا وزير بي يارو مدد گار لاهور ۾ ويهي ڪين سندن حڪمرانيءَ تي دعائون ڏيندا رهندا.

6. گورنر جنرل جا مڪمل اختيار (Autocratic Powers).

بل جي مختلف تجويزن مطابق اولهه پاڪستان جي صوبي ۾ جمهوري راڄ نه هوندو. ان ۾ گورنر جنرل جي آپيشاهي وارا اختيار هلندا، جيڪي هي آهن:-

(الف) گڏيل صوبن جي انتظام هلائڻ لاءِ ملڪ جي گاديءَ وارو هنڌ ڪنهن به جاءِ تي مقرر ڪرڻ.

(ب) گاديءَ واري هنڌ سان لاڳو ڪنهن به صوبائي قانون، شرط يا نهراءِ ۾ ڦيرقار ڪرڻ يا معطل ڪري ڇڏڻ.

(ج) صوبائي حڪومت يا ڪنهن به اعليٰ عملدار يا مقامي اختيارين کي هدايتون جاري ڪرڻ.

(د) بلوچستان ۽ سرحد جي ٽرائبل ايريا جي اندروني انتظاميا ۽ انب، چترال، دير ۽ سوات رياستن کي پنهنجي مڪمل ضابطي هيٺ رکڻ.

(هه) قاعدن ۽ قانونن ۾ ترميمون ۽ ڦيرقار ڪرڻ.

متئين حصي جي بل ناهيندڙ جا هينيان مشاهدا آهن:-

"بل جو چوٿون فقرو گورنر جنرل کي اختيار ڏئي ٿو ته هو ڪي به شرط شروط لاڳو ڪري سگهي ٿو جيڪي قاعدي قانون (Act) ۾ داخل نه ڪيا ويندا. ڪئين قانون ان لاءِ اختيار ڪيا ته جيئن اولهه پاڪستان جو قانوني نظام هڪ جهڙو بڻائجي. انتظامي ڍانچو ختم ڪيو ويندو وغيره. ان جا تفصيل اهڙائي منجهيل آهن جهڙا پاڪستان جي نهڻ وقت هئا."

(و) هر هڪ مالي سال جي حوالي سان گورنر جنرل جيئن مناسب سمجهندو تيئن مرڪز کان صوبن کي مالي مدد (Revenue) ڏ و.

'شيون ۽ سبب' (Object & Reasons) جي بيان جي ستين پيرا گراف ۾ بل ناهيندڙ انهيءَ بابت هي راءِ ڏني آهي.

" فقري نمبر 5 ۾ ماليات جو بندوبست ڪرڻ سولو ڪم ڏيکاريل آهي پر فقري نمبر چوٿين جي حڪم تحت ان کي وڌيڪ واضح ڪرڻ جي ضرورت آهي. ڇاڪاڻ ته ٽئڪس جي قانونن کي اختيار ڪرڻو پوندو. قانون ساز اسيمبليءَ جي ووٽ ڪيل بجيٽ کي لاڳو ڪرڻ ناممڪن آهي. ڇاڪاڻ ته

(الف) ڪيترين شيون مڪمل طور تي غير واسطيدار هونديون (ب) صوبائي بجيٽ وٽ شين جو دائرو وسيع نه آهي (ج) صوبائي وزير سڄي پاڪستان لاءِ خرچ ڪندا."

(ز) گورنر جنرل پنهنجي حڪم سان اولهه پاڪستان لاءِ هڪ هاءِ ڪورٽ قائم ڪندو.

هي به پڙهو: (شين ۽ سبب جي بيان جو فقرو نمبر 8).

"اولهه پاڪستان جي مختلف حصن ۾ ڊويزنن هجڻ ڪري، هڪ هاءِ ڪورٽ جو مقرر ٿيڻ بل جي ڪري سڌي طرح متاثرٿي نه سگهندو ڇاڪاڻ ته چيف جسٽس جي صلاح مشوري سان ڪيترن ئي معاملن جو فيصلو ڪرڻو پوندو."

بل جا مختلف نهراءِ يا شرط، ان کي نهايت واضح ڪن ٿا ته جو ڪجهه به ون يونٽ جي نالي ۾ تجويز ڪيو ويو آهي، سو انهيءَ کان گهٽ نه آهي ته گورنر جنرل جي ذاتي حڪمرانيءَ لاءِ هڪ جدا رياست ناهي ڏني وڃي. مرڪزي يا صوبائي قانون ساز اسيمبليءَ يا ڪئبينيٽ کي خاص علائقن جي قانونن يا انتظام کي اختيار ڪرڻ تي ڪو به ضابطو (Control) نه هوندو.

7. جدا ڪيل علائقا:
ون يونٽ واري بل ۾ جيڪا ملائي هڪ ڪري چڙهڻ واري رٿا (Unification Plan) ڏيکاري وئي آهي، تنهن ۾ هي علائقا ڏيکاريل نہ آهن.

(الف) ڪراچي شهر جا مرڪزي علائقا (Federal Areas)
(ب) آزاد ڪشمير
(ج) والاريل ڪشمير
(د) جوناڳڙهہ ۽ منگرول جون وسريل رياستون.
(هہ) انتظامي لحاظ کان اتر سرحد صوبي ۾ شهزادن جون رياستون (Princely States) ۽ قبائلي علائقا (Tribal areas) ۽ بلوچستان.

هاڻي وقت اچي ويو آهي تہ پاڪستان جو هر خيرخواهہ انهيءَ تجويز تي عمل ڪرڻ ڏانهن سنجيدگيءَ سان توجهہ ڏئي. هوڏانهن ڪشمير جي سوال تي قوم بي صبر ۽ سخت ٿي رهي آهي، پر اسان جا ليڊر اسان کي ڪشميرين جي دلين تي ڪشمير جي ضم ٿيڻ جو ردعمل ٿا پيا ٻڌائن.

8. ايڪائي وارو آئين (Unitary Constitution) ڇو نہ؟
اولهہ پاڪستان جي ون يونٽ واري سوال کي، پاڪستان جي مستقل مفاد ۽ ان جي جمهوري ملڪ جي مشهور هجڻ جي نلتي سان ڏٺو وڃي. پاڪستان جي جيڪڏهن سيني صوبن ايڪائي واري آئين تي اتفاق ڪيو هجي ها جنهن ۾ سيني صوبن کي ختم ڪرڻ جي ڳالهہ آهي تہ موجوده مخالفت ڪڏهن بہ زور نہ وٺي ها. ان ڪري هيءَ تجويز وڏن صوبن کي قبول نہ آهي.

اهي ڪهڙا سبب آهن جن جي ڪري وڏن صوبن ايڪائي واري آئين کي قبول نہ ڪيو، تنهن جو اندازو آسانيءَ سان لڳائي سگهجي ٿو. ڇا اها تجويز ان ڪري رد ڪري سگهجي ٿي تہ اها اسلامي تصورن، قومي اصولن ۽ معاشي فائدن جي خلاف آهي؟

ٻن ڀاڱن (مشرقي ۽ مغربي) جي جاگرافيائي جداگانہ حيثيت کي ايڪائيءَ واري آئين جي رستي ۾ رنڊڪ ڄاڻائڻ انهن کي نٿو جڳائي، جيڪي اولهہ پاڪستان جي صوبن کي اسلام ۽ پاڪستان جي نالي تي ون يونٽ ناهڻ لاءِ بضد آهن. اسلام ۾ ڪا بہ جاگرافيائي حد بندي ڪانهي، جنهن ڪري سڄو پاڪستان هڪ ئي ملڪ آهي، ڇاهي ان جا صوبا زمين، سمنڊ يا هوا جي ڪري هڪ ٻئي کان جدا ڇو نہ هجن. سائنس دنيا ۾ مفاصلن کي ختم ڪري ڇڏيو آهي ۽ جاگرافي ڪنهن بہ آئين جي رستي ۾ رڪاوٽ ناهي. پر بي اعتمادي ۽ ڊپ جو اصل سبب قومي پارليامينٽ ۾ اوڀر پاڪستان جي شماري يا عددي طاقت آهي، جنهن ڪري ايڪائيءَ واري آئين جي پاس خاطري نٿي ڪئي وڃي. صوبائيت ان کي تہ نہ ڇنبو جو ڪنهن شيءِ کي رڙين، گوڙ ۽ واڪن سان رد ڪيو وڃي.

9. ڪانگريسي فرقي بازي ۽ پاڪستاني صوبائيت.
اهي معزز وزير ۽ سياسي اڳواڻ، جيڪي انن سالن اندر ملڪ جي آئين ناهڻ ۾ ناڪامياب رهيا آهن ۽ اجا تائين مختلف عهدن ماڻڻ، فائدن حاصل ڪرڻ، قانون ساز ادارن ۽ نوڪرين ۾ نمائندگي لاءِ جهيڙا ڪري رهيا آهن، جيڪي اجا تائين قومي ۽ بين الاقوامي اهميت وارن مسئلن کي حل ڪري نہ سگهيا آهن، جيڪي اجا تائين ملڪي انتظاميا مان رشوت ۽ اقربا پروريءَ کي ختم ڪري نہ سگهيا آهن. جيڪي آئين جي ٻوليءَ جو خيال رکڻ کان سواءِ مرڪزي ڪئبينيٽ ۽ صوبائي وزارتن کي ناهي ۽ ڊاهي رهيا آهن ۽ جن وٽ سنڌ جي صوبائي اسيمبليءَ ۾ اهڙا غير ذميوار ماڻهو آهن جيڪي ون يونٽ لاءِ جيئن وٺين تو تيئن حڪومت ڪري رهيا آهن ۽ جيڪي ون يونٽ جي مسئلي تي ساڻن مخالفت رکن ٿا، تن کي ڏوهي قرار ڏيڻ ۾ پنهنجي ضمير جي ملامت جو ذري جيترو بہ احساس ناهي. اسان جي ڪانگريسي دوستن وري انهن مسلمان اڳواڻن کي ننڍڻ لاءِ 'فرقي بازي' ايجاد ڪئي آهي، جيڪي مسلمانن لاءِ ورهاڱي کان اڳ جي فائدي ۾ ڳالهائن ٿا. جڏهن تہ موجوده با اختيار ماڻهن وري پاڪستان ۾ پنهنجن مخالفن کي ننڍڻ لاءِ هڪ لفظ 'صوبائيت' ايجاد ڪيو آهي. آئيني ۽ قومي اهميت وارن مسئلن کي حل ڪرڻ جو اهو طريقو نہ آهي. آءٌ اوهان کي انهن ماڻهن لاءِ هڪ دوستانہ چتاءُ ڏيان ٿو جيڪي اوهان جي هٿن ۾ ڪيڏي پنهنجي صوبن جي جداگانہ وجود کي ختم ڪرڻ جا خواهشمند آهن، جيڪڏهن اوهان ڪين صاحب اقتدار بنايو. اهي ماڻهو تہ پاڪستان کي ئي ختم ڪرڻ جي صلاحيت رکن ٿا، جيڪڏهن اقتدار حاصل ڪرڻ جي سندن خواهش پوري

ڪئي وڃي. خدا جي واسطي پاڪستان جي سياسي اڳواڻن کي ان لاءِ نہ بگاڙيو ۽ نہ خراب ڪريو تہ اهي پنهنجي حمايت حاصل ڪن ۽ انهن کي بہ تنگ نہ ڪريو ۽ نہ آزاريو جيڪي اوهان جي راءِ جا مخالف آهن.

10. عوامي راءِ کي سڀ کان مٿي رکيو وڃي.

اڄو تہ انهيءَ حقيقت کي سمجهون، ڇو تہ عوامي راءِ ئي سيني ڳالهين کان اعليٰ آهي، جيڪا سيني آئيني مسئلن جي حدبندي ڪري ٿي.

بي اصول ۽ بدنيتيءَ تي مبني اختيار رکندڙن ۽ صوبائي سوديبازي ڪندڙن جي مدد سان، ضم ڪرڻ واري تجويز جي حمايت ۾ بار بار هٽلر وارا طريقا اختيار ڪيا وڃن ٿا، جيڪي حقيقي اتحاد ۽ ايڪي لاءِ ڪارگر ثابت نہ ٿيندا. اڄو تہ تاريخي سچاين ۽ جمهوري فيصلن تي پاڻ کي هلايون. جمهوري عمل ۽ تاريخي حالات کان منهن موڙڻ اسان کي منزل مقصود تائين ڪونہ رسائيندو.

11. تعميري تجويزون.

آئيني ۽ انتظامي دائري ۾ ڪن بہ نون تجربن جي ضرورت ڪانهي. ضرورت انهيءَ امر جي آهي تہ اسان عوام ۾ ڊپ ۽ گهرج کان آزادي حاصل ڪرڻ لاءِ لڳاتار ڪم ڪندا رهون.

اسان جي عوام ۽ ان جي رهبرن ۾ خالص حب الوطني، ايمانداري، اخلاقي قدرن لاءِ احترام ۽ جمهوري تصورن لاءِ شعور جاڳائڻ جي ضرورت آهي، جنهن کان سواءِ ڪابہ قوم اڳتي ۽ بيڪار آهي. اسان جا رهبر حڪمران قوم ۾ ڊپ، مايوسي، بي ايماني بي حسي، بداخلاقي ۽ رشوت، اٿاٿ (تنگي)، مهانگائي، دٻائي رکڻ ۽ شهري آزادي کان محروم رکڻ ۾ ڪامياب رهيا آهن. نئين چونڊيل اسيمبلي چاهي ان جي ڪهڙي بہ جوڙجڪ هجي ۽ نمائندگي جا طريقا هجن، پر اها هيٺن ڪري سگهي ٿي:-

(الف) ٿوري عرصي لاءِ مرڪز ۾ ڪل جماعتي حڪومت ۽ساڳيون حڪومتون صوبن ۾ ناهي.

(ب) اڳين اسيمبليءَ جي منظور ڪيل ڪارائتن قانونن کي جائز قرار ڏئي. (مثال طور شق 223 الف).

(ج) جيڪي ڪارائتا قانون ناهن، تن کي رد ڪري. (مثال طور شق 92 الف ۽ راولپنڊي سازش ٽربيونل ائڪٽ).

(د) گڏيل پاڪستان جي موجوده صوبن کي خودمختيار يونٽ سمجهندي، مستقبل جو آئين جوڙي.

(هہ) اولهہ پاڪستان جي عام مسئلن تي غور ڪرڻ لاءِ هڪ قانوني ادارو عمل ۾ آڻجي ۽ موجوده يونٽن کي اتان جي عوام جي آزاد راءِ کان سواءِ ڪنهن بہ حالت ۾ ٽڪرا ٽڪرا نہ ڪجي.

(و) دٻاءِ وجهڻ وارا قانون رد ڪجن، سياسي قيدي آزاد ڪجن ۽ اخبارن جي اشاعت تان بندش هٽائجي.

(ز) پاڪستان جي گهٽي کان گهٽي دلچسپيءَ جي روشنيءَ ۾ داخلي ۽ بين الاقوامي مسئلا حل ڪجن.

12. اقتصادي پهلو ۽ ون يونٽ رٿا جو انومان

ون يونٽ تجويز جي حمايت ۾ هڪ دليل هي بہ ڏنو ٿو وڃي تہ اولهہ پاڪستان جي هڪ يونٽ هجڻ جي حيثيت ۾، ان جي انتظامي خرچ ۾ بچت ٿيندي. هيءُ دليل غلط ۽ گمراهہ ڪندڙ آهي. هن سلسلي ۾ هيٺيون حقيقتون ڌيان ۾ رکڻ گهرجن:-

1. ائين ٿو ڀانئجي تہ حڪمرانن سان سندن ذاتي پگهارن، اجورن ۽ ملڪيت جي حفاظت جو وعدو ڪيو ويو آهي. ان ڪري انهيءَ مد ۾ ڪنهن بہ خرچ جي گهٽتائي نہ ڪئي ويندي. ان جي برعڪس جيڪڏهن صوبائي پگهارن جا نوان معيار آندا ويا تہ خرچ جو واڌ لازمي آهي.

2. قبيلائي علائقن (Tribal Areas) ۾ سردارن يا ٻين کي ساليانو ڪيترائي ڪروڙين رپيا انتظامي خرچ، پگهارون يا وظيفا وغيره ڏنا وڃن ٿا، جيڪو خرچ هن وقت مرڪزي آمدنيءَ مان ادا ڪيو پيو وڃي، پر ون يونٽ ٺهڻ کان پوءِ اڳي پوءِ سڄو بار ون يونٽ حڪومت جي آمدنيءَ مٿان وجهي ڪرندو.

3. بلوچستان کوٽ وارو صوبو آهي جنهن جي کوٽ بہ مرڪزي آمدنيءَ مان پوري ڪئي پئي وڃي پوءِ ون يونٽ کي اهو بل ڀرڻو پوندو.

4. هن وقت مختلف صوبن ۾ پگهارن جا اسڪيل جدا جدا آهن. پر پوءِ ساڳي حڪومت ۾ جلدي يا دير سان پگهارن جا اسڪيل هڪ جهڙا ڏيڻا پوندا. پگهارون گهٽائي نه ٿيون سگهجن، جنهن ڪري اهي وڌائيون پونديون. انتظامي مشنريءَ جو خرچ به پوءِ وڌي ويندو.

5. هن وقت اولهه پاڪستان ۾ گهٽ ۾ گهٽ ٽي گورنر ۽ بلوچستان ۾ گورنر جنرل جو هڪ نائب (Agent) ۽ انهن جا سيڪريٽري ڪم ڪري رهيا آهن، پر ان جي برعڪس ون يونٽ ۾ وڏي پگهار سان هڪ گورنر هوندو. جنهن جي پگهار شايد اوڀر پاڪستان جي گورنر جي پگهار جيتري هوندي ۽ ان جي سيڪريٽرين جو تعداد به وڌيڪ هوندو ته جيئن صوبن ۽ يونٽن جو ڪم ضرورت مطابق هلائي سگهن. ٻئي پاسي وري ٽن صوبن جي 18 يا 20 وزيرن بدران ون يونٽ وزارت ۾ 12 يا 15 وزير رکيا ويندا. قبيلائي علائقن جو وزير به انهن مان ئي هوندو. پر هتي اها تجويز ڏجي ٿي ته انهن سيني جي جاين تي هڪ گورنر کان علاوه ٻيا يارهن ڪمشنر (جيڪي سچا پچا گورنر ٿي ڪم ڪندا) وڌايل عملي سان مقرر ڪجن. هڪ گورنر، ان جا سيڪريٽري ۽ اسيمبلي مختلف اڪاين (Units) ۽ صوبن جي گورنرن، وزيرن، اسيمبلين ۽ سيڪريٽرين جي خرچ کان ڪنهن به صورت ۾ گهٽ نه هوندا.

6. هڪ نئين سيڪريٽريٽ کي قائم ڪرڻ جي بنيادي خرچ (جيڪو تمام گهڻو هوندو) کان سواءِ، مستقل دارالخلافه 15 ڪروڙرپين کان سواءِ قائم ڪري نه سگهبو.

7. مون کي انهيءَ ڳالهه تي حيرت نه ٿيندي جيڪڏهن اولهه پاڪستان صوبي جي پهرين بجيٽ گهٽ ئي ڪروڙ رپين جي کوٽ ڏيکاري ڇاڪاڻ ته اهو هڪ مسئلو ٿيندو ته اها نين ٽيڪسن ذريعي يا وڌايل ٽيڪسن وسيلي پوري ڪجي. اولهه ته اڳي ئي گهڻو ٽيڪس ڏئي رهيو آهي، انتظامي خرچ لاءِ اسان کي قرض کڻڻو پوندو جيڪو خود به هڪ زيانڪار ۽ خراب عمل ۽ صوبي کي اڻ ٿيندڙ حل ظاهر ڪرڻ ڏانهن هڪ واضح قدم آهي.

8. اولهه پاڪستان جي موجوده صوبن جون بجيٽون گهڻو ڪري کوٽ يا نالي ماتر وڌيڪ ڏيکاريون وڃن ٿيون. سندن آمدني ايتري گهٽ ٿي ڪانهي جو اهي جهالت کي ختم ڪن، زوري تعليم رائج ڪن، ٻهراڙيءَ جي پنتي پيل علائقن لاءِ صحت ۽ تعليم جون سهولتون مهيا ڪن، ثانوي، اعليٰ ۽ ٽيڪنيڪل ادارا وڌيڪ قائم ڪن، شهرن ۾ پاڻيءَ جي نيڪال (Drainage)، صفائيءَ جي بندوبست ۽ صاف پاڻيءَ مهيا ڪرڻ جو نظام سڌارين، ٻهراڙيءَ جي علائقن کي روڊن رستي ڳنڍين، ڳوٺن جي ننڍين ننڍين صنعتن کي هٿي وٺرائن ۽ صوبن کي هر طرح ترقي وٺرائڻ لاءِ ٻيا جيڪي به ضروري سڌارا آهن، تن لاءِ جاکوڙين.اهو سڀ ڪجهه ناڪافي آمدنيءَ هجڻ ڪري نٿو ٿئي.

هن وقت جيڪڏهن ڪنهن صوبي کي ڪجهه وڌيڪ بجيٽ به ڪٿي آهي ته به اها حقيقي واڌ ناهي، اها دراصل صوبي جي اهم ضرورتن ۽ ترقيءَ جي مد لاءِ رکيل آهي. ان کي جيڪڏهن ڪا واڌ به ڪٿي ڇنجي، تڏهن به اها ڪنهن به صوبي جي پوئتي پيل علائقن کي ترقي وٺرائي نه سگهندي. مرڪزي حڪومت کي پنهنجي آمدنيءَ جا ذريعا صوبن ڏانهن منتقل ڪرڻ گهرجن ۽ قبيلائي علائقن (Tribal Areas) وغيره تي مستقبل ۾ ٿيندڙ خرچ به مرڪزي آمدنيءَ مان ڪيو وڃي، جيئن هاڻي ٿي رهيو آهي، اقتصادي حالت جي اها ئي تقاضا آهي، ون يونٽ هجي يا نه هجي.

9. صوبن جي گڏجي وڃڻ ڪري سنڌ کي تمام گهڻو نقصان ٿيندو. سنڌ کان ڪراچيءَ جي جدا ٿي وڃڻ ڪري، سنڌ کي پنهنجي معاوضي جي دعويٰ تان هٿ کڻڻو پوندو. ان کي پاڻيءَ جي به انهيءَ قيمت تان هٿ کڻڻو پوندو، جيڪا ڪيس بلوچستان ۽ ڪراچيءَ جي گڏيل پاڻيءَ جي بورڊ طرفان ملندي آهي. سنڌ کي جيڪو پاڻي ملي رهيو آهي، سو به گهٽايو ويندو. سنڌ کي پنهنجي پاڇي ڪيل روڪ رقم به مرڪز جي مختلف فنڊن ڏانهن منتقل ڪرڻي پوندي.

10. انصاف جي تقاضا آهي ته موجوده صوبن جي موڙي، جائداد، وسيلن ۽ قرضن کي ون يونٽ ۾ ضم ڪرڻ کان اڳ ۾ خاطري ڪئي وڃي:

11. منهنجي سوچ مطابق هي راءِ آهي ته ون يونٽ هيٺ نئون صوبو ٺاهيو پيو وڃي، ان جي اقتصادي حالتن جي ڇنڊڇاڻ ڪرڻ کان سواءِ ضد يا رسامي ۾ اچي ڪابه اهڙي تجويز پيش نه ڪجي. جيتري قدر ٿي سگهي ته ان جي ڇنڊ ڇاڻ جامع هئڻ گهرجي: مثال:
(الف) نئين آئين جي افتتاح سان گڏ مرڪزي حڪومت ۽ صوبن جي مالي حالت جي اٽڪل روءِ ڪٿ ڪجي.
(ب) مرڪز ۽ صوبن جي وچ ۾ هر شيءِ کي هڪ ٻئي سان ملائڻ (Adjustment) لاءِ تجويز ڏجي.
(ج) عارضي تخفيف يا ڪاٽ ڪوٽ يعني (Retrenchment) جي تجويز ڏجي.
(د) نئين صوبي جي ترقيءَ ۾ مڪمل واڌاري لاءِ، خاص طرح سان قبيلائي ۽ پوئتي پيل علائقن کي پنجاب يا سنڌ جي سطح تي آڻڻ جي خيال کان روينيو يا سرڪاري مدد جي اضافي وسيلن جي تجويز ڏجي.
(هه) مفت، لازمي ۽ سيني لاءِ پرائمري تعليم، طبي امداد ۽ ٻين فياضيءَ وارين سرگرمين کي نئين صوبي ۾ هڪ جهڙن بنيادن تي هلائڻ لاءِ ايندڙ ڏهن سالن ۾ گهربل اضافي رقم لاءِ تخمينو تيار ڪجي.
12. سنڌ جڏهن بمبئي کان جدا ٿي رهي هئي ته ماهرن جي هڪ ڪميٽي مقرر ڪئي وئي هئي. هرمئجيسٽيءَ جي حڪومت جي انهيءَ تجويز منظور ڪرڻ کان اڳ، ٻڌايو ويو هو ته سنڌ جي ڌار ٿيڻ سان ان جي معاشي حالتن تي ڪهڙا اثر پوندا. ان کان اڳ ۾ جو گورنمينٽ آف انڊيا جو 1935ع وارو ائڪٽ منظور ڪيو وڃي، سال 1932ع ۾ هڪ مرڪزي معاشي ڪميٽي مقرر ڪئي وئي ته اها آئيني سڌارن جي تجويز ڪيل اسڪيم تحت مرڪزي ماليات جو جائزو وٺي، مرڪزي ۽ صوبائي حڪومتن کي گهربل رقم جو تخمينو لڳائي. پر اسان جي حڪومت اهڙي ڪنهن به سوال کي سائنسي يا آئيني طريقي سان جاچڻ جي ضرورت محسوس نٿي ڪري.
13. هاڻي اچو ته قرض ۽ اوڌر تي هڪ سرسري نظر وجهون:

اولهه پاڪستان جي ٽن صوبن کي 55-1954ع تائين مرڪزي حڪومت طرفان ڏنل ترقياتي قرض هن ريت آهن:

پنجاب	347.8	ملين
سنڌ	52.6	ملين
اتر سرحد (فرنٽيئر	66.5	ملين

سال 55-1954ع تائين عوام کي ڏنل اوڌر هن طرح آهي:
پنجاب 22 ڪروڙ 60 لک رپيا.
سنڌ هڪ ڪروڙ 75 رپيا.
اُترحد 75 لک.
سال 56-1955ع تائين انهن ٽنهي صوبن لاءِ اضافي قرض 50 ڪروڙ رپين جي لڳ ڀڳ آهي.
14. مٿين قرضن ۽ اوڌرين مان فائدو حاصل ڪندڙ قدرتي طور تي مقامي آبادي آهي. پر واپس ڪرڻ جي ذميواري ون يونٽ جي سڄي آباديءَ تي هڪ جهڙي ٿيندي، جيڪا بي انصافي آهي.
15. منهنجي راءِ آهي ته ملڪ جي خزاني ۾ مالي حالت جي چڱيءَ طرح خبر رکڻ کان سواءِ عوام تي "ون يونٽ" مڙهڻ نه گهرجي.
16. سڄي دنيا کي غلط ويساهه ڏنو پيو وڃي ته پنجاب هڪ وڏيڪ (Surplus) صوبو آهي ۽ هڪ وڏيڪ صوبو ان جي ترقيءَ لاءِ گهٽ ۾ گهٽ گهربل نه هوندو آهي، بلڪ ان کي سنڌ، بلوچستان، اتر سرحد ۽ ٻين قبائلي علائقن جي ڪوٽ ۽ ترقي کي پوري ڪرڻ لاءِ استعمال ڪيو ويندو. پر انهن اميدن کي پورو ڪرڻ لاءِ موجوده انگ اکر ڪي خاص خاطر خواهه نه آهن. اچو ته ورهاڱي کان وٺي پنجاب جي هينئين انگن اکرن جو جائزو وٺون.
(هي انگ ملين ۾ آهن)

سال	47-48 (نو مهينا)	48-49	49-50	50-51	51-52	52-53
ڪل آمدني	65.7	172.1	195.0	221.8	259.1	216.0
ڪل خرچ	108.8	194.3	183.1	205.0	228.5	261.7

سداريل بجيٽ کان پوءِ

سال	1953-54ع	1954-55ع
ڪل آمدني	248.1	246.2
ڪل خرچ	238.1	245.7

مٿيان انگ اکر ڏيکارين ٿا ته وڏي کوٽ وارن پهرين ٻن سالن کان پوءِ واڌاري وارا ٽي سال آيا. وري 1952-53ع ۾ وڏي کوٽ آئي. 1953-54ع جي اصلي انگن اکرن جي مون کي ڄاڻ نه آهي. پر 1954-55ع جي بجيٽ رٿا ۾ معمولي واڌارو آهي. جيڪو به واڌارو ڪنهن سال ۾ ڏيکاريل آهي، سو صوبي جي سڌاري ۽ ترقيءَ جي قيمت تي آهي.

17. پنجاب جي آمدنيءَ واري حالت اولهه پاڪستان جي ٻين صوبن ۽ رياستن کان ڪنهن به طرح بهتر نه آهي. ان فرد جي سراسري آمدني (Per capital income) ڏاڍي خراب آهي. منهنجي اڳيان ون يونٽ حڪومت جي مالي حالت جو پمفليٽ آهي. جيڪو شايد حڪومت جي خرچ تي پنجاب گورنمينٽ پريس ۾ ڇپيل آهي. اهو سال 1954-55ع ۾ پاڪستان جي صوبن ۽ رياستن جي آمدني ۽ خرچ جا به خاڪا ڏيکاري ٿو. اوهان جيڪڏهن هر صوبي ۽ رياست ۾ فرد جي سراسري آمدني جو حساب لڳائيندؤ ته هينيان نتيجا نڪرندا.

صوبو رياست	فرد جي سراسري آمدني	فرد جو سراسري خرچ
پنجاب	12.7	7.3
اتر سرحد	23.8	8.0
سنڌ	21.1	29.7
بلوچستان	8.7	--
بهاولپور	33.7	11.3
خيرپور	50.3	--

18. مالياتي بجيٽ ٺاهيندڙ ڪو به جادوگر موجوده صوبن جي سرشتي جي نسبت سان بجيٽ ٺاهي نه سگهندو، بلڪ جيڪڏهن متوازن بجيٽ ٺاهي سگهيو ته به گهٽي گهٽ پيش ڪري سگهندو. نئين صوبي جي پندرهن ڪروڙ روپين جي لڳ ڀڳ کوٽ ڏيکاريندو. ڪو به مالياتي وزير ون يونٽ بجيٽ ۾ وڏي گڙ ٻڙ ڪندو. بين الصوبائي ۽ مرڪزي ماليت جي نرالپڻ، اصطلاحيت ۽ هڪ ٻئي سان ٽڪرائجندڙ مطالبن جي ڪري ڪيس زبردست دشواريون پيش اينديون. مهرباني ڪري سنجيده ويچار ڪرڻ کان سواءِ هڪ صدي پراڻين ريتن رسمن کي نه ڦٽايو. اقتصادي ۽ معاشي لحاظ کان ون يونٽ جي رٿ صحيح نه آهي. جيستائين ڪ اوهان ان جي آمدنيءَ لاءِ ڪي اضافي وسيلا نه ڳولي ڪڍو. ٻيءَ صورت ۾ معاشي مونجهارا ۽ انتظامي رولڙا پيدا ٿيندا.

19. اها حقيقت آهي ته سڪي جي قيمت ۾ گهٽتائيءَ ڪري اسان جي ٻاهر موڪلڻ واري خام مال جون رڪاوٽون ختم ٿي ويون آهن. پر اسان جي اضافي زرعي پيداوار يا ڪجهه ٻين شين کي ٻاهر موڪلڻ لاءِ مارڪيٽ ڳولڻ ڪو آسان ڪم نه آهي. ڇاڪاڻ ته دنيا جي مارڪيٽن ۾ هن وقت وڏي ڇتا ڇيڻي (Competition) آهي. ٻيو سوال هي آهي ته ڇا سڪي جي قيمت ڪرڻ ڪري زرعي پيداوار کي اڳين قيمتن تي وڪرو ڪري سگهجي ٿو؟

ٻاهرين ملڪن ڏانهن سامان موڪليندڙ ٿي سگهي ٿو ته سئو سيڪڙو نفعو وٺن جنهن ڪري اهي آبادگار جيڪي پنهنجي مال کي جلد کان جلد وڪرو ڪرڻ تي مجبور آهن، تن کي تمام گهٽ قيمت ملندي. زراعت اسان جي ملڪ جي مکيه پيداوار آهي، سو جيڪڏهن دنيا جي معاشي بدحالي ۽ اندروني مشڪلات جي ڪري انهيءَ پيداوار کي گهٽ قيمت جي ڪري ڌڪ لڳي ته سڄي ملڪ جي معاشي حالتن کي نقصان رسندو. هن وقت به آبادگارن جي آباديءَ جي خرچ، حڪومت جي بقايائن ۽ سندن ضرورتن جي مقابلي ۾ ڪين مناسب قيمت ملڻ جي اميد گهٽ آهي، ان ڪري ٻاهران آيل مال جي خريداريءَ تي ڪين وڏيون قيمتون ڀرڻيون پونديون.

21 زمين جي پيداوار تي ڍلن جا اگهه انگريزن واري دور ۾ انهن قيمتن مطابق مقرر ڪيا ويا هئا، هاڻي جيئن ته زرعي پيدائش ايتري قيمت حاصل ڪري نٿي سگهي، ان ڪري ڍلن جا اگهه سڌاري، گهٽايا وڃن. زرعي آبادگارن جي فائدي لاءِ نهايت ئي ضروري

آهي ته ڊلن ۾ سڌاري آڻڻ لاءِ هڪ جاچ ڪميٽي مقرر ڪئي وڃي. موجوده صوبائي حڪومتون اهو ڪم اطمينان سان سرانجام ڏئي سگهن ٿيون.

چاڪاڻ ته پاڪستان جي مختلف حصن ۽ صوبن ۾ ان جو نظام جدا جدا آهي، اهو مناسب ٿيندو ته جاچ ڪميٽيءَ کي مڪمل طور تي جاچ ڪرڻ لاءِ جوڳو وقت ڏنو وڃي. اهي سڌارا گهڻو اڳي اچڻ کپندا هئا.

انهيءَ مقصد لاءِ ون يونٽ جي تجويز، جيڪڏهن هرويرو دلپسند آهي، ۽ ڇڏي نٿي سگهجي، ته هينين بنيادن تي مهمل ڪئي وڃي:

(1) صوبائي حڪومتن کي موقعو فراهم ڪيو وڃي ته اهي زمين جي پيداوار تي ڊلن جي اڳهن ۾ سڌاري آڻڻ لاءِ جاچ ڪميٽيون مقرر ڪن.

(2) مرڪزي ڪئبينيٽ اقتصاديات بابت ماهرن جي هڪ ڪميٽي مقرر ڪري، جيڪا نئين صوبي جي اقتصادي حالتن جو جائزو وٺي. (3) ۽ جائز رڪاوٽن ۽ آئيني اعتراضن کي ختم ڪري. ان کان سواءِ هڪ اولهه پاڪستان يونٽ بابت هر هڪ صوبي ۾ صاف ۽ شفاف ريفرنڊم ڪرايو وڃي.

14. گول ميز ڪانفرنس ڪرائي وڃي.

جيڪڏهن ڪجهه سياسي اڳواڻن جو خيال آهي ته نئين صورتحال جي روشنيءَ ۾ ڪي معاملا ۽ مسئلا سڄي اولهه پاڪستان ۾ عام آهن، ته پوءِ اهي اسان کي ٻڌايا وڃن ۽ انهن معاملن ۽ مسئلن کي حل ڪرڻ لاءِ هڪ گڏيل قانوني ادارو چو نه عمل ۾ آڻجي. هڪ اهڙي تجويز کي عمل ۾ آڻڻ لاءِ ڪنهن به دٻاءَ کي مڃڻ جي ضرورت ناهي. ان گول ميز ڪانفرنس جا اڳواڻ ٻي ريائي ۽ ٿڌي دماغ سان ويهي فيصلو ڪن. پر جيڪڏهن پستول جي زور تي اوهان ڪنهن به تجويز تي عمل ڪرائيندؤ ته اهو گهڻو وقت قائم رهي نه سگهندو. جڏهن به عوام کي موقعو ملندو ته ان کي ضرور رد ڪندو. زور زبردستيءَ وارو عمل نوڪرين ۾ ناراضپو، عوام ۾ رنجش ۽ انتظام ۾ مونجهارو پيدا ڪندو.

15. صوبائيت جي تُهمت

ون يونٽ تجويز جي حمايت ۾ اهي دليل ڏنا وڃن ٿا ته ننڍن صوبن کي انهيءَ لاءِ ڊاٿو پيو وڃي ته جيئن انهن مان صوبائيت کي ختم ڪجي. پر جيڪي اڳواڻ ائين ڪري رهيا آهن، سي اوڀر پاڪستان جو وڏي ۾ وڏو صوبو ۽ ان جيترو اولهه پاڪستان ۾ ناهي رهيا آهن. ڇا سندن خيال ۾ اها صوبائيت ناهي!

ون يونٽ بل جي "مقصدن ۽ سببن جي بيان" ٻڌائڻ ۾ اهو زخمن تي لوڻ ٻرڪڻ جي برابر آهي ته جيڪي اجا تائين صوبائيت جي حوالي سان سوچي رهيا آهن، تن جي اعتراضن کي اهڙيءَ طرح پورو ڪجي جو نئين صوبي ون يونٽ تي پنجاب غالب رهي. انهيءَ وچ واري ليجسليٽو (قانون ساز) اسيمبليءَ ۾ ان علائقي تي نمائندگي 56 سيڪڙي بجاءِ 40 سيڪڙو رکي وئي آهي. جنهن جو آباديءَ جي بنياد تي حق آهي، اميد ڪئي ٿي وڃي ته آئين جي مسودي ۾ انهيءَ بندوبست کي ڏهن سالن تائين وڌائڻ جي گنجائش رکي ويندي.

"ڪتي کي خراب چئي، ٽنگي ڇڏيو!" ها سائين... ننڍا صوبا صوبائيت کي زور وٺائڻ جا ڏوهي آهن!

صوبائيت جي تشريح ڇا آهي؟ اوهان جي اسلامي قوميت جي تشريح ڇا آهي؟

ننڍن صوبن جي تاحيات خودڪار حڪومت کي ٽڪرا ٽڪرا ڪري ڇڏڻ تي اعتراض کي "صوبائيت" چئجي ٿو!

پر هينئين تقاضا ته صوبائيت جي نه، بلڪ اسلامي قوميت جي آهي:

(الف) اولهه پاڪستان جو صوبو قائم ڪجي.

(ب) اوڀر پاڪستان جي وڏي صوبي جي هڪ جداگانه حيثيت قائم ڪجي.

(ج) مڪيه صوبن جي علاقائي خودمختيار حڪومت کي ختم هجي.

(د) بنگاليءَ کي رياستي زبانن مان هڪ ڪري متعارف ڪجي.

(هہ) مرڪزي پارليامينٽ، مرڪزي نوڪرين، مرڪزي ڪئبينيٽ، ٻاهر جي پرمٽن ۽ مرڪزي ماليات جي برابر ورڇ ۾ ٻنهي صوبن لاءِ هڪ جهڙي نمائندگي هجي.

(و) گورنر جنرل ۽ وزير اعظم جي آفيسن جي ٻنهي صوبن ۾ ورهاست رکڻ.

(ز) مرڪزي پارليامينٽ جا اجلاس واري واري تي ڪراچي ۽ ڍاڪا ۾ ڪرڻ.

(ح) ساموندي فوج جو هيڊ ڪوارٽر اوڀر پاڪستان ۾ رکڻ.

(ط) وڏن مکيہ ٻن صوبن جي اندروني خودمختياريءَ ۾ مرڪزي حڪومت کي دست اندازي ڪرڻ جي ڪابہ طاقت نہ ڇڏڻ.

(ي) ايڪائي قسم جي آئين (Unitary type of constitution) کي قبول ڪرڻ کان انڪار ڪرڻ.

(ڪ) جيڪڏهن مٿيون صوبائي تقاضائون قبول ڪيون ويون ۽ ڪجهہ اڳواڻن جون ذاتي خواهشون پوريون ڪيون ويون تہ ننڍن صوبن جي صدين کان پراڻي وجود کي ٽڪرا ٽڪرا ڪرڻ جا معاهدا ڪيا ويندا.

اهو سڀ خالص اسلام، اسلامي قوميت ۽ اتحاد آهي ۽ صوبائيت بلڪل ئي ناهي! مهرباني ڪري ننڍن صوبن جي ننڍي قد وارن سياستدانن خلاف لڳايل صوبائيت جو هيءُ الزام ختم ڪيو وڃي، جن کي نہ ئي تہ ڪو اختيار آهي ۽ نہ وري وڏن صوبن جي خودمختياري ۽ ارهہ زورائيءَ واري صوبائيت جي ميدان ۾ مقابلي ڪرڻ جي طاقت.

16. جناب ڳرماني جا وعظ

1. اسان کي اسلامي تعليم تي اهڙا ماڻهو وعظ ڏئي رهيا آهن، جيڪي پنهنجي سڄي زندگي يا تہ برطانيا جي تاج جا وفادار نوڪر يا پنجاب يونينسٽ پارٽيءَ جا اڳواڻ ٿي رهيا. اسان کي انهيءَ محترم جا لفظ وٺڻ کپن جيڪي هو چوي ۽ ڪري ٿو، تنهن مان ڪيس پرکڻ گهرجي ۽ انهيءَ مان نہ پرکجي جيڪي ڪجهہ هن جي دل ۾ آهي، ان ڪري آءٌ پنهنجي اڳواڻن جي مذهب ڏانهن اهڙي تبديليءَ جي آجيان ڪريان ٿو، خاص ڪري تڏهن جڏهن اهي ذميوار ۽ نمائندہ جاين تي ڪم ڪري رهيا هجن.

2. 20 آگسٽ تي حيدرآباد سنڌ ۾ جناب مشتاق احمد ڳرماني گورنر پنجاب ۽ اولهہ پاڪستان جي صوبي ٺهڻ کان اڳ ئي ان جي گورنر مقرر ٿيل پنهنجي خيالن جو اظهار ڪيو، جيڪي تسليم ڪرڻ کان اڳ واضح ڪيا وڃن. ٻڌايو ٿو وڃي تہ هن چيو هو تہ "پاڪستان جي حڪومت، پاڪستان جي ماڻهن جي آهي، اها ڪنهن بہ هڪ ماڻهوءَ يا ماڻهن جي گروهہ جي نہ آهي." انهيءَ نظريي جي وضاحت ڪرڻ ۾ ڪابہ قباحت نہ آهي، جيتوڻيڪ 1940ع ۾ لاهور مسلم ليگ جي پاڪستان بابت ٺهراءَ جي تقاضا هئي تہ مسلم اڪثريت "هندستان جي اتر اولهہ ۽ اوڀر وارن علائقن ۾ گڏائي وڃي تہ اهي خودمختيار رياست ٺاهن جن ۾ آئيني ايڪا (Constitutional Units) خودمختيار هوندا. انهيءَ ٺهراءَ مطابق صوبن ۾ عوام وٽ خودمختياري رهندي جيڪا تقاضا ننڍي کنڊ ۾ ڪانگريس خلاف مسلمانن جي سياسي تحريڪ جي ورهين کان وٺي هلندي آئي آهي. پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ ايڪائيون (Units) صوبائي خودمختياريءَ جي ڪري مطمئن هيون، جنهن ڪري ائين سمجهڻ غلط نہ ٿيندو تہ پاڪستان ۾ ايڪائين (Units) پنهنجي خودمختياري قانونساز اسيمبليءَ حوالي ڪري ڇڏي ۽ صوبائي خودمختياريءَ مان مطمئن رهيا. هر صوبي ۾ عوام کي اها بہ آزادي هئي تہ پنهنجي خودمختياري تان ايڪا ئي آئين (Unitary constitution) يا اولهہ پاڪستان جي تجويز ڪيل صوبي جي فائدي ۾ دستبردار ٿئي. پر اهو فقط هر صوبي ۾ عوامي راءِ جي وسيلي ڪري سگهجي ٿو. ظلم، بي رحمي ۽ دٻاءَ وسيلي ڪري نٿو سگهجي. پهرين قانون ساز اسيمبلي جنهن پاڪستان کي وجود ۾ آندو تنهن پنهنجي آئين جي مسودي ۾ صوبن کي خودمختياريءَ جو يقين ڏياريو هو پر موجود آئين ساز اسيمبلين جيڪڏهن اهو حق کسيندي تہ تمام غلط ٿيندي.

3. ياد رکڻ کپي تہ اسلامي تعليم مطابق خودمختياري فقط الله تبارڪ و تعاليٰ جي آهي. پر اسان جي موجوده حڪمرانن مطابق اها ولايتي راڻيءَ وٽ آهي. جنهن جو بنياد وري انهيءَ سوچ تي هو تہ هڪ اڳوڻي قانوني ميمبر عوام اڳيان هڪ بيان ڏنو هو تہ پاڪستان جي خود مختياري قانون ساز اسيمبلي ۽ گورنر جنرل وٽ آهي ۽ جناب مشتاق احمد ڳرماني گورنر جنرل لاءِ صحيح طور تي ٽڪيو ويو آهي. ڪيس پنهنجي حقيقي حيثيت سمجهڻ ڏيو ۽ ون يونٽ ۽ ان جي اسلامي تصورن تي فصيح ۽ بليغ تقريرن ڪرڻ کان روڪيو. ننڍا صوبا تہ ڪيس اولهہ پاڪستان لاءِ گورنر بہ تسليم ڪري

نہ سگھندا جيستائين قانون ساز اسيمبلي ون يونٽ جي بل کي آخري شڪل نتي ڏئي. ساڳيو فيصلو ڪنهن بہ مجاز قانوني ڪورٽ ۾ چئلينج ڪري نٿو سگهجي.

انهيءَ ڳالهہ تي ڪنهن بہ قسم جي غلط فهمي هجڻ نہ کپي تہ اسين پاڪستان جي عوام وٽ ٺي خودمختياري ۾ يقين رکون ٿا. اسين وڏيڪ هي بہ يقين رکون ٿا تہ گڏيل رياستن جي روپ ۾ پاڪستان هڪ ملڪ آهي، جنهن ۾ موجوده خودمختيار صوبا آهن. ون يونٽ هجي يا نہ هجي پر اسان کي پاڪستان ۽ اسلام لاءِ جيئڻ ۽ مرڻ کپي.

4. ”خيالن جي هڪ جهڙائي، سوچ جي ساڳي نسبت ۽ برابريءَ واري عمل“ جي بنيادن تي جيڪڏهن جناب گرماني مسلم سماج يا انساني سماج ٺاهي ٿو تہ آءٌ سندس ڪاميابيءَ لاءِ دعاگو آهيان. پر مون کي هن تي اعتبار نٿو اچي ۽ ساڻس اتفاق نٿو ڪريان جڏهن هوچوي ٿو تہ ”اتحاد، اتفاق، ايڪتا، مساوات ۽ اخوت جي بنيادن تي ون يونٽ پهريون عملي قدم آهي.“

5. پاڪستان جي روپ ۾ اسان کي اڳيئي هڪ لازوال نئون ضابطو يا دستور ملي چڪو آهي. هاڻي اسين انهيءَ لاءِ بلڪل تيار نہ آهيون، تہ اهڙن اڳواڻن تي يقين ڪريون جيڪي اسان لاءِ نئين ضابطي آڻڻ جي دعويٰ ڪري رهيا آهن جيڪو پاڪستان مسلم ليگ جي نهراءَ جو بنيادي طور تي مخالف آهي. پاڪستان اتحاد، اتفاق، برابري ۽ اخوت جي بنيادن تي ٺهيو هو. جيڪي هن وقت جناب گرمانيءَ جهڙن گورنرن جي ڪري خطري ۾ آهن. دنيا جا مسلم معاشرا خود حڪمرانيءَ واري ڄائي ڄم جي حق سان ڇهٽيل آهن ۽ ڪنهن بہ اسلامي تصورن کان گمراهہ ڪندڙ خيالن کي انهيءَ حق کسڻ جي اجازت نٿا ڏين. گڏيل رياستن واري حڪمرانيءَ جو اصول ئي واحد اصول آهي، جنهن جي بنياد تي ايشيا ۽ دنيا جا مسلم معاشرا ۽ ٻيون قومون اتم ۽ اعليٰ ويچارن لاءِ هڪ ٻئي سان هٿ هٿ ۾ ڏئي هلي سگهن ٿيون. ساڳيو اصول پاڪستان جي مختلف معاشرن لاءِ لاڳو آهي.

17. سورهن سيڪڙو سيٽن تان هٿ کڻڻ

1. هاڻي اچو تہ ٿا پنجاب جي سخاوت تي جنهن ڏهن سالن تائين سورهن سيڪڙو سيٽن تان ان لاءِ هٿ کڻڻ جو چيو آهي تہ متان ننڍا صوبا اولهہ پاڪستان ۾ پنجاب جي حڪمرانيءَ بابت خائف ٿين. پر انهيءَ جي ضمانت ڪهڙي آهي تہ ڏهن سالن جي پوري ٿيڻ کان پوءِ خوف جا سبب ختم ٿي ويندا؟ اوير پاڪستان کي چيو ويو آهي تہ پنهنجي اڪثريت کي ڇڏي، نئين آئين واري برابريءَ جي مستقل نهراءَ تي مطمئن رهي. پنجاب پوءِ پنهنجي سخاوت هميشہ لاءِ ڇو نہ ٿو ڏيکاري؟

2. ننڍن صوبن کي چيو پيو وڃي تہ پنهنجي جداگانہ وجود، جداگانہ قانون سازي، جداگانہ وزارتن ۽ جداگانہ انتظام جي هميشہ لاءِ قرباني ڏين. جيڪڏهن انهن کي جيئڻ جو تيئن ڇڏيو ٿو وڃي تہ انهن وٽ هي هوندا:

(الف) آباديءَ جي نمائندگيءَ تي سندن پنهنجي قانون سازي.

(ب) مرڪزتي نمائنده ايوان ۾ وڏن صوبن جي نمائندگي وانگر برابريءَ واري نمائندگي.

(ج) مرڪزي اسيمبليءَ ۾ ساڳيو ئي قدر (weight age)

(د) مرڪزي نوڪرين ۾ مقرر ڪيل نمائندگي.

(هہ) پنهنجي ئي عوام جون صوبائي وزارتون ۽ انتظاميا.

پنجاب کي فقط ڏهن سالن لاءِ چاليهہ سيڪڙو نمائندگي ڇو هجي؟ جيڪڏهن ان جو پاڪستان جي موجوده صوبن ۽ رياستن جي عام ڀائپي ۽ برابري ۾ يقين آهي. نئين صوبي (ون يونٽ) جي قانون ساز اسيمبليءَ ۾ هر هڪ صوبي (رياست ۽ قبائلي علائقن Tribal Areas سميت) کي هڪ جيتري نمائندگي هجي.

3. پنجاب جو ٻن سالن، ڏهن سالن يا هميشہ لاءِ سورهن سيڪڙو اولهہ پاڪستان جي قانون ساز اداري جي سيٽن تان هٿ کڻڻ قرباني بلڪل ئي ناهي، ڇاڪاڻ تہ:

(الف) بل جي نهراءَ مطابق اتر سرحد ۽ بلوچستان جي قبائلي علائقن جي جاگيرن ۽ رياستن مان جيڪي 47 نمائندا چونڊيا ويندا، سي هميشہ گورنر جي چوڻ تي ووٽ ڏيندا.

(ب) اُتر سرحد صوبو، سنڌ، بهاولپور ۽ ٻيا علائقا هميشہ انهيءَ حيثيت ۾ رهندا تہ نئين قانون ساز اداري لاءِ ويهن کان وڏيڪ نمائندا چونڊ ڪن.

4. انهيءَ ڳالھ تي زور ڏيڻ تہ پنجاب هڪ صوبي اولھ پاڪستان لاءِ سورهن سيٽن جي قرباني ڏني آهي، هڪ دوکو آهي. اهڙي قرباني ڪلھ معنيٰ نٿي رکي جيڪا فقط ڏهن سالن لاءِ هجي، جيڪڏهن اهو نهراءُ آئين جي مسودي ۾ رکيو وڃي. پنجاب جي اڳواڻن کي حقيقي قرباني ڏيڻ گهرجي ۽ نئين صوبي جي نئين آئين ساز اداري ۾ موجوده سڀني صوبن جي برابري جي نمائندگي وارو اصول مڃڻ کپي، جيڪڏهن ڪين ون يونٽ جي نعري ۾ سڄي اولھ پاڪستان تي غالب رهڻ يا حڪومت هلائڻ جي خواهش ناهي.

5. جيئن تہ موجوده صوبن جي داهڻ ۾ منهنجو ايمان نہ آهي، ان ڪري منهنجو مطلب پنجاب کي مرڪزي پارليامينٽ ۽ سندس پنهنجي قانون ساز اداري ۾ حقي نمائندگي کان محروم ڪرڻ بہ نہ آهي. پر جڏهن ننڍن صوبن کي پنهنجن ئي قانون ساز ادارن ۾ حقي نمائندگي کان محروم رکڻ ۽ نتيجي ۾ مرڪزي قانون ساز اداري ۾ محروم رکڻ لاءِ تجويز ڏني پئي وڃي تہ آءٌ محسوس ٿو ڪريان تہ انهيءَ ڳالھ ۾ حق بجانب آهيان تہ مان حجت ڪريان تہ اولھ پاڪستان جي قانون ساز اداري ۾ اسان جي سڀني ننڍن صوبن کي هڪ جيتري نمائندگي ڏني وڃي. اها حجت ايتري بي انصافي ناهي جيتري سڀني ننڍن صوبن کي هميشہ لاءِ هڪ ئي وقت ختم ڪري ڇڏڻ.

13. اسيمبلين جي حمايت:

صوبن کي ضم ڪري ون يونٽ ناهڻ جي تجويز جي حمايت ۾ هڪ مضبوط دليل هي بہ آهي تہ ڪن صوبائي اسيمبلين، بلوچستان جي شاهي جرڳن ۽ رياستن جي حڪمرانن انهيءَ تجويز جي حمايت ۾ نهراءُ پاس ڪيا آهن. انهيءَ سلسلي ۾ هيٺيون حقيقتون ذهن نشين ڪرڻ گهرجن.

1. پنجاب اسيمبليءَ 30 نومبر 1954ع تي اولھ پاڪستان کي هڪ انتظامي يونٽ ۾ گڏي ڇڏڻ جو يڪراءِ سان نهراءُ پاس ڪيو آهي. ملڪ فيروز خان جي انهيءَ تقرير تي واهہ واهہ ڪئي وئي ۽ تاڙيون وڄايون ويون، جڏهن هن چيو:

"انهن ديوارن جو هٽائڻ، پنجاب جي ماڻهن کي ان جي اجازت ڏيندو تہ اهي پنهنجي معاشيات، زراعت ۽ هوشياري اولھ پاڪستان جي پوئتي پيل علائقن لاءِ استعمال ڪن."

پنجاب جا ڪجھ اڳواڻ اولھ پاڪستان جي هڪ يونٽ ۾ تبديل ٿيڻ واري مطالبي تي متفق آهن. تنهن هوندي بہ ملڪ صاحب جي سياسي مخالفن انهيءَ بنياد تي سندس خلاف گلا ۽ خواري جي هڪ تحريڪ هلائي آهي تہ هو چاهي ٿو تہ آئيني مسئلا جمهوريت جي طريقي تي حل ڪيا وڃن جنهن جو مطلب صوبن کي ضم ڪرڻ جي تجويز جي هوشياريءَ سان مخالفت ڪرڻ آهي. سندس منسٽريءَ جي ختم ٿيڻ جا سبب ڪهڙا بہ هجن، پر ملڪ پنهنجن نون خيالن جو اظهار ڪندي ٻڌايو آهي تہ پنجاب جا ماڻهو "سامان جي آزاديءَ سان چرپر، اسان جي پيداوار ۽ اسان جي تجارت ۽ واپار" مان پورو پورو فائدو حاصل ڪندا. پنجابي اڳواڻ هن سوال کي پنجاب جي تجارت واپار ۽ صنعت جي نقطئہ نگاھ کان ڏسي رهيا آهن، جنهن ڪري ون يونٽ رٿا بابت سنڌن حمايت تي سنجيدگيءَ سان ويچار نہ ڪيو وڃي جيڪا خود غرضيءَ مان ڦٽي نڪتي آهي.

اسين سڄي پاڪستان جي ترقيءَ ۽ سُک وانگر پنجاب جي وڌڻ ويجهڻ ۽ سک کي ڏسون ٿا جيڪو صرف ننڍن صوبن کي ٽوڙڻ کان سواءِ ئي حاصل ڪري سگهجي ٿو. ملڪ صاحب انهيءَ ساڳئي خيال جي تصديق هيٺئين طرح پنهنجي هڪ تقرير ۾ ڪئي آهي.

"ماضيءَ ۾ هن حڪومت (پنجاب) صوبن تي اتر سرحد ۽ قبائلي علائقن ڏانهن ڪڻڪ جي چرپر تي پابندي پئي لاڳو ڪئي آهي، پر گذريل سال اسان اهي پابنديون هٽائي ڇڏيون، جنهن ڪري اولھ پاڪستان ۾ تجارت کي هٿي ملي آهي."

اولھ پاڪستان ۾ جيڪي مسئلا عام آهن، تن تي صوبائي قانوني ادارو (STATUTORY BODY) غور ڪري سگهي ٿو ۽ ان جي فيصلن سان سڀئي صوبائي حڪومتون ٻڌل رهنديون. ننڍن صوبن جي محدود خود مختياريءَ ڪري ڪين تجارتي معاملن کان محروم ڪرڻ ڪا عقل جي ڳالھ نہ آهي.

2. صوبن کي ضم ڪري ون يونٽ ناهڻ واري رٿا جي مخالفت ڪري سنڌ ۾ پيرزادي جي وزارت ختم ڪئي

وئي ۽ اها عالم آشڪار حقيقت آهي تہ سنڌ اسيمبلي ڪان ڌهڪاءَ ذريعي ون يونٽ جي حمايت ۾ ٺهراءَ بحال ڪرايو ويو. سنڌ اسيمبليءَ جو صدر مقام (Head Quarters) ڪراچيءَ مان حيدرآباد سنڌ ۾ آندو ويو جيڪو انهيءَ ڏينهن يعني ٻارهين ڊسمبر 1954ع تي اجلاس هلندي بہ پوليس قبضو ڪري ورتو، ۽ 144 قلم لڳايو ويو. اسيمبلي ميمبرن ۽ پريس خلاف پبلڪ سيفٽي ۽ سيڪيورٽي ائڪٽ لڳايا ويا. عام ڌهڪاءُ پيدا ڪيو ويو. ايتري قدر جو وزير بہ ان ڌهڪاءَ جو شڪار بڻيا. پير علي محمد راشدي انهيءَ ٺهراءَ جي حمايت ۾ ڳالهائيندي پنهنجي تقرير ۾ هن طرح اظهار ڪيو:

"سائين! اوهان پليءَ پٽ چاڙهو ٿا تہ سنڌ اسيمبلي اها آخري صوبائي اسيمبلي آهي، جنهن ون يونٽ ٺهراءَ تي غور ڪيو آهي. جڏهن تہ پنجاب، بهاولپور، خيرپور، بلوچستان ۽ سرحد جي اسيمبلين ون يونٽ جي حمايت ۾ اڳيئي ٺهراءَ بحال ڪري ڇڏيو هو. اسين جيڪڏهن متفق راءِ جي خلاف وينداسين تہ فائدي بدران نقصان ٿيندو. ان ڪري پاڪستان ٽوڙي سنڌ لاءِ ون يونٽ فائدي وارو آهي. اسين جيڪڏهن ون يونٽ خلاف ويندا سين تہ ڄڻ پنجاب، بهاولپور ۽ ٻين صوبن خلاف جنگ جو اعلان ڪنداسين... آءٌ ٻنين صوبن کي گذارش ڪندس تہ اهي محسوس ڪن تہ مرڪز جي حوالي سان انهيءَ سڄي عرصي دوران اهي پنهنجي پوزيشن مضبوط ڪري نہ سگهيا آهن. مرڪزي حڪومت قانون ساز اسيمبليءَ کي ختم ڪري پئي سگهي ۽ پير الاهي بخش کي بہ برخواست ڪري پئي سگهي جڏهن هو وزير اعليٰ هو. سبب اهو آهي تہ اسين ٻنين صوبن هجڻ ڪري مرڪز جي مخالفت ڪرڻ جي ايتري طاقت نہ ٿا رکون. جيڪڏهن مرڪزي حڪومت اسان کي چوي تہ سنڌ ۾ پنهنجون زمينون ڇڏي ڏيون تہ ائين ڪرڻو پوندو. اسان کي اتي پنهنجي مهاجر ڀائرن سان اتحاد ڪرڻو پوندو. وقت جي ڌارا تي نظر رکندي چوڻو پوي ٿو تہ ون يونٽ ۾ اسان جي صوبن کي سٺي اهميت (Standing) هوندي."

"سائين! اوهين چڱيءَ طرح سمجهو ٿا تہ جنهن بہ ون يونٽ اسڪيم جي مخالفت ڪئي آهي، سي جيلن ۾ واڙيا ويا آهن ۽ ڪيترن کي برخواست ڪيو ويو آهي. اسان جي اڳيان انهن ٻارهن وزيرن کي برخواست ڪرڻ جو زنده مثال آهي. آءٌ اوهان کي عرض ڪندس تہ انهيءَ سوال کي پاسيرو ڪري ڇڏيو تہ ون يونٽ ٺهي يا نہ ٺهي. ون يونٽ ٺهڻو آهي، چاهي اسين راضي هجون يا نہ."

"سائين! جيڪڏهن مرڪز ون يونٽ ناهي ٿو ۽ سنڌ ان سان نٿي ملي تہ پوءِ آءٌ پڇان ٿو تہ ڇا ٿيندو؟ اسان جا سٺ يا اسي مٿي تي ٻڌل پٽڪن وارا نمائندا درخواست ڪٺي مرڪز ڏانهن ويندا ۽ جڏهن مرڪز ڪين ٻڌڻ کان انڪار ڪندو تہ اهي واپس اچي پنهنجن پٽڪن تان مٽي اگهي چوندا تہ هاڻي اسان وٽ ون يونٽ منظور ڪيو". (هڪ آفيشل دستاويز تان اقتباس)

روينيو وزير ۽ هاڻي مرڪزي وزير جي تقرير جا اهي اقتباسات پنهنجو پاڻ چاپلوسي، خوشامد، دٻاءَ، دٻ ۽ سزا جو مقابلو ڪندي انهيءَ ٺهراءَ جي مخالفت ڪئي. راشدي صاحب پنهنجي تقرير جي مٿين اقتباسات جي اظهار ۾ جيڪو اعتراف ڪيو آهي سو انهن طريقن جي اختيار ڪرڻ تي واضح ٿنڪار آهي جيڪي ون يونٽ تحريڪ کي اڳتي وڌائڻ ۾ مرڪزي ۽ صوبائي اڳواڻن اختيار ڪيا.

3. 25 جنوري 1954ع تي سرحد اسيمبلي ڦهرين اسيمبلي هئي جنهن ون يونٽ جي حمايت ۾ ٺهراءُ بحال ڪيو. عبدالرشيد صاحب سابق وزير اعليٰ جنهن انهيءَ ٺهراءَ جي اڳواڻي ڪئي، تنهن کي فقط انهيءَ سبب ڪري برخواست ڪيو ويو جو تہ هن پنهنجي پارليامينٽري پارٽيءَ کان هدايت ورتي هئي تہ هر ننڍي صوبي، رياستن ۽ قبائلي علائقن جي ماڻهن جي آزاد راءِ وٺڻ کان سواءِ ون يونٽ کي قبول نہ ڪيو وڃي ڇاڪاڻ تہ عوام ان جي خلاف هو ۽ نميوار اڳواڻن جاڻي واڻي پنهنجا واعدا ٽوڙيا هئا.

خان عبدالغفار خان ۽ پير مانڪي شريف جهڙن سچن ۽ وفادار اڳواڻن ون يونٽ خلاف هڪ محاذ ناهيو آهي ۽ ان نقطي تي عام خلق جي راءِ وٺڻ جو مطالبو ڪري رهيا آهن. سردار رشيد جي ڳالهہ جي حمايت ۾ سرحد اسيمبليءَ جي ميمبرن پنهنجا بيان جاري ڪيا آهن. ميان جعفر شاهہ ان کي مرڪزي اسيمبليءَ جي ايوان تان ننديو آهي.

4. بلوچستان جو شاهي جرگو سردارن جو ٽولو آهي جيڪو گورنر جنرل جي A.G مقرر ڪيو آهي. ڪجهہ

سردارن نهراءُ جي مخالفت ڪئي هئي. راجا عبدالڪريم پنهنجي صوبي لاءِ خودمختياريءَ جو مطالبو ڪري رهيو آهي ۽ خان عبدالصمد خان اڇڪزئي پختونن جو وڏو آهي، جنهن جو مطالبو آهي ته اولهه پاڪستان جا صوبا ۽ رياستون ٻوليءَ جي بنيادن تي ناهجن. تازو ڪيترن ئي سردارن ڪُليل لفظن ۾ مطالبو ڪيو آهي ته ون يونٽ جي مخالفت ڪئي وڃي.

5. بهاولپور جي اسيمبلي ٽوڙي وئي ۽ ان جون وزارتون ختم ڪيون ويون ۽ ڪنهن کي به پنهنجي خيالن جي اظهار ڪرڻ جو موقعو نه ڏنو ويو.

6. خيرپور هڪ ننڍي رياست آهي، جنهن جو وزيراعليٰ رياست کي سنڌ سان ضم ڪرڻ جو مخالف هو. پر اولهه پاڪستان سان ضم ڪرڻ جي حمايت ڪيائين! ڇو؟ راجا رياستن ۾ راجائن لاءِ اهو ممڪن نه هوندو آهي ته پنهنجن وزيرن خلاف ڳالهائي سگهن جيڪي مرڪزي حڪومت جا وفادار آهن.

7. صوبائي ۽ رياستي اسيمبلين کي سنڌن نهرائن پنيان ڪابه عوامي منظوري ڪـهي چاڪاڻ ته سنڌن اليڪشنون تڏهن ٿيون هيون، جڏهن اجا ون يونٽ جو خيال چونڊيندڙن اڳيان رکيو ئي ڪونه ويو هو. انهيءَ ئي بنياد تي سنڌن چونڊيل آئيني اسيمبليءَ کي به ڪا آئيني منظوري ڪانهي ته اهي صوبن ۽ رياستن کي ٽڪرا ٽڪرا ڪرڻ ۽ ملائڻ جي مسئلي تي غور ڪن.

18. تاريخي ۽ ٻيا پهلو

ڪئبينيٽ جا موجوده وزير انهيءَ مسئلي جي تاريخي، اخلاقي، قانوني، آئيني ۽ بين الاقوامي پهلوئن تي ڪنهن به طرح سوچڻ کان انڪار ڪن ٿا.

1. تاريخي طور تي سنڌ ۽ بلوچستان ڪڏهن به پنجاب جا حصا نه رهيا آهن. پنجاب جڏهن سکن جي تلوار اڳيان پنهنجا هٿيار ڦٽا ڪيا هئا ته پنجاب کي سکن کان آزاد ڪرائڻ لاءِ سرحد صوبي ۽ سنڌ سکن جي طاقت کي للڪارڻ لاءِ ملٽري تحريڪ شروع ڪئي هئي. سرحد صوبي ته اڌ صدي اڳي پاڻ کي پنجاب کان الڳ ڪري ڇڏيو هو. ننڍي کنڊ ۾ سنڌ پهرين ۽ آخري اسلامي رياست آهي جنهن کي انگريزن جي فوج فتح ڪيو. ۽ جڏهن ان کي بمبئي سان ملايو ويو ته ان پنهنجي الڳ حيثيت لاءِ مسلسل جدوجهد جاري رکي ۽ آخرڪار 1936ع ۾ پنهنجي خودمختياري حاصل ڪئي. آل انڊيا خلافت ڪانفرنس جيڪا 1932ع ۾ اجمير ۾ ٿي، ان ۾ صدر جي حيثيت سان سنڌ کي بمبئي کان جدا ڪرڻ لاءِ مون کي اعلان ڪرڻو پيو هو ته جيڪڏهن هندستاني اڳواڻ سنڌ جي خودمختياري قبول نه ڪندا ته پوءِ برما وانگر سنڌ به ننڍي کنڊ کان جدا ٿيڻ لاءِ گوڙ ڪندي. ان کان اڳ ۾ جڏهن 1930ع ۾ الله آباد جي آل انڊيا مسلم ليگ جي اجلاس ۾ مون شرڪت ڪئي هئي، جنهن ۾ ڊاڪٽر محمد اقبال پنهنجي صدارتي تقرير ۾ هڪ اڳڪٿي ڪئي هئي ته اتر اولهه هندستان مسلم رياست بنجڻ واري آهي. پاڪستان سندس خواب جو تعبير هو. هڪ مسلم رياست وجود ۾ اچي چڪي آهي ۽ ائين ناهڻ لاءِ اهي وزير مونجهارا پيدا نه ڪن جيڪي نه ئي ته تاريخ جي ڏاڙائن کي سمجهن ٿا ۽ نه ماڻهن جي نفسيات کي. فيڊريشن جي صورت ۾ هر صوبي جي اندروني خودمختياريءَ کي تسليم ڪيو وڃي آئيني مسئلي تي ڪوبه بيو حل ماڻهو اڄ به رد ڪندا ته سڀاڻي به رد ڪندا.

2. مان اخلاقي طور تي ٻڌايان ٿو ته صوبا دنيا جي نظرن ۾ ڪري پوندا جيڪڏهن انهن موجوده ننين صوبن جي وجود کي ختم ڪري پنهنجي خودمختياريءَ لاءِ سودي بازي ڪئي. مان نه ٿو سمجهان ته آئيني مسئلن جي حل ڪرڻ ۾ اهي اهڙي فائدي حاصل ڪرڻ جا ڏوهاري بڻبا. ڪوبه محب وطن، ڪوبه جمهوريت پسند ڪوبه سنو سياسي اڳواڻ يا ڪا سياسي پارٽي ڪنهن به صوبي جي علائقي خودمختياريءَ لاءِ ڪنهن به اهڙي معاهدي يا قبوليت ۾ نه ايندا، جنهن ۾ ننين صوبن جي خودمختياري لاءِ ڪا عزت نه هجي. جيڪڏهن وڏن صوبن ۾ انهيءَ مسئلي تي ڪا سودي بازي ٿي ته پوءِ اها انهن جي قائم ڪيل اعتبار جي پلٽي بازي هوندي. ان ڪري انهن کي پنهنجي ڏوهه جو هاڻي ئي احساس ٿيڻ گهرجي ۽ اهڙي ڪنهن به غلط عهد نامي کي ڦاڙي ٽڪرا ٽڪرا ڪرڻ کپي.

3. دنيا ۾ پاڪستان ئي واحد ملڪ ناهي جنهن کي پنهنجي مختلف حصن جي جدا جدا تاريخ نه هجي، اسان جو پاڙيسري ملڪ، جيڪو اسان کان پنجوڻو وڏو ملڪ آهي، تنهن به اسان جي صوبن جي

خودمختياري تسليم ڪئي آهي. ڀارت ۾ هڪ ٻيو صوبو ٻوليءَ جي بنياد تي ناهيو ويو آهي، ۽ آمريڪا جي گڏيل رياستن جي آئين کي ڪيترائي ماڻهو پسند ڪن ٿا. اهي ڪل 48 رياستون آهن ۽ هر رياست کي پنهنجي پنهنجي مڪمل خودمختياري آهي. سئٽزرلئنڊ ۾ هڪ گڏيل رياست جو نظام آهي، جنهن ۾ ايڪايون ۽ اڌ ايڪايون آهن جن جون رياستي ٻوليون جرمني، فرينچ ۽ اطالوي آهن. اهڙو مثال انڊونيشيا جو به آهي. آسٽريليائي نظام ۾ پنهنجا صوبا ۽ ايڪايون آهن. جيڪڏهن انهن ملڪن ۾ ايڪاين ۽ صوبن تي صوبائيت جو الزام لڳائي نٿو سگهجي ته پوءِ بنا ڪنهن قصور جي پاڪستان جي محدود خودمختياريءَ وارن صوبن کي ٻيڻو ڏوهي قرار ڏنو وڃي. وڏن ۽ صوبن جي خودمختياريءَ مان پاڪستان جي اتحاد کي قطعاً ڪوبه خطرو ناهي. ڪڏهن ڪڏهن مان ائين سوچڻ تي مجبور ٿيندو آهيان ته ون يونٽ جو خيال ٿي سگهي ٿو ته اسان جي دشمنن ئي اسان جي دلين ۾ وڌو هجي ۽ جيڪو ڪجهه گمراهه سياستدانن ۽ بي صبر آدرشين انهيءَ سوچ ۽ سمجهه کان سواءِ ڪئي قبوليو هجي ته دشمنن جو مقصد اسان جي ملڪ ۾ داخلي ۽ خارجي پيچيدگيون پيدا ڪرڻ آهي.

4. صوبن کي ضم ڪري ون يونٽ ناهڻ جي رٿا هيٺينءَ طرح آئين جي خلاف آهي:

(الف) ڪانگريس جماعت جي مطالبن تي عمل ڪرڻ لاءِ انڊيا جي حڪومت جي 1935ع واري قانون (Act) موجوده صوبن جي خودمختياري تسليم ڪئي هئي جنهن جي نتيجي ۾ سنڌ کي بمبئي کان جدا ڪري خودمختياري ڏني وئي هئي.

(ب) 1940ع جو مسلم ليگ جو لاهور وارو ٺهراءُ، جنهن کي ليگ جو پاڪستان لاءِ ٺهراءُ چيو وڃي ٿو ۽ جنهن نتيجي ۾ جيڪا آئيني اسيمبلي وجود ۾ آئي، تنهن کي انهيءَ ٺهراءُ جي بنيادي وصفن جي خلاف وڃڻ جو ڪوبه حق ناهي، جن سنڌي کنڊ جي مسلمانن جي پاڪستان حاصل ڪرڻ بابت هڪ قومي اقرار هو ته پاڪستان جي ٻنهي حصن کي "صوبائي خودمختياري" ڏني ويندي.

(ج) هندستان جي آزاديءَ وارو 1947ع جو قانون (Act) جيڪو انگريز حڪومت، ڪانگريس ۽ مسلم ليگ جي وچ ۾ پاڪ ڀارت ننڍي کنڊ کي آزادي ڏيڻ وارو معاهدو آهي ۽ جنهن بين الاقوامي مقبوليت حاصل ڪئي، تنهن جي ٺهرائن ۾ به صوبن ۽ رياستن تي ڇڏيل آهي ته اهي داخلي خودمختياري سان گڏ پاڪستان ۾ شامل ٿين يا ڀارت ۾.

(د) 1935ع وارو انڊيا حڪومت جو قانون (Act)، (جيڪو 1948ع جي آرڊر مطابق پاڪستان جي عارضي آئين ۾ اختيار ڪيل آهي) تنهن ۾ صوبن کي خودمختياري ڏنل آهي.

(هه) 12 مارچ 1949ع تي آئيني اسيمبليءَ مقصدن بابت هڪ رٿ بحال ڪئي، جنهن ۾ اهڙي آئين جي مرڪزي نظام ۾ يقين ڏهرايو ويو آهي، جيڪو موجوده ايڪائين جي خودمختياريءَ وارو هجي.

(و) ننڍي کنڊ جي مسلمانن ۽ مسلم ليگ جي مطالبن کي مڃائڻ جي جدوجهد جي تاريخ آخرڪار جناح صاحب جي چوڏهن نقطن جو روپ ڌاريو.

4. پاڪستان جي هر صوبي ۽ ايڪائيءَ کي پنهنجي پنهنجي ڳالهائڻ ۽ لکڻ وارين ٻولين جي تاريخ آهي. اهي ٻوليون هر صوبي ۾ مختلف آهن جيڪي پاڪستان جا پورا حصا ناهن ٿيون. انهن جو هيءُ مطالبو ته "خودمختياريءَ" لاءِ قدم کنيا وڃن، تاريخ بين الاقوامي رواج يا قومي اتحاد جي خلاف ڪوبه ڏوهه جو ڪم ناهي. اهڙي ڪنهن به "صوبائي خودمختياري" کي قائم رکڻ جي مطالبي کي ڏهڪاءُ يا ظلم سان چٿڻ واجب ناهي. جنهن جو مثال گهٽ ۾ گهٽ سنڌ ۾ ملي ٿو. جڏهن قومي ۽ بين الاقوامي اهميت ۽ عوامي سڌاري جي انتهائي ضروري مسئلن کي اطمينان بخش نموني سان حل ڪرڻ جي پرواهه نه ٿي ڪئي وڃي ته پوءِ اهڙي ڪنهن به سالم دماغ واري سياستدان جي ضرورت ناهي جيڪو تڪراري مسئلن جي ٻريل باهه کي هوا ڏئي جيڪڏهن مقصد آهي ته هڪ پائدار ۽ مستقل آئين هجي ته پوءِ ان کي عوام جي ذهن، نفسيات ۽ خواهش مطابق ڏاهپ سان ناهڻو پوندو. انهيءَ اصول کان ڦرڻ، قوم جي عظيم خواهشن کي انتهائي نقصان پهچائيندو.

ڊاڪٽر دائودپوٽو ۽ فارسي علم ادب

ڊاڪٽر غلام محمد لاکو

برطانوي دور ۾ ننڍي کنڊ ۾ مجموعي طور فارسي علم ادب جي زوال جون علامتون ظاهر ٿي چڪيون هيون. ان هوندي به سنڌ ۾ فارسي زبان ۽ ادب جي واڌ ويجهه لاءِ ڪاوشون اڃا جاري هيون. هڪ طرف پرنٽنگ پريس اچڻ جي ڪري پراڻا ڪتاب ڇپجي رهيا هئا ته ٻئي طرف نت نوان ڪتاب لکجي رهيا هئا. ان پس منظر ۾ فارسي علم ادب جي ترقي ۽ اوسر جاري رهي. هن ڏس ۾ ڪيترن ئي عالمن ۽ محققن پنهنجيون ڪوششون جاري رکيون. ذڪر هيٺ دور ۾ شمس العلماءِ ڊاڪٽر عمر بن محمد دائودپوٽي جون فارسي ٻوليءَ ۽ ادب لاءِ ڪيل خدمتون تعريف جي لائق آهن.

ڊاڪٽر دائود پوٽو:

ڊاڪٽر صاحب سيوهڻ جي پرسان تاريخي شهر "ٿلٽي" ۾ 01 جون 1897ع ۾ ڄائو. سنڌس تعلق هڪ غريب خاندان سان هو. پرائمري تعليم ٿلٽيءَ ۾ حاصل ڪيائين. بعد ۾ لاڙڪاڻي، نوشهري فيروز ۽ ڪراچيءَ جي تعليمي ادارن ۾ پڙهيو. پاڻ 1917ع ۾ ميٽرڪ جو امتحان پاس ڪري سڄي سنڌ ۾ پهريون نمبر آيو. ان کان پوءِ ڊي.جي.سنڌ ڪاليج ڪراچيءَ مان سال 1921ع ۾ بي.اي جو امتحان فرسٽ ڪلاس ۾ پاس ڪيائين. بي.اي ۾ فارسي زبان کي ترجيحي طور ڪنيائين. ٻه سال پوءِ 1923ع ۾ ايم.اي بمبئي يونيورسٽيءَ مان ڪيائين. ايم.اي ۾ اول پوزيشن ڪٽي "چانسلر ميڊل" حاصل ڪرڻ ۾ سوڀارو ٿيو. چيو وڃي ٿو ته بعد ۾ ڪنهن به ٻئي سنڌي شاگرد، بمبئي يونيورسٽيءَ مان هي اعزاز حاصل نه ڪيو. سال 1924ع ۾ حڪومت هند پاران اسٽيٽ اسڪالرشپ ملڻ تي انگلينڊ ويو. اتي مسلسل ٽي سال رهي نهايت محنت سان تحقيقي مقالو مڪمل ڪري، سال 1927ع ۾ ڊاڪٽريٽ جي ڊگري حاصل ڪيائين. ياد رهي ته دائودپوٽو صاحب پهريون سنڌي سپوت آهي جنهن هي اعليٰ سَند حاصل ڪئي.

ڊاڪٽر صاحب سيپٽمبر 1927ع ۾ وطن موٽي اچڻ کان پوءِ عملي زندگيءَ ۾ داخل ٿيو. وطن واپس اچڻ تي هن کي سنڌ مدرسته الاسلام جو پرنسپال مقرر ڪيو ويو. بعد ۾ هن کي اسماعيل ڪاليج جوگيشوري (بمبئي) ۾ عربي ادب جو پروفيسر مقرر ڪيو ويو. هن عهدي کي فرسٽ ڪلاس ايڊيوڪيشنل سروس جو درجو حاصل هو. ان دور ۾ پاڻ سنڌي، فارسي ۽ عربي ٻولين جي خدمت ڪيائين. ڪيس بمبئي يونيورسٽيءَ پاران عربي، فارسي ۽ سنڌي ٻولين لاءِ بورڊ آف اسٽڊيز جو ميمبر بنايو ويو. سال 1936ع ۾ سنڌ کي بمبئيءَ کان جدا ڪري صوبي جو درجو ڏنو ويو. ان بعد ڊاڪٽر صاحب کي پڻ وطن واپس آڻڻ لاءِ ڪوششون شروع ٿيون. ان پس منظر ۾ 1939ع ۾ ڪيس ان وقت سنڌ جي تعليم کاتي جي وڏي عهدي تي ڊي.پي.آءِ سنڌ طور مقرر ڪيو ويو. پاڻ هن عهدي تي 1950ع تائين ڪم ڪندو رهيو. ان عرصي ۾ هند سرڪار سندس علمي خدمتن جي مڃتا طور ڪيس 1940ع ۾ "شمس العلماءِ" جو خطاب ۽ خلعت بخشي.

1950ع کان 1955ع تائين ڊاڪٽر صاحب سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن جو ميمبر مقرر ڪيو ويو. ان دور ۾ پاڻ ڪجهه ڏينهن جي لاءِ (24 مارچ کان 19- اپريل 1951ع) سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسيلر پڻ رهيو. ون يونٽ جي قيام بعد ڊاڪٽر صاحب 1955ع ۾ اولهه پاڪستان پبلڪ سروس ڪميشن جو ميمبر بڻايو ويو، ان ڪري پاڻ 1956ع تائين لاهور ۾ رهيو. 1956ع ۾ رٽائرمينٽ وٺي واپس ڪراچي پهتو ۽ علمي ادبي سرگرمين ۾ مشغول ٿي ويو. ڊاڪٽر صاحب ايران جو سير ڪيو ۽ مشهور تاريخي جايون ڏٺائين. ان کان علاوه ڪجهه عرب ملڪن جو دورو به ڪيائين ۽ حج جو فرض به ادا ڪيائين. پوئين زماني ۾ ڊاڪٽر صاحب ۽ سيد حسام الدين راشدي بورڊ جي ٽماهي مهراڻ جا ايڊيٽر مقرر ڪيا ويا. ڊاڪٽر صاحب جي ايماڪاريءَ ۾ مهراڻ جو فقط هڪ اڌ پرچو نڪتو ۽ 1958ع جي پوئين پرچي جي اشاعت دوران ئي ڊاڪٽر صاحب 22 نومبر تي فوت ٿيو. هن کي پٽ شاهه تي دفن ڪيو ويو.

فارسي علم ادب لاءِ خدمتون:

ڊاڪٽر صاحب سنڌي، عربي ۽ فارسي ٻولين ۽ ادب جي گهڻي خدمت ڪئي. ٽنهي ٻولين ۾ سندس ڇپيل ڪتابن جو تعداد اناويهه آهي. وفات وقت سندس ٻه ڪتاب ڇپائيءَ هيٺ هئا ۽ ستن ڪتابن جي تياري هلندڙ هئي. جيئن ته اسان جي عنوان جو تعلق فارسي زبان ۽ علم ادب سان آهي، ان ڪري هن مضمون ۾ ڊاڪٽر صاحب جي فارسي علم ادب لاءِ ڪيل خدمتن جو احاطو ڪيو ويندو.

ڊاڪٽر صاحب اڃا پرائمريءَ ۾ پنهنجي جنم ڀومي ٺٽي شهر ۾ پڙهندو هو ته هن خانگي طرح مدرسن ۽ مڪتبن ۾ فارسي زبان سکي ۽ ڪجهه ڪتاب پڙهي ورتائين. ان دور ۾ سندس لکت موجب، مولوي ولي محمد سامتاڻي وٽ "ڪريما" پڙهيائين، جا سڄي برزبان ياد ڪري ورتائين. ان بعد کيس فارسي پڙهڻ لاءِ اڃا به چاهه وڌي ويو. بعد ۾ مشهور درسي ڪتاب: پندنامو، بدايع منظوم، گلستان ۽ بوستان پڙهي پورا ڪيائين. ياد رهي ته اِهي ڪتاب سنڌ جي مدرسن ۾

شمس العلماء ڊاڪٽر عمر بن محمد دائودپوٽو

فارسي سکڻ لاءِ اڄ تائين پڙهايا وڃن ٿا، ۽ انهن مان ڪي ڪتاب مون پاڻ به پڙهيا هئا.

ڊاڪٽر صاحب بي.اي جي ڪورس ۾ ڪيمياءِ سعادت، مثنوي مولانا روم، تذڪره دولت شاهي ۽ قصهٔ ترآني نالي ڪتاب پڙهيا. هنن ڪتابن کان سواءِ نظام الملڪ جو سياست نامو ۽ جامي جو يوسف زليخا به پڙهيائين. ڊاڪٽر صاحب ڪاليج ۾ فارسي ادب، پروفيسر شيرازي ۽ پروفيسر گربخشاڻي (بعد ۾ ڊاڪٽر) وٽان پڙهيو. دائود پوٽي صاحب هن ڏس ۾ گربخشاڻي صاحب جي گهڻي تعريف ڪئي آهي. جيتوڻيڪ ڊاڪٽر صاحب ايم.اي عربي ادب ۾ ڪئي، ۽ Ph.D پڻ ان شعبي ۾ ڪيائين (جو پوءِ عربيءَ جو پروفيسر ٿيو). ان هوندي به فارسي زبان تي هن کي وڏي مهارت حاصل هئي. هن ڏس ۾ فارسي شعر ته کيس اڪثر ياد هوندا هئا، جي مهل موقعي سان پڙهندو هو. پنهنجي آتم ڪٿا (منهنجي مختصر آتم ڪهاڻي) ۾ جابجا فارسي شعر ڪتب آندا اٿس.

ڊاڪٽر صاحب جو عربي توڙي فارسي زبان سان جيڪو تعلق رهيو، ان پس منظر ۾ پاڻ عربي ۽ سنڌي ٻولين کان علاوه فارسي زبان جي پڻ نمايان خدمت ڪيائين. هيٺ اسان مختصر طرح ڊاڪٽر صاحب جي فارسي علم ادب لاءِ ڪيل خدمتن جو احاطو ڪنداسين.

1. The influence of Arabic Poetry on the Development of Persian poetry;

هيءَ ڪتاب ڊاڪٽر صاحب جي ٿيسز تي مبني آهي، جنهن جي تڪميل تي ڪيمبرج يونيورسٽي ڪيس 1927ع ۾ ڊاڪٽريٽ جي ڊگري ڏني. هيءَ ڪتاب (ٿيسز) ڇهن بابن تي مشتمل آهي. آخر ۾ خاتمو (تجزيو) ۽ ببليوگرافي، توڙي عربي ۽ فارسي شاعرن جي انڊيڪس پڻ ڏني وئي آهي. هي تحقيقي ڪتاب مشهور انگريز مستشرقن: اي.جي.براﺋون ۽ آر. اي. نڪلسن جي رهبريءَ هيٺ، پروفيسر براﺋون جي ”تاريخ ادبيات ايران“ ۾ ڪيل ڪجهه خواهشات جي تڪميل ۾ تيار ڪيو ويو. ڊاڪٽر صاحب حوالن ۽ دليلن سان ثابت ڪيو تہ ڪيئن نہ فارسي شاعري عربي شعر ڪان تخيل توڙي اندازبيان ۾ متاثر ٿي آهي. هي تحقيقي ڪاوش اسلام جي آمد ڪان ڪري هلاڪوخان جي بغداد تي حملي (1258ع) واري عرصي جو احاطو ڪري ٿي. هي اُهو دور آهي، جنهن ۾ عربي ۽ فارسي شعر جي اوسر ٿي ۽ فارسي شاعري عربي شعر ڪان متاثر ٿي ترقي ۽ واڌاريءَ جون منزلون طئہ ڪيون. ڊاڪٽر صاحب جي تحقيق اُهي تہ هلاڪو خان جي حملي سبب عربي علوم ۽ فنون کي سخت نقصان ٿيو ۽ ان پس منظر ۾ خود فارسي شعر جي اوسر تي منفي اثر پيو. هيءُ ڪتاب پهريون ڀيرو بمبئيءَ جي فورٽ پرنٽنگ پريس مان 1934ع ۾ ڇپجي ظاهر ٿيو. عرب توڙي عجم جي علمي دنيا ۾ هن ڪتاب جي وڏي پذيرائي ٿي. سنڌي ادبي سوسائٽي حيدرآباد پاران 1988ع ۾ هن ڪتاب جو ٻيو ڇاپو پڌرو ٿيو.

2. منهاج العاشقين:

هيءُ مختصر ڪتاب برٽش دور جي نامور سنڌي شاعر غلام محمد خانزئي فارسي زبان ۾ لکيو. هن ڪتابڙي ۾ شاهہ عبداللطيف ڀٽائي جي شعر ۾ آيل قصن ۽ داستانن ۾ ڏنل اهڃاڻن کي تصوف واري رمز ۾ سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي. بعد ۾ مصنف خود 1307هہ/1888ع ۾ ان جو تحت اللفظ سنڌي ترجمو ڪيو. ڊاڪٽر صاحب ان ڪتاب جي ترجمي کي درست ڪري 1934ع ۾ ڇپرايو. هن ڪتاب جي لطيفي لٽريچر ۾ وڏي اهميت آهي.

3. عياردانش:

مشهور هندستاني داستان ”ڪليلہ و دمنہ“ کي مختلف دورن ۾ جدا جدا عالمن مختلف ٻولين ۾ ترجمو ڪيو آهي. هن ڏس ۾ مُلا حسين واعظ ڪاشفيءَ (وفات:910هہ) جو فارسي ترجمو ”انوار سهيلي“ خاص اهميت رکي ٿو. اڪبر بادشاهہ جي حڪم تي علامہ ابوالفضل هن ڪتاب جو نئون فارسي متن تيار ڪيو ۽ ان ۾ حسين واعظ پاران ڇڏيل مواد کي بہ شامل ڪيائين. ان ريت هن داستان جو ٻنهہ هڪ نئون فارسي متن سن 996هہ/1587ع ۾ ”عيار دانش“ جي نالي سان علمي دنيا جي سامهون آيو. شمس العلماءِ ڊاڪٽر دائودپوٽي سال 1934ع ۾ ”عيار دانش“ کي ايڊٽ ڪري شايع ڪيو. هن ڏس ۾ وڌيڪ تفصيل نہ ٿا ملن.

4. انتخابات نثر و نظم:

هيءُ ڪتاب فارسي نثر ۽ نظم جي انتخابات تي مبني آهي، جو بمبئي يونيورسٽي لاءِ نصاب جي ڪتاب طور تيار ڪيو ويو. هيءُ ڪتاب 1936ع ۾ ڇپيو. تفصيل معلوم نہ ٿي سگهيو.

5. بيان العارفين:

سنڌي زبان جو ناميارو شاعر شاهہ عبدالڪريم سن 1032هہ ۾ وفات ڪري ويو. پاڻ عظيم سنڌي شاعر شاهہ عبداللطيف جو جد امجد هو. شاهہ ڪريم جي وفات کان پوءِ سندس خاص مريد محمد رضا بن عبدالواسع، شاهہ صاحب جي ملفوظات ۽ سنڌي بيتن کي 1038هہ ۾ ”بيان العارفين و تنبيه الغافلين“ جي نالي سان فارسي زبان ۾ لکي تيار ڪيو. ڊاڪٽر صاحب هن ڪتاب کي اختصار سان سنڌي زبان ۾ ترجمو ڪيو ۽ پڻ سنڌي بيتن کي سنڌي رسم الخط ۾ آڻي نروار ڪيو. ڊاڪٽر صاحب جو هيءُ قلمي پورهيو سال 1937ع ۾ ڇپجي ظاهر ٿيو، جنهن کي علمي دنيا ۾ وڏي شهرت ملي. هيءُ ڪتاب بمبئي يونيورسٽيءَ جي مالي مدد سان شايع ٿيو. ان جو نالو ”شاهہ عبدالڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام“ رکيو

ويو. ڊاڪٽر صاحب هي ڪتاب 1958ع ۾ نظرثاني ڪري اشاعت لاءِ تيار ڪيو. درست ڪيل ايڊيشن البت 1977ع ۾ جناب عبدالحميد آخوند جي سعيي سان ڇپجي پڌرو ٿيو.

6. تاريخ معصومي:

سنڌ جي تاريخ جي بنيادي ماخذن ۾ هن ڪتاب کي تمام گهڻي اهميت حاصل آهي. هيءُ ڪتاب فارسي زبان ۾ مير محمد معصوم بکريءَ فارسي زبان ۾ لکي تيار ڪيو. چچ نامہ کان پوءِ اسان جي تاريخ متعلق هيءُ ٻيو ڪتاب آهي، جو سنڌ ۾ لکيو ويو. مير محمد معصوم سن 944هه ۾ بکر ۾ ڄائو. تعليم ۽ تربيت کان پوءِ سلطان محمود بکريءَ جي ملازمت ۾ داخل ٿيو. محمود جي وفات (982هه) کان پوءِ مير صاحب هندستان ويو ۽ اڪبر اعظم جي ملازمت حاصل ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيو. سپہ سالار، امير، شاعر، جاگيردار، منتظم ۽ سفارتڪار جي حيثيت ۾ مير معصوم پنهنجي جفاڪشي ۽ ذهانت سان بلند درجي تي پهتو. بادشاهہ اڪبر پاران ايران جي شاهہ عباس صفويءَ جي دربار ۾ سن 1011هه ۾ ايلچي ٿي ايران ويو. ڪامياب سفارت کان پوءِ 1013هه ۾ هندستان واپس ٿيو. سن 1014هه ۾ فوت ٿيو. هن کي سکر ۾ پنهنجي خانداني قبرستان ۾ دفن ڪيو ويو.

مير محمد معصوم فارسي زبان جو نامور شاعر هو. فن تعمير ۽ ڪتبہ نويسيءَ ۾ گهڻي دلچسپي وٺندو هو. ليڪن اسان لاءِ مير هڪ مؤرخ طور گهڻي اهميت رکي ٿو. پاڻ خواجہ نظام الدين احمد بخشي جي صحبت ۾ رهي، ڪيس "طبقات اڪبري" نالي تاريخي ڪتاب لکڻ ۾ مدد ڪيائين. ان پس منظر ۾ مير کي پنهنجو ڪتاب "تاريخ سنڌ" لکڻ جو شوق جاڳيو. مير صاحب هي ڪتاب 1009هه/1600ع ۾ لکي مڪمل ڪيو. هن ڪتاب ۾ سنڌ جي قبل از اسلام واري دور، عربن جي دور، هندستان تي غزنوين ۽ غورين جي حملن، هندستان ۾ مسلم حڪومتن جي قيام جي احوال کان پوءِ، سنڌ جي سومرن، سمن، ارغونن، ترخانن ۽ اڪبر پاران سنڌ تي .نمي جو ذڪر ڪيو ويو آهي. مير معصوم سنڌ جي مقامي حاڪمن تي لکي سچ تہ سنڌ وارن تي وڏو احسان ڪيو آهي. پاڻ مقامي خانوادن تي نہ لکي ها تہ شايد سنڌ جي تاريخ جي معاملي ۾ اڃ گهڻي تشنگي هجي ها.

برٽش دور ۾ هندستان جي تاريخ جا فارسي ماخذ ايڊٽ ٿي ڇپجي رهيا هئا يا وري انهن جا انگريزي ۽ مقامي ٻولين ۾ ترجما ٿي رهيا هئا. ڊاڪٽر دائودپوٽو جنهن وقت بمبئي ۾ عربي ادب جي پروفيسر طور ڪم ڪري رهيو هو، ان وقت هن کي سنڌ جي تاريخ جي بنيادي ماخذن کي ايڊٽ ڪرڻ جو خيال آيو. هن ڏس ۾ پاڻ سڀ کان اول "تاريخ معصومي" (تاريخ سنڌ) کي ايڊٽ ڪري ڇپرائڻ جو فيصلو ڪيائين. هن ڪم لاءِ ڊاڪٽر صاحب کي ڪتاب جا ڇهہ قلمي نسخا ميسر ٿيا. ڊاڪٽر صاحب وڏيءَ محنت سان ڪتاب جو متن تيار ڪيو. فارسي زبان ۾ مقدمو لکي مير معصوم جي سوانح، آثارن ۽ سندس لکيل "تاريخ معصومي" جي افاديت ۽ اهميت کي اجاگر ڪيائين. متن جي آخر ۾ توضيحات، تعليقات ۽ استدراڪات لکي ڪتاب ۾ آيل ڪجهہ ڳالهين کي واضح ڪيائين، يا وري مير معصوم جي غلطين جي درستگي ڪيائين. هي ڪم پڻ فارسي زبان ۾ ڪيو ويو. ڊاڪٽر صاحب جو ايڊٽ ڪيل "تاريخ معصومي" ل 1938ع ۾ ڀنڊارڪر اورينٽل انسٽيٽيوٽ پونہ شايع ڪيو. بعد ۾ هن ڪتاب جي سنڌي، اردو ۽ انگريزي ترجمن لاءِ ڊاڪٽر صاحب جي تيار ڪيل فارسي ايڊيشن کي ڪتب آندو ويو. هي ڪتاب (فارسي، دائودپوٽہ ايڊيشن) ٻيهر انتشارات اساطير 1382هه.ش ۾ تهران مان ڇپيو آهي.

7. چچ نامہ:

هيءُ ڪتاب اصل ۾ عربي زبان ۾ لکيو ويو. لکندڙ ڪير آهي، ان متعلق خبر نہ ٿي پوي. البت علي بن حامد ڪوفي 613هه/1216ع ۾ عربي زبان مان هي ڪتاب فارسي زبان ۾ ترجمو ڪيو. هن ڪتاب ۾ قبل از اسلام سنڌ جي تاريخ ۽ عرب فتوحات جو مفصل احوال ڏنو ويو آهي. اصل عربي ڪتاب جو نالو "فتح نامہ سنڌ" هو. جيئن تہ هن ۾ راجا چچ جو گهڻو ذڪر آهي، ان ڪري فارسيءَ ۾ ترجمي ٿيڻ بعد ان جو نالو "چچ نامہ" مشهور ٿيو.

ڊاڪٽر صاحب "تاريخ معصومي" کان پوءِ "چچ نامہ" جي ايڊيٽنگ جو ڪم هٿ ۾ ڪنيو. هن علمي ڪم لاءِ ڊاڪٽر صاحب کي پنج قلمي نسخا ملي سگهيا. فاضل محقق درست متن جي تياريءَ کان علاوه مقدمو ۽ تعليقات فارسي زبان ۾ لکيا. ان ريت سنڌ جي هن قديم ترين اهم تاريخي ڪتاب جي اشاعت ممڪن ٿي. هن ڪم ۾ ڊاڪٽر صاحب تمام گهڻي محنت ڪئي. چچ نامہ جو هيءُ ايڊيشن مجلس مخطوطات فارسيہ حيدرآباد دکن سال 1939ع ۾ ڇپرائي پڌرو ڪيو. بعد ۾ هن ڪتاب جي سنڌي ۽ اردو ترجمن لاءِ ڊاڪٽر صاحب جي تيار ڪيل فارسي ايڊيشن کي سامهون رکيو ويو. تازي دور ۾ "چچ نامہ" فارسي (دائودپوٽہ ايڊيشن) ٻيهر تهران مان انتشارات اساطير اداري 1384هہ.ش ۾ ڇاپي پڌرو ڪيو آهي.

8. آغاز فارسي:

ڊاڪٽر صاحب هي ڪتاب ڇهن حصن ۾ تيار ڪيو. هن ڪتاب جي تياريءَ جو مکيہ مقصد غيرفارسي دانن کي فارسي سيکارڻ لاءِ هڪ "رهبر" مهيا ڪرڻو هو. هي ڪتاب مختلف سالن ۾ ڇپجي پڌرو ٿيو.

متفرق ڪم:

ڊاڪٽر صاحب ڪجهه وڌيڪ فارسي ڪتابن تي ڪم ڪيو، ليڪن ان ڏس ۾ گهڻو تفصيل نہ ٿو ملي. جيتري ڄاڻ ملي آهي، اها هن ريت آهي.

1. طيبات سعدي (متن، تعليقات ۽ انگريزي ترجمو)، 1923ع

2. روائح بوستان (منتخبات، تمهيد، تعليقات ۽ ترجمو)، 1934ع.

3. سفرنامہ ناصر خسرو (تمهيد، تعليقات ۽ ترجمو)، 1938ع.

4. روشنائي نامہ، ناصر خسرو (ڪيفيت نامعلوم)، 1938ع

5. سياست نامہ، نظام الملڪ طوسي (ڪيفيت نامعلوم)، سال؟

6. نفحات حافظ (منتخبات مع تمهيد)، سال؟

مطالعي جو خلاصو:

شمس العلماءُ ڊاڪٽر عمر بن محمد دائودپوٽو سنڌ جو اهو قابل احترام ۽ باوقار عالم آهي، جنهن ننڍي کنڊ ۾ فارسي ادب جي زوال واري دور ۾، فارسي زبان جي ترقي ۽ واڌاري لاءِ ڪوششون ڪيون. جيتوڻيڪ پاڻ بنيادي طور عربي زبان جو پروفيسر هو، تڏهن بہ فارسي زبان کي سنڌ ۽ ايران جي مشترڪ ثقافتي ورثي جي حيثيت سان گهڻي اهميت ڏنائين. مختلف ڪتاب لکيائين، انهن جا ترجما ڪيائين ۽ نصابي سطح تي پڻ فارسي زبان جي ترويج لاءِ مخلصانہ ڪم ڪيائين. ليڪن هن ڏس ۾ ڊاڪٽر صاحب جو وڏو ڪارنامو "چچ نامہ" ۽ "تاريخ معصومي" جي ايڊيٽنگ، حاشيہ نگاري ۽ مقدمو آهي. هن ادبي ۽ تحقيقي ڪم جي ڪري، هندستان توڙي ايران ۾ ڊاڪٽر دائودپوٽي جي گهڻي مڃتا ۽ هاڪ ٿي. انهن ڪتابن جي اشاعت سان سنڌ جي تاريخ تي ڪم ڪرڻ لاءِ تہ آساني ٿي، ليڪن ان سان گڏ ايندڙ وقتن ۾ سنڌ جي فارسي علم ادب کي جديد ۽ سائنسي انداز سان ايڊٽ ڪري ڇپرائڻ لاءِ جهڙوڪر راهہ هموار ٿي. بعد ۾ سنڌي ادبي بورڊ ۽ سنڌ جي ٻين ادارن جو فارسي اشاعتي ڪم ڄڻ ڪِ ڊاڪٽر صاحب جي نمايان ڪم جو هڪ تسلسل آهي.

مددي ڪتاب

1. ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽو: "منهنجي مختصر آتم ڪهاڻي" ڪراچي.

2. خانم خديجہ دائودپوٽو: "عالمن جو آفتاب"، ڪراچي.

3. خانم خديجہ دائو پوٽو: "مضمون ۽ مقالا" حيدرآباد 1978ع.

4. پروفيسر مقبول بيگ بدخشاني: "تاريخ ادبيات مسلمانان پاڪستان و هند" جلد چهارم، پنجاب يونيورسٽي لاهور 1971ع.

5 ڊاڪٽر محمد رياض ۽ ڊاڪٽر محمد صديق شبلي: "فارسي ادب کي مختصر ترين تاريخ" سنگ ميل پبليڪيشنس، لاهور 1987ع.

6. حسن انوشه: "دانشنامهء ادب فارسي" (جلد چهارم)، بخش دوم، تهران 1380هہ. ش.

[نوٽ: هن ڪتاب ۾ ڊاڪٽر دائود پوٽي جي متعلق ڏنل ڪجهه معلومات درست ڪانهي]

'چرچ مشنري سوسائٽيءَ' طرفان سنڌي ڇپائيءَ جو اڳاٽو پروگرام

ڊاڪٽر الهرکيو ٻٽ

عيسائيت جي پرچار، ترقي ۽ ترويج خاطر 1800ع ڌاري لنڊن ۾ 'چرچ مشنري سوسائٽي' نالي هڪ بين الاقوامي حيثيت جو ادارو قائم ڪيو ويو. 1813ع ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپني جي چارٽر جي تجديد ٿي ته نئين قانون تحت عيسائي مبلغن ۽ پادرين کي هندستان ۾ داخل ٿي پنهنجون تبليغي سرگرميون هلائڻ جي قانوني اجازت ملي ويئي. 'چرچ مشنري سوسائٽي' جي قاعدن ۽ ضابطن هيٺ تبليغي پروگرام جو دائره عمل هيٺين نقطن تي رکيو ويو:

1. عيسائي مبلغن جي مقرري ۽ انهن وسيلي غير عيسائين کي عيسائي ڪرڻ.
2. اسڪول قائم ڪري انهن ذريعي عيسائيت جو پرچار جاري رکڻ.
3. ڇاپخانا قائم ڪري ڏيهي ٻولين ۾ تبليغي مواد شايع ڪري ورهائڻ.

هت اسين سنڌ ۾ مٿئين مقصد خاطر سنڌي ٻوليءَ ۾ ڇپيل اڳاٽي مواد جو مختصر جائزو وٺنداسين.

سنڌ ۾ انگريز بينڪي راڄ قائم ٿيڻ سان ئي نئين سرڪار جي مذهبي جوش سان ڀريل آفيسرن، جن ۾ ڪراچيءَ جو پهريون ڪليڪٽر ڪيپٽن پريڊي، ليفٽيننٽ ڪرنل گرين، ليفٽيننٽ ڪرنل سنڪليئر ۽ ڪئپٽن اسٽيورٽ شامل هئا، تن سنڌ ۾ عيسائيت واري تبليغي اداري جي بنياد رکڻ جو سوچيو ۽ سعيو ڪيو. گهربل رقم جي فراهمي ميجر آئوٽرام ڪئي، ۽ ڪيس سنڌ جي فتح تي 3000 پائونڊن جو تازو انعام مليو هو، سو پاڻ وٽ رکڻ جي بجاءِ ان جو ڪجهه حصو سنڌ ۾ عيسائيت جي تبليغي مهم لاءِ ڏنائين. ان رٿا کي عملي جامو پهرائڻ خاطر اڳتي هلي نومبر 1850ع ڌاري ڪراچيءَ ۾ 'سنڌ آگزيلري چرچ مشنري ائسوسيئيشن' نالي اداري جو بنياد وڌو ويو. هن اداري جو پهريون سرواڻ سنڌ جو ڪمشنر پرنگل مقرر ٿيو. جڏهن ته پادري وليم ڪار کي پهريون سيڪريٽري بنايو ويو. جلدي پوءِ ممبئي مان هڪ جرمن مبلغ سي.سي. ٿي شرائيبر کي ڪراچي موڪليو ويو، جيڪو 10- ڊسمبر 1850ع تي ڪراچي پهتو. شرائيبر کي ڪراچيءَ جي آبهوا راس نه آئي ته اپريل 1852ع ۾ کيس واپس ممبئي سڏايو ويو. سندس جاءِ ازلنگٽن کان آيل ابراهام مٿچيٽ والاري. ان کان پوءِ ڪيترائي هاڪارا عالم پادري طور سنڌ ۾ آيا، جن مان جيمس شيلڊن، ائنڊريو برن، ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ، جارج شرٽ ۽ جان ٻئمبرج مشهور ٿيا. سنڌ جي ٽن وڏن شهرن: ڪراچي، حيدرآباد ۽ سکر ۾ مشن هائوس برپا ڪيا ويا.

1850ع ۾ ڪراچيءَ ۾ هڪ بنگلو ۽ وسيع پٽ وٺي اتي 'مشن هائوس' چالو ڪيو ويو، انڪري ان علائقي تي نالو ئي 'مشن روڊ' مشهور ٿيو. 1856ع ۾ تلڪ چاڙهي حيدرآباد تي مشن هائوس ۽ اسڪول کليا. 1859ع ۾ سکر ۾ به برانچ کولي ويئي. 1852ع ۾ ڪئپٽن پريڊي طرفان برپا ڪيل ڪراچي فري اسڪول چرچ مشنري سوسائٽيءَ جي حوالي ٿيو. 1861ع ۾ حيدرآباد ۾ به مشن اسڪول کليو، جنهن گهڻو نالو ڪمايو. ڇوڪرن ۽ ڇوڪرين لاءِ الڳ سنڌي، گجراتي ۽ مراٺي اسڪول برپا ڪيا ويا، جيڪي نهايت مقبول ٿيا. سرڪاري اسڪولن جي ڀيٽ ۾ مشن اسڪولن جي في نهايت گهٽ هوندي هئي. ان کان علاوه عورتن لاءِ زنانا مشن ترتيب ڏنا ويا، جنهن ذريعي نوجوان عورتن ۽ ڇوڪرين کي هٿ جا هنر، صحت صفائي ۽ ٻارن پالڻ

جي سکيا ڏني ويندي هئي. مطلب تہ سنڌ اندر عيسائي مُبلغن سماج سڌاري جا بہ انيڪ ڪم چالو ڪيا.

ڇپائيءَ جي ڪم جي شروعات ۽ ترقي

سنڌ مشن (1850ع) قائم ٿيڻ کان گھڻو اڳ ڪلڪتي پرسان سيرامپور ۾ عيسائي پادرين سنڌي ٻوليءَ ۾ انجيل جا ڪجھ حصا ڇاپي پڌرا ڪيا. 1819ع ۾ انجيل جو هڪ حصو گرمکي اکرن ۾ نڪتو، جڏهن تہ 1825ع ۾ سينٽ مئٿيو (متي) جو سنڌي ترجمو پڌرو ڪيو ويو. اهي سنڌي ٻوليءَ جا اوائلي ڇپيل ڪتاب (ترجما) مڃيا وڃن ٿا. سنڌ ۾ تبليغي مواد ترجمو ڪري ڇاپڻ کان اڳ پادرين سنڌي ٻولي سکڻ جا بہ جتن ڪيا. هن ڪم ۾ سنڌ جي بيدار دماغ ڪمشنر سربارٽل فريئر سنڌن گھڻي مدد ڪئي. عيسائيت بابت ڪتابن جي ترجمي ۽ اشاعت ۾ يورپ کان آيل پادرين سان گڏ ڏيهي پادرين جھڙوڪ امبالا شهر جي عبدالله اٿيم، ماڌوسڌن سيل ۽ پرمانند ميوارام گھڻي کان گھڻو پاڻ ملهايو. اهڙيءَ ريت ڏيهي توڙي پرڏيهي عيسائي مبلغن سنڌي ٻوليءَ کي عام ڪرڻ خاطر وڏيون خدمتون سرانجام ڏنيون.

1850ع واري ڏهاڪي ۾ ڪراچيءَ ۾ هڪ ليٿو جو ڇاپخانو بہ برپا ڪيو ويو، جيڪو 'مشن پريس' جي نالي سان نروار ٿيو. 1860ع واري ڏهاڪي ۾ هن ڇاپخاني کي جديد ليٽر پريس ۾ تبديل ڪرڻ جو ڪم بہ هٿ ۾ کنيو ويو، مگر رسم الخط واري ڇڪتاڻ سببان لنڊن مان گهرايل مشنري ۽ ڊاڪٽر ٽرمپ واري سنڌيءَ ۾ تيار ڪرايل ٽائيپ بيسود ثابت ٿيا. انيڪ دقتن جي پيش نظر ان شاندار رٿا تان ماڳهين پادرين هٿ ڪڍي گهرايل سامان هڪ هندوءَ کي وڪڻي، ڇاپخاني برپا ڪرڻ واري ڪم کي هميشہ لاءِ وساري ڇڏيو. ساڳئي ڏهاڪي ۾ سنڌي خوشخط جي ڪراچيءَ ۾ دستيابي ۾ دقتون پيش آيون تہ ليٿو وارو ڇاپخانو بہ بند ڪيو ويو. نتيجي ۾ عيسائيت بابت سنڌي ڪتاب لنڊن، لاهور، لڌيانا، ڪراچي ۽ حيدرآباد جي ڇاپخانن ۾ ڇپجي ظاهر ٿيا، جيڪي عربي، گرمکي ۽ ديوناگري لپين ۾ نڪتا.

معلوم هجي تہ سنڌيءَ ۾ عيسائيت بابت ڪتاب ترجمن سان شروع ٿيا ۽ اڻويهين صديءَ دوران ترجما ئي مکيہ ذريعو رهيا. وڏي دانائي وارن پادرين عبادت ۽ روحاني رازن ۽ رمزن تي ٻڌل ڪتابچن، عيسائي تعليمات ۽ تبليغ واري مواد سان گڏ اسڪولي ڪتابن لغتون، گرامر ۽ ڪلاسيڪي سنڌي ادب تي اشاعتي ڪم سرانجام ڏنو.

هن ڪم جي شروعات 1850ع واري ڏهاڪي جي مُنڍ ۾ ٿي. مثال طور مئنچيٽ، شيلڊن ۽ برن سان گڏ ڪراچي مشن اسڪول جي استاد ماڌوسڌن سيل 1854ع ۽ 1855ع ۾ ڏهاڪو کن ننڍا ننڍا ڪتابچا ترجمو ڪري ڇاپي پڌرا ڪيا. انهن ۾ سرمن آن دي مائونٽ، لوقا مان بہ باب، عيسائي مذهب جا سادا ۽ بنيادي اصول، خدا جي وجود بابت مڪالما، انجيل جي تاريخ سان گڏ بہ چار واعظي ڪتابچا شامل ڪري سگهجن ٿا. سنڌيءَ ۾ آنڌل اهي سمورا ڪتاب مشن پريس ڪراچيءَ ۾ ڇپيا. پادري جيمس شيلڊن جي مصروفيتن مان گهڻو جيترو حصو ڪتابن جي ڇپائيءَ ۽ پريس جي معاملن جي نگراني ڪندي گذريو. 1855ع ۾ سنڌ مشن جي اڳواڻ ابراهام مئنچيٽ مشنري مواد جي نوعيت بابت راءِ ڏيندي پڌرو ڪيو تہ سنڌن ڪم جو دائرو بنيادي طور مسلمانن ڏانهن ڦهلايو ويو هو. سنڌيءَ ۾ ڇپيل ڪتاب ۽ اردو ۽ پارسيءَ ۾ ٻاهران آيل مواد مان ڪي دفاعي نوعيت جا تہ ڪي وري تڪراري ۽ اڳرائي ڪندڙ يا چڙ ڏياريندڙ نوعيت جا بہ هئا. پوئين قسم جا ڪتاب پادري مسلمانن سان مناظرن ڪرڻ ۽ مسلمانن جي عقيدن تي حملن ڪرڻ وقت حوالن طور ڪتب آڻيندا هئا. اهڙو مواد ڊاڪٽر پفنڊر جي مسلمانن جي خلاف ڪتابن جهڙوڪ ميزان الحق، مفتاح الاسرار، طريقہ الحيات وغيره جي نوعيت وارو هو. تڪراري مواد ۾ عبدالله اٿيم جي ڏهن سوالن، جيڪي "ڪراچي ڪرسچن" جي نالي مشهور ٿيا، وڏو ماناڻ مڃايو. ساڳئي سَمي ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ بہ سنڌ ۾ وارد ٿيو. هو

لسانيات جو ماهر هو. هن کي سنڌ ڏانهن خاص انهيءَ مقصد لاءِ موڪليو ويو هو تہ هو هتي اچي سنڌي ٻولي سکي، ان ۾ تبليغي مواد، درسي ڪتاب، گرامر ۽ لغتون مرتب ڪري. صحت جي خرابي ۽ اکين جي تڪليف جي باوجود هِن صلاحيتمند ۽ محنتي عالم، سنڌي ٻولي ۽ ادب کي نهايت سگهارا بنياد فراهم ڪيا. درسي ۽ تبليغي ڪتابن سان گڏ گرامر، لغت ۽ شاهہ جو رسالو ترتيب ڏيڻ جهڙا گرانقدر ڪارناما هن صاحب ئي سرانجام ڏنا. انهيءَ ڪم خاطر هن اُردو ۽ پارسي طرز تي سنڌي الف بي جي تختي تيار ڪئي. پنهنجي تيار ڪيل الف- بي ۾ هن سنڌي ريڊنگ بُڪ، سنڌي وائيءَ ۾ پوٿي، شاهہ جو رسالو ۽ سنڌي گرامر ڇپرائي پڌرا ڪيا. جڏهن تہ 'ڄ' تائين سنڌس مرتب ڪيل ٽي سو صفحن کان بہ وڌيڪ مواد تي مشتمل سنڌي- انگريزي لغت ڇپجي ڪانہ سگهي.

ان قسم جي علمي ۽ تحقيقي ڪم ڪرڻ سان گڏ اٽڪ پادرين سنڌي ٻوليءَ ۾ تبليغي ڪتابن شايع ڪرڻ ۾ ڪا ڪسر ڪانہ ڇڏي. مثال طور 1857ع ۾ حيدرآباد جي معروف پادري اينڊريو برن بائيبل جا چند ڀاڱا عربي ۽ گرمکي لپين ۾ ترجمو ڪري بامبي بائيبل سوسائٽيءَ جي مالي سهڪار سان ڇپرائي پڌرا ڪيا. ساڳيءَ نوعيت جو ڪم 1858ع ۾ جاري رهيو. هڪ محتاط اندازي موجب 1858ع جي پڇاڙيءَ تائين فقط مشن پريس ڪراچيءَ مان سنڌي ڪتابن جون 11000 ڪاپيون ڇاپي عوام جي هٿن تائين پهچايون ويون. 1850ع واري ڏهاڪي جيڪو اشاعتي سلسلو ڏنو سو 1860ع واري ڏهاڪي ۾ برقرار رهي ڪونہ سگهيو، تڏهن بہ 1860ع کان 1862ع تائين وڌيڪ 2300 ڪاپيون ڇاپي وڪرو ڪيون ويون. ان ڏهاڪي ۾ ڪراچيءَ واري مشن پريس بند ٿي تہ مشنري مواد هرٽفورڊ (لنڊن) جي وليم واٽس پريس ۾ ڇپبو رهيو. هن پريس ۾ سنڌي ٽائيپ جا خوبصورت نمونا نهي راس ٿيا.

انهن ئي ڏينهن دوران نهايت قابل پادري ۽ لائق عالم جارج شرٽ حيدرآباد ۾ آيو. هيءُ سنڌيءَ ٻوليءَ جو ماهر ۽ نهايت ڪامياب ليکڪ ثابت ٿيو. هو هتي اٽڪل ٽن ڏهاڪن تائين خدمتون سرانجام ڏيندو رهيو. ان عرصي دوران هو سنڌي عالمن ۽ استادن سان دوستي ۽ محبت جا ناتا نباهيندي سنڌي ٻولي ۽ ادب کي مالا مال ڪري ويو.. سنڌس همعصر جان بئمبرج، ڪراچي مشن جو مهندار بنيو. ان بہ سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب کي شاهوڪار بنائڻ لاءِ گهڻو ئي پاڻ پتوڙيو. انهن ٻنهي ماهرن سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪتابن جو وڏو انگ مرتب ڪيو، جيڪي حيدرآباد، ڪراچي، لاهور ۽ لڌيانا ۾ پنجاب رليجس بڪ سوسائٽي، برٽش ۽ فارين بائيبل سوسائٽي ۽ سوسائٽي فار پروموشن آف ڪرسچن ناليج جي مالي سهڪار سان ڇپجي ظاهر ٿيا. هڪ محتاط اندازي موجب سنڌ اندر ۽ سنڌ کان ٻاهر 1900ع تائين لڳ ڀڳ هڪ سو ڪتاب ڇپجي پڌرا ٿيا، جن مان ڪن جا وچور حاصل ٿي سگهيا آهن، جي هن مقالي جي پڇاڙي تي درج ڪجن ٿا.

مشنري مواد ۽ تبليغي پروگرامن جو مکيہ مقصد سنڌين کي عيسائي بنائڻ هو. وڏي جاکوڙ هوندي بہ ان مقصد جي حاصلات ۾ ڪين ڪا خاطرخواهہ موٽ ڪانہ ملي سگهي. ڪنهن بہ سنڌي مسلمان جي عيسائي بنجڻ جي شاهدي ملي نہ سگهي آهي، البتہ حيدرآبادي هندن مان عاملن واري آکهہ مان 1891ع ۾ پرمانند ميوارام ۽ کيمچند امرتراء عيسائي مذهب قبوليو. هي صاحب بہ عيسائيت جي وڏن ليکڪن ۾ شمار ٿين ٿا.

ڪتابن جي ڇپائيءَ جو تعداد ۽ ملهہ

جيئن تہ مشنري مواد 'ڪمائڻ' خاطر ٻنهہ ڪونہ ڇاپيو ويندو هو ۽ ٻيو تہ انهن جو گهاٽيتو درسي ڪتابن کان پوءِ وڏي ۾ وڏو هو، انڪري انهن تي في ڪاپي لاڳت بہ نهايت ٿوري هوندي هئي. انهن مڙني سببن جي ڪري ڪتابن جي ٻها

به گهڻ ۾ گهڻ رکي ويندي هئي ته جيئن اهو تبليغي مواد وڌ کان وڌ ماڻهن جي هٿن تائين رَسي سگهي. مذهبي جوش ۽ جذبي سان سَرشار عالمي دائره ڪار وارن ادارن جي سهائتا سان ڇپيل سنڌي ڪتابن جو تعداد عموماً 1000 کان 5000 ڪاپين تائين هوندو هو. ڳاڻيٽي ۽ بَها جو هڪ مثال، هيٺ پيش ڪجي ٿو:

سيپٽمبر 1884ع ۾ پادري بال جي 23 صفحن واري ڪتابچي "نصيحت نامو خداوند يسوع مسيح جو" جون 4000 ڪاپيون ڇپجي پتريون ٿيون ته ان جي في ڪاپي هڪ پائي (رپئي ۾ 192 ڪاپيون) وڪري لاءِ پيش ڪيون ويون. گهٽ مُلهه جي ڪري سال اندر سڀ ڪاپيون نيڪال ٿي ويون ته آگسٽ 1885ع ۾ ان کي ٻيو دفعو ڇاپي پترو ڪيو ويو. هن دفعي 26 صفحن تي مشتمل چوپڙي جون 2500 ڪاپيون ڇاپيون ويون، جن کي ڪاميابيءَ سان نيڪال ڪري آڪٽوبر 1887ع ۾ ٽيون دفعو 5000 ڪاپيون ساڳي مُلهه تي مارڪيٽ ۾ آنديون ويون. اهڙيءَ ريت ٽن سالن جي عرصي ۾ هن ڪتاب جون 11500 ڪاپيون ڇاپي پتريون ڪيون ويون. ان هڪ مثال مان عيسائيت بابت ڇپيل ڪتابن جي سَگهاري نيٽ ورڪ جو بخوبي پتو پوي ٿو، جيڪو اڻويهين صديءَ دوران ڇپيل سنڌي ڪتابن جي هڪ يادگار رڪارڊ طور ڳڻي سگهجي ٿو.

ڪتابن جو نيڪال

دراصل چرچ مِشنري سوسائٽيءَ جون سرگرميون تبليغي مواد جي ورهاست سان ٿيون. سنڌي ڪتابن جي ڇپائيءَ کان اڳ اردو ۽ پارسيءَ ۾ ڊاڪٽر پفنڊر جا مناظري وارا ڪتاب، جيڪي گهڻو ڪري اسلام جي مخالفت ۾ ڇاپيا ويا هئا، سنڌ جي عوام تائين ڪي گهٽ بَها تي ته ڪي بنهه مفت ۾ ورهايا ويندا هئا. سنڌي ڪتابن ڇپجڻ کان پوءِ هڪ منظم ۽ مربوط طريقي سان انهن جي تقسيم عمل ۾ آندي ويئي. ان ڪم خاطر مختلف ذريعا ۽ وسيلا ڪتب آندا ويا، جن مان مکيه هن ريت هئا:

1. پادرين طرفان شهرن جي چونڪن تي بيهي هوڪا ڏيئي ماڻهن جا ميڙ جمع ڪري ڪتاب ورهائڻ
2. مختلف شهرن ڏانهن گشت دوران ڪتاب نيڪال ڪرڻ
3. پگهاردار گهورڙين ذريعي دَر- دَر گهٽيءَ گهٽيءَ گهمي ڪتابن جي تقسيم ڪرڻ.
4. ننڍي پئماني تي دُڪانن تي ڪتاب وڪرو ڪرڻ.
5. وڏي پئماني تي ڪراچي، حيدرآباد ۽ لاهور ۾ بُڪ ڊيو قائم ڪري ڪتاب کپائڻ.
6. يورپي آفيسرن ذريعي ڪتابن جو وڪرو ڪرڻ.

گشتي پادرين کي ڪتابن ورهائڻ وقت انيڪ دُشواريون پيش آيون، جهڙوڪ ڪين ڌڙڪا دابا، گارگند، پتر ۽ پٿر به لڳا، پر ارادي جي پختگي ۽ مقصد سان سچائيءَ سان هوُ هر مشڪل کي منهن ڏيئي سنڌين تائين ڪتاب پهچائي هڪ نئين روايت جو پايو وجهندا رهيا.

سن 1900ع تائين عيسائيت بابت ڇپيل ڪن ڪتابن جا وچور

نمبر	ڪتاب جو نالو	ليکڪ/ سنڌيڪار
(الف) سنڌ ۾ ڇپيل ڪتاب		
1.	تاريخ توريت ۽ انجيل	
	ابراهام مئنچيٽ	ڪراچي : 1854ع
2.	خداوند يسوُع مسيح	
	ابراهام مئنچيٽ	ڪراچي: 1856ع
3.	پيدائش جو ڪتاب	
	جيمس شيلڊن	ڪراچي: 1857ع
4.	گاسپل آف جان	
	ائنڊريو برن	ڪراچي: 1858ع
5.	گاسپل آف جان (گرمکي)	
	اينڊريو برن	ڪراچي: 1859ع
6.	ڪفر جو انڌيرو	
	جيمس شيلڊن	ڪراچي: 1859ع

7. پيدائش جو ڪتاب
اينبريو برن — ڪراچي: 1860ع
8. سرمن آف دي مائونٽ
جيمس شيلڊن — ڪراچي: 1860ع
9. انجيل مان آڪاٿيون
10. نئون عهد نامو ؟
11. نئون عهد نامو پڪي جلد سان ؟
12. لوقا جو انجيل (ديوناگري) ؟
13. سچو واپار (ديوناگري)
جارج شرٽ — ڪراچي: 1875ع
چوٿون دفعو 1881ع
14. سچي ساهمي — ڪراچي: 1878ع
جيمس شيلڊن — ٻيو دفعو 1883ع
15. پراڻي ٻولي — ڪراچي: 1880ع
جيمس شيلڊن — ٻيو دفعو 1883ع
16. قيمتي روح (ديوناگري) ڪراچي: 1882ع
جارج شرٽ — ٽيون دفعو
17. نصحيت نامو
بال — ڪراچي: 1884ع
ٻيو دفعو 1885ع
18. نصيحت نامون (ديوناگري) ڪراچي: 1884ع
بال — ٻيو دفعو 1885ع
19. استاد جي شاگردن کي نصيحت- حيدرآباد 1896ع
20. پيپ آف دي
مس ڪلٽري — حيدرآباد 1898ع

(ب) سنڌ کان ٻاهر (لنڊن، لاهور، لڌيانا)

21. سينٽ مئٿيو (ديوناگري)
جارج اسٽئڪ — بمبئي : 1850ع
22. سنڌي ريڊنگ بڪ
أرنيسٽ ٽرمپ — لنڊن: 1858ع
23. سنڌي پوٿي
ارنيسٽ ٽرمپ — لنڊن 1858ع

24. خداوند يسوع مسيح
تنهن جو انجيل ناهيل متي جو
هرٽفورڊ (لنڊن): 1868ع
25. خداوند يسوع مسيح
تنهن جو انجيل ناهيل مرقس جو-
هر ٽفورڊ (لنڊن): 1868ع
26. خداوند يسوع مسيح
تنهن جو انجيل ناهيل لوقا جو-
هرٽفورڊ (لنڊن): 1869ع
27. خداوند يسوع مسيح
تنهن جو انجيل ناهيل يوحنا جو-
هرٽفورڊ (لنڊن): 1869ع
28. خداوند يسوع مسيح
تنهن جو انجيل رسولن جا ڪم-
هرٽفورڊ (لنڊن): 1870ع
29. خداوند يسوع مسيح
تنهن جو انجيل (پنج حصا)
اينبريوبرن — هرٽفورڊ (لنڊن): 1870ع
30. خداوند يسوع مسيح
تنهن جو انجيل پولس رسول
جو رومين ڏي خط
هرٽفورڊ (لنڊن): 1874ع
31. گاسپل آف جان (گرمکي)
اينبريو برن — آڪسفورڊ: 1877ع
32. سوال جواب
جارج شرٽ — لڌيانا: 1877ع
33. سچي ساهمي
جارج شرٽ — لڌيانا: 1878ع
34. دائود جو زبور
جارج شرٽ — لڌيانا: 1879ع
35. دائود جو زبور (پڪي جلد سان)
جارج شرٽ — لڌيانا: 1879ع
36. پراڻي ٻولي
جارج شرٽ — لڌيانا: 1879ع
ٻيو دفعو: 1883ع

ٽيون دفعو: 1885ع
چوٿون دفعو: 1891ع
37. عادل امير
جارج شرٽ لڌيانا: 1880ع
38. حضرت سليمان جا پهاڪا
جارج شرٽ لڌيانا: 1880ع
39. جوان سنڌين ڏي خط
جارج شرٽ لڌيانا: 1880ع
40. يشعياه نبي
جارج شرٽ لڌيانا: 1880ع
41. خط بنام جوانان هند-1
جارج شرٽ لڌيانا: 1881ع
42. خط بنام جوانان هند-2
جارج شرٽ لڌيانا: 1881ع
43. خط بنام جوانان هند-3
جارج شرٽ لڌيانا: 1881ع
44. خط بنام جوانان هند-4
جارج شرٽ لڌيانا: 1881ع
45. خط بنام جوانان هند-5
جارج شرٽ لڌيانا: 1881ع
46. خط بنام جوانان هند-6
جارج شرٽ لڌيانا: 1881ع
47. خط بنام جوانان هند-8
جارج شرٽ لڌيانا: 1881ع
48. خط بنام جوانان هند-11
جارج شرٽ لڌيانا: 1883ع
49. طرحدار پڳڙي
جارج شرٽ لڌيانا: 1881ع
50. قيمتي روح (ديوناگري) ٽيون دفعو
جارج شرٽ لڌيانا: 1882ع
51. مسيحي مسافر جو احوال- لاهور: 1882ع
ٻيو دفعو: 1899ع
52. قيمتي روح
جارج شرٽ لڌيانا: 1884ع

53. تعليم جو منڊ لڌيانا 1885ع
جارج شرٽ
54. هڪڙي شيدي نينگر بابت
جارج شرٽ لڌيانا 1885ع
55. سليمان جو ڪتاب لڌيانا 1886ع
56. راڳ ريبمئن لڌيانا 1887ع
57. خداوند يسوع مسيح
جي اڃي پوٿي- لڌيانا 1891ع
ٻيو دفعو: 1894ع
58. انبن بابت دلچسپ ٽوٽڪو لڌيانا 1891ع
59. چا مان چا ٿي پيو لڌيانا 1891ع
60. عجيب ڪتاب لڌيانا 1891ع
61. نصيب نامو لڌيانا 1891ع
62. يسوع مسيح جو ڪتاب لڌيانا 1891ع
63. عجيب دوا لڌيانا 1892ع
64. هڪڙي ڪوڙهئي جو بيان لڌيانا: 1892ع
65. اٿ بي بها موتي لڌيانا 1893ع
66. تعليم نامو لڌيانا 1893ع
67. توريت جا قصا لڌيانا 1893ع
68. سچا مٺيا لڌيانا 1893ع
69. هڪڙي شيديءَ جي ڳالهه لڌيانا 1893ع
70. گرو پريکيا (گرمکي) لڌيانا 1893ع
71. گيان وارتا لڌيانا 1893ع
72. پريو يسوع مسيح جو
منگل سنيچر لوقا جو (گرمکي) لاهور: 1897ع
ٻيو دفعو 1900ع
73. راڳ ۽ پچن لاهور: 1897ع
74. سنڌي ڪاپي بڪ-1
ريبمئن لڌيانا 1899ع
75. سنڌي ڪاپي بڪ-2 لڌيانا: 1899ع
ريبمئن

شهيد مخدوم بلاول جي تحريڪ

آزاد قاضي

اسين جڏهن سنڌ جي امر وطن دوست مخدوم بلاول جو ذڪر ڪريون ٿا، تڏهن رڳو ان هڪ شهيدِ وطن کي نہ، پر لامحالہ ارغون، ترخان ۽ مغل دور کي ياد ڪريون ٿا، جنهن کي مؤرخن "خرابيءِ سنڌ" جهڙي معنيٰ خيز لفظ سان ياد ڪيو آهي(1). سنڌ جي تاريخ جي روشنيءَ ۾ ان "خرابيءِ سنڌ" واري دور تي نظر وجهڻ سان خبر پوي ٿي، تہ اُن دور ۾ سنڌ ۽ سنڌين مٿان مختلف طريقن سان اهڙا تہ ظلم ٿيا جو اهڙو ڪو ٻيو مثال ڪونہ ٿو ملي. ان دور ۾ ڪيترائي ڇاتل اڇاتل سورهيہ، سرويچ ۽ وطن جي ننگ ۽ ناموس تان ڪنڌ قربان ڪندڙ سورما بہ ملن ٿا، جن مڙني جو مهندار مخدوم بلاول شهيد ٿي هو، انڪري مخدوم صاحب ڪنهن هڪ شخص جو نہ پر هڪ "تحريڪ" جو نالو آهي، جيڪا مخدوم صاحب ۽ سندس خليفن جي دليريءَ ۽ دانائيءَ واري حڪمت عملي سبب پورين ٻن صدين تي محيط نظر اچي ٿي. ان دور ۾ انهيءَ "بلاولي تحريڪ" جي تسلسل طور سنڌي ماڻهو ڌارين خلاف مسلسل وڙهندا رهيا. (2)

هتي اها ڳالهہ واضح ڪرڻ ضروري ٿو سمجهان تہ جيتوڻيڪ مخدوم صاحب، مرزا شاهہ حسن ارغون سان مهاڏو اٽڪايو ۽ ٺٽيءَ جي ميدان کان وٺي ٺٽي تائين سندس ڪيترائي محب وطن مريد ۽ معتقد ميدان جنگ ۾ قربان ٿيا، ان جي باوجود فڪري تحريڪ هئڻ ڪري، آزاديءَ جو روح ڦوڪيندڙ ۽ سجاڳي پيدا ڪرائيندڙ اها تحريڪ وقت گذرڻ سان وڌيڪ بامقصد ۽ سگهاري بنجندي ويئي. هونءَ بہ تہ صحتمند فڪري تحريڪن جو ڦهلاءُ مثبت نظرياتي بنيادن تي مبني هئڻ ڪري ديرپا ۽ وسيع ٿئي ٿو. اهي

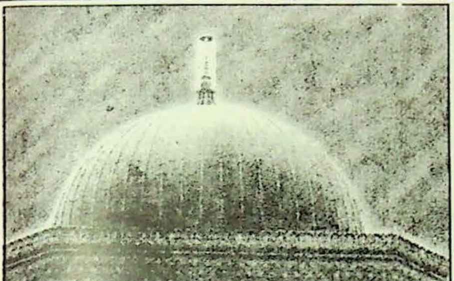

مخدوم صاحب جو روضو

ڪنهن عارضي نفعي يا مسئلي جي حل لاءِ نہ هونديون آهن، پر مقصد ۽ منطقي انجام واري حوالي سان انهن ۾ تمام وڏي وسعت هوندي آهي.

مخدوم صاحب جنهن وٽ هڪ واضح محب وطن هئڻ وارو فڪر هو، جنهن جا سرچشما سندس مڪتب ۽ مدرسا هئا، جن ۾ موجود سندس خليفا ۽ فڪري ساٿي ان فڪر جو پرچار ڪندا پئي رهيا. ان دور ۾ سنڌوءَ

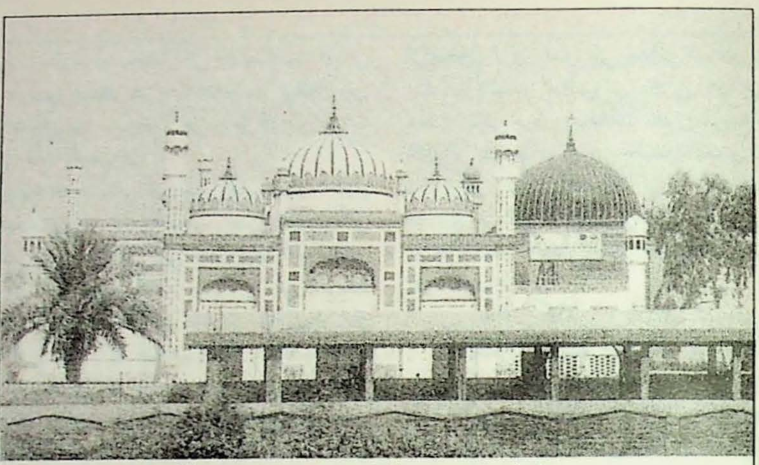

مسجد شريف وٽان مخدوم بلاول جي روضي مبارڪ جو ڏيک

ڪناري، پاٽ، سن، لڪي ۽ ٺٽي ۾ سهروردي خانقاهون هيون، جن جو باهم رابطو هو. مخدوم بلاول بزرگي جي لحاظ کان سنڌ جي مڙني سهروردي خانقاهن جو 'شيخ الشيوخ' هو. انهن درگاهن مان سن ۾ سائين جي. ايم سيد جو جد امجد سيد حيدر شاهه، لڪيءَ ۾ سيد عبدالرزاق، لڪياري سيدن جو وڏو ۽ پاٽ ۾ شيخ رڪن الدين بن شيخ معروف صديقي مخدوم بلاول جا خاص خليفا مشهور آهن."(3)

بلاولي تحريڪ جي وسعت واري حوالي سان سائين جي.ايم سيد لکي ٿو:

"مخدوم بلاول عليه رحمت جا ڪيئي مکيه خليفا هئا جن جي ذريعي ملڪ جي مختلف ڪنڊن ۾ سندس طريقه تصوف جا درس ماڻهن کي ملندا رهيا. انهن مان مکيه هيٺيان هئا.

- مخدوم ساهڙ عليه النجار- مقبرو نزديڪ اڏيپور- جنهن کان سيد رڪن الدين عليه رحمت مٽياري فيض يافته ٿي مٽياري سيدن جي خاندان تي اثر انداز ٿيو.

- سيد حيدر عليه سنائي مقبره سن ۾- جنهن جي خليفن ڇڇرن جي ڳوٺ کان ڪماڻن تائين ۽ جبل ۾ سندس تعليم کي پکيڙيو.

- مخدوم حسن عليه بلاولي مقبره ياٺوٺ، جنهن جو اثر ڪيٽي بندر تائين پهتو.

- مخدوم سعد عليه عرف مخدوم ساند مقبرو نزديڪ سڪرنڊ، جو ميان صاحب ڪنيارن جو جد امجد هو.

- مخدوم هنگورو عليه مزار تعلقو مورو، جنهن ڪري بلاولي تعليم ان طرف پکڙي.

مخدوم رڪن الدين عليه عرف مخدوم مٺو- مزار مڪلي ٺٽو، ان جي وسيلي بلاولي تعليم دارالحڪومت تائين پهتي."(4)

مخدوم رڪن الدين عليه رح جي سلسلي ۾ "تذڪره مشاهير سنڌ" جي حاشيه ۾ ڄاڻايل آهي ته " سندس مزار پاٽ پراڻيءَ ۾ آهي" (5)، ساڳئي وقت تاريخي معصوميءَ ۾ سندس وفات بابت لکيل آهي ته: " هن جي وفات سن 949هه جنت آشياني بادشاهه (همايون) جي عين بيڪاري (فترات) جي زماني ۾ ٺٽي ۾ ٿي."(6)

پاٽ شهر جي صديقي سهروردي سلسلي بابت تحقيق ڪندي ڊاڪٽر حبيب الله صديقي مٿي ذڪر ڪيل روايتن ۽ مقامي طور حقيقتون معلوم ڪرڻ بعد شيخ رڪن الدين بابت لکي ٿو: "مخدوم شيخ رڪن الدين صديقي پاٽائي (1470-1543/1545ع) جي عرصهٔ حيات کي ٻن دورن ۾ ورهائي سگهجي ٿو: هڪ اهو عرصو جيڪو سنڌ ۾ سمن جي صاحبي واري دور (اختتام سن 1520/0927ع) تائين "پاٽ" ۾ مخدوم بلاول (1446-1523ع)

جي ڪبرويہ سهروردیہ سلسلي جي خلافت هيٺ گذريو. پيو اهو عرصو جيڪو مرزا شاهہ حسن ارغون جي حڪومت دوران ٺٽي ۾ حديث جي درس ڏيڻ ۾ صرف ٿيو ۽ اتي وفات ڪيائين.(7)

ڊاڪٽر حبيب الله صديقي جي مٿي ذڪر ڪيل تحقيق موجب ڇيڪڏهن اهوئي مخدوم رڪن الدين ﭘٽائي آهي، جيڪو بعد ۾ مڪليءَ تي مدفون ٿيو تہ پوءِ چئي سگهجي ٿو تہ، ارغوني حملن سبب، بلاولي تحريڪ سان وابسہ مختلف خانقاهون ارغوني دٻاءَ هيٺ اچڻ ڪري، مخدوم بلاول جا جيڪي وفادار خليفا، مختلف طرفن ڏانهن پکڙجي ويا ۽ وجي ديني درس جا سلسلا شروع ڪيائون، تن ديني درس و تدريس واري عمل دوران پنهنجي مرشد شهيد مخدوم بلاول واري تحريڪ کي بہ اڳتي وڌايو. اهڙن بزرگن مان مخدوم رڪن الدين بہ هڪ هو، جيڪو ڪنهن طرح ملڪ جي دارالحڪومت تائين پهچڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو. زندگيءَ جا باقي ڏينهن اتي ئي گذاريائين ۽ مڪليءَ تي دفن ٿيو. سيد ميران محمد جونپوري، جيڪو امام مهدي هئڻ جو دعويدار بڻجي گجرات ڪان سنڌ ۾ پهتو ان جي آمد ڪان پوءِ سنڌس فڪر جي وڌندڙ اثر کي روڪڻ لاءِ مٿي ذڪر ڪيل خانقاهن جي توسط سان بلاولي تحريڪ جي شروعات ٿي.

ان بلاولي سهروردي تحريڪ جا مول متا هن ريت هئا.

1. ” طريقت“ جي راهہ تي هلڻ لاءِ” شريعت“ جي سخت پابندي لازمي آهي.

2. پير طريقت کي عقيدتمند (مريدن) ڪان نذر نياز قبول ڪرڻ نہ گهرجي، سندس معاش جو پنهنجو ذاتي ذريعو هئڻ گهرجي.

3. مقامي (سنڌي) تهذيب، جنهن حد تائين ”شريعت“ سان متصادم نہ ٿي ٿئي، سنڌي مسلمان لاءِ اختيار ڪرڻ جائز آهي.

4. ”مذهب“ کي سياسي مقصدن لاءِ استعمال نہ ڪرڻ گهرجي“(8)

مٿي ذڪر ڪيل مول متن جي روشنيءَ ۾ بلاولي تحريڪ جي سرڪرده اڳواڻن، خاص طور تي مخدوم بلاول، مهدوي تحريڪ جي فرقي سان سياست لاڳاپجڻ واري عمل کي مقامي سنڌي تهذيب سان متصادم ٿيندي محسوس ڪري، ان جي خانقاهي فڪر رستي ڀرپور مخالفت ڪرڻ شروع ڪئي هئي. مخدوم صاحب ۽ ان جي خليفن مهدوي تحريڪ جي وڌندڙ اثرن کي روڪڻ لاءِ ايترو تہ عوامي اڀار پيدا ڪرايو جو اهو هڪ وڏو خطرو محسوس ٿيڻ لڳو. ان جو نتيجو ڊاڪٽر غلام محمد لاکي جي لفظن ۾ اهو نڪتو تہ:

”عوامي مطالبي ۽ بادشاهت ۾ وڏي پيماني تي خطري، آخرڪار ڄام نظام الدين عرف ننڍو سمو کي مجبور ڪيو تہ ان قوت خلاف زوردار قدم کڻي. ڄام آخرڪار سيد محمد جونپوري ۽ سندس مريدن جي مڪمل پائمالي جو حڪم ڏنو، ليڪن وزير دريا خان، جي دخل اندازيءَ سبب هن حڪم ۾ ڦيرڦار ٿي.“(9)

دريا خان، جو سيد حيدر شاهہ سنائي جو دوست هو، ان کي هن سيد ميران محمد جونپوريءَ لاءِ اشارو ڪري ڇڏيو تہ جيئن هو سنڌ ۾ ڪٿي بہ ٽڪاءُ نہ ڪري سگهي. سيد حيدر سن پرسان سندس بيڙيءَ کي انتهائي رازداريءَ واري طريقي سان ٻوڙائي ڇڏيو. (10)

اهڙيءَ ريت مخدوم بلاول سيد ميران محمد (جونپوري) جون بيڙيون، پنهنجي خليفي سيد حيدر عليه سن واري هٿان ٻوڙائي ان نظريي جي سنڌ ۾ وڌيڪ پرچار ڪرڻ کي روڪي هن کي لڪيءَ وارن جبلن مان افغانستان وڃڻ تي مجبور ڪيو.“ (11)

سيد محمد جونپوري جو سنڌ مان نہ رڳو نڪرڻ، پر ان طرح تڪليف ده انداز ۾ روانو ٿيڻ پنهنجي سمورو هٿ مخدوم صاحب جي سربراهيءَ ۾ هلندڙ بلاولي تحريڪ جوئي هو، جنهن جي وطن دوستيءَ واري فڪر ۽ عوامي تائيد سبب اها ڳالهہ بظاهر تہ اتي دٻجي ويئي پر ان جا اڳتي هلي مخدوم بلاول ۽ سنڌ جي عوام کي سخت نتيجا ڏسڻا پيا.

سيد محمد جونپوري کي بلاولي تحريڪ جي دٻاءَ سبب سنڌ ڇڏڻي تہ پيئي ۽ هو بي سرو سامانيءَ واري عالم ۾

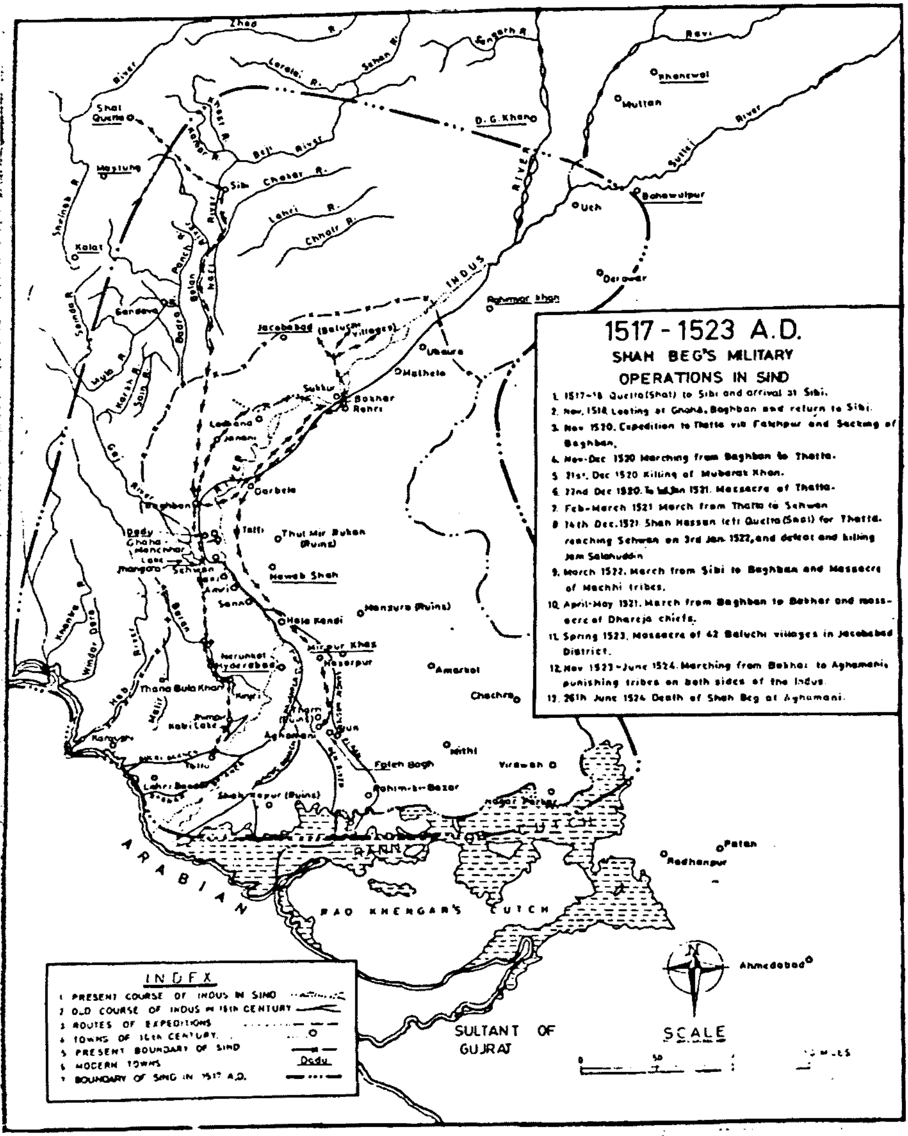

شاهه بيگ ارغون جي فوجي آپريشن جو دائرو ايم.ايچ.پنهور جي ڪتاب
"ڪرانالاجيڪل ڊڪشنري آف سنڌ" تان ورتل

سنڌ ڇڏي قنڌار ۽ خراسان طرف نڪري ويو، پر پنهنجن معتقدن ۽ مريدن جو خاصو حلقو ڇڏي ويو. قنڌار پهچي هو اميرذوالنون ارغون ۽ سندس پٽ شاهه بيگ ارغون سان رابطي ۾ آيو، جيڪي هرات جي حاڪم سلطان حسين مرزا پاران 'فراهه'، 'غر' ۽ 'قنڌار' جا علائقا سنڀاليندا هئا. ارغونن جون اکيون اڳ ئي سنڌ ۾ اکيون هيون ۽ انهن وقت بوقت ڪاهون به پئي ڪيون جن ۾ ڪين بار بار شڪستون مليون هيون. هاڻ جو منهبي اڳواڻ محمد جونپوريءَ جو ڪين سهڪار حاصل ٿيو ته انهن کي پنهنجي ديرينه خواهش کي عملي جامو پهرائڻ جو موقعو مليو.

سيد ميران محمد جونپوري کي، آمد (1500ع) کان ڏيڍ سال پوءِ، بلاولي تحريڪ جي مخالفت سبب سنڌ مان نڪرڻو پيو هو، ان وقت ڄام نظام الدين سمي جي حڪمرانيءَ جا پويان ڏينهن هئا. جيتوڻيڪ ڄام صاحب دانائيءَ سان مهدوي مسلڪ کي ٿاري ته ڇڏيو، پر ملڪ مان ان جا اثر ختم ٿي ڪونه سگهيا هئا. انڪري لاکي صاحب جي لفظن ۾ ان دور ۾ "سنڌ جي مهدوين ۽ بلاولي تحريڪ جي اڳواڻن ۾ زبردست ڇڪتاڻ ڏسجي ٿي."(12)

مهدوي تحريڪ سان ڪن سمن سردارن جي لاڳاپن سبب ڄام نظام الدين جي وفات (1508ع) کان اٺ سال پوءِ خانداني اختلافن کي بنياد بنائي 1516ع ۾ ڄام فيروز جي ماءُ 'مدينه ماڇاڻي'، شاهه بيگ ارغون ڏانهن قنڌار فريادي ٿي ويئي. سندس ڪوشش سان سن 1520ع (926هه) ۾ ارغون سنڌ مٿان حملي آور ٿي ٿٽي ڏانهن وڌڻ لاءِ ڪوٽ ماڇي ۽ ڇانڊڪا مان ڦرلٽ ڪيائون. ارغونن جو لشڪر جڏهن بلاولي تحريڪ واري علائقي باغبان پهتو تڏهن دريا خان جا پٽ ۽ ڪي ٻيا اڳواڻ ان جي سامهون ٿيا. حملي آورن حڪمت عملي طور جنگ ڪرڻ بجاءِ رستو تبديل ڪري مختصر قيام ڪيو، جنهن ۾ اتان جي زميندارن شاهه بيگ سان نيازمنديءَ جو اظهار ڪيو. اهڙي ريت شاهه بيگ ٺٽيءَ جي ميدان ۾ ڦاسڻ بجاءِ دارالحڪومت ٺٽي طرف وڌي ويو. هن 22- ڊسمبر 1520ع تي دارالحڪومت ٺٽي تي حملو ڪيو، شهر ٻاهران سامونيءَ جي ميدان ۾ معرڪو ٿيو. سنڌين جي فوج جي سربراهي دريا خان 'قبوليو' ڪري رهيو هو. ان جنگ بابت مير معصوم لکيو آهي ته "ٻنهي ڌرين وچ ۾ اهڙي سخت لڙائي لڳي جنهن جي شرح ڪان قلم جي زبان قاصر آهي. نيٺ امير شاهه بيگ فتحمند ٿيو."(13)

ان جنگ ۾ وڙهندي سنڌ جو سورهيه سلورو پٽ دريا خان مادر سنڌ تان قربان ٿي ويو. وقت جو حاڪم ڄام فيروز ميدان ڇڏي ڀڄي ويو، پنيان سنڌ جو تختگاهه ٺٽو ڏهن ڏينهن تائين ارغوني بارود جي باهين ۾ سڙندو ۽ سنڌين جي رت سان وهنجندو رهيو. ايڏي وڏي قتل و غارت ۽ بربادي‌ءَ کان پوءِ آخرڪار ڄام فيروز، جيڪو لڙائيءَ جي ميدان مان ڀڄي وڃي پيرپٽي ڏانهن لڪو هو، اهو شاهه بيگ ارغون کي رحم جي اپيل ڪري، معافي وٺي، سندس شرط قبول ڪري واپس وريو. ناهه ٿيو. ڌرين وچ ۾ ٿيل ناهه موجب سنڌ کي باضابطه ورهايو ويو، جنهن جي نتيجي ۾ لکيءَ وارن جبلن کي سرحد طئه ڪري، ڏکڻ سنڌ فيروز وٽ رهڻ ڏني ويئي ۽ اتر سنڌ ارغونن پاڻ وٽ رکي، شاهه بيگ قنڌار موٽي ويو.

مرزا شاهه بيگ ارغون کي قنڌار تي بابر جي قبضي ڪرڻ جو هر وقت خوف رهندو هو، انڪري جڏهن ڪيس سنڌ جي قبضي جو يقين ٿي ويو، تڏهن هن 5- سيپٽمبر 1522ع، (13 شوال 928هه) تي قنڌار جي قلعي جون ڪنجيون بابر بادشاهه جي حوالي ڪيون. پر پوءِ به اهو خوف هوس ته بابر ڪيس نه ڇڏيندو. انڪري جڏهن بابر جي هندستان فتح ڪرڻ واري مقصد سان خوشاب پهچڻ جي ڪيس خبر پيئي، تڏهن مايوسيءَ وچان ان تي تبصرو ڪندي (مير معصوم موجب) حاضرين مجلس کي چيائين ته "بادشاهه سنڌ ۾ اسان کي پنهنجي حال تي نه ڇڏيندو. ۽ اڳي پوءِ نيٺ هي ملڪ اسان ۽ اسان جي اولاد کان کسي وٺندو، تنهنڪري اسان تي لازم آهي ته ڪنهن ٻئي ملڪ ڏانهن پڄون."(14)

اهڙيءَ صورتحال ۾ ارغون نئين بينڪ جي ڳولا ۾ گجرات ڏانهن وڌڻ کان اڳ قبضي هيٺ آيل سنڌ واري حصي مان مخالفن جو خاتمو آڻڻ ضروري سمجهيو. ان ئي دور ۾ "غاصب حمله آورن کان خانقاهه ۽ آباد جو تحفظ فرض شمار ڪندي، ٺٽيءَ جي سهروردي خانقاهه وارن مخدوم بلاول بن ڄام حسن سمون (1445هه- 1523ع) جي

قبلات ۾ مزاحمتي محاذ قائم ڪيو هو.“(15)
انڪري ارغونن کي ان مقصد واري راهه ۾ سڀ کان وڏي رڪاوٽ بلاولي تحريڪ نظر پئي آئي، جنهن جا مختلف جاين تي مرڪز ۽عوام جي دلين ۾ پاڙون هيون. اهڙي حالت ۾ جڏهن ”شاهه بيگ ارغون ’شال‘ (ڪوئٽا) کان واپس ٺٽي ٺلٽي وٽ منزل انداز ٿيو ته اتان جي وڏيرن ۽ قومي سردارن مان ڪوبه سندس استقبال لاءِ نه آيو.“شاهه بيگ ارغون ان جو سبب معلوم ڪرڻ لاءِ جاسوس موڪليا جيڪي ”خبر لهي آيا ته هتان جي سهروردي بزرگ مخدوم بلاول ڪين اٿين ڪرڻ لاءِ چيو هو ۽ جنگجو قبيلن سودن ۽ سهتن کي ٺلٽيءَ جي دفاع لاءِ مستعد ڪيو هو.“(16) اهڙي معلومات ملڻ کان پوءِ شاهه بيگ ڪلوڙ ۾ اچي شهر تي حملو ڪرايو، جنهن ۾ وڏي قتل غارتگري ٿي. دريا خان جا پٽ محمود ۽ موٺڻ، راڻو رٺمل سوڍو ۽ جوڌا سنگهه سان گڏ سوين سنڌي سرويچ شهيد ٿي ويا. مخدوم بلاول کي ڳري ڏنڊ ۽ سموري ملڪيت جي ضبطيءَ جي سزا ڏني ويئي.“(17) ارغونن رڳو اتي دنگ ڪونه ڪيو پر جيئن ته مخدوم صاحب جي سرواڻيءَ ۾ هلندڙ باغيانه تحريڪ کي انهن پنهنجي گجرات ڏانهن پيش قدميءَ واري پسمنظر ۾ پئي ڏٺو، اهڙي صورتحال ۾ هن ملڪ مان مخالفن جو مڪمل صفايو ڪرڻ ضروري سمجهندي ان تحريڪ جي سرواڻ مخدوم بلاول کي واجب القتل قرار ڏيڻ لاءِ هڪ انوکي سازش سٽي، ”جنهن مطابق عوام جي مذهبي جذبات کي سڌي طرح ڇيڙڻ بجاءِ سازش کان ڪم ورتو ويو. جنهن موچيءَ کي مخدوم صاحب جُتي ٺاهڻ لاءِ چيو هو انهيءَ جي معرفت جُتيءَ جي پلٽي اندر قرآن شريف جو ورق رکرايو ويو ۽ پوءِ انهيءَ ڏوهه ۾ مخدوم صاحب کي گهاڻي ۾ پيڙي شهيد ڪيو ويو.“(18)
اهو دردناڪ واقعو 1523ع ۾ پيش آيو.
هتي اهو ارغونن پاران باغين کي عبرتناڪ سزا ڏيڻ لاءِ، ٻاهريون پيرو متعارف ڪرايل ان لوهي مشين جو ذڪر ڪرڻ ضروري ٿو سمجهان، جنهن کي سنڌي ماڻهو عام طور تي تيلي ٻجن پيڙڻ واري مقامي اوزار ’گهاڻي‘ جي نالي سان سڏيندا رهيا آهن، جنهن لاءِ روايت آهي ته ان ۾ مخدوم صاحب کي عبرتناڪ سزا ڏيئي، ٻين لاءِ مثال قائم ڪرڻ واسطي ڪيس سرعام پيڙيو ويو. سنڌ ۾ ان اوزار جي متعارف ٿيڻ کان پوءِ يقيناً ڪن ٻين باغين کي پڻ اهڙي سزا ملي هوندي پر جيئن ته مخدوم صاحب اڳواڻ ۽ سرواڻ هو ۽ ان وقت واري ماحول موجب کيس مرشد وارو مرتبو حاصل هو، انڪري ٻين ڪن قربان ٿيندڙن جو سندس نالي سان گڏ نالو اچي نه سگهيو.
مخدوم جعفر، مخدوم بلاول جو ڳوٺائي هو. هڪ اندازي موجب مخدوم صاحب جي شهادت وقت ان جي عمر ويهه پنجويهه سال هوندي. پاڻ وقت جو عالم ۽ ڪيترن ئي ڪتابن جو ليکڪ پڻ هو، سندس بياض ۾ مخدوم بلاول جي شهادت بابت هن ريت لکت ملي ٿي:
”آن ولي باڪمال را قوم طغچہ (چغده) بربناءِ حد داراشکنجہ کشیدہ شهادت رسانیدند“.(19)
سنڌ ۾ اڄ به پراڻي زماني جا ڏڪڻ ڪنهن شيءِ کي ڇڪي بند ڪرڻ لاءِ اشڪنجي جو استعمال ڪندا آهن. اهو ٽٽ ٻلٽن سان هڪ اهڙو اوزار هوندو آهي، جنهن ۾ ڪٿي به شيءِ بند ڪري نپوڙي سگهجي ٿي. مخدوم بلاول لاءِ سندس همعصر مخدوم جعفر جو استعمال ڪيل جملو ”اشکنجہ کشیدہ“ ان اوزار طرف واضح اشارو آهي، جنهن ۾ مخدوم صاحب کي جڪڙي پيڙيو ويو هو. عام طور تي گهاڻو جيئن ته ننڍي ماپ جو هوندو آهي (جيڪو ڪنهن خاص مقصد لاءِ وڏو به نهي سگهي ٿو)، ۽ تيلي ٻجن جي پيڙڻ لاءِ ڪم ايندو آهي ۽ ماڻهوءَ لاءِ ان جي استعمال واري ڳالهه ڄڻ ته انوکي پيئي محسوس ٿئي، انڪري ڪن محققن ان کي اڻٿيڻي ڳالهه سمجهندي ان عمل کي وڌاءُ تصور ڪندي، مخدوم صاحب جي ”عام شهادت“ جو ذڪر ڪيو آهي، ايتريقدر جو ڪجهه سال اڳ غالباً مهدوي فڪر جي اثر هيٺ هڪڙي ليکڪ ان ڳالهه جي مبهم هئڻ کي بنياد بنائي مخدوم صاحب جي سڄي جدوجهد کي لوڙيو ۽ مٿس دريا خان جي پٽن کي مارائڻ جهڙا الزام به هنيا هئا. پر جيڪڏهن گهاڻي ۾ پيڙجڻ واري روايت جي روشنيءَ ۾ ان وقت ۾ باغين ۽ مخالفن لاءِ اختيار ڪيل سزائن ۽ استعمال ۾ ايندڙ اوزارن بابت غور ڪيو وڃي ته اها حقيقت سمجهڻ سولي ٿي پوندي.
ڊاڪٽر حبيب الله صديقي لکي ٿو ته: ”قرون وسطيٰ جي ظالم مطلق العنان حڪمرانن پاران عوامي حقن جو پرچار ڪندڙن کي مختلف طريقن سان عذاب ڏيئي مارڻ ۽ اهڙي

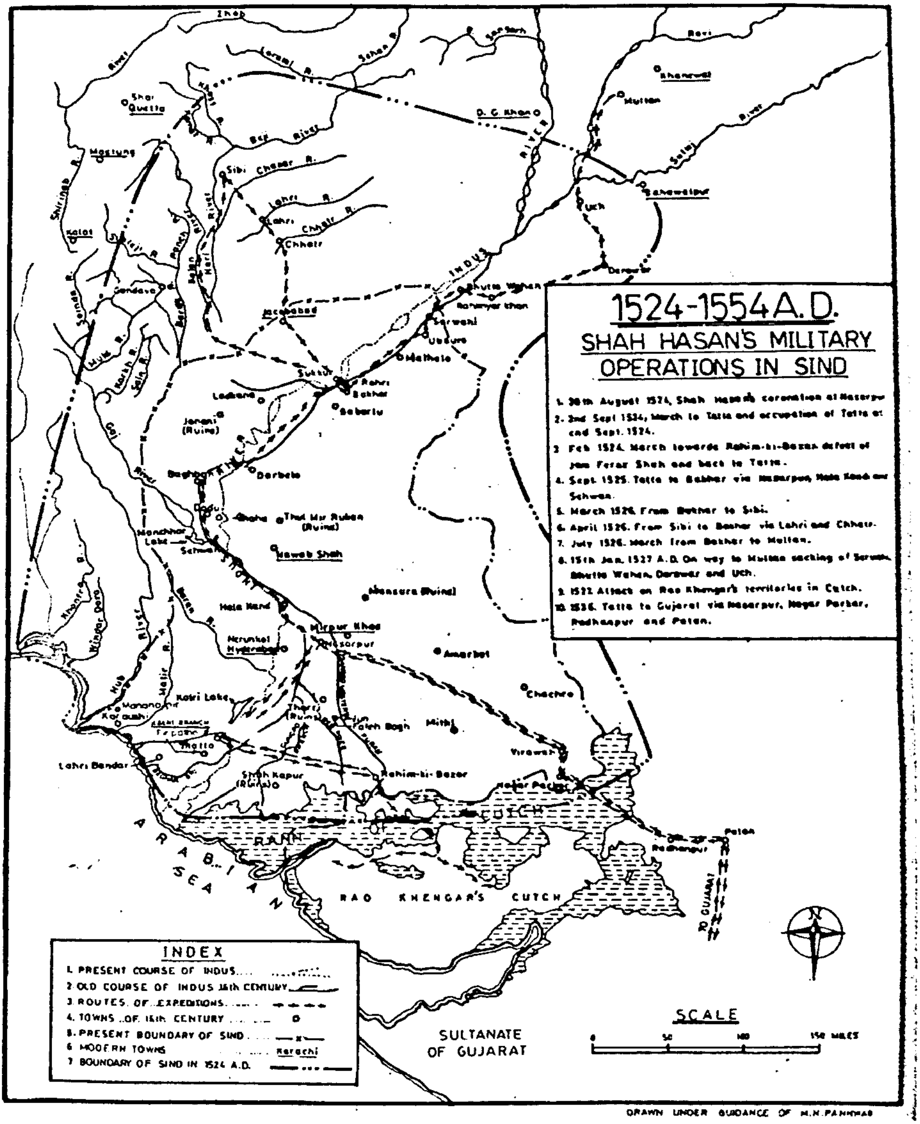

مرزا شاھ حسن ارغون جي فوجي آپريشن جو دائرو ايم.ايچ.پنھور جي ڪتاب
”ڪرانالاجيڪل ڊڪشنري آف سنڌ“ تان ورتل

هيبتناڪ موت جو منظر عوام کي ڏيکارڻ وارو عمل ڪيو ويندو هو ته جيئن اهي هيسجي غلاميءَ جو ڦندو قبول ڪن.“ ان سلسلي ۾ صديقي صاحب سيد امير علي جي ڪتاب ”شارٽ هسٽري آف ساراسينس“ جي حوالي سان عباسي خليفن جي وزير ابن زيارت پاران مخالفن کي چيچلائي مارڻ لاءِ هڪ جلاڻينڊڙ مشين ايجاد ڪرڻ جو پڻ ذڪر ڪري ٿو، جنهن ۾ آخر خليفي جعفرالمتوڪل علي الله طرفان ڪيس وجهي ماريو ويو.“(20)

انسائيڪلوپيڊيا برٽانيڪا مان خبر پوي ٿي ته پندرهين صدي عيسوي ۾ باغين کي سزا ڏيڻ لاءِ Sir-w-Scavenger هڪ لوهي مشين ايجاد ڪئي جنهن کي سندس نالي پنيان ’اسڪيونجرجي ڌيءَ Scavengers Daughter سڏيو ويو. ان ۾ ماڻهوءَ کي وجهي، هڏ چم سميت پيڙيو ويندو هو. اسڪيونجر جي ڌيءَ دراصل هڪ ٿلهو لوهي چيڪلو (loop) هوندو هو، جنهن کي اسڪرو يا چيٽين جي وسيلي مظلوم جي جسم سان جڪڙيو ويندو هو ۽ پوءِ اسڪرو ڪشڻ سان جسم چيڪلي اندر ڦرندو ۽ پيڙبو ويندو هو، تان ته ناسن، وات ۽ ڪنڌن ته هٿن ۽ پيرن جي آڱرين مان رت ڦوهارا ڪري وهندو هو. اهو اذيت ناڪ اوزار سورهين صدي عيسوي ۾ انگلينڊ جي بادشاهه هينري اٺين جي استعمال ۾ هو.(21)

اهو اوزار ارغونن جي دسترس کان ٻاهر نه هوندو، انڪري ان ئي ساڳئي دور (1523ع) ۾ ٿيل مخدوم بلاول جي شهادت واري واقعي ۾ اهڙي اوزار جو استعمال ٿيڻ ڪائي انوکي ڳالهه ڪانهي.

مخدوم بلاول جي مقبري جي ڪتبي تي 1 محرم 929هه لکيل آهي، جڏهن ته شاهه بيگ ارغون جي وفات 22 شعبان 930هه تي ٿي. ان جو مطلب ته شاهه بيگ گجرات ڏانهن وڌندي پهريان مخدوم بلاول جي اثر کي ختم ڪرڻ ضروري سمجهيو. ڄام ڏاتار سمو، جنهن جي رعيت پروري ۽ سخا جا ڪيئي قصا ڪهاڻيون مشهور آهن، ان لاءِ محمد ابراهيم جويي صاحب جي روايت آهي ته ”اهو پڻ بلاولي حلقي ۾ شامل هو، انڪري ارغونن ابتدا ۾ ئي ڪيس شهيد ڪيو.“(22) اهڙيءَ ريت ”مخدوم سعد (ملان ساند) پنهنجي سڄي ڪٽنب پٽن پوٽن سوڌو فاتح سان چڪريون ڪاڏيون.“(23)

مرزا شاهه بيگ قنڌار ڏانهن پيش قدمي ڪندي 26- جون 1524ع تي جڏهن نصرپور پرسان ”اگهماٽي“ پهتو، تڏهن اتي سندس موت واقع ٿيو. شاهه بيگ جي مرڻ بعد سندس پٽ شاهه حسن نصرپور پهچي پيءُ جي وارث طور تخت نشين ٿيو. ان موقعي تي ”تر جا ڪيترائي سيد، قاضي، وڏيرا ۽ زميندار پيش پيئي، فاتح خواني ڪرڻ ۽ مبارڪباد ڏيڻ لاءِ وٽس آيا.“(24)

ڄام فيروز پڻ مبارڪباد جو پيغام موڪلي تابعداريءَ جو ثبوت ڏنو، پر شاهه حسن کي سڄي سنڌ کي قبضي هيٺ آڻڻ جو اهو بهترين موقعو نظر آيو، انڪري ڄام فيروز لاءِ ظاهر ڪيو ويو ته هن مرزا شاهه بيگ جي موت تي جشن ملهايو آهي. ان ڳالهه جي آڙ وٺي شاهه حسن حملو ڪري ٺٽو فتح ڪري ورتو. اهڙيءَ ريت لاکي صاحب موجب ”شاهه حسن هيئنئين سنڌ ۾ انتظام نيڪ ناڪ ڪري اُتر ڏي راهي ٿيو، جتي ماڇيلي اباوڙي، پٽي (پٽا) واهڻ ۽ ملتان تائين مختلف واهڻ، شهر، ڳوٺ ۽ قبيلا سندس ظلم ۽ بربريت جو نشانو بڻيا.“(25)

ان سلسلي ۾ سائين جي.ايم.سيد موجب مخدوم بلاول جي خاص خليفي شاهه حيدر عليه رحمة جي ڳوٺ ”سن“ تي پڻ هلان ڪئي ويئي. شاهه حيدر ته اڳ ئي مرشد جي حڪم تي گجرات ويل هو انڪري سندس حلقه اثر وارن معتقدن، مريدن ۽ ڳوٺ وارن کي هيسائڻ ۽ ڳوٺ تي نظر رکڻ لاءِ اتي فوجي چانوڻي قائم ڪئي ويئي.(26)

مخدوم بلاول جي شهادت کان پوءِ به سندس صوفياڻي فڪر جو اثر سڄي سنڌ ۾ نمايان نظر اچي ٿو، ان ڳالهه جو اندازو مخدوم صاحب جي اثر هيٺ آيل هيئنين بزرگن جي ذڪر مان ئي ٿي وڃي ٿو.

(1) مخدوم شرف الدين عرف مخدوم راهو سيوهاڻي
(2) مخدوم رڪن الدين عرف مخدوم منو صديقي پاٽائي، جنهن جو اڳ تفصيلي ذڪر ٿي چڪو آهي.
(3) شيخ يوسف سنڌي پاٽائي
(4) قاضي عبدالله دربيلوي (متوفي 1009هه- 1600ع)

(5) قاضي ابراهيم باغبان ۽ رائوتي، جنهن (978هـ-1570ع) ڏاري مدينه منوره ۾ وفات ڪئي.
(6) مخدوم جعفربوبڪائي (متوفي سن 955هـ- 1557ع)
(7) مخدوم ميران (عبدالڪريم ٺٽوي متوفي سن 949هـ-1542ع)
(8) مخدوم صدو لانگاهه (متوفي 947هـ- 1540ع)
(9) مخدوم عربي ڏياٿو (متوفي 980هـ- 1572ع)
(10) شيخ پرڪيو ڪاتيار
(11) مخدوم اسحاق (متوفي 932هـ- 1525ع)
(12) مخدوم احمد بن اسحاق (متوفيٰ 959هـ-1552ع)
(13) مخدوم احمد هالائي (963هـ- 1556ع)
(14) مخدوم چرڪس ڳوٺ ونگي چاچڪان
(15) شيخ عبدالله متقيٰ بن مولانا سعيد دربيلوي (متوفي 984هـ- 1576ع)
(16) مخدوم عبدالرشيد هالائي، متوفي (930هـ-1523ع)(27)

بلاولي تحريڪ جي مٿي ذڪر ڪيل تفصيل تي نظر وجهڻ سان بخوبي اندازو ٿي وڃي ٿو ته ان تحريڪ جو ڪيترو دائره اثر هو، جنهن کي زائل ڪرڻ ۽ ارغونن جي اقتدار کي سنڌ ۾ مستحڪم ڪرڻ لاءِ، "قوم پرست قبيلن کي تهه تيغ ڪرڻ ۽ سنڌي قوم کي صفحه هستيءَ تان مٽائڻ لاءِ ڀرپور اقدامات ٿيڻ لڳا، جن ۾ "بلاولي تحريڪ" جي ارڪان کي خاص طور هِٽ لِسٽ تي رکيو ويو هو."(28) اهڙيءَ ريت ارغونن جي اوائلي دور ۾ سنڌن سات ڏيندڙ عالم قاضي قادن لاکي صاحب موجب "بلاولي تحريڪ جي مکيه اڳواڻن ۽ ڪارڪنن جي خاتمي بعد، بکر جي قضا جو عهدو وٺي خاموش ٿي ويو."(29) پر مٿي ذڪر ڪيل بلاولي تحريڪ سان وابسته بزرگن مان ڪيترائي سُورهيه مخدوم صاحب جي شهادت کان پوءِ به ڪافي عرصو زنده رهيا ۽ مختلف طريقن سان بلاولي تحريڪ جي پرچار ۾ رڌل رهيا.

مخدوم بلاول ته گهاڻي ۾ پيڙجي سنڌ تان قربان ٿي ويو، پر سندس اها فڪري تحريڪ ديرپا ثابت ٿي، ڇاڪاڻ ته ان ئي تحريڪ سنڌين مٿان وقت بوقت ٿيندڙ ظلمن تي مزاحمت کي قائم رکيو. انگريز سنڌ مٿان ٿيندڙ هر نئون ظلم مخدوم صاحب جي ياد تازي ڪرائي، ڌارين خلاف نفرت ڪرڻ ۽ بلاولي سوچ کي وڌائڻ جو سبب پئي بنيو. سنڌ کي آزاد رکڻ واري اها ڪوشش، جا ارغونن جي آمد وقت مخدوم بلاول ۽ سندس خليفن، شهيد دريا خان ۽ سندس بهادر پٽن ۽ سپهه سالارن شروع ڪئي(30)، اهو سلسلو محب وطن شهيدن جي قربانين ۽ مسلسل ڪوششن سبب مغلن جي زوال تائين هلندو رهيو. اهو سڀ ڪجهه انگريز تي سگهيو جو ان جي پٺيان مخدوم بلاول واري اها فڪري تحريڪ پنهنجو تسلسل برقرار رکيو پئي آئي، جنهن جون سندس خليفن معرفت نه رڳو سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾، پر پرواري رياست گجرات تائين به عوام ۾ پاڙون هيون، جنهن جي نتيجي ۾ مخدوم صاحب جي شهادت کان پوءِ به سندس خليفن ۽ معتقدن ڏسيل واٽ کي باقاعدي تحريڪ ۾ تبديل ڪيو، جنهن کي اڄ "بلاولي تحريڪ" سان ياد ڪيو وڃي ٿو. جنهن ۾ فڪري جدوجهد سان گڏوگڏ مختلف موقعن ۽ ڌار ڌار جاين تي وطن جي ويرين سان هٿياربند جدوجهد پڻ ڪئي ويئي. ان جا چٽا آثار اڄ به "بلاولي قبرستانن" جي صورت ۾ سنڌ اندر مختلف جاين تي موجود آهن.(31)

مخدوم صاحب جي شهادت سان ارغونن جي آمد کان ويندي مغلن جي نيڪاليءَ تائين جيئن ارغون، ترخان ۽ مغل حڪمرانن جو حڪمرانيءَ وارن مفادن جي حوالي سان گهرو لاڳاپو ۽ ڳانڍاپو نظر اچي ٿو، ساڳيءَ طرح ان دور کان شروع ٿيندڙ بلاولي تحريڪ جو تسلسل پڻ مغل حڪمرانن جي زوال تائين برقرار نظر اچي ٿو. ان ڳالهه کي سمجهڻ لاءِ اسان کي ارغون، ترخان ۽ مغل دور وارن معرڪن جو مطالعو ڪرڻو پوندو.

مرزا شاهه بيگ ارغون، مخدوم بلاول کي شهيد ڪرائي اڳتي وڌي سنڌ فتح ڪئي(32). مرزا شاهه بيگ بغير اولاد جي 1556ع ۾ وفات ڪئي ته سنڌ سندس بن گورنرن سلطان محمود بکري ۽ ميرزا

عيسيٰ خان ترخان جي وچ ۾ ٻه حصا ٿي ورهائجي ويئي. ڏکڻ سنڌ مرزا عيسيٰ ترخان وٽ ۽ اتر سنڌ محمود بکريءَ وٽ رهي. سيوهڻ وارن جبلن کي سرحد قرار ڏنو ويو. محمود بکريءَ جي گاديءَ جو هنڌ بکر هو. محمود بکري 1574ع ۾ ٻي اولادي مئو. ان وقت تائين دهليءَ جي اڪبر بادشاهه جي ملتان تائين حڪمراني ٿي چڪي هئي. محمود بکري مرڻ کان سال اڳ اڪبر بادشاهه سان ٺاهه ڪري ڇڏيو هو ته سندس موت کان پوءِ بکر پرڳڻي تي اڪبر جون فوجون قبضو ڪنديون. اهڙيءَ ريت محمود بکريءَ جي وفات جي خبر اچڻ شرط اڪبري فوجن بکر تي قبضوڪري، ان کي مغليه حڪمرانيءَ واري ملتان صوبي سان ملائي ڇڏيو(33) پر ڏکڻ سنڌ تي ترخانن جي حڪمراني في الحال برقرار رهي، جنهن کي ارڙهن سالن بعد 1592ع ۾ اڪبر جي سپهه سالار عبدالرحيم خان خانان، مرزا جاني بيگ کان وڏن معرڪن کان پوءِ حاصل ڪيو. اهڙيءَ ريت ڏکڻ سنڌ يعني ٺٽي پرڳڻي کي صوبي جو درجو ڏيئي دهليءَ سان ملايو ويو، پر دهليءَ جي ڏورانهون هئڻ واري مصلحت سبب ان جو اقتدار اعليٰ ترخانن وٽ ئي رهڻ ڏنو ويو. اڳتي هلي جڏهن 1612ع ۾ ترخان حڪمران مرزا غازي بيگ فوت ٿيو، ان وقت دهليءَ تي جهانگير جي حڪمراني هئي، جنهن سنڌ تي سڌيءَ طرح حڪومت ڪرڻ واري تصور هيٺ پنهنجا گورنر موڪلڻ شروع ڪيا ۽ پنهنجي عملدارن کي حڪم ڏنو ته ڪنهن به ارغون ۽ ترخان کي سنڌ ۾ رهڻ نه ڏنو وڃي. سيني کي ڳولي ڳولي پڪڙي دهليءَ روانو ڪيو وڃي.(34) اهڙيءَ ريت 1612ع کان وٺي ٺٽي تي مغلن جي نوابن مقرر ٿيڻ جو سلسلو ملي ٿو، جيڪو 1736ع تائين هليو. ٺٽي لاءِ سندن آخري نواب صادق علي خان هو.

هتي اها ڳالهه خاص غور طلب آهي ته مغلن پنهنجي دور ۾ مخصوص حڪمت عمليءَ تحت سنڌ کي صوبن يا پرڳڻن جهڙوڪ: بکر، سبي، سيوهڻ ۽ ٺٽي ۾ ورهائي ڇڏيو ۽ ڪڏهن به سنڌ کي پنهنجي اڳوڻي ملڪي وحدت واري حيثيت وٺڻ نه ڏني. اهوئي سبب آهي جو ان دور جي تاريخن ۾، جيڪي هندستان ۾ لکيون ويون، مٿي بيان ٿيل پرڳڻن جو ته ذڪر ملي ٿو پر ”سنڌ“ نالي ڪا شيءِ ڪانه ٿي ملي.(35)

1612ع کان 1700ع وارو اهوئي دور آهي، جنهن ۾ سنڌ جو هڪ مقامي قبيلو ”ڪلهوڙو“ اُسريو، نِسريو، وڙهيو، قربانيون ڏنائين ۽ سنڌ جي وڃايل وجود کي وڏي حڪمت سان واپس ورايائين.

مغلن جي نوابن سنڌ ۾ ڪهڙا قهر ڪلور ڪيا، ان جا داستان ’تاريخ مظهر شاهجهاني‘، ’تذڪره اميرخاني‘ ۽ ٻين تاريخن ۾ پريا پيا آهن. اهڙين حالتن ۾ مقامي قبيلي ڪلهوڙي، فقيريءَ واري عوامي اثر رسوخ کي ڌارين خلاف قومي رنگ ڏيڻ شروع ڪيو. ان جو اهو اوائلي اثر رسوخ وچ سنڌ جهڙوڪ: دادو، لاڙڪاڻي، نوشهروفيروز ۽ نوابشاهه ضلعن واري ايراضيءَ تائين محدود هو. ان وقت دهليءَ تي اورنگزيب جي حڪمراني هئي. ان دور ۾ مغليه سلطنت اندر گهڻ رخيون بغاوتون شروع ٿي چڪيون هيون. هڪ طرف سک سورهيائي ڏيکاري رهيا هئا ته ٻئي طرف مرهٽا ميدانِ عمل ۾ هئا. هڪ طرف پٺاڻ پَرَ پئي سوئيا، ته ٻئي طرف راجپوتن رڻ ٻاري ڏنو هو. اهڙين گهڻ رُخين بغاوتن واري صورتحال کي نظر ۾ رکندي، ميان نصير محمد ڪلهوڙي اڻ اعلانيه طور وچ سنڌ وارن مٿي ذڪر ڪيل علائقن ۾ خودمختيار حڪومت قائم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، جنهن کي اورنگزيب اندروني بغاوتن واري مٿي ذڪر ڪيل صورتحال کي نظر ۾ رکندي سنه 1681ع ۾ ڪلهوڙن کي قانوني طور تي، انهن علائقن جي نيم خودمختيار حاڪم طور قبول ڪرڻ جو اعلان ڪيو. اهڙيءَ ريت سنڌ کي محدود طور ئي سهي، پر مقامي حڪمراني ۽ جدا سڃاڻپ نصيب ٿي.(36)

ميان نصير محمد سنه 1692ع ۾ وفات ڪئي ته سندس پٽ ميان دين محمد تخت تي ويٺو. ميان دين محمد پنهنجي حڪمرانيءَ کي وڌائڻ ۽ سنڌ جا اڳوڻا علائقا واپس وٺڻ جي ڀرپور ڪوشش ڪئي. نتيجي طور دادوءَ

جا پنهور، سبيءَ جا پناڻ ۽ شڪارپور جا دائودپوٽا، سندس خلاف ملتان جي گورنر شهزادي معزالدين، جيڪو اورنگزيب جو پوٽو هو، ان ڏانهن دانهين ويا. شهزادو مناسب موقعو ڏسي سنڌ مٿان حملي آور ٿيو ۽ 1700ع ۾ شهزادي جي ميان دين محمد جي تختگاهه ’ڳاڙهيءَ“ ۾ سنڌين سان جنگ لڳي. زبردست لڙائيءَ کان پوءِ به مغليه فوجون سنڌين کي شڪست ڏيئي نه سگهيون. آخرڪار حرفت ڪري ميان دين محمد کي قرآن پاڪ تي ناهه ڪرڻ جي بهاني گهرائي، کيس گرفتار ڪري، ملتان ۾ ڦاسي ڏني ويئي. ميان صاحب جو وچون ڀاءُ ميان يارمحمد، جيڪو مغلن سان ڳالهين ڪرڻ جي حق ۾ نه هو، اهو پاڻ بچائي قلات نڪري وڃڻ ۾ ڪامياب ٿيو، ۽ اتي وڃي مقابلي لاءِ نئين سر قوت نا هڻ جي ڪوشش ڪندو رهيو.(37)

مغلن پنهنجن حامي قبيلن جي مدد سان اُتر سنڌ تي قبضي جي ڀرپور ڪوشش ڪئي پر ڪين ڪاميابي نه ٿي. ان پس منظر ۾ هڪ سال جي مختصر عرصي اندر ميان يار محمد هڪ ليبر طور قلات مان واپس وطن موٽي آيو.

هتي هڪ ڳالهه غور طلب آهي ته سنه 1700ع ۾ ڳاڙهي واري جنگ لڳي، جنهن ۾ سنڌ جي حڪمران کي دوکي سان گرفتار ڪري ملتان ۾ شهيد ڪيو ويو. سندس ڀاءُ ميان يارمحمد ملڪ بدر ٿي سجو سال قلات طرف دربدريءَ واري حالت ۾ رهيو. ان وقت سنڌ اندر حڪمران يا اڳواڻ واري حيثيت ڪنهن جي هئي؟ ظاهر آهي ته اهو سجو سال سنڌي ماڻهن جي بظاهر ڪا سرپرستي ۽ اڳواڻي ڪرڻ وارو ڪوبه ڪونه هو، پر پوءِ به سنڌ جي بهادر ۽ باشعور عام ماڻهن مغلن جي غلامي قبول نه ڪئي ۽ هو ٽولن جي صورت ۾ سنڌ جي مختلف حصن ۾ مغليه فوجن جو مقابلو ڪندا رهيا. ان وقت تائين جو سنڌين جي انهن بهادرانه مقابلن کي ڏسندي 1701ع ۾ ميان يار محمد کي راڄو ليکي، مقصودو فقير ۽ ڪجهه ٻيا اهو چئي واپس وٺي آيا ته ميدان مٽو پيو آهي، سنڌي ڌارين جي غلامي قبول ڪرڻ لاءِ تيار ناهن، اهي وڙهن پيا، حالتون پنهنجي حق ۾ آهن، انڪري اوهان کي اڳواڻيءَ لاءِ واپس هلڻ گهرجي. پنهنجن ڀروسي جوڳن ماڻهن جي اهڙي تسليءَ کان پوءِ ميان يارمحمد، جيڪو اڳ ئي تياريون ڪري رهيو هو، اهو واپس وطن وريو ۽ ڳاڙهيءَ بجاءِ موجوده ”خداآباد“، جنهن کي اڳ شڪارپور سڏيو ويندو هو، تنهن کي گاديءَ جو هنڌ قرار ڏيئي پنهنجي حڪمرانيءَ جو اعلان ڪيائين. ان وقت مغليه حڪومت جون حالتون اهڙيون ته ڪمزور هيون جو وڌيڪ جنگ ڪرڻ بجاءِ انهن به ساڳئي سال ميان يار محمد کي ”خدا يارخان“ جو لقب ڏيئي، پنهنجو طرفدار ظاهر ڪيو(38). ان کان پوءِ اڳوڻي شڪارپور هاڻوڪي ”خداآباد“ نالي ۾ تبديل ٿي ۽ ڪلهوڙن جي تخت گاهه جو درجو حاصل ڪيائين. تڏهن ميان يار محمد بکر، سبي، سيوهڻ ۽ چانڊڪي تي قبضو ڪري سنڌ جي وحدت کي بحال ڪرڻ طرف وک وڌائي. 1718ع ۾ ميان يار محمد وفات ڪئي ۽ کيس خداآباد ۾ دفن ڪيو ويو. ان کان پوءِ سندس پٽ ميان نورمحمد سنه 1719ع ۾ حڪمران ٿيو. ميان صاحب جي جدوجهد جو پهريون دور 1719ع کان 1736ع تائين، سنڌ جي وحدت واري حوالي سان اجوڪي ذڪر جو حصو آهي. اهو دور ميان صاحب کي مغليه حڪومت سان خانداني پشت وارن لاڳاپن تحت پلئه پيو هو، جنهن ۾ هن وڏي دوراندیشيءَ سان دهليءَ جي حڪمرانن جي هٿ هيٺ رهيل سنڌ جون ڏاکڻيون حصو حاصل ڪرڻ لاءِ دانشمندانه جدوجهد ڪئي ۽ مقامي رياستن جي باغيانه ڪاروائن جو وڏيءَ همٿ سان مقابلو ڪيو. سندس اهڙين ڪوشش جي نتيجي ۾ آخرڪار 1736ع ۾ ٺٽي صوبي جو قبضو پڻ کيس مغلن کان منتقل ٿي مليو.(39)

اهڙيءَ ريت سنڌي عوام جي لاڳيتين قربانين ۽ مسلسل جدوجهد جي نتيجي ۾ ٻن صدين کان پوءِ ”سنڌ“ هڪ ڀيرو وري متحد ٿي ساڳي شڪل اختيار ڪئي. ان وقت واري وسيع ۽ عريض، خوشحال ۽ خودمختيار سنڌ جون سرحدون عربي سمنڊ کان بولان لڪ تائين پکڙيل هيون.

مخدوم بلاول واري سالن کان هلندڙ همه گير قومي تحريڪ لاءِ ڪي ماڻهو مهدوي تحريڪ جو حوالو ڏيئي

ان کي "ميانوال تحريڪ" طور پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا آهن. پهرين ڳالهه ته "ميانوال تحريڪ" هڪ مفروضي ڪان وڌيڪ ڪجهه ناهي، پر جيڪڏهن ان کي ڪائي تحريڪ چئجي به ڪئي تڏهن به اها "بلاولي تحريڪ" جي حصي طور هليل بعد ۾ ڪائي تحريڪ چئي سگهجي ٿي، جنهن جو بلاولي تحريڪ جي تسلسل طور ذڪر ٿي سگهي ٿو.

ڪلهوڙن جي دور واري ميانوال تحريڪ لاءِ چيو وڃي ٿو ته اها مهدوي تحريڪ جي هڪ شاخ هئي، جنهن ۾ جهاد کي سڀ کان وڌيڪ اهميت حاصل هئي. پر جيئن ته سڀ کان وڏو جهاد "في سبيل الله" پنهنجو پاڻ کي قربان ڪرڻ آهي، ان ڪري ڪلهوڙن وڏي دانشمنديءَ جو مظاهرو ڪندي، ميانوال تحريڪ کي مغل سامراج خلاف استعمال ڪيو. اهڙيءَ ريت مهدوي تحريڪ جي شاخ هئڻ جي باوجود، ڌارئي سامراج سان مُنهن مقابل ٿيڻ جي سلسلي ۾ انهن بلاولي تحريڪ واري تسلسل کي برقرار رکيو ۽ ننڍا وڏا معرڪا ڪندي، وڙهندي مرندي ماريندي ان وقت تائين جدوجهد وارو جهنبو هٿن ۾ مضبوط رکيو، جيستائين ڪلهوڙا مغلن جي ڏنَ ڀرو صوبيدار واري حيثيت کان آجا ٿي، سنڌ جا آزاد ۽ خودمختيار حاڪم نه بڻيا.

منهنجي مطالعي موجب ميان آدم شاهه ڪلهوڙي واري اوائلي ڪوشش مهدوي تحريڪ جي اثر هيٺ نيم منهبي ۽ نيم سياسي تحريڪ هئي. اسين ڪلهوڙن جي جنهن جدوجهد کي قومي تحريڪ تصور ڪريون ٿا، ان قومي تحريڪ وارو بنيادي روپ ميان نصير محمد جي دور ۾ ئي ورتو. ان سلسلي ۾ ڪلهوڙن جي مختلف وقتن تي وڙهي ويندڙ طويل قومي تحريڪ واري ميدانِ عمل ۽ ان جي لاهن چاڙهن کي ڏسڻ سان پڻ ان جي تصديق ٿئي ٿي. ان ڳالهه کي نظر ۾ رکندي اسان کي ميان عبدالله مگسيءَ جي ان راءِ سان به اختلاف آهي ته:

> "ميان آدم شاهه ڪلهوڙي پنهنجي هن نئين تحريڪ جو بنياد بلوچي عصبيت تي رکيو، جنهن ڪري بهاولپور، ملتان، اُچ، ديره غازي خان، سبي ۽ گنداواهه جا بلوچ قبيلا سندس مريد ٿيندا ويا."(40)

جديد تحقيق موجب ڪلهوڙن جي تحريڪ سان واڳيل ڪجهه قبيلن کي خوامخواهه بلوچ سڏيو ويو آهي، جڏهن ته هن تحريڪ ۾ شامل سرائڪي ڳالهائيندڙ جاٽ قبيلا هئا. باريڪ بينيءَ سان ڏسجي ته تمام ٿورو تعداد بلوچ قبيلن جو هن تحريڪ سان لاڳاپيل هو. ان کان سواءِ ڪابه قومي تحريڪ ان وقت تائين ڪامياب ٿي نه ٿي سگهي جيستائين ان ۾ مقامي ماڻهن جو وڏو تعداد شامل نه ٿيو هجي. اهو ڪيئن ٿو ٿي سگهي ته ٻاهران اچي آباد ٿيل چند قبيلا ايڏي مسلسل طويل جنگ وڙهي سگهيا هجن، جيڪا ڪلهوڙن وڙهي. حقيقت اها آهي ته ارغون ترخان جي نمائندن (مغليه حڪمران) خلاف مخدوم بلاول ۽ سندس خليفن پاران جاري ڪيل بلاولي تحريڪ، شهيد دريا خان ۽ ان جي اثر رسوخ وارن ماڻهن ذريعي ڪيل محنت سبب سنڌ جي عوام کي ڪنهن اهڙي فرد جي تلاش هئي، جيڪو ڪنهن نه ڪنهن طرح مغل سامراج سان مهاڏو اٽڪائي سگهي. مغليه حڪمرانيءَ جي زوال سبب مختلف جاين تي هلندڙ قومي بغاوتن پڻ ان رجحان کي هٿي پئي ڏني. سنڌي عوام جي ان باغيانه سوچ جي ترجمانيءَ طور ڪلهوڙي حڪمران وڏي دانشمنديءَ سان ان رجحان کي قومي بغاوت وارو روپ ونرائي، عوام کي منظر نموني، هڪ خاص حڪمت عمليءَ سان قومي مفاد لاءِ آپاريو. ان ويڙهاند واري عمل دوران پلي سنڌن کي چند بلوچ توڙي سرائي مريد اڳواٽي ڪندي نظر به ايندا هجن، پر اهو نه وسارڻ گهرجي ته اها بنيادي طور تي سنڌي ماڻهن جي قومي تحريڪ هئي، جيڪا بلاولي تحريڪ واري تسلسل طور صدين کان سنڌين ۾ قومي جذبي وارو روح ڦوڪيندي پئي آئي، جنهن جو اڳتي هلي ڪلهوڙي جي حڪمرانيءَ واري روپ ۾ ظهور ٿيو.

حوالا

(1) قانع مير علي شير: "تحفة الڪرام"، 1976ع سنڌي ڇاپو، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد ص 139.

(2) ڏسو ان دور جا لکيل ڪتاب: تاريخ معصومي،

بيگلارنامہ، تاريخ طاهري، تاريخ مظهر شاهجهاني، ترخان نامہ (۽ پڻ تذڪرہ امير خاني).
(3) صديقي، حبيب الله ڊاڪٽر: تاريخ باب الاسلام سنڌ (2007) حبيب الله صديقي اڪيڊمي ڄامشورو ص212.
(4) سيد، جي. ايم: سنڌ جا سورما، (1974) نئين سنڌ پبليڪيشن ڪراچي ص35 .
(5) وفائي، دين محمد مولانا: تذڪره مشاهير سنڌ حصو پهريون، (1985) سنڌي ادبي بورڊ ص 157.
(6) بکري، مير محمد معصوم: تاريخ معصومي. مترجم مخدوم امير احمد، (1985) سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد ص 242.
(7) صديقي، حبيب الله ڊاڪٽر: ساڳيو حوالو ص216.
(8) ساڳيو حوالو.
(9) لاکو غلام محمد: مطالعو سنڌ جو، حصو پهريون، (1992) سنڌ تحقيقي بورڊ حيدرآباد ص 24.
(10) سن جي ملاحن ۾ اهو نسل اڄان تائين موجود آهي جن جي وڏي ڏاڏي درياءَ ۾ ٽٻي هڻي، هلندڙ ٻيڙيءَ جا هينان ڦرها ڪڍي، ٻيڙيءَ کي ٻوڙي ڇڏيو هو. اهو ڪم وڏي ذهانت ۽ رازداريءَ سان ڪيو ويو هو.
(11) سيد، جي. ايم: ساڳيو حوالو ص 40.
(12) لاکو، غلام محمد: سمن جي سلطنت (1996) سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو ص 45.
(13) بکري، مير محمد معصوم: ساڳيو حوالو ص 154-153.
(14) ساڳيو حوالو ص 166.
(15) صديقي، حبيب الله ڊاڪٽر: ساڳيو حوالو ص225.
(16) ساڳيو حوالو.
(17) ساڳيو حوالو ص 226.
(18) ساڳيو حوالو.
(19) آريسر، عبدالواحد: مقالو، روزانہ ڄاڳو ڪراچي 21 آڪٽوبر 1993ع.
(20) صديقي، حبيب الله: ساڳيو حوالو ص 226.
(21) بحوالہ تاريخ باب الاسلام سنڌ، ساڳيو حوالو ص 226.
(22) لاکو غلام محمد: سمن جي سلطنت ص 90.
(23) ساڳيو حوالو.
(24) سيد جي.ايم: ساڳيو حوالو ص 41.
(25) لاکو، غلام محمد: سمن جي سلطنت ساڳيو حوالو ص 50.
(26) سيد، جي.ايم: ساڳيو حوالو.
(27) صديقي، حبيب الله: ساڳيوحوالو ص 229.
(28) ساڳيو حوالو ص 216.
(29، لاکو، غلام محمد: سمن جي سلطنت ساڳيو حوالو ص 50.
(30) مير معصوم بکري: "تاريخ معصومي"، سنڌي ڇاپو، 1959ع، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد ص 152-157.
(31) ان تفصيل لاءِ ڏسجي: "شهيد مخدوم بلاول"، مرتب آزاد قاضي، مختلف صفحا، گلشن پبليڪيشن حيدرآباد 2006ع.
(32) هڪ روايت موجب مخدوم صاحب جي شهادت شاهہ بيگ ارغون جي دور ۾ ٿي. جڏهن تہ ٻي روايت آهي تہ هيءُ خوني واقعو شاهہ حسن ارغون جي دور ۾ ٿي گذريو.
(33) تاريخ معصومي، ساڳيو حوالو، ص 225-288.
(34) مڪلي نامه، حاشيا از: سيد حسام الدين راشدي، 1967ع، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد ص 204-208.
(35) ابوالفضل، آئين اڪبري جلد اول، حصو ٻيو اردو ترجمو، مولوي محمد فدا علي طالب، سنگ ميل پبليڪيشنز لاهور، ص 1048-1054.
(36) لاکو، غلام محمد: "ڪلهوڙا دور حڪومت"، 2004ع انجمن اتحاد عباسيہ ڪراچي، ص 99-108.
(37) تحفة الڪرام، ساڳيو حوالو ص 260-262.
(38) تحفة الڪرام، ساڳيو حوالو ص 262-265.
(39) تحفة الڪرام، ساڳيو حوالو ص 267.
(40) مگسي عبدالله: "سنڌ جي تاريخ جو جديد مطالعو، 1994ع، سنڌيڪا اڪيڊمي، ڪراچي ص 103.

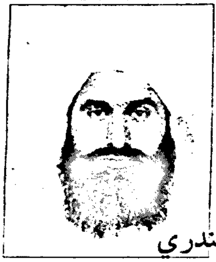

خواجہ محمد سعيد جي فارسي شاعري

حافظ عبدالرزاق مهراڻ سڪندري

سنڌ ترتي صدين کان وٺي عالمن ۽ عارفن، اديبن ۽ شاعرن جي مسڪن پئي رهي آهي. سونهاري سنڌ ۾ ڪيترين ئي اهڙين خانقاهون آهن، جيڪي اسلامي تبليغ ۽ روحاني رهنمائي سان گڏ علم ادب جي ترقي ۽ ترويج جو مرڪز رهيون آهن. اُنهن مان لواري شريف جي درگاهہ بہ هڪ خاص اهميت رکي ٿي. هتان جي روحاني رهبرن ۽ نيڪ نام بزرگن روحاني ۽ ديني خدمتن سان گڏوگڏ علم ادب جي واڌاري لاءِ بہ اهم ڪردار ادا ڪيو آهي. لواري شريف جا بزرگ نہ فقط روحاني رهبر هئا، پر ان سان گڏ اهلِ دل، صوفي، عارف، عالم، فاضل ۽ شاعر پڻ هئا. ڪن بزرگن سنڌي ٻوليءَ سان گڏ عربي ۽ فارسي ۾ پڻ شعر چيو آهي، ان سلسلي ۾ ان نامياري خاندان جو سربراهہ سلطان الاولياء حضرت خواجہ محمد زمان قدس سرہ، سندس روشن ضمير عقيدتمند فقير عبدالرحيم گرهوڙي رحہ ۽ حضرت خواجہ محمد سعيد مهاجر مڪي رحہ پنهنجي وقت جا عظيم شاعر ليکيا وڃن ٿا.

ولادت

حضرت خواجہ محمد سعيد قدس سرہ جي ولادت 4 محرم الحرام 1264ھ/ 1847ع تي لواري شريف ۾ ٿي.(1) سندن ولادت کان اڳ ڪيترن ئي بزرگن، سندن دنيا ۾ اچڻ بابت بشارتون ڏنيون هيون.(2)

مير حاجي سهراب باگراڻي کان نقل آهي تہ خواجہ محمد سعيد جن جي والد ماجد خواجہ محمد حسن قدس سرہ کي شادي ڪئي ڪافي وقت ٿيو هو، پر ڪين اولاد ڪونہ پئي ٿيو. انهن ڏينهن ۾ سيد نور علي شاهہ لکوي لواري شريف جي زيارت لاءِ آيو هو. شام جو حويلي مان بيبي صاحبہ مهمان شاهہ صاحب کي ڪڪڙ جو پلاءُ موڪلي ڏنو ۽ پيغام بہ اماڻيائين تہ "اڄ حضرت سلطان الاولياءرحہ جي روضي تي مراقبو ڪري پير صاحب (خواجہ محمد حسن) جي اولاد لاءِ دعا گهرو ۽ صبح جو مون کي مراقبي جي احوال کان پڻ آگاهہ ڪيو." شاهہ صاحب خادمياڻي کي چيو تہ: "هن کان اڳ منهنجو سير نزول جي طرف ٿيندو هو، تڏهن مون کي انهن واقعن بابت خبر پوندي هئي، پر هاڻي منهنجو سير عروج جي طرف آهي، انهي ڪري انهن واقعن بابت آگاهي نٿي ٿئي. تاهم بيبي صاحبہ جي حڪم جي تعميل ڪندي اڄ رات سير تبديل ڪري صبح جو احوال کان آگاهہ ڪندس."

شاهہ صاحب جي انهيءَ گفتگو جي وقت حضرت خواجہ محمد حسن قدس سرہ جو خادم حاجي خير محمد ٽالپر بہ ويٺو هو. انهي اها سموري ڳالهہ ٻڌي ورتي. چيائين تہ سياڻي شاهہ صاحب جي خدمت ۾ اچي اهو جواب معلوم ڪندس. صبح ٿيندي ئي خادم شاهہ صاحب وٽ اچي ويٺو، ايتري ۾ خادمياڻي بہ اچي حاضر ٿي. شاهہ صاحب چيو تہ "توکي خوش ڪرڻ لاءِ اگر چوين تہ ڪوڙ سوڙ هٿي ڳالهہ ڪريان، يا چوين تہ سچ ٻڌايان." نوڪرياڻي چيو تہ "سچ ڳالهہ ٻڌاءِ." ان تي شاهہ صاحب چيو تہ "انهيءَ بيبي سڳوري مان اولاد جي اميد ناهي." نوڪرياڻي اهو جواب ٻڌي هلي وئي ۽ حاجي خير محمد ٽالپر خواجہ صاحب رحہ جن جي حضور ۾ حاضر ٿيو، جيئن انهي ڳالهہ کان ڪيس آگاهہ ڪري. خواجہ صاحب جي خدمت ۾ خليفو نظر علي بہ ويٺو هو. حاجي خير محمد سوچيو تہ هيءَ مجلس

برخاست ٿئي تہ شاهہ صاحب جي ڳالهہ حضرت جن کي ٻڌايان. ايتري ۾ دروازي تي ڪنهن دستڪ ڏني. حضرت جن جو خادم حاجي حسن دروازي تي ويو ۽ واپس اچي اطلاع ڏنائين تہ قبلا! سيد نور علي شاهہ لکوي ملاقات جي لاءِ آيا آهن. پاڻ فرمايائون تہ اچڻ ڏيو. شاهہ صاحب اندر اچي وينو ۽ بيبي صاحبہ جي نوڪريائيءَ جي اچڻ ۽ رات واري مراقبي جو سمورو احوال بيان ڪيائين، جنهن کي ٻڌي حاضرين مجلس تي ڪجهہ وقت لاءِ خاموشي طاري ٿي ويئي. آخرڪار خليفي نظرعلي سڪوت ٽوڙي شاهہ صاحب کان پڇيو تہ "ان کان اڳتي تو ڇا ڏٺو؟" شاهہ صاحب چيو تہ "مون موجوده بيبي صاحبہ جي عمر پوري ٿيندي ڏٺي آهي. ان کان پوءِ حضرت خواجہ صاحب جن جي ٻي شادي جتي ٿيندي ان کان بہ باخبر آهيان. ان مان جيڪو اولاد ٿيندو ان جي بہ مون کي خبر آهي. اولاد مان نياڻين جي ڳالهہ نہ ٿو ڪريان، البت پٽن جي اولاد مان مون کي جيڪي نظر اچن ٿا، تن مان وڏو فرزند ظاهر ۽ باطن جو وڏو جيد عالم ۽ وڏو شيخ المشائخ ٿيندو."

ان کان پوءِ ستت ئي بيبي صاحبہ جو وصال ٿيو. آخر حضرت خواجہ صاحب جن ٻي شادي ڪئي، جنهن مان پهريون فرزند پيدا ٿيو. پاڻ ان جو نالو "محمد سعيد" رکيو، جيڪو اڳتي هلي "امام الاولياء" جي نالي سان مشهور ٿيو.(3)

تعليم ۽ تربيت

چوندا آهن تہ "سلو انگورڻ پلو". ڌڻي تعاليٰ هن صاحبزادي کي ننڍپڻ ۾ ئي ذهن، ذڪاوت، علم، حلم، جود ۽ سخا سان نوازيو هو. ائين سمجهو تہ ڄمندي ئي ڄام هئا. سندن والد حضرت خواجہ محمد حسن مهاجر مدني قدس سره کيس تعليم ڏيارڻ لاءِ هڪ عالم سڳوري سيد علي شاهہ بخاري کي مقرر ڪيو. حضرت جن صاحبزادي جي تعليم بابت سخت تاڪيد ڪندا هئا. هڪ ڀيري خواب ۾ حضور اڪرم ﷺ جن حضرت خواجہ صاحب کي ارشاد فرمايو تہ "صاحبزادي جي تعليم لاءِ فڪر نہ ڪريو، ان جي تعليم جو بار اسان جي ذمي آهي." انهيءَ بشارت کان پوءِ حضرت خواجہ صاحب جن صاحبزادي جي تعليم جي باري ۾ بلڪل بي فڪر ۽ مطمئن ٿي ويا.(4)

امام الاولياء خواجہ محمد سعيد قدس سره ننڍپڻ ۾ ئي معقولات ۽ منقولات جا تمام علم حاصل ڪري هڪ بيمثال عالم بڻجي ويا. ظاهري علمن سان گڏ پنهنجي والد سڳوري جي تربيت ۾ رهي باطني علم جا بہ يگانہءِ روزگار فاضل ٿي ويا. انهيءَ ڪري سندن والد سڳورو ٽيون ڀيرو جڏهن حج تي ويو تہ حويلي ۽ درگاهہ شريف جا سمورا معاملا صاحبزادي جي حوالي ڪري ٻلي پار روانو ٿيو. حالانڪ ان وقت صاحبزادي جي عمر فقط تيرهن سال هئي، پر ان هوندي بہ والد شريف جي غير موجودگيءَ ۾ پنهنجي خداداد صلاحيتن سان خانقاهي نظام توڙي مُريدن خادمن کي سهڻي طريقي سان هلائيندا رهيا.(5)

دستاربندي

حضرت خواجہ محمد سعيد قدس سره جڏهن پنهنجي والد سان گڏ ٽئين حج جي ادائگي لاءِ 1297هہ ٻلي پار ويا تہ سندن والد جو اهو آخري حج هو. حضرت خواجہ محمد حسن قدس سره 7 صفر 1298هہ ۾ مدينہ منوره ۾ وصال فرمايو. والد بزرگوار جي رحلت کان پوءِ مدينہ طيبہ جي بلند پايي جي عالمن ۽ اڪابرن حضرت "امام الاولياء" جي دستاربندي ڪرائي. ان کان پوءِ پاڻ اهل و عيال، مريدن ۽ معتقدن سميت واپس پنهنجي اباڻي وطن لواري شريف ڏي وريا. لواري شريف ۾ خانداني دستور موجب (ٻئي ڀيري) سندن دستاربندي ٿي ۽ پاڻ سلطان الاولياء حضرت خواجہ محمد زمان قدس سره جي تلقين و ارشاد جي مَسند عاليہ تي رونق افروز ٿيا. ان وقت سندن عمر 34 سال هئي.(6)

سرهند جو سفر

حضرت خواجہ محمد حسن قدس سره جي دلي تمنا هئي تہ آخري حج کان پهرين سرهند شريف تي حاضري ڏجي مگر اها آرزو پوري نہ ٿي. وري دوران حج اهو فرمايائون تہ "اگر وطن واپس ورڻ نصيب ٿيو تہ ضرور سرهند شريف جي حاضري ڀريندا سون"، مگر زندگي وفا نہ ڪئي. خواجہ

محمد سعيد قدس سره پنهنجي والد جي اها تمنا پوري ڪئي جو دستاربندي کان پوءِ پاڻ سرهند شريف ڏانهن اسهيا. آخرڪار امام رباني مجدد الف ثاني رح جي مرقد مبارڪ جي زيارت کان مشرف ٿي خيريت سان وطن واپس آيا.(7)

عبادت، ورد ۽ وظائف

حضرت امام الاولياء خواجه محمد سعيدرح مهاجر مڪي جيئن ته هڪ عظيم روحاني مسند جا سجاده نشين ۽ ان سان گڏ شريعت، طريقت، معرفت ۽ حقيقت جا صاحب به هئا، انهيءَ ڪري رات ڏينهن ذڪر الاهي ۾ مشغول رهندا هئا. هر نماز باجماعت امام ٿي پڙهائيندا هئا. فجر کان اشراق تائين حلقو ڪري جماعت سان گڏ مراقبي ۾ ويهندا هئا. پيهري نماز کان اڳ مسندِ ارشاد تي ويهي مريدن ۽ معتقدن تي روحاني اسرارن جي اپٽار ڪندا هئا. جيڪڏهن صبح واري وظيفي مان قرآن شريف جو دور رهيل هوندو هو ته ان جي تلاوت ڪندا هئا، پوءِ قرآن، حديث ۽ بزرگن جي اقوال زرين مان نصيحت آميز نڪتا بيان فرمائيندا هئا. ٽيهري نماز کان پوءِ مراقبي ۾ ويهندا هئا. مغرب نماز پڙهي حويلي ڏانهن ويندا هئا. اتي ماني واپرائي سومهڻي جي نماز واپس اچي پڙهندا هئا. نماز کان پوءِ نفلن ۾ مشغول ٿي ويندا هئا. آخر ۾ مراقبو ڪري ٿوري وقت لاءِ آرام ڪري تهجد لاءِ اٿندا هئا. تهجد کان پوءِ روزانه ذڪر تهليل **لا اِله اِلاّ الله** جو ورد ستر هزار ڀيرا ڪندا هئا. اهو سندن روز جو معمول هوندو هو.(8)

عالمن جي قدرداني

حضرت خواجه محمد سعيد قدس سره جن وقت جي هڪ جيد عالم، فقيهه ۽ فاضل هئڻ سان گڏ شيخ طريقت پڻ هئا، ان ڪري سندن خدمت ۾ هر وقت عالمن جي آمد و رفت جاري هوندي هئي.(10) حضرت امام رباني مجدد الف ثاني جن جي طريقي ۾ هجڻ ڪري پاڻ سرهندي بزرگن جي وڏي عزت ڪندا هئا، خاص ڪري مٿياري شريف جي سرهندي بزرگن خواجه عبدالرحيم ۽ خواجه عبدالحليم جا مدح خوان هوندا

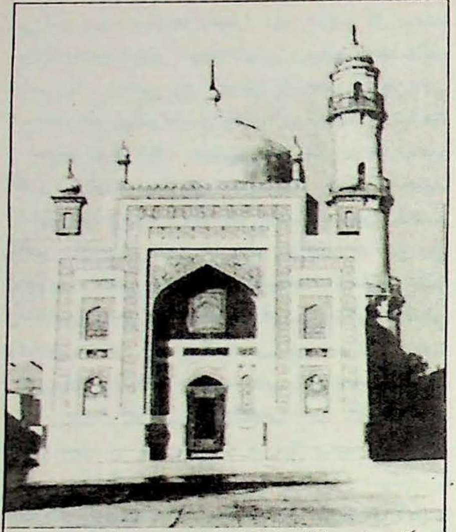

درگاهه عاليه سلطان الاولياء خواجه محمد زمان قدس سره (لواري شريف)

هئا. حضرت خواجه عبدالرحيمرح تي اڏايل قبي جي تاريخ تعمير پنهنجي ٺاهيل قطع مان ڪڍي اٿن:

زمرقد تا بعرش پاک ايزد
عمود نور افشان شد مؤسس
سعيد از سال تعميرش بگفتا
مکان ثاني بيت المقدس.
1319هه

ايضاً منه

گنبذ تعمير شد رشکِ فلک جنت نشان
طاق طاقش نور افشان وکمان کش بر هلال
ازکمال همت صاحب همم دريائي دل
خواجه عبدالحليم بانيءِ رُشد و کمال
بر مکان مرقد فردوس جائي آقائي دين
خواجه عبدالرحيم قامع بدع و ضلال
خانقاهِ فيضِ گاهِ مظهرِ انوارِ حق
باد درعين کمال و پاک ازعين الکمال
سال تعميرش بجست ازدل "سعيد" وگفت زود
شهر شعبان وسيزده صد نوزده بالا بسال(10)
1319هه

ان کان سواءِ سنڌ جا ناميارا عالم مولانا گل محمد، مولانا محمد صديق شهدادڪوٽي ۽ ٻيا بہ جججها عالم، علمي ۽ روحاني اڃ اجهائڻ لاءِ حضرت جن جي صحبت جو شرف حاصل ڪرڻ لاءِ وٽن ايندا رهندا هئا. ۽ هميشہ چوندا هئا تہ "سموري هندستان جو سفر ڪيو اٿئون، مگر حضرت جن جهڙو عالم باعمل، مجتهد، ڪامل ولي ۽ واصل بالله ٻئي هنڌ نہ ڏٺوسين." عجمي عالمن کانسواءِ عرب جا عالم بہ حضرت جن جي ظاهري ۽ باطني فيض مان فيضياب ٿيا. علامه غلام مصطفيٰ قاسمي کان منقول آهي تہ "علامه ڪتاني پنهنجي ڪتاب 'فهرس الفهارس' ۾ لکيو آهي تہ مون مڪي پاڪ ۾ حديث شريف جي سَند حضرت خواجہ محمد سعيد مهاجر مڪي قدس سره کان حاصل ڪئي.(11)

فقهي مقام

حضرت خواجہ محمد سعيد قدس سره جن جهڙيءَ طرح روحاني ۽ عرفاني علم کان آگاهہ هئا، اهڙيءَ ريت ظاهري علم جا بہ اڪابر ليکيا ويندا هئا. هڪ دفعي سندن والد خواجہ محمد حسن مهاجر مدني کان ڪنهن شخص سوال ڪيو تہ ڪي عورتون پنهنجن مڙسن يا محرمن سان گڏ مرشد جي زيارت ڪرڻ يا ان کان ذڪر جي تلقين وٺڻ لاءِ شرعي سفر ڪنديون آهن، انهن لاءِ اهو سفر ڪرڻ جائز آهي يا نہ؟ ڪي ظاهر جا عالم عورتن جي اهڙي سفر کي مطلقاً حرام چوندا آهن، چو تہ سفر ۾ عورتون مجبوري جي ڪري پردو نہ ٿيون ڪري سگهن، ڇا اهو صحيح آهي يا نہ؟

حضرت خواجہ مهاجر مدني فرمايو تہ "موليٰ جي طلب جهڙيءَ ريت مردن تي فرض آهي، اهڙيءَ طرح عورتن تي بہ فرض آهي. باطني علم کان پلو ٻيو ڪهڙو علم ٿي سگهي ٿو؟ اعتراض ڪندڙ اهو نہ ٿا ڏسن تہ وڏن وڏن بادشاهن ۽ حاڪمن جون نياڻيون ۽ زالون اسان جي بزرگ حضرت خواجہ محمد معصوم قدس سره جن وٽ اچي مريدياڻيون ٿينديون هيون، اڄ انهن کان وڌيڪ ٻيو ڪير آهي؟" ان کان پوءِ خواجہ محمد حسن مهاجر مدني قدس سره جن حضرت خواجہ محمد سعيد جن کي حڪم فرمايو تہ "ان باري ۾ شرعي دليل ۽ مثال ڏيئي انهي سوال جو جواب ڏيو." پاڻ دورانِ سفر (حج جو سفر هو) ڪتابن جي عدم موجودگي جي باوجود بہ هڪ غير معمولي مثالي جواب لکيو، جيڪو هڪ علمي شهپارو آهي (انشاء الله هن موضوع تي هڪ الڳ تفصيلي مضمون تيار ڪيو ويندو.)

وعظ ۽ نصيحت

حضرت جن جي زندگي مبارڪ سلوڪ جي مبتدي توڙي منتهي طالب لاءِ سبق آموز هوندي هئي. سندن ظاهري رَوش اهڙي هوندي هئي جو ڪنهن بہ شخص مٿن ڪوبہ اعتراض نہ ڪيو. ڪوبہ شخص ڪهڙي بہ قسم جو سوال ڪندو هو تہ پاڻ خوشي سان ان کي صحيح جواب ڏيندا هئا. حضرت جن جي مجلس ۾ تصوف جو ذڪر گهڻو ٿيندو هو. پاڻ صوفيانہ نڪتن کي سمجهائڻ خاطر قرآن شريف، حديث نبوي، مولانا رومي، شيخ سعدي، خواجہ حافظ شيرازي، مُلا جامي ۽ حضرت سلطان الاولياء (خواجہ محمد زمان) جن جي شعرن ۽ قولن کي پيش ڪري ٻڌندڙ کي حيرت ۾ وجهي ڇڏيندا هئا. حضرت جن پنهنجي شاعري جا پڻ شعر پڙهي اهي راز کوليندا هئا، جيڪي هر انسان جي روحاني زندگي جي عڪاسي ڪندا هئا. سندن ظاهري ۽ باطني فيض مان ڪيترائي واهڙ وَهي نڪتا، جن پڻ روحاني سيرابي ڪري گهڻن مرجهايل دلين کي شاداب بنائي ڇڏيو.(12)

حج جي سعادت

حضرت جن جملي ڇهہ حج ڪيا، جن مان ٽي حج پنهنجي والد سڳوري سان گڏ ڪيائون. سندن چوٿون حج 1301هہ/ 1883ع ۾ ادا ڪيائون. هن حج تي عيال سميت اُسهيا. هي سفر ڪڇ مُلڪ جي مَنڊئي بندر کان آگبوٽ ذريعي ٿيو هو. ان وقت سندن فرزند خواجہ احمد زمان جن ڇئن سالن جا هئا. سامونڊي سفر هفتي اندر طئہ ٿيو. مڪي پاڪ تائين اُٺن تي سفر ڪري بيت الله شريف ۾ اچي پهتا. اتي شافعي مذهب مطابق فجر نماز سوير پڙهي مراقبو ڪندا هئا. سج ابرڻ کان پوءِ طواف ڪري جاءِ تي اچي رهندا هئا. ان سال مڪي پاڪ ۾ سخت گرمي ٿي هئي ان ڪري پاڻ گهڻو عرصو طائف ۾ رهيا.

ان کان پوءِ مديني شريف ڏانهن روانا ٿيا، جتان کان پرين پيغمبر ﷺ جي پاڪ شهر تي نظر پيئي، اُتان کان پيادا هلڻ لڳا. مديني پاڪ پهچي پهرين روضي ڪريم ۽ مسجد نبوي شريف جي زيارت ڪيائون. اتي اشرافِ عرب سان گڏوگڏ وقت جي بادشاهه به اچي ساڻن ملاقات ڪئي. پاڻ ان جي خاطر تواضع ۽ مهماني به ڪيائون. پاڻ اُتي رهائش دوران هميشه مسجد نبوي شريف ۾ نماز پڙهي روضي ڪريم جي اچي زيارت ڪندا هئا.(13) حضرت جن پنجون حج 1310هه/ 1892ع ۾ ڪيو. هن حج ۾ پاڻ پنهنجي والد حضرت خواجه محمد حسن مهاجر مدني قدس سره جن جي مزار مبارڪ لاءِ هڪ وڏو پڃرو ممبئيءَ مان نهرائي مديني پاڪ ڪٽائي آيا. اتي حاڪم ۽ بين معززين جي اجازت سان مزار مبارڪ تي چاڙهيو ويو. (جڏهن سعودي حڪومت بين مزارن جا قُبا ڊهرايا ته اهو پڃرو به لَهرائي رکي ڇڏيو.)(14) حضرت جن جو ڇهون ۽ آخري حج 1323هه/1904ع ۾ پنهنجي اهل و عيال سميت هو. حضرت جن حج جا سمورا ارڪان سهڻي نموني سان ادا ڪيا. 12 ذي الحج ڏاري سندن طبيعت هيٺي ٿي پئي. آخر 2 محرم الحرام 1324هه تي پنهنجي فرزند حضرت خواجه احمد زمان کي پنهنجو "مختار" مقرر ڪري پنهنجي "امانت" سندن سيني مبارڪ ۾ اوتيائون. سندن سيني تي ٽيڪ ڏيئي وينا ۽ اتي ئي حق سان واصل ٿيا. سندن وصيت موجب کين جنت المعليٰ قبرستان ۾ حضرت عبدالرحمان بن حضرت ابوبڪر صديق رضي الله عنه جن جي پير ۾ دفن ڪيو ويو.(15)

هرگز نميرد آنکه دلش زنده شُد بعشق
ثبت است بر جريده عالم دوامِ ما.

تصنيف ۽ تاليف

پاڻ وقت جا جيد عالم هئا. شريعت ۽ طريقت جا مسئلا قرآن مجيد، حديث، فقه ۽ بزرگانِ دين جي اقوال جي روشني ۾ تمام سهڻي طريقي سان حل ڪندا هئا. سندن ڪيترين ئي تحريرن تي وقت جي وڏن وڏن عالمن جون تصديقون ۽ مهرون لڳل هونديون هيون. مختلف تحريرن ۽ فيصلن کان سواءِ پاڻ چار ڪتاب تصنيف ڪيائون، جن مان به نثر ۽ به نظم ۾ آهن. نثري ڪتابن ۾ اهم تصنيف "صقال الضمائر" (فارسي) آهي، جنهن ۾ پنهنجي والد ماجد حضرت خواجه محمد حسن قدس سره جن جا حالاتِ زندگي، ملفوظات، طريقت جا رموز ۽ اسرار ۽ پنهنجي فارسي شاعري جا مختلف غزل، مناجات، مثمن ۽ مخمس پڻ موقعي مناسبت سان درج ڪيا اٿن. هيءُ ڪتاب پهريون ڀيرو 1312هه/ 1896ع ۾ ممبئي مان شايع ٿيو. ٻيو ڀيرو 1396هه/ 1976ع ڪراچي مان شايع ٿيو. ٽيون ڀيرو اردو ترجمي سان 1408هه/1988ع ڪراچي مان شايع ٿيو. چوٿون ڀيرو 1424هه/2003ع ڪراچي مان شايع ٿيو. هن ڪتاب جو فارسي مان اردو ترجمو محمد آدم اسحاقاڻي ڪيو آهي. سندن ٻيو ڪتاب "فيوضات اللواريه" آهي، جيڪو پڻ منفرد مقام جي حيثيت رکي ٿو. هن ۾ شريعت ۽ طريقت جا رموز ۽ اسرار بيان ڪيا ويا آهن. هيءُ ڪتاب اڃا شايع نه ٿيو آهي.(16)

ٽيون ڪتاب "منظوم سنڌي"، جنهن ۾ نعتيه ڪلام، معرفت نامون ۽ سڄاڳي بابت نظم ڇپيل آهن.

چوٿون ڪتاب "ديوانِ سعيد"، جيڪو فارسي شعرن جو مجموعو آهي ۽ ان سان گڏ ڪجهه عربي ۾ به شاعري ڪيل آهي. ديوان سعيد جو وچور هن ريت آهي. هن ۾ هڪ سئو انهتر قصيدا، مناجاتون ۽ غزل آهن. انهن مان ٽي غزل حافظ شيرازي جي غزل تي (تضمين) مخمس طور چيل آهن. پهرين مخمس غزل جو مصرع هن ريت آهي.

تبادر ملحن الاسرار فالحن عن مراحلها،
فحاشا ثم حاشا انظر الي الدنيا و شاملها،
سقاني الخمرة الباقي يد الساقي و حاملها،
الايا ايها الساقي ادرڪاساً و ناولها،
ڪه عشق آسان نمود اول ولي افتاد مشڪلها.(17)

مخفي رازن جا سُر آلاپيندڙ! جلدي ڪر، سُر آلاپڻ اڳتي وک وڌاءِ ها! ها! دنيا ۽ ان جي ساز سامان کي ڇڏ. ساقي، مون کي بقا بخشيندڙ شراب جو پيالو ڪٺي پياريو. خبردار! اي ساقي پيالي جو دؤر هلاءِ ۽ اهو ڏي. چو ته شروع ۾

عشق آسان نظر آيو پر (ان ۾ پير پائڻ کان پوءِ پتو پيو تہ) ان ۾ تڪليفون تمام گھڻيون آهن.

آخري مصرع هن ريت آهي.

بجزوجهت وجهي للذي آئب مشو حافظ
زخمر لذت الشارب خوشش نائب مشو حافظ
"سعيد" گر همي بڪس غائب مشو حافظ
حضوري گر همي خواهي ازو غائب مشو حافظ
متيٰ ماتلق من تهويٰ دع الدنيا وامهلها.(18)

حافظ! خدا جي حضور ۾ نياز ۽ نوڙت سان پيشاني جهڪائڻ کان سواءِ ٻئي طرف جهڪندڙ نہ ٿي. حافظ! شراب پيئندڙ جي ذائقيدار لذت کان غافل نہ ٿي. "سعيد" جيڪڏهن ڪجهہ منزل گهرين ٿو تہ حافظ ڪنهن کان بہ غائب نہ ٿي. حافظ! تون اگر خدا جي حضور جي طلب ڪرين ٿو تہ ان ذات کان غائب نہ ٿي. جيڪڏهن تنهنجو حقيقي محبوب سان ميلاپ ٿئي تہ دنيا کي ڇڏ.

حافظ شيرازي جي غزل تي چيل ٻئي مخمس غزل جا پهرين مصرع هن ريت آهن.

بسر پاڪ ازخودي پندارم امشب
عجب باچشمہ دل بيدارم امشب
هلالِ ابرو برا عيد آرم امشب
تعالَ الله چہ دولت دارم امشب
کہ آمد ناگهان دلدارم امشب.(19)

پاڪ راز سان اڄ رات خودي کي سمجهيم، ڪهڙو نہ سٺو ٿيو جو دل جي اکين سان اڄ رات سجاڳ ٿيس. اک جي ڀروڻ جو چنڊ اڄ رات عيد تي آندم، اڄ ڪهڙي نہ سٺي دولت رکيم، جو اڄ رات منهنجو دلبر اوچتو آيو.

انهي غزل جا آخري مصرع هن ريت آهن.

اگر بيند رخت را رام گردد
بطرفِ روءِ گردا گرد گردد
"سعيد" از سوز آن ذي صحو گردد
همي ترسيم کہ حافظ محو گردد
ازان شوري کہ در سر دارم امشب.(20)

جيڪڏهن (نفس) ڪنهن ماڻهو جي طعام کي ڏسي تہ ان جو تابعدار ٿيو پوي، ۽ ان جي چوطرف پيو ڦري. سعيد انهي سوز کان صحي يعني حق جي منزل وارو ٿي پيو. مون کي اهو خوف آهي جو اڄ رات جيڪو منهنجي مٿي ۾ شوروغل آهي، ان ۾ حافظ محو ٿي ويندو.

ٽيون غزل حافظ شيرازي جي غزل تي مخمس طور چيل آهي ان جا پهرين مصرع هن ريت آهن.

جمال و حسن جميل است بجملہ اطراف ست
ازان بديدنت آمده رجال اڪناف ست
زسلڪ گوهر اشڪم دوچشم صراف ست
اگر بلطف بخواني مزيد الطاف ست
وگر بقهر براني درونِ ما صاف ست.(21)

هر طرف جمال، سونهن ۽ سوڀيا آهي. انهي سبب تنهنجي ڏسڻ لاءِ هر طرف کان ماڻهو آيا آهن. موتين جي جڙيل لڙي کان پارڪو جون ٻئي اکيون لڙڪ هاريندڙ آهن. جيڪڏهن مهرباني سان گهرائين تہ اها وڏي مهرباني چئبي. جيڪڏهن ڏمر سان تڙين تہ بہ اسان جو اندر صاف آهي.

انهي غزل جا آخري مصرع هن ريت آهن.

هر آنکہ غرق شده بحر ذات او بي قعر
دلش خزينہ دارها ثمين شد بي سعر
"سعيد" همچو غواص ست در آن و حاسد وعر
عدو بمنطقِ حافظ طمع ڪند در شعر
همان حديث هماءِ وطريق خطاف ست.(22)

جيڪو اونهي کوهہ کان سواءِ ان ذات جي سمنڊ ۾ غرق ٿيو، ان جي دل بغير قيمت مقرر ڪرڻ جي وڏي قيمت وارو خزانو رکندڙ ٿي. "سعيد" ان ۾ ماهر ٽوٻي جيان ٽٻيون هڻندڙ آهي، ۽ حاسد تمام سخت آهي. دشمن جيڪو شعر چوڻ ۾ حافظ جي ڪلام جي لالچ ڪري ٿو، اها تہ هُماء جي ڳالهہ ۽ ابابيل جو طريقو آهي.

"ديوان سعيد" جو جڏهن گهري نظر سان مطالعو ڪجي ٿو تہ ان ۾ تصوف جون باريڪيون ۽ عمدا اسرار عيان نظر اچن ٿا. هر غزل جي سٽ سٽ ۾ سلوڪ جي راهہ جي پانڌيئڙي لاءِ ڪانہ ڪا نصيحت آموز ڳالهہ ۽ نئون نُڪتو نظر ايندو. پر ڪٿي ڪٿي تہ سمورا غزل ان ڳالهہ جي عڪاسي ڪندي نظر اچن ٿا. اهڙو هڪ واضح مثال حافظ شيرازي جي علم تصوف تي چيل غزل تي حضرت خواجہ محمد سعيد عليہ الرحمة جو چيل مثمن غزل آهي، جنهن ۾ حقيقي محبوب جي ذات ۾ سالڪ جو محو ۽ مستغرق ٿيڻ عجيب تمثيل سان بيان ڪيوويو آهي.

انهي غزل جا پهرين مصرع هن ريت آهن.

جميل ذات پاڪ تو صباحت وار شد رويت
ملاحت مرڪز آن پرڪار ده آن خال هندويت
بحڪم ڪلمح بصر کہ هست اين ازڪرم خويت

بصر شد ذات رُخ اجمل کہ غمزش ميکند سويت
شيون ذات احسن تو عجب شد فجراز مويت
کنندم مست مجذوبي بنگهت عنبرين بويت
مدامم مست ميدارد نسيم جعد گيسويت
خرابم ميکند هردم فريب چشم جادويت.(23)

تنهنجي ذات پاڪ سهڻي سيرت ۽ سهڻي صورت واري ٿي. انهي گول دائري واري سانوري چهري ۾ واهه جو سهڻو تر آهي. هر هڪ اک تنهنجي ڪرم جي عادت کان فيضياب آهي. تنهنجو حُسن و جمال ظاهر ٿي تنهنجي ناز ۽ ڪرشمي جا اشارا ڪري ٿو. تنهنجي وارن کي (چهري کان مٿي ڪٽڻ سان) تنهنجي سهڻي ذات جون اونداهي رات مان پرهه ڦٽڻ جيان عجيب حالتون آهن. تنهنجي عنبرين گل جهڙي مهڪ مون کي مست ۽ چريو ڪندڙ آهي. تنهنجي گهنڊيدار وارن جي خوشبوء مون کي هميشه مست رکندي آهي. تنهنجي جادوء ڀري نگاهه جو فريب مون کي هر گهڙي تباهه ڪندو رهندو آهي.

انهي غزل جا آخري مصرع هن ريت آهن.

برون شد شوق عارف راست ازدنيا و ازعقبيٰ
چو رونقش اين عدم آراست ازدنيا و از عقبيٰ
بسوئي ذات حق برخواست از دنيا واز عقبيٰ
بسو قلبش سردادي ست از دنيا واز عقبيٰ
بخمر حب عجب شيداست از دنيا واز عقبيٰ
”سعيدا“! حق بتو هرجا ست از دنيا واز عقبيٰ
زهي همت کہ حافظ راست از دنيا واز عقبيٰ
نيايد هيچ در چشمش مگر خاک سر کويت.(24)

عارف جو شوق دنيا ۽ آخرت کان گهڻو ٻاهر آهي، جڏهن دنيا ۽ آخرت کان آزاد ٿي هن عدم واري نقشي کي سينگاريائين، دنيا ۽ آخرت کان آجو ٿي ذات حق جي طرف اٿي هليو. دنيا ۽ آخرت کان آزاد ٿي پنهنجي دل جي روشنائي سان سر ڏنائين. دنيا ۽ آخرت کان حقيقي شراب جي محبت عجيب روشني آهي. اي سعيد! دنيا ۽ آخرت ۾ حق تو سان هر جاء تي گڏ آهي. ڪهڙي نہ سٺي همت (جي، ڳالهه) آهي جو حافظ دنيا ۽ عقبيٰ کان لنگهي ويو، (پر) ان جي اک ۾ تنهنجي گهٽي جي مٽي کان سواءِ ٻي ڪا بہ شيءِ ماپي نہ ٿي سگهي.

ديوانِ سعيد ۾ فنا جو ذڪر

صوفين جو پيغام هميشه کان دنيا جي بي ثباتي ۽ فاني هجڻ جو پئي رهيو آهي. حضرت خواجہ محمد سعيدؒ مهاجر مڪي هڪ روحاني خانقاه جا سجاده نشين ۽ صوفي منش بزرگ هئا. ان ڪري سندن شاعري ۾ فنا جي مقام جو ذڪر ڪثرت سان ملي ٿو. جهڙي ريت هڪ هنڌ تي فرمايو اٿن ته:

من و مائي درين منزل بگام اول شود زائل،
نفس رحمان هر تابان شُيون ذات شد شامل.(25)

”آئون“ ۽ ”اسان“ هن منزل ۾ پهرين وک رکڻ سان ختم ٿيا. رحمن جي خود ذات (پنهنجي شان مطابق) پنهنجي نور جي تجلي سان شامل ٿي. اهڙو ئي ساڳيو اشارو حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي پنهنجي لاثاني ڪلام ۾ هن ريت ڪيو آهي.

زهي نہ رَتيء جيتري انهن وٽ آئون،
وڏي وڏائون، هو جو وڃ هئڻ جو.

هيڪر هئڻ ڇڏ، تہ اوڏي ٿيين عجيب کي،
”مَارَئيتُ شيئًا اِلّا وَرَئيتُ الله“ نيئي اجها اوڏهين اڏِ.
تو تونهين کان هڏ، پرين پاسي نہ ٿئي.

در فنا رو در فنا رو در فنا
شد انانيت حقيقي منتهيٰ
از فنا با انتفا ولا تنر
شو ’سعيد‘ از ذات پاک ازرنگها(26)

فنا جي مقام ۾ وڃ، فنا جي مقام ۾ وڃ، فنا جي مقام ۾ وڃ. خودي جي خيال کان آجو ٿي تہ حقيقي مرتبو ماڻيين. فنا جي مقام ۾ مٿجي وڃ ۽ هستي کي ڇڏ. ”سعيد!“ الله پاڪ جي رنگ ۾ رڱجي وڃ.

کارِخود را سوئي خدا و حق ”سعيد“
بسپرو شمار تا گردي فنا.(27)

اي سعيد! پنهنجو سمورو ڪم ڌڻي تعاليٰ جي حوالي ڪر، تہ جيئن فنا جو مقام حاصل ڪرين.

شو ازين دار فنا خارج بفنا
تا بيابي تو اسرار خدا نورغنا
بعد افناء خود و غير شوي باقي باز
کاين چنين کاخ وجود ست ز ايزد بہ بنا
هر کہ بوئي زفنا و فقر نبوئيد بجان
در کم وکاست وخسران فتادست وعنا
وانکہ در هر دو مقامات شده سائر تيز
فاز بالخير من الله و قدحا زمُنيٰ
در فنا رفتن شد حج حقيقت کيشان
باز باقي شدنش آمدن از حج مُنيٰ

وصف حق بين فناڪيش بقا پوي بود
چيست بهرا هلِ خدا زين دو صفت قول ثنا(28)

هن فنا واري گهر مان فاني ٿي ٻاهر نڪر، تہ جيئن خدا جي نور جا راز حاصل ڪري سگهين. پاڻ کي فنا ڪرڻ کان پوءِ غير کي ڌوئي ڇڏ، تہ جيئن وجود واري محل کي رب جي عرفان بقا حاصل ٿئي. جيڪو فنا ۽ فقر کان ساهہ سان ٻُوءِ نہ سونگهيندو، اهو نقصان ۽ گهاٽي جي تڪليف ۾ پوندو. جيڪو انهن ٻنهي (فقر ۽ فنا) جي مقام ۾ تيز هليو، اهو الله تعاليٰ جي مهرباني سان سَڌن جي گهيري مان نڪري ڪامياب ٿيو. حقيقت جي طالبن جو حج فنا جي مقام ۾ وڃڻ سان ٿي ويو. پوءِ سَڌُن جي حج کان موٽي، بقا جي مقام ۾ اچڻ سان باقي بالله ٿي پيو. خدا جي صفت کي ڏس فناڪيشي اختيار ڪر، تہ پوءِ توکي بقا حاصل ٿيندو. خدا وارن کي انهن ٻنهي صفتن سان ڪهڙو ڪم؟ يعني انا، نفس پرستي ۽ عشق الاهي جي دعويٰ اِهي ٻئي گڏجي نٿيون سگهن.

دنيا کي ترڪ ڪرڻ

قرآن ڪريم دنيا جي زندگي کي راند روند ڪوٺيو آهي ۽ دنيا جي ساز سامان کي "قَلِيلٌ" چيو آهي، ڪٿي اهو پهاڙن جي برابر ڇو نہ هجي. حديث پاڪ ۾ آهي تہ "حب الدنيا راس کل خطيئة، ترک الدنيا راس کل عبادة". دنيا جي محبت هر گناهہ جي جڙ آهي، (دنيا کي ترڪ ڪرڻ هر عبادت جو مُنڍ آهي). انهي ڪري الله جي ڪامل ولين دنيا کي ڌڪاريو آهي. حضرت پير سائين روزي ڌڻي رحمة الله عليہ فرمايو تہ "ڪي طالب دنيا جو ترڪ ڪن ٿا، پر انهن جي طمع وڃي ئي ڪانہ ٿي. ڇو تہ ترڪ ان کي چئبو آهي جو ڪنهن بہ مخلوقات تہ ڇا پر خالق ۾ بہ دنيا جي طمع نہ رکجي. حضرت سلطان الاولياء خواجہ محمد زمان قدس سره فرمائي ٿو تہ

ڇَڏِيُو جن ڇنيور، ڇپر تن کي چاڙڪي،
هر غر لٽن هور، وڃي ڪيچ قراريون.

خواجہ محمد سعيد قدس سره جن دنيا جي ترڪ بابت پنهنجي شاعري ۾ مختلف جاين تي اهڙا اشارا ڏنا آهن، مثال:

در رهِ حق ترک دنيا کار هر قلاش نيست
بذل مال ونفس وتن خود عادتِ اوباش نيست(29)

خدا جي واٽ ۾ دنيا کي ڇڏڻ هر سُڄي جو ڪم نہ آهي. پنهنجو تن، مَن ۽ ڌن (خدا جي راهہ ۾) خرچ ڪرڻ بدمعاش جي عادت ناهي. هڪ ٻي جاءِ تي چيو اٿن

ما کان و ما يکون من الکون فانيا
بافانيءِ تعلق اهلِ دلي عبث.(30)

دنيا ۾ جيڪي ٿيو ۽ ٿيندو (اهو سڀ) فاني آهي اهلِ دل کي فنا ٿيڻ واري (شيءِ سان) تعلق رکڻ اجايو آهي. حضرت مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي رح بہ انهي ساڳي ڳالهہ جو سبق ڏئي ٿو.

لاڳاپا هن لوڪ جا، جڏهن ڇڏيا جن،
تڏهن ڏٺو تن، ڏونگر وارو سپرين.

ديوانِ سعيد ۾ عشقِ رسول ﷺ جي هڪ جهلڪ

حضرت خواجہ محمد سعيد قدس سره جن ٻنهي جهانن جي سردار عليہ الصلوات والسلام جي شان ۾ ڪي مناجاتون فارسي ۽ بہ عربي ۾ چيون آهہ. جن جي پڙهڻ سان حضور جن جي ذات پاڪ سان سندس والهانہ عشق عيان نظر اچي رهيو آهي. نموني طور بہ ٽي شعر هيٺ ڏجن ٿا.

تاج بر سر لي مع الله تخت لولاکش بپا
شد ملائک در جهادش چاڪرانِ مصطفيٰ

"لي مع الله" جو تاج سر مبارڪ تي، ان جي لولاڪ جو تخت قائم آهي، ان جي جهاد ۾ سندن خدمت چاڪري ڪندڙ ملائڪ سڳورا ٿيا.

ذره مسڪين چہ داند ڪنهہ نور مهر را
برتر از افهامِ ما سِرّ نهانِ مصطفيٰ

هي مسڪين ذرڙو سج جي نور جي حقيقت کي ڇا ڄاڻي؟ نبي ڪريم ﷺ جي حقيقت جو ڳجهو راز اسان جي سمجهہ کان تمام مٿانهون آهي.

طيبہ او رشکِ فردوس ست اندرين جهان
بهر عاشقان بوئي بوستانِ مصطفيٰ.(31)

ان محبوب جو شهر مبارڪ (مدينہ منوره) هن جهان ۾ رشکِ جنت الفردوس آهي. (۽) عاشقن لاءِ مصطفيٰ ڪريم ﷺ جن جي باغ جي خوشبوءِ آهي.

ليس يا سيدي ويا سندي
غير عروتک قط مستندي
سياتي تجاوز العددي
فاستعينک خذ بيدي.

اي منهنجا سائين ۽ منهنجا سهارا! توکان سواءِ منهنجو ڪوبہ سهارو نہ آهي. منهنجا گناهہ حد کان لنگهي ويا آهن، پر، آءٌ توکان مدد گهران ٿو منهنجو هٿ وٺ.

طال شوقي اليک و اشوقاه
ضاقت الارض فيک و اغوثاه
من هموم الفراق و احزناه
انا العبد الذليل وا اسفاه
فاجذبوني اليکم بالله جذبتک
ان تقول آمينا(32)

منهنجو شوق توڏانهن وڌي ويو آهي، هاءِ ڪهڙو نہ سڄو شوق آهي. تنهنجي ياد ۾ فرياد ڪري رهيو آهيان هتي جي زمين مون لاءِ تنگ ٿي ويئي آهي هاءِ حبيب جي جدائي جو ڪيڏو نہ غم آهي. هاءِ افسوس آءٌ گهڻو عاجز آهيان، مون کي پاڻ ڏي ڇڪي وٺو. الله جو قسم آءٌ تنهنجي سڪ ۽ محبت گهران ٿو، ۽ منهنجي دعا جي عرض تي آمين چئو.

قصيدي بردي جي نهج تي چيل هڪ مناجات جنهن مان چند شعر هيٺ ڏجن ٿا.

ايا ختم الرسل اجمع رؤفا شافع الامم
نبي قد تشر فک البديع به لفي القدم
ينور وجهک الظلمة کشمس في ضحاياها
فضوء ک منه مندرس ضياء البدر والنجم
خرقت الحجب والاستار من النور و من ظلمه
رئيت الرب بالعينين في الاسراء ملتئم.(33)

اي شافع امم، اي ختم الرسل! شفقت فرماءِ اي نبي سڳورا! تنهنجي قدم مبارڪ جي اچڻ سان زمين شرف واري، تنهنجي چهري مبارڪ جو نور اونداهي ۾ روشن سج جيان آهي. تنهنجي روشني سان چوڏهين جي چنڊ ۽ تارن جي روشني بي نور ٿي ويندي آهي. حجاب، پوشيدگي، نور ۽ ظلمت جا پردا ٽوڙيئي، معراج واري رات رب ڪريم جو ٻنهي اکين سان ديدار ڪيئي.

ودارک يا حبيب الله ميت الارض بالاحياء
فارسل من سحاب اللطف ماء الفيض کالديم.(34)

اي الله جا حبيب! تنهنجي در تان مئل زمين کي زندگي ملي ٿي. پنهنجي لطف جي ڪڪر مان فيض جو مينهن وساءِ.

وَدَارُکَ يا حبيب الله غياث الخلق يا سندي
"سعيدا" مستغيثا بک نکيس الراس من ندم.(35)

اي الله جا حبيب! تنهنجي حويلي مبارڪ مخلوق جي فرياد جي جاءِ آهي، اي منهنجا سائين! "سعيد" پريشاني مان سر جهڪائيندي توکي فرياد ڪري ٿو.

ما کان وما يکون فدائي محمد ست
مسجودِ کعبہ هر برضائي محمد ست
قرآن جملہ رمز ثنائي محمد ست
هريک نبي بزير لوائي محمد ست
ما بنده محمد و آلِ محمديم.(38)

دنيا ۾ جيڪي ٿيو ۽ ٿيندو اهو سمورو محمد ڪريم ﷺ تي فدا آهي. ڪعبو سجده گاهہ محمد ڪريم ﷺ جي رضا سان بنيو آهي، قرآن سمورو محمد ڪريم ﷺ جي ثنا جي رمز آهي، قيامت جي ڏينهن هر هڪ نبي سڳورو محمد ڪريم ﷺ جي جهنڊي هيٺان هوندو. اسان محمد ﷺ ۽ آلِ محمد ﷺ جا غلام آهيون.

حضرت خواجہ محمد سعيد قدس سره حضور ﷺ جن جي هجر و فراق کان متاثر ٿي سندن حضور ۾ فرياد رسي لاءِ دانهن ڏيندي عرض ڪري ٿو تہ:

بي دلانرا يا شفيع المذنبين فرياد رس
عاشقانرا رحمة للعالمين فرياد رس.

اي گنهگارن جي شفاعت ڪندڙ بي دلين جي دانهن ٻڌ اي سمورن جهانن لاءِ رحمت بنجي ايندڙ عاشقن جي دانهن ٻڌ.

روز شب شد در فراق و آرزويت يا رسول،
کي دمد صبح رخت اي خورجبين فرياد رس.

اي الله جا رسول! تنهنجي جدائي ۽ آرزو ۾ ڏينهن، رات بنجي ويو آهي. اي سج جيان چمڪندڙ چهري وارا (توڏانهن) سفر جي سامان ٻڌڻ جي صبح ڪڏهن ٿيندي؟ فرياد ٻڌ.

يک زمانہ ره بسوئي روضۂ بکشا مرا
لطف فرما در مدينہ کن مکين فرياد رس.

هڪ گهڙي پنهنجي روضي پاڪ جي واٽ مون لاءِ کول، مهرباني فرمائي مديني پاڪ جو رهواسي بناءِ. فرياد ٻڌ.

بند در بندِ بلادِ سندھ گشت اين بنده
بند بکشا اي امام المتقين فرياد رس.

سنڌ جي شهر ۾ هي؛ ٻانهو قيدن ۾ قيدي آهي. اي پرهيزگارن جا امام! (قسمت جو) قيد کول ۽ منهنجي دانهن ٻڌ.

روضہ ات بنما کہ مشتاق لقاء او منم
اي نثارت خانمان و آن و اين فرياد رس.(37)

پنهنجي روضي پاڪ جو ديدار ڪراءِ، جو ان جي ڏسڻ جو مون کي شوق آهي. تو تان گهر ٻار هي؛ ۽ هو ٻئي جهان گهوريان منهنجي دانهن ٻڌ.

سلطان الاولياء حضرت خواجہ محمد زمان قدس سره جن بہ اها ساڳي ڳالهہ سنڌي ۾ ورجائي آهي.

گھوريان هيءُ جهان، هو پڻ گھوري گھوريان،
پلڪ پريان ساڻ، جي مون سَري جيڏيون.

حافظ شيرازي جي فڪر جي اُڏام ايتري نہ آهي، هو صرف پرينءَ جي جھلڪ پسڻ جي بَدلي سمر قند ۽ بُخارا انعام ۾ ڏي ٿو. چوي ٿو تہ:

اگر آن ترک شيرازي بدست آرد دل مارا
بخال هندويش بخشم سمرقند و بخارا را.(38)

جيڪڏهن اهو محبوب شيرازي اسان جي دل وٺي ها تہ ان جي ڳِل جي تِر جي عيوض آءٌ ڪيس سمرقند ۽ بُخارا بخشي ڇڏيان. خواجہ محمد سعيد قدس سره چوي ٿو تہ محبوب جو مُلھہ ئي ناهي، سمرقند ۽ بخارا تہ ڪا شيءِ ناهن. خواجہ صاحب حافظ شيرازي کي ڏوراپو ڏيندي چوي ٿو تہ:

آيا حافظ چہ ميداني تو قدرِ دلبر جاني
بخالِ هند مي بخشي سمرقند و بخارا را.

پر اهو محبوب مون تي مهر جي نظر ڪري تہ آءٌ ڪيس هيءُ انعام ڏيان.

اگر آن ماه نوراني بدست آرد دل مارا
بخال هندويش بخشم هم دنيا و عقبيٰ را.(39)

اگر اهو محبوب منور منهنجي دل وٺي تہ آءٌ ان جي حسن تان دنيا ۽ آخرت ٻئي گھوري ڇڏيان. حضرت خواجہ محمد سعيد قدس سره حضور اڪرم ﷺ جن جي اوصاف جميلہ جو ذڪر اهڙي تہ عشق واري انداز سان ڪيو آهي جو پڙهندڙ خود عشق رسول ۾ محو ۽ مستغرق ٿيو وڃي.

والضحيٰ والليل شان روئي گيسوئي شما
قاب قوسين ست تشبيہ دو ابروءِ شما.

اي محبوب! توهان جي زلفن ۽ رُخ مبارڪ جو شان والضحيٰ ۽ والليل آ، توهان جي ڀن ڀروئن کي "قاب قوسين" جي تشبيهہ ڏنل آ.

سرمہ در ديده داري ما طغيٰ ما زاغ را
نوک کافِ کُن فکان پيچ خم موءِ شما.

توهان پنهنجين اکين مبارڪن ۾ "مازاغ" ۽ "ما طغيٰ" جو سُرمون پاتو، توهان جي زلفن جو گھنڊ "کُن فکان" جي ڪاف جي نوڪ آ.

بخش کردي جان غزالہ را و دين صياد را
رحمتہ للعالمين حق گفت در خوئي شما.

هرڻي کي جان عطا ڪيئي ۽ شڪاري کي دين جو درد ڏنئي، الله تعاليٰ توهان جي عادت مبارڪ جي باري ۾ "رحمت اللعالمين" فرمايو آ.

روضہ رضوان معطر شد مگر دردي چکيد
وقت اسريٰ قطره از خوئي خوشبوءِ شما.

معراج واري رات توهان جي جسم پاڪ مان پگھر ٽميو، جنهن جي ڪري جنت سموري هٻڪار ڀري معطر ٿي ويئي.

حلقئہ بابِ شفاعت را بدستت داد حق
عاصيان را دمبدم و ديدگان سوءِ شما.

شفاعت جي دروازي جو ڪڙو الله تعاليٰ توهان جي هٿ مبارڪ ۾ ڏيئي ڇڏيو آ، گنهگارن جون نظرون توهان کي تڪيندڙ آهن.

رستگاري گنهگاران بدست افشانيت
آستين حل مشکل زيب بازوءِ شما.

گنهگارن کي ڇوٽڪارو ڏيڻ توهان جي هٿ ۾ آهي. هر مشڪل جو حل توهان جي ٻانهن (مبارڪ) کي ٿو سونهي.

هيچ روءِ ره نديدم باز پويان آمدم
موسفيد ورروسيہ برباب مشکوءِ شُما.

توهان ڪانسواءِ ٻي ڪابہ واهہ ۽ راهہ نہ ڏٺم، وري بہ گناهن ۾ رُوسياهہ ۽ اڇا وار کڻي توهان جي محل جي دروازي تي ڊوڙندو آيس.

عاصيانہ مفلسانہ آمدم درکوئي تو
مصطفيٰ ياشيئاًلله از جمال روءِ تو.(40)

گنهگار، بيواهہ تنهنجي در تي آيو آهيان، اي مصطفيٰ! خدا جي واسطي پنهنجو ديدار ڪراءِ.

از بياض مطلع الفجر و سواد ليل قدر
عاشقان جستند خوش خد و خطِ زيباءِ تو.

شب قدر جي ڪاراڻ ۽ پاڪ ڦٽي جي سفيدي مان، عاشق تنهنجي رُخسار مبارڪ ۽ سانوري چهري کي ڳوليندا آهن.

سرِ ما اوحيٰ تُرا هرگز نداند جبرئيل
سرِ تو سرِحق ست و نيست کس داناءِ تو.

تنهنجي وحي جي راز جي جبرئيل کي بہ خبر نہ آهي. تنهنجو راز رب جو راز آ، ان ڳالهہ جي ٻئي ڪنهن کي بہ خبر نہ آهي.

درکبائر خود شفاعت خاصداري مصطفيٰ
ميکشد از ياس مارا همتِ والاء تو.

ڪبيرن گناهن وارن جي خاص شفاعت، اي مصطفيٰ ڪريم! تون ئي ڪندين. اسان کي نااميدي جي کُن مان، تنهنجي ئي همت ٻاهر ڪڍي پار ڪندي.

نالہ و فرياد را لا ترفعوا مسدود کرد
زانکہ مخفي نيست چيزي برفروغي راءِ تو.

دانهن ۽ فرياد کي "لا ترفعوا" جي حڪم بند ڪري ڇڏيو. ڇو تہ تنهنجي روشن راءِ تي ڪابہ شيءِ مخفي ناهي.

كي شود نفس شقي من "سعيد" راضيہ
جُز عناياتِ هداي بخش و گنہ بخشاءِ تو.(41)

تنهنجي هدايت بخشش وارين مهربانين ۽ منهنجن گناهن جي بخشش لاءِ تنهنجي سفارش ڪرڻ ڪان سواءِ آءٌ "سعيد" (نيڪ بخت) ۽ منهنجو نفس بدبخت ۽ خدا جي رضا تي راضي رهڻ وارو ڪيئن ٿو ٿي سگهي؟

حضرت خواجہ محمد سعيدؒ مولانا جامي جي غزل تي ہہ هڪ مخمس غزل چيو آهي، جنهن ۾ محبوب جي چنڊ جهڙي چهري، صاد جهڙي صورت رکندڙ ڪارين اکين، الف ۽ شمشاد جهڙي قد ۽ ڪاريهر نانگ جهڙي وَنگ رکندڙ وارن جو ذڪر ہہ عجيب انداز سان ڪيو آهي.

گُل جو ذڪر:

عارض ست اين يا تجلي گہِ موسيٰ ست اين
عارض ست اين شمع يا نور يدِ بيضا ست اين
عارض ست اين يا شفق يا عكس اشك ماست اين
عارض ست اين يا قمر يا لالہ حمراست اين
يا شعاعِ شمس يا آئينہ دلهاست اين.

هيءُ محبوب جو ڳِل آ يا موسيٰ جي تجلي گاهہ آ، هيءُ محبوب جو ڳل شمع آ يا يدبيضا جو نور آ، هيءُ محبوب جو ڳل آ يا سج لهڻ وقت شفق جي لالاڻ آ، يا اسان جي ڳوڙهن جو عڪس آ هيءُ محبوب جو ڳل آ يا چنڊ يا ڳاڙهي گل جي لالاڻ آ. يا سج جو شعاع آ، يا دل جو آئينو آ.

قد جو ذڪر:

قامت ست اين يا سُتونِ نور يا شمع و داد
قامت ست اين يا عَلم يا نونهالِ پاک زاد
قامت ست اين طوبيء اخلاص يا شمشاد شاد
قامت ست اين يا الف يا سرو يا نخلِ مراد
يا مگر گلدستہ باغِ جنان آراستہ اين.

هيءُ محبوب جو قدُ آ، يا نور جو سُتون، يا محبت ۽ دوستي جي شمع آ، هيءُ محبوب جو قدُ آ يا جهنڊو يا پاڪ ٻوٽو آ، هيءُ سچائي ۽ اخلاص جو طوبيٰ وارو وڻ آ يا شمشاد جو وڻ آ، هيءُ محبوب جو قدُ آ يا الف يا سَروُ جو وڻ آ يا مقصد ۽ مراد جي کجي جو وڻ آ، يا جنت جي باغ جو گلدستو سينگاريل آ.

زلفن جو ذڪر:

زلفِ تو شام غريبان يا سيه زندان من
زلفِ تو دامِ دلم يا مار تاب پيچ زن
زلفِ تو دو دست آهم يا كمندِ سرشكن
زلفِ تو زنجير يا قلاب يا مشك ختن
سوسن و يا سنبل و يا عنبرِ ساراست اين

تنهنجا زلف مصيبت زدن جي شام آهن يا منهنجي قيد جي ڪاري ڪوٺي آهي، تنهنجا زلف منهنجي دل جو قيد يا وَر هڻندڙ چمڪندڙ نانگ، تنهنجا زلف ہہ هٿ پاڻ ۾ هلندڙ يا سر ٽوڙيندڙ ڇاهي، تنهنجا زلف زنجير، يا مڇي وٺڻ جو ڄار يا مُشڪ ختن، يا نيري رنگ جو گل، يا سُنبل يا عنبر جهڙا آهن.

اکين جو ذڪر:

چشمِ تو خون ريز يا جامِ مُل بيداد خلق
چشمِ تو سر صورتِ صاد ست يا قلادِ خلق
چشمِ تو افسون يا زهگير يا جلادِ خلق
چشمِ تو جادوست يا آهوست يا صيادِ خلق
يا دو بادامِ سيہ يا نرگس شهلاست اين

تنهنجي اک رت وهائيندڙ يا شراب جو پيالو، خلق جي لاءِ ظلم، تنهنجي اک صاد جي صورت واري يا خلق لاءِ ڳوٺ، تنهنجي اک جادو يا ڪَوِرُ يا خلق لاءِ جلاد آ، تنهنجي اک هرڻ جهڙي يار جادو آ يا خلق جو شڪاري آ، يا ٻن ڪارن بادامن جهڙي يا نرگس گل يا تمام ڪاري آ.

پرُن جو ذڪر:

يا رب اين نون ست مشک ناب يا قوس قزح
يا رب اين تيغ ست پُر زهراب يا قوس قزح
يا رب اين خط است چشمک تاب يا قوس قزح
يا رب اين طاق ست يا محراب يا قوس قزح
يا هلالِ عيد يا ابروئي يار ماست اين.(44)

يا رب! هيءِ نون مشڪ ناب آهي يا اندلٺ آ، يا رب! هيءِ ٻُر زهر تلوار آ يا اندلٺ آ، يا رب! هيءِ چمڪندڙ اک جي اشاري جو خط آ يا اندلٺ آ، يا رب هيءِ چراغدان آ يامحراب، يا اندلٺ آ، يا عيد جو چنڊ يا اسان جي محبوب جو پرون آ.

"ديوان سعيد" ۾ محمود غزنوي جي غزل تي ہہ هڪ مخمس غزل چيو ويو آهي، جنهن جو مطلع حافظ شيرازي جي غزل جيان آهي.

شد مُدتي نہ هيچ سلام و پيام شد
درد و فراق و هجر برون از كلام شد
عاشق سزد ز قلبت منسي نام شد
امروز ديگرم بفراق تو شام شد
در آرزوئي وصلِ تو عمرم تمام شد.(43)

مدت ٿي ويئي (پرين جي پاران) ڪوبہ سلام ۽ سنيهو نہ مليو. هجر و فراق جي درد جو داستان ڳالهہ ڪرڻ ڪان ٻاهر

ٿيو. تنهنجي دل مان عاشق جو نالو وسارڻ مناسب ٿيو. تنهنجي جدائي جي اڄ مون کي ٻي شام ٿي. تنهنجي ملڻ جي آرزو ۽ منهنجي عمر پوري ٿي ويئي.

آخري مصرع هن ريت آهي.

هر جا هر گدا که او خواست تخم پاشت
در مزرع سلاطين از عشق تخم کاشت
طرفه "سعيد" چون شه جان باگدا گماشت
محمود غزنوي که هزارانِ غلام داشت
عشقش چنان گرفت که غلامِ غلام شد(46)

هر جاءِ تي هر گدا جيڪي گهريو ٻج ڇنڊيائين، بادشاهن جي پوکي ۾ عشق جو ٻج ڇنڊيائين، ٿوري دير لاءِ "سعيد" بادشاهه وانگي گدا سان هليو. محمود غزنوي هزارين غلام رکڻ جي باوجود به ڪيس عشق اهڙو ورتو جو غلام جو غلام بنجي ويو.

حضرت خواجه محمد سعيد قدس سره جهڙيءَ ريت مختلف شاعرن جي فارسي غزلن تي مثمن ۽ مخمس غزل چوڻ لاءِ خامه فرسائي ڪئي، اهڙيءَ طرح حضرت ابوبڪرصديق ؓ جن ڏانهن منسوب مشهور مناجات:

جد بلطفک ياالهي من له زاد قليل
مفلس بالصدق ياتي عندبابک يا جليل.

تي مثمن مناجات چئي اٿن. اهڙيءَ ريت روزي بابت مشهور حديث قدسي "الصوم لي وانا اجزي به" تي مخمس ڪلام پڻ چيو اٿن.

ديوانِ سعيد جو موضوع خاص ڪري تصوف آهي، پر ڪي غزل ديوانِ حافظ جي پيران نظر اچن ٿا، جن ۾ بهار جي موسم، گلن جو ٽڙڻ، معشوق جي ناز، انداز ۽ رعنائي جو ذڪر به تمام سهڻي انداز ۾ ڪيو ويو آهي، جنهن مان نموني طور ٻه ٽي مثال هيٺ ڏجن ٿا:

سمن مخندز نوباده، امل اکنون
هزار رفت برغم تو وشد بگل دمساز

چنبيلي تازي ڦٽندڙ ٻوٽي جي سٽن تي هاڻي نه کلي، تنهنجي غم تي به هزارين (ڪلندڙ کلي ويا) تڏهن وڃي گل سان همراز ٿيو.

منال دل زجفاءِ نگار که اندر عشق
سزد نياز زخواجه و ز خواجه تاشان ناز.

اي دل! معشوق جي ڏاڍ جي شڪايت نه ڪر، ڇو ته عشق ۾ عاشق کي نوڙت ڪرڻ سونهي ٿي ۽ معشوق جو ته شان ئي ناز ڪرڻ آهي.

ڪشا موءِ مجعد که مشکبوءِ بويم
که نافه بوءِ زمشک ختن در آيد باز. (45)

گهنبيدار وارن کي کول ته مشڪ جي خوشبوءِ سونگهيان، جوڪٽوري جي خوشبوءِ مشڪ ختن کان واپس ڦري اچي ٿي.

حافظ شيرازي ۽ خواجه محمد سعيد جي شاعري ۾ فڪر جو تقابل ۽ موازنو هيٺ ڏنل شعرن ۾ پيش ڪجي ٿو:

يوسف گم گشته باز آيد بکنعان غم مخور،
کلبه احزان شود روزي گلستان غم مخور.
(حافظ)

گم ٿيل يوسف وري اچي ويندو غم نه ڪر، غمن جي ڪوٺي هڪ ڏينهن باغ بنجي ويندي غم نه ڪر.

در خزان اي مرغ خوشخوان چمن هان غم مخور،
باز آيد آن بهار اندر گلستان غم مخور.
(خواجه محمد سعيد)

اي باغ سنا ٻول ٻوليندڙ پکي سَرءُ جي مُند ۾ غم نه کاءُ، باغ ۾ بهار جي موسم وري موٽي ايندي غم نه کاءُ.

اي دل ارسيل فنا بنياد هستي بر کند،
چون ترا نوحست کشتيبان ز طوفان غم مخور.
(حافظ)

اي دل! فنا جو سيلاب جيڪڏهن وجود جي بنياد کي اکيڙي ڇڏي، جڏهن ته تنهنجي(ٻيڙي جو) ناکئو نوح آهي ته پوءِ غم نه ڪر.

گشت سيل غم زهرسو موج زن ليکن چه سود؟
کشتيت را نوح کشتيبان ز طوفان غم مخور.
(سعيد)

غم جي ڇَر هر طرف کان موج ٿي هڻي پر ڪهڙو فائدو؟ تنهنجي ٻيڙي جو هلائيندڙ جڏهن نوح آهي ته طوفان کان غم نه کاءُ.

ديوانِ سعيد کي جڏهن غور سان پڙهجي ٿو ته ان جي قاري جو فيصلو ۽ فڪر ان جاءِ تي پهچي ٿو ته "ديوانِ سعيد" اگر" ديوانِ حافظ" کان اڳڀرو ناهي ته ان کان گهٽ به ناهي، انهي ڪري ته خواجه محمد سعيد قدس سره جن چيو آهي ته:

بچشمِ عبرت نظرِ سعيد گر بيني
رود ز ذوقِ تو، ديوانِ حافظ شيراز-(46)

"سعيد" جي نظم کي جيڪڏهن عبرت واري اک سان ڏسين تہ حافظ شيرازي جو ديوان تنهنجي شوق مان نڪري هليو وڃي.

" ديوانِ سعيد" جو سنڌي ترجمو الله تعاليٰ جي فضل و ڪرم سان هن حقير مڪمل ڪري ڇڏيو آهي. اگر اهڙو امُلهہ ڪتاب شايع ٿي سنڌ جي عوام تائين پهچي تہ جيڪر گهڻو فائدو حاصل ٿئي.

قولِ رندان نہ مجازست"سعيدا" ليڪن،
قدرِ ترصيع دُر و لعل نداند عامي.

حوالا

(1) صقال الضمائر اردو ص: 264 مطبوعہ جماعت لواري شريف ڇاپو پهريو 1424/ 2003ع.
(2) " " ص: 265
(3) " " ص: ايضاً
(4) " " ص: 266
(5) " " ص: 268
(6) " " ص: 270
(7) " " ص:ايضاً
(8) " " اردو ص: 271
(9) " " ص: 277
(10) ديوانِ سعيد فارسي قلمي ڪاتب عبدالغفور ولد عبدالرحمٰن ڪوڪر ص 87 ڪتابت جي تاريخ 1361هہ.
(11) صقال الضمائر ص: 278
(12) لواري جا لال حصو پهريو ص: 25-26 مؤلف محمد پناهہ محمد سليمان ڦرڙو ناشر مئنيجنگ ڪميٽي جماعت لواري شريف.
(13) صقال الضمائر اردو ص: 289- 290- 291
(14) " " ص: 292
(15) " " ص: 293- 295- 296
(16) " " ص: 297- 298
(17) ديوانِ سعيد فارسي ص: 27 ڇاپو پهريون 1965ع مطبع مشهور آفسٽ پريس ڪراچي.
(18) " " ص: 29
(19) " " ص: 38
(20) " " ص: 39
(21) " " ص: 54
(22) " " ص: 56
(23) " " ص: ايضاً
(24) " " ص: 60
(25) " " ص: 58
(26) " " ص: 24
(27) " " ص: 22
(28) " " ص: 21
(29) " " ص: 40
(30) " " ص: 68
(31) " " ص: 12-13
(32) " " ص: 17-18
(33) " " ص: 125
(34) " " ص: 126
(35) " " ص: 127
(36) " " ص: 128
(37) " " ص: 103-104-105
(38) ديوانِ حافظ، مترجم اردو ناشر: پروگريسو بڪس لاهور، ص 30.
(39) لواريءَ جا لال ٻاڳو پهريو ص:30 جماعت لواري شريف.
(40) ديوانِ سعيد ص:170-171 مشهور آفسٽ پريس ڪراچي.
(41) " " ص: 159-160
(42) " " ص: 166-167
(43) " " ص: 141-142-143
(44) " " ص: 81
(45) " " ص: 101
(46) " " ص: ايضاً

شيخ اياز جي افسانن ۾ سنڌي سماج جي عڪاسي

ڊاڪٽر نُور افروز خواجه

هاڪاري شاعر. شيخ اياز کي جديد سنڌي شاعريءَ ۾ هڪ اهم رُتبو حاصل آهي، بلڪ ائين چئجي تہ هن جديد دور ۾ نئون پيغام سنڌ جي ماڻهن تائين پهچايو. هن پنهنجي نثر توڙي شاعريءَ ۾ سنڌ کي، سنڌ جي ماڻهن کي، سنڌي ٻوليءَ کي، پيار ۽ پاٻوهہ، جوش ۽ ولولي سان پيش ڪيو آهي. هن سنڌ جي ماڻهن جي مسئلن جي نهايت ئي سهڻي ۽ خوبصورت طريقي سان عڪاسي ڪئي آهي. سنڌ جي ريتن رسمن، روايتن ۽ ثقافت کي سنڌي نثر توڙي نظم ذريعي پيش ڪيو آهي. سندس باري ۾ محترم غلام محمد گرامي بلڪل بجا فرمايو آهي تہ: ”سنڌي جديد ادب ۾ شيخ اياز کي جا ممتاز حيثيت حاصل آهي، تنهن کان انڪار ڪونہ آهي. هن شاعر جي عظيم فن ۾ تنوع جي لحاظ کان توڙي افاديت جي خيال کان بهار آفرين ڪلام جي فراواني آهي. سندس پيرايہ بيان ۾ سوز سان گڏ رنگيني آهي. ڪٿي ڪٿي سندس اسلوب بيان جي جدت ۽ شدت سندس فن ۽ ان جي اثر کي دوآتشو ڪريو ڇڏي“.(1)

سنڌ جو هيءُ عظيم ۽ يگانو شاعر ۽ نثرنويس ننڍي هوندي کان ئي گهڻو ذهين هوندو هو. هن کي علم ادب جو شوق ورثي ۾ مليو هو. سندس والد کي انگريزي، فارسي، سنڌي ۽ اردو ڪتابن سان دلي لڳاءُ هو، جيڪي سندس گهر ۾ موجود هوندا هئا. شيخ اياز ننڍي هوندي کان ئي انهن ٻولين جي ڪتابن ۽ رسالن جو مطالعو ڪندو رهندو هو. کيس شاگرديءَ جي زماني کان ئي شعر چوڻ ۽ افسانا لکڻ جو شوق پيدا ٿيو هو. شعر چوڻ جي شروعات گورنمينٽ ڪاليج شڪارپور ۾ شاگرديءَ واري دور کان ڪيائين. سندس ابتدائي شاعري رومانوي هئي. شڪارپور ڪاليج مان پڙهي جڏهن وڌيڪ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ ڪراچي آيو تہ هتي جي علمي ۽ ادبي ماحول مان گهڻو فائدو ورتائين. ٿوري ئي عرصي ۾ ايتري ترقي ڪيائين جو سنڌ جي نوجوانن جو پسنديده شاعر ۽ اديب بڻجي ويو. ان وقت سندس لکيل افسانا، نظم ۽ ٻيون تخليقون ڪيترن ئي ادبي رسالن ۾ شايع ٿينديون هيون ۽ سنڌ جا وڏا وڏا اديب ۽ شاعر سندس تخليقن کي ساراهيندا هئا.

شيخ صاحب انهن ڏينهن ۾ ترقي پسند ادب جي تحريڪ کان گهڻو متاثر هو. اِها تحريڪ 1936ع ۾ لکنؤ ۾ ترقي پسند اديبن جي پهرين ڪانفرنس سان شروع ٿي ۽ سڄي هندستان تي ڇانئجي وئي. ان جو تاريخي پس منظر اهو آهي تہ 1917ع ۾ روس ۾ سوشلسٽ انقلاب آيو جنهن سڄي دنيا کي لوڏي ڇڏيو. سنڌ ۾ بہ روُسي انقلاب بابت لٽريچر شايع ٿيندو هو. ان دور ۾ حيدر بخش جتوئيءَ جون لکيل ”هارين جون ڪهاڻيون“ ترقي پسند ادب جو صحيح معنيٰ ۾ شروعاتي ۽ اهم ڪتاب آهي. انهيءَ لٽريچر ئي سنڌ ۾ سوشلسٽ نظريي جو ٻج ڇٽيو هو.

شيخ اياز جيئن تہ شروع کان ترقي پسند خيالن جو هو انهيءَ ڪري سندس ڪهاڻيون ۽ شاعري بہ انهيءَ نظريي تحت ملن ٿيون. شيخ اياز انگريزن جي زوال پذير سلطنت شاهي جي دور جي پيداوار هو. انگريزن پنهنجي زوال جي آخري ڏينهن ۾ جيڪي فريب پنهنجي سامراجي سياست ذريعي ڪرڻ شروع ڪيا، تن جي ڪري سنڌ ۽ سنڌي عوام کي ناقابل تلافي نقصان برداشت ڪرڻو پيو. شيخ اياز ٻين اديبن

۽ شاعرن سان گڏ انهيءَ دور ۾ پنهنجي وطن، پنهنجيءَ قوم ۽ ٻوليءَ جي بچاءَ لاءِ پنهنجين لکڻين ذريعي سنڌي قوم جي رهبري ڪرڻ جو اهم ڪردار خوبيءَ سان ادا ڪيو.

1947ع ۾ ورهاڱي کان پوءِ هندن جي لڏي وڃڻ ڪري سنڌي ادبي دنيا ۾ جيڪا ماٺ لڳي ويئي، ان شيخ اياز جي نثر نويسيءَ ۽ شاعريءَ جي طفيل هڪ ڀيرو وري هلچل پيدا ڪري ڇڏي. اهڙيءَ طرح ان دور ۾ سنڌي ادب گهڻو وڌيو ۽ ويجهيو. ون يونٽ ، مارشل لا ۽ ان کان پوءِ واري دور ۾ شيخ اياز سنڌي عوام ۽ سنڌي اديبن جو ڀرپور طريقي سان ساٿ ڏنو. انهن سان گڏ تحريڪن ۾ شامل رهيو ۽ قومي خدمت ۾ اهم ڪردار ادا ڪيائين.

شيخ اياز کي سنڌ جي جاڳرتا جو گهڻو اونو هو. سندس سوچ هئي تہ سنڌ هميشہ آباد هجي ۽ سنڌ جا ماڻهو هميشہ سجاڳ رهن. هو سنڌ جي ماڻهن کي سندن حقن حاصل ڪرڻ لاءِ آگاهي ڏيندو رهندو هو. هو پاڻ چوي ٿو تہ: "منهنجيءَ نظر ۾ سنڌي هڪ جدا قوم آهي. اسان جي زندگي، سيپتا، رهڻي ڪهڻي، اٺ ويهہ، خوراڪ،پوشاڪ، ٻول چال، نالا، وهم ۽ وسوسا، امنگ ۽ اڌما، مشغوليون ۽ مصروفيتون سڀ ٻين پرڳڻن کان علحده آهن."(2)

شيخ اياز هڪ رهنما اديب هو. هو ڪوڪلي ترقي پسنديءَ جي مخالفت ڪري ٿو ۽ اڳوڻي اسلوب بيان سان بہ بغاوت ڪري ٿو. هو اڻل ارادو رکندڙ اديب هو. سندس سوچ، مشاهدا، خيال، احساس، امنگ ۽ اڌما الڳ هئا. هن جي راهہ ۽ رستو جدا هو، هو هڪ بي باڪ اديب ۽ شاعر هو. هو پاڻ لکي ٿو تہ: "منهنجي راهہ الڳ آهي. منهنجو سياسي ۽ سماجي تصور علحدو آهي. منهنجا خيال ۽ احساس، امنگ ۽ اڌما هر ڪنهن رڪاوٽ کي ٺڪرائيندا پنهنجو رستو تلاش ڪندا آهن ۽ جي اها نہ هلندي آهي تہ منهنجي بغاوت بہ رتيون زور ٿي ويندي آهي، پوءِ اها رڪاوٽ سماجي هجي يا سياسي طاقت، مذهب هجي يا رسمون، روايتون، ترقي پسند يا غير ترقي پسند". (3)

شيخ اياز

شيخ اياز جتي سنڌ جو هڪ وڏو شاعر هو، اُتي هو هڪ بهترين نثر نويس بہ هو. هن سنڌي شاعري توڙي سنڌي نثر ۾ تقريبن پنجاهہ کان متي ڪتاب لکيا آهن، جن ۾ هن ڪيترائي نوان نوان موضوع آندا آهن، هن نثر توڙي شاعريءَ ۾ سنڌ جي سماجي، ثقافتي، اقتصادي ۽ تاريخي حالتن جي عڪاسي ڪئي آهي ۽ گڏوگڏ پوري دنيا جي مسئلن ۽ حالتن کي پڻ پنهنجين لکڻين جو موضوع بڻايو آهي.

هن پنهنجين لکڻين (شاعري توڙي نثر) ۾ پنهنجي ڌرتيءَ جي اجتماعي مسئلن کي کنيو آهي. هن نہ صرف بيوروڪريٽ، ڪارخانيدارن، وڏيرن، جاگيردارن کي ظاهر ڪيو آهي، بلڪ انهن جي خلاف بہ لکيو آهي. انهن سان بغاوت بہ ڪئي آهي.

شيخ اياز سنڌ جي غريبن ۽ مذهبي، اجاره دارن، هارين نارين جي لڙڪن، سڏڪن، ڏکن ۽ تڪليفن کي محسوس ڪري ٿو ۽ انهن جو نہ صرف اظهار ڪري ٿو، بلڪ انهن جو حل بہ پيش ڪري ٿو. هو پنهنجيءَ قوم کي متحد ڪرڻ جي ڪوشش بہ ڪري ٿو ۽ انهن جي مصيبتن ۽ تڪليفن کي دور ڪرڻ ۾ سندن ساٿي ۽ مددگار بہ رهي ٿو. هو پنهنجي وطن جي ماڻهن کي خوشحال ۽ آباد ڏسڻ چاهي ٿو. انهن ۾ نئين سوچ ۽ امنگ پيدا ڪري ٿو. انهن کي دقيانوسي سوچ مان ڪڍي آزاد خيال بڻائڻ چاهي ٿو.

شيخ اياز سنڌي ٻوليءَ جو هڪ بهترين نثر نويس رهيو آهي. هن سنڌيءَ ۾ ڪيترائي افسانا، آتم ڪٿا ۽ مضمون، مقالا، ايڊيٽوريل، مقدما، پنهنجيون ساروڻيون، ڊائري، خاڪا، خط، منظوم ڊراما (آپيرا) پڻ لکيا آهن. سندس ڪيترائي ڪتابہ انٽرويو، تقريرون ۽ ويچار بہ شايع ٿيل آهن. سندس نثري ڪتابن ۾ "ڪٿي نہ ڀڄبو

ٿڪ مسافر“، ”ڪٿي به پيجبو ٿڪ مسافر“،”ڪٿي نه پيجبو ٿڪ مسافر“، ”سفيد وحشي“، ”پنهل ڪان پوءِ“،”جر ڏيئا جهمڪن“ ۽ ”ڪَتين ڪر موڙيا“ وغيره شايع ٿيل آهن.

شيخ اياز شروعاتي دور ۾ ڪهاڻيون به لکندو هو. سندس پهرين ڪهاڻي اوڻويهه ورهين جي عمر ۾ شايع ٿيل ملي ٿي، جا ”سهڻي سِيرَ ۾“ جي عنوان سان، ماهوار ”سنڌو“ رسالي ۾، سيپٽمبر 1942ع جي شماري ۾ شايع ٿيل آهي. سندس ٻي ڪهاڻي ”هڪ شمع جا ٻه پروانا“،”سنڌو“ رسالي ۾، ڊسمبر 1942ع جي پرچي ۾ ڇپي هئي. ساڳئي ئي رسالي ۾ جنوري 1947ع ۾ سندس ٽين ڪهاڻي ”ٻروچڪي رَتُ“ جي عنوان سان شايع ٿي.

هونئن ته سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪهاڻيون 1920ع کان لکجڻ شروع ٿيون هيون، پر انهيءَ شروعاتي دور ۾ معياري ڪهاڻيون گهٽ لکيون ويندڙيون هيون. البته ڪي اهڙا اعليٰ ڪهاڻيڪار جهڙوڪ: پريداس آڏواڻي، امر لعل هگوراڻي، مرزا نادر بيگ، عثمان علي انصاري، آسا نند مامتوراءِ، رام پنجواڻي، گوبند مالهي وغيره هئا جن جون ڪهاڻيون معياري هيون. انهن جون ڪهاڻيون سماجي، نفسياتي، معاشي ۽ آزاديءَ جي تحريڪ جي موضوعن تي لکيل هونديون هيون. انهن جون ڪهاڻيون فني توڙي فڪري لحاظ کان پختيون ڪهاڻيون هيون. انهن ۾ نواڻ به هئي ته جدت به. انهن ڪهاڻين ۾ سنڌ جي اجتماعي مسئلن جي نشاندهي ڪيل آهي.

شيخ اياز جڏهن بي اي جو امتحان پاس ڪرڻ کان پوءِ ڪراچيءَ ۾ رهڻ لڳو ته اُتان جي ادبي سرگرمين ۾ ڀرپور حصو وٺڻ لڳو. موهن پنجابيءَ سان گڏ قائم ڪيل سندس ”باغي منڊل“ پاران سندس ڪهاڻين جو مجموعو ”سفيد وحشي“، 1947ع ۾ شايع ڪيو ويو. اُن کان پوءِ سندس ترتيب ڏنل ڪتاب ”اسان جي سنڌ“ به 1947ع ۾ شايع ٿيو، جنهن ۾ ترقي پسند ليکڪن جون ڪهاڻيون شامل ڪيون ويون هيون. انهن ۾ موهن پنجابيءَ جي ”سائو سوٽ“، شيخ اياز جي ”پاڙيسري“، امرلعل پنجابيءَ جي ”هراس“، ڪيرت ٻاٻاڻيءَ جي ”دشمن ڪير“ وغيره شامل هيون. ”اسان جي سنڌ“ ڪتاب ۾ شامل ڪهاڻين بابت شيخ اياز لکي ٿو ته: ”هي ڪهاڻيون انهيءَ محبت ۽ اتفاق، حب الوطني ۽ بغاوت جو نتيجو آهن. اڄ اسين ترقي پسند ادب وسيلي هن سماج جي جهوني تصور ۽ رجعت پسند خيالات سان ٽڪر کائي رهيا آهيون جو سياست حل ڪرڻ ۾ ناڪامياب ٿي آهي، تنهن ڪري ساهتيہ سمجهائڻ لاءِ نڪتي آهي. اميد ته هيءَ ڪوشش وئرٿ نه ويندي ۽ زندگي ۽ نئون نظريو پيدا ڪندي“.(4)

هن ڪتاب جو مهاڳ به شيخ اياز ئي لکيو آهي. جنهن ۾ هن اهو واضح ڪيو آهي ته اسين سنڌي هڪ جدا قوم آهيون. اسان کي هڪ الڳ شخصيت آهي. اسان جو دارومدار سنڌ تي آهي. اسان جي ٻولي سنڌي صديون پراڻي آهي. اسان جي ثقافت قديم آهي.

انهن ئي ڏينهن ۾ شيخ اياز شڪارپور مان 1947ع ۾ ”اڳتي قدم“ نالي رسالو ڪڍيو، جنهن جي ذريعي هن ترقي پسند تحريڪ جو سگهارو تصور پيش ڪيو. شيخ اياز ”اڳتي قدم“ رسالي جا ٽي پرچا ڪڍيا. هن رسالي سنڌي ادب کي غلاميءَ جي زنجيرن مان ڪڍي اڳتي وڌڻ لاءِ پنهنجو مقصد، پنهنجي راهه ۽ پنهنجو ارادو ڏيکاريو، جنهن جي باعث انقلاب جو آواز بلند ٿيو. انهيءَ آواز علمي، ادبي ۽ سماجي، شعبن ۾ اهم ڦيرگهير آندي. هن تحريڪ ماڻهن ۾ سجاڳي آندي. ٻئي طرف ترقي پسند ادب ذريعي ماڻهن جي مسئلن، تڪليفن ۽ بي انصافين لاءِ مقابلو ۽ جدوجهد ڪئي وئي. ترقي پسند ادب حقيقت نگاريءَ تي ٻڌل هو، انهيءَ ڪري ان دور جا اديب ۽ شاعر سنڌي ادب ۾ حقيقت نگاريءَ تي زور ڏيندا رهيا.

”اڳتي قدم“ پهريون رسالو هو جنهن ترقي پسند ادب جي بنيادي نڪتي، تنقيد ۽ تنقيد جي جديد قدرن کي پنهنجن صفحن ۾ جاءِ ڏني. ان ۾ شاعري ۽ ڪهاڻيون شايع ٿينديون رهيون، جيڪي سنڌي ٻولي ۽ ادب جو بهترين سرمايو آهن. حالانڪ هيءُ رسالو ڪڍڻ وقت شيخ اياز جي عمر فقط 24 سال هئي. سندس مطالعو ۽ مشاهدو وسيع هو، سندس سوچ ۾ گهرائي هئي. طبيعت ۾ نواڻ ۽ جدت، سنجيدگي ۽ سياڻپ هئي، جنهن ڪيس سماج اندر انفرادي حيثيت جو مالڪ

ٻڌايو. سندس ڪهاڻيون ۽ ٻيون تخليقون سنڌي سماج تي تيزي سان اثرانداز ٿينديون ويون. هن پوئتي پيل سماج جي سوچ کي وسعت ڏني. هو ادبي محفلن ۾ به نئين سوچ جو مبلغ رهيو. هُو پنهنجي ڪهاڻين جي مجموعي ”سفيد وحشي“ جي مُهڙ ۾ لکي ٿو ته: ”مان نه پاڪستاني آهيان نه اکنڊ هندستاني، نه سماج جي سطحي رسم ۽ رواج جو پابند، نه انقلابي طبقي جي اجائي جوش سان شامل، نه ساهتيه جي جهوني يڪرنگ تصور جو قائل، نه ڊونگي ترقي پسندن جي جنسي اگهاڙپ جو مشتاق.....مان پنهنجي بيان، ٻولي ۽ محاوري تي ڪجهه لکڻ نٿو چاهيان، اها ڪمي ٻيا پوري ڪندا، پر انهن ۾ خامي آهي يا خوبي، پستي يا بلندي، اجائي نوائي يا سجائي سجاڳي، گهٽ ۾ گهٽ مون کي ايترو فخر آهي ته مون سنڌ اڳيان سنڌي ڪهاڻيون لکيون آهن“.(5)

سندس خيالن مان اهو ثابت ٿو ٿئي ته ادب ۾ سندس قلم ”جلت“ ڏانهن وڌيل هو. هو ان دور جو اهم ڪهاڻيڪار مڃيو وڃي ٿو. سندس ڪهاڻين ۾ نوان نوان موضوع پيش ڪيل آهن. جيئن ته هو پاڻ به سنڌي سماج جو هڪ فرد هو، ان ڪري پنهنجن افسانن ۾ سنڌ جي ريتن رسمن ۽ سنڌي ثقافت کي اجاگر ڪيو اٿس. هن جو مقصد هو ته اهڙين ڳالهين جو اظهار ڪري جيڪي ماڻهن جي روزانه زندگيءَ سان واسطو رکندڙ هجن. انهن مسئلن کي هو مختلف ڪردارن جي ذريعي نئين سوچ ۽ نون خيالن سان پيش ڪري ٿو. هن طبقاتي سماج، اقتصادي ڦرلٽ، فرقيواريت، جاگيرداري نظام، معاشري ۾ ناانصافيءَ سان ڀريل روايتن ۽ رواجن، طور طريقن، وڏيرڪي نظام جي ظلمن، هارين جي مظلوميت، طبقاتي سماج، ازدواجي زندگيءَ جي مسئلن، شهري زندگيءَ جي مصيبتن، پيار ۽ محبت ۾ ناڪاميءَ سبب پيدا ٿيل مسئلن ۽ پرماريت، بک ۽ بيروزگاري جي مسئلن کي پنهنجين ڪهاڻين ۾ پيش ڪيو آهي.

شيخ اياز پنهنجن افسانن ۾ ه. ن ۽ مسلمانن جي پاڻ ۾ نااتفاقيءَ سبب ، ڪ ٻئي جي خو . ڃا پياسي ه ۽ انگريزن خلاف بغاوت جهڙن موضوعن کي پڻ موضوع بڻايو آهي. هو انسانن سان انسانن هٿان ظلم ڪرڻ کي به نندي ٿو. هو چوي ٿو ته: ”هي قابيل، هو هابيل، ساڳئي ڪُکِ جا ٻئي رهواسي، هڪڙو ٻئي جي رَتُ جو پياسي ”ڪيئن ٿو ٿئي. هو سماجي تنگ نظريءَ کي بُرو ٿو محسوس ڪري. اهڙيءَ ريت هو غريب، مفلس ۽ مجبور ماڻهن جي بي وسيءَ ۽ بيڪسيءَ تي رحم ڪائي ٿو، هو پنهنجين ڪهاڻين ۾ نااُميدي، مايوسيءَ منزل جي تلاش ۾ حيران، پريشان، منزل نه ماڻڻ جي صورت ۾ هروقت سوچ ۽ فڪر ۾ مبتلا هجڻ ۽ انهن ۾ نااُميدي پيدا ٿيڻ وارن ۾ اميد جي روشني پيدا ڪرڻ، انهن ۾ همت ۽ جرئت ۽ بهادريءَ جو جذبو پيدا ڪندڙ نقطن کي پنهنجين ڪهاڻين ۾ موضوع طور پيش ڪري ٿو. هو ماڻهن کي انسانيت جو درس ڏئي ٿو. هو هڪ ٻئي سان پيار ۽ محبت سان رهڻ جو جذبو پيدا ڪري ٿو، هو هڪ ٻئي سان نفرت ڪرڻ کي روڪي ٿو، هو هر ڪنهن سان وفاداري ڪرڻ سيکاري ٿو، هو هر ڪنهن جو ڏک سک جو ساٿي هجڻ ۽ انهن ۾ ٻڌي، ايڪي ۽ اتحاد سان گڏجي سڏجي رهڻ جي تلقين به ڪري ٿو.

اُنهيءَ ڪان علاوه شيخ اياز پنهنجن افسانن ۾ عورت جي عزت، هن جي عظمت، هن جو حياءُ ۽ شرم، هن جي پيار ۽ محبت انهن جي سچائي ۽ وفاداري ۽ هن جي قربانيءَ جي نهايت ئي سُهڻي طريقي سان عڪاسي ڪئي آهي. هو عورت ذات جي عزت ڪرڻ، هن سان وفاداري ڪرڻ، هن جي بيوسي، مجبوري ۽ ڪمزوريءَ مان ناجائز فائدو وٺڻ، هن تي هر قسم جو ظلم ڪرڻ کان روڪي ٿو. عورت کي ڪمائيءَ جو ذريعو بڻائي، . س عزت جو وڪرو ڪرڻ، پنهنجي پيٽ جي بُک ڪ پورو ڪرڻ يا ان کي پنهنجن مفادن ۽ مطلبن خاطر ڪاري ڪري مارڻ، ننڍي عمر وارين ڇوڪرين کي پوڙهن سان پرڻائڻ، انهن جو سستي اگهه ۾ وڪرو ڪري انهن جي زندگي عذاب ڪرڻ وغيره کي نندي ٿو. ڊاڪٽر قاضي خادم پنهنجي مقالي ۾ شيخ اياز بابت '´. ٿو ته: ”شيخ اياز سنڌ جي جديد مختصر ڪهاڻيءَ جو هڪ اهم ڪردار بنجي اڀري ٿو. خاص

طرح ان صورت ۾ جو هن جون ڪهاڻيون اصلوڪيون آهن ته نج سنڌي ماحول جي عڪاسي به ڪن ٿيون. هن جي ڪهاڻين جا موضوع، ڪردار، ٻولي ۽ فڪر نج سنڌي آهي ۽ پنهنجي دور جي لاڙن ۽ نظرين کي پيش ڪندا نظر اچن ٿا. نه فقط ايترو، پر هو ماحول کي نئون رخ ڏيڻ ۽ اِصلاح ڪرڻ جو ڏس به ڏيندو نظر اچي ٿو. هڪ طرف هو انقلابي آهي، باغي آهي ته ٻئي طرف هو حساس انسان. هو انسان جي جسم ۾ نه پر هن جي روح ۾ نهاري ٿو. (6)

شيخ اياز جي ڪهاڻين تي نظر وجهڻ سان معلوم ٿئي ٿو ته هو هڪ آدرشي انسان آهي. هن جو مطالعو گهرو ۽ وسيع آهي. هو پاڻ لکي ٿو ته: ”جنگ کان پوءِ سنڌي جاڳرتا جو نظارو مون ”سفيد وحشي“ ۾ چٽيو آهي. عوام سياسي معاملن جي مونجهارن مان نه ڄاتي. هنن جي سمجهه سڌي سنئين آهي ته اسان جي پيٽ تي لت اچي رهي آهي ۽ لڄ لٽجي رهي آهي. ان سادي پر سخت بغاوتي احساس جي تصوير آهي سفيد وحشي.“ (7)

هو پاڻ هن ڪهاڻيءَ ۾ لکي ٿو ته: ”سفيد وحشي، اسان جي زندگيءَ، غيرت، محبت جا خوني، سفيد وحشي، سفيد وحشي، سفيد....سفيد....صديق جو مغز ڦري ويو. هن صدريءَ جي کيسي مان چاقو ڪڍي کوليو. در تي لت هڻي، اندر ڊوڪي آيو. هڪ، ٻيو، ٽيون، ٽئين ڌڪ سان سولجر ڌرتيءَ تي ڪري، آدم خور مڇيءَ جيان ڦٿڪڻ لڳو.“ (8)

اهڙيءَ ريت هن سنڌ جي وڏيرڪي نظام جي سچي ۽ حقيقي تصوير پيش ڪئي آهي ۽ سنڌي وڏيري جي ڪردار کي، اُن جي ڪَنَن ڪرتوتن جي نهايت ئي سهڻي عڪاسي ڪئي آهي. هُن وڏيري جي ظلمن سان گڏ غريب ۽ مسڪين هاريءَ کي پگهر جي پورهئي نه ملڻ ڪري بغاوت ڪرڻ جي سچي ۽ حقيقي تصوير پيش ڪئي آهي. مثال طور هن جي لکيل ڪهاڻي، ”چار ايڪڙ ٻني“، جنهن ۾ رمونءَ جي بغاوت پيش ڪيل آهي. رمونءَ وٽ صرف چار ايڪڙ ٻني آهي، جنهن تي سندس ۽ سڄي خاندان جي زندگيءَ جو دارومدار آهي. هُن اُن زمين لاءِ پنهنجو پگهر وهايو هو. سلن سان گڏ سندس آسون ۽ اميدون اُسري رهيون هيون. هن کي آسرو هو ته هاڻي فصل لهندو ته هو پنهنجي بيمار ڌيءَ جو علاج ڪرائيندو. ڇاڪاڻ ته هن وٽ ڌيءَ جي علاج لاءِ ٻيو ڪجهه به ڪو نه بچيو هو، پر انهيءَ فصل ۾ وڏيري جو حصو هو. هن چاهيو ٿي ته ڪهڙي به حالت ۾ هن زمين جي سڄي پيدائش کيس ملي، ڇاڪاڻ ته زمين هُن جي هئي، پوکي به هُن هئي، محنت ۽ پورهيو به سندس ئي هو، پر انهيءَ زمين تان جهيڙو ٿي پيو. هر ڪوئي چوي ته زمين منهنجي آهي، پر زمين چوي ته مان ڪنهن جي به نه آهيان، توهان سڀ منهنجا آهيو. گهڙي کان پوءِ توهان سڀني جا لاش، منهنجي آغوش ۾ دفنايا ويندا،“ ۽ پوءِ ٻن نوجوانن جا لاش، انهيءَ زمين ۾ ئي دفنايا ويا.“ (9)

سنڌ ۾ جهيڙا هميشه ٻنيءَ ۽ ونيءَ تان ٿيندا رهندا آهن. ڪڏهن پوک تان ته ڪڏهن فصل لٽڻ وقت، ڪڏهن پاڻيءَ جي واري تان ته ڪڏهن لاباري لهڻ وقت ته ڪڏهن وري پوک جي ورهاست تان ڪيترائي جهيڙا جهٽا ۽ خون ڪيا ويندا آهن. ڪيترا معصوم، بي گناهه، بي ڏوهي، لاچار، ابوجهه مسڪين ۽ مجبور ڪُٺا ويندا آهن. انسان هڪ ٻئي جي خون وهائڻ ۾ ويرم ئي ڪو نه ڪندا آهن. شيخ اياز هن افساني ۾ جتي زميندارن ۽ وڏيرن جي ڪردارڪشي ڪئي آهي ته وري غريب ۽ مفلس، بيوس ۽ لاچار هاريءَ جي مجبوري پڻ بيان ڪئي آهي. هو لکي ٿو ته: ”شايد اسان جي زندگيءَ کان پئسو وڌيڪ آهي. شايد طبيب چٽڻ لاءِ نه پر ڪمائڻ لاءِ آهن. شايد دوا شفا لاءِ نه پر بها لاءِ آهي، پيسي نه هئڻ ڪري موت سندس جهوليءَ مان نياڻي کسي رهيو هو.“ (10)

شيخ اياز پنهنجي هن افساني ۾ سنڌي قوم جي معاشي حالت تو بيان ڪري، انهن جي غريبيءَ ۽ مسڪينيءَ جي عڪاسي ٿو پيش ڪري هن سوسائٽي ۾ غريب غريب تر ۽ امير اميرتر ٿيندو ٿو وڃي، ڇاڪاڻ ته وڏيرا، ڪارخانيدار ۽ جاگيردار هميشه غريب طبقي کي پنهنجي ڏاڍ، ظلم ۽ نا انصافي جو شڪار بڻائي سندن مجبورين مان فائدو حاصل ڪندا رهن ٿا. هو لکي ٿو ته:

"هن دنيا ۾ پئسي جو چڪر آهي. پئسو انهن وٽ آهي جي پيٽ ڪٽي، ڍُول ويهاڻن تي ٽيڪ ڏيئي ويهن ٿا، ۽ جن جي رونبو ڪري ڇيله ڇپي ٿي وئي آهي، تن جي لاءِ پئسو نہ آهي، تن جي لاءِ محنت ۽ مشقت آهي."(11)

سندس اهڙي ساڳئي موضوع تي هڪ ٻيو افسانو "مسافر مڪراني" پڻ لکيل آهي، جنهن ۾ غريب ۽ پورهيت طبقي جي ڪهاڻي پيش ڪيل آهي، جيڪي مزدوري ڪن ٿا ۽ سندس پار انگ اگهاڙا، پيٽ بکيا، ڏک سک جي احساس کان بي فڪر، ميرا، گدلا، رستي تي پيرين اگهاڙا رلندا پنندا نظر اچن ٿا. انهن کي نہ تعليم حاصل ڪرڻ جو فڪر، نہ سٺي تربيت جو احساس، نہ ڪاڏي خوراڪ ۽ دوا درمل لاءِ ڪو اونو آهي. هنن کي تہ پنهنجي گهر ۾ چلهہ تي خالي ٽئو رکيل ۽ ماءُ پيءُ جي سچائيءَ ۽ ايمانداريءَ سان ڪيل محنت جو معمولي اجُر ۽ ڪارخانيدار ۽ سيٺ جو پريل وڏو پيٽ بغاوت لاءِ آماده ٿو ڪري. انهيءَ بغاوت جي نتيجي ۾ هو ڪڏهن ڏاڙيل ٿا بڻجن تہ ڪڏهن سمگلر، ڪڏهن شرابي، جواري، چور، هيروئني يا آفيمي يا خوني يا ٻيو ڪجهہ.

رئو وڏو امان جو
ڍُرو وڏو ابا جو،
ٽئو وڏو امان جو،
چرو وڏو ابا جو
پيٽ وڏو سيٺ جو،
پيٽ وڏو سيٺ جو. (12)

هن جي نظر ۾ حق حاصل ڪرڻ جو طريقو باغي ٿيڻ هي يا بغاوت ڪرڻ آهي. "هيءَ ساري دنيا هڪ گُدام آهي، جنهن تي ڪپهہ جون پوٽيون پڪڙيل آهن. بس هڪڙي چڻنگ هڪڙي تيليءَ جي ضرورت آهي ۽ پوءِ ڄڀيون ڄَرڪنديون نظر اينديون. دنيا جرڪندي نظر ايندي، انسانيت مُرڪندي نظر ايندي. هڪڙي چڻنگ فقط هڪڙي تيلي، اِي اَنگ- اگهاڙو اٿوَ! هي دنيا، هي ڪٽڪ جو گُدام توهان جو آهي. ان تي صرف اُن جو حق آهي، جو پيجي ٿو، جو پوکي ٿو، جو پورهيو ڪري ٿو."(13)

شيخ اياز ڪيترائي افسانا سنڌ جي سماجي مسئلن تي پڻ لکيا آهن. مثال طور ڪارو ڪاري جي مسئلي تي هن "رولو"افسانو لکيو آهي. هو چاهي ٿو تہ سنڌي قوم جا ماڻهو آزاد خيال ۽ زنده دل ٿين. هو پنهنجين نياڻين کي بہ اهي حق ڏين، جيڪي پٽن کي ڏين ٿا. هو ڇوڪرين کي اها آزادي ڏين تہ هو پنهنجي مرضيءَ سان پيار جي شادي ڪري سگهن. هو ايترا وسيع نظر يا وسيع سوچ وارا ڇو نٿا ٿين. هو پيار ۽ محبت جي جذبي کي ڇو نٿا سمجهي سگهن. هو ڇوڪرين جي پيار ڪرڻ واري جذبي کي پنهنجي عزت ۽ انا جو مسئلو سمجهن ٿا. هو نياڻين جي قسمت جا فيصلا خود ڪن ٿا. انهن جي ڇوڪرين کي اهو حق حاصل ئي ڪونهي ۽ جيڪڏهن ڪا ڇوڪري احتجاج ڪري پنهنجي مرضيءَ سان شادي ڪري ٿي تہ ان کي ڪاري ڪري ماريو ٿو وڃي. انهيءَ جو بي گناهہ خون ڪيو ٿو وڃي. انهيءَ ڪري هر ڇوڪري سنڌن اڳيان سڄي عمر سِر جهڪائي ٿي. پوءِ چاهين تہ هو ننڍي نيٽيءَ کي پوڙهي سان پرڻائين يا قرآن تي حق بخشائين يا ناڪيلي نڪ ۾ وجهن. سندس لکيل هيءَ ڪهاڻي سنڌي سماج جي سچي ۽ حقيقي تصوير پيش ڪري ٿي.

ائين ئي سندس ڪهاڻي نظيران ۾ بہ هڪ سماجي مسئلو پيش ڪيل آهي، جنهن ۾ هڪ يتيم ڇوڪري، جنهن جا ماءُ پيءُ ڪونهن، ڪيس وڏي عمر واري شرابي سوٽ سان پرڻائين ٿا. اسان وٽ سنڌ ۾ اجا بہ رواج آهي، پنهنجن ۾ ئي سڱ ڪندا آهن ۽ پوءِ نظيران وانگر سندس مڙس جو سڄو وقت مار موچڙو پيو وسندو ۽ بکون پيون ڪاٽينديون. شاديءَ کان پوءِ ٻن سالن تائين سور ۽ تڪليفون برداشت ڪندي ڪندي مري وينديون آهن.

شيخ اياز هن افساني ۾ اسان جي سوسائٽي ۾ عورت تي ٿيندڙ ظلمن کي ننديو ٿو، جيئن اسان جي سماج يا ماحول ۾ اها سوچ آهي تہ عورت تي هميشہ مارڪٽ ۽ سختيءَ وارو رويو اختيار ڪرڻ گهرجي تہ جيئن اها انهن جي خلاف آواز نہ اٿاري سگهي.

سندس ڪهاڻي "نوران" ۾ بہ اهو ئي مسئلو بيان ڪيل آهي تہ نوران جي پندرهن سالن جي عمر ۾

پنجهٺ سالن جي پوڙهي سان شادي ڪرائي ٿي وڃي. سندس مڙس تمام گهڻو شڪي، بدمزاج، چيڙاڪ، وحشي، ڪَچ فهم هو ۽ نوران تي هر وقت ظلم ڪندو رهندو هو. هو وڏي عمر جي ڪري جلدي مري ويو ۽ نوران لاءِ زندگيءَ ۾ بيا بہ عذاب وڌندا رهيا ۽ هوءَ زندگيءَ ۾ سخت محنت ۽ پورهيو ڪري ۽ تڪليفون برداشت ڪري ڪري بدمزاج ٿيو پوي. هن کي مردن کان نفرت ٿيو وڃي.

شيخ اياز جي ڪهاڻين جو جائزو وٺڻ سان معلوم ٿو ٿئي تہ هن پنهنجين ڪهاڻين کي ادب جي رائج وصفن مطابق ئي لکيو آهي، انهيءَ ڪري هو پنهنجين ڪهاڻين ”ڪارو رنگ“، ”رولو“، ”ڪلٺي“ ۽ ”نظيران“ وغيره ۾ داد حاصل ڪري چڪو آهي. سندس ڪهاڻي ”ڪارو رنگ“-هڪ عام ڪهاڻي محسوس ٿئي ٿي. ’ڪارو رنگ‘ کي اسان جي سنڌي ماحول ۾ سنو نٿو سمجهيو وڃي، بلڪ هر ڪوئي ڪاري رنگ واري چوڪريءَ کان نفرت ڪري ٿو. ڪاري، ڪاري چئي هن کي ڏڪاري چڙَي ٿو، پر اياز ان ڪاري رنگ جي مخصوص سونهن کي محسوس ڪري ٿو. هو لکي ٿو تہ: ”هوءَ رنگ جي ڪاري هئي جڻ ٿئي جي پٽ ڏنڻ. جڏهن وهنجي سهنجي منهن کي ڪريم لائي نڪرندي هئي ۽ اُس ۾ رجي ويندي هئي، تڏهن هن جو منهن ڀهڪندو ٽڙي پوندو هو“. (14)

ڪاري رنگ کي ڪير بہ پسند نٿو ڪري، خوبصورت ۽ سهڻي رنگ کي هرڪو پسند ڪري ٿو. سهڻن جي پوڄا هرڪو ڪري ٿو، پر سونهن فقط رنگ ۽ نقش تہ نہ آهي، پر سونهن اها آهي، جيڪا اندر جا جنبا جاڳائي. اياز وٽ سونهن سچ جو نالو آهي ۽ جڏهن ڪاريءَ وٽان سچ هليو ٿو وڃي تہ هوءَ اڇي ٿيو پوي، يعني هن کي ڪوڙهہ جي بيماري وڪوڙي ٿي وڃي.

شيخ اياز جون بيون بہ ڪيتريون اهڙيون ڪهاڻيون آهن، جيڪي سنڌ جي سماجي ماحول ۽ معاشي حالتن ۽ ريتن رسمن ۽ رواجن جي عڪاسي پيش ڪن ٿيون. شيخ صاحب ڪهاڻيون شروعاتي دور ۾ لکيون ۽ گهڻ لکيون پر سندس هر ڪهاڻي شاهڪار ڪهاڻي آهي.

سندس ڪهاڻين جي اها خاص خوبي آهي تہ سڀئي ڪهاڻيون هڪ ٻئي کان مختلف آهن، هڪ جهڙيون نہ آهن. هو هڪ رومانوي اديب ٿي اڀريو آهي. هو هڪ اهڙو ڪهاڻيڪار آهي، جيڪو پنهنجي ذات کي مختلف واسطن سان ڄاڻڻ چاهي ٿو. وطن، قوميت، ذاتي احساس ۽ فڪر سندس خاص مُحرڪ آهن. ڪيس جديد ڪهاڻيءَ جو باني چئي سگهجي ٿو. سندس لکيل ڪهاڻيون اصلوڪيون ۽ سچيون آهن، جن ۾ هن پنهنجي دور جي حقيقي عڪاسي ڪئي آهي. هن پنهنجي فڪر، مشاهدي ۽ ايجاد ذريعي انساني ذهن کي وسعت ۽ عظمت ڏني آهي. هو انهن عظيم هستين ۾ شمار ٿئي ٿو، جن جاگيرداري قدرن ۽ مُدي خارج روايتن جي قدرن خلاف آواز بلند ڪيو ۽ انقلاب جي ترغيب ڏني. مطلب تہ هو هڪ آفاقي اديب ۽ شاعر هو.

حوالو:

1. گرامي، غلام محمد: شيخ اياز نمبر، مهراڻ، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو 1998ع، ص 138.
2. هڪڙو، انور فگار، ڊاڪٽر: جنم جنم جي جيت اياز، گنج بخش پبليڪيشن حيدرآباد، 1999ع
3. هڪڙو، انور فگار، ڊاڪٽر: جنم جنم جي جيت اياز، گنج بخش پبليڪيشن حيدرآباد، 1999ع
4. شيخ اياز، حوالو، جي تند برابر توريان، سنڌي ادبي اڪيڊمي، 1988ع، ص، 96 ڪراچي
5. ايضا، سفيد وحشي، باغي مندل، فريئر روڊ ڪراچي 1947ع،ص. 121
6. حوالو نمبر4، ص. 55
7. ايضاً، ص. 142
8. ايضاً ص. 120
9. ايضاً ص. 118
10. ايضاً ص. 158
11. ايضاً ص. 74
12. ايضاً ص. 74
13. ايضاً ص . 74
14. ايضاً ص . 74

سائين محمد عثمان ڏيپلائي، جي ڪتابن جي پڌرائي

محمد علي ڏيپلائي، صوبائي سينئر وزير تعليم پير مظهرالحق، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ،
رسول بخش پليجو، مظهرالحق صديقي ۽ حميد سنڌي

جناب پير مظهرالحق، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، مظهرالحق صديقي، رسول بخش پليجو، حميد سنڌي،
ڊاڪٽر حبيب الله صديقي ۽ محمد علي ڏيپلائي خطاب ڪري رهيا آهن

سامعين

[ڄام شورو: 21- نويمبر 2008ع]

کهاڻيون

جيئن سنڌي شاعري پڙهي اُن شاعريءَ سان ۽ شاعر سان عشق ٿي ويندو آهي، تيئن جمال ابڙي جون ڪهاڻيون مون کي سنڌي شاعري ئي لڳيون هيون. جمال جون ڪهاڻيون ”صحيح معنيٰ ۾ مختصر ڪهاڻيون“ هيون. اهي ڪهاڻيون مختصر تُز ۽ perfect ڪهاڻيون هيون، جيڪي پنهنجي جادوءَ ۾ جڪڙي رکنديون هيون. انهن ڪهاڻين ۾ مختصر ۽ تز جملا ڪهاڻيءَ ۾ سون تي سهاڳي جو ڪم ڪندا آهن. جمال جي جُملن جي crispness ئي هن جي ڪهاڻيءَ جو سڀ کان اعليٰ گڻ هو. جمال جي ڪهاڻين جا توريل تڪيل ۽ پرفيڪٽ جملا پڙهڻ کان پوءِ، مان جڏهن به ڪنهن ماڻهوءَ کي ”لفاظي“ ڪندي ڏسندي/ ٻڌندي هئس، تڏهن جمال ابڙي جا لفظ لاٽ ٻڻجي اُڀرندا هئا. جمال ابڙي اها ٻولي محض ڪتابن مان ڪا نه سکي هئي. هن اِها ٻولي زندگيءَ کان سکي هئي. هن کي اِها ٻولي هن جي وسيع مشاهدي ڏني هئي. زندگيءَ جو اهو وسيع مشاهدو هن جي ڪهاڻين ۾ پنهنجي پوري اُگراڻ، ٻُجهاڻ ۽ ڪوڙاڻ سوڌو ڪَر کڻي بيٺو هو. جمال ابڙي جي ڪهاڻي ”پيراڻي“ مون جڏهن جڏهن به پڙهي هوندي، منهنجا پنجر پَجي پيا هوندا. جمال ابڙي جي ٻنهه نٽيڙن مختصر جملن جي طاقت جو اندازو لڳائڻ لاءِ ”پيراڻيءَ“ جو صرف هڪڙو ئي جملو ڪافي آهي، جيڪو جمال پيراڻيءَ جي ماءَ واتان چوارائي ٿو: ”اڙي منهنجو پيراڻي نٽيڙوا!“
ان هڪڙي جملي ۾ هڪ ماءُ جي دل جو سمورو درد اوتجي آيو آهي ۽ هر پيري اهو جملو پڙهندي منهنجا لڱ ڪانڊارجي ويندا آهن. جمال جا اهڙا جملا هن جي ڪهاڻين ۾ ٿيم ٽيونز (theme tunes) جي حيثيت رکندا آهن. ان ريت ”پشو پاشا“ جون گهڻي ڀاڱي ڪهاڻيون پنهنجي دؤر جون بيحد اهم ڪهاڻيون آهن. انهن ۾ ”شاهه جو ڦَر“، ”بدتميز“، ”مان مڙد“ شامل آهن.

— ڊاڪٽر سحر امداد حسيني
(”شعور، شاعر، شاعري“، ص 106/105
سنڌي ادبي بورڊ، 2008ع)

همسفر

غلام رباني آگرو

هن ڳالهه کي ڪافي عرصو گذري ويو آهي.

هڪ دفعي اسلام آباد مان ڏينهن ٻن جي سرڪاري ڪم سان لاهور آيس. اُتان وري ساڳئي ڪم سان حيدرآباد اچڻو هئم. پر، لاهور ۾ ڪا وڏي ڪرڪيٽ ميچ يا هاڪي ميچ ٿيڻ واري هئي، انڪري پنهنجي ماتحت عملدار کي اڳواٽ چئي ڇڏيو هئم، ته ”پرل ڪانٽينينٽل هوٽل“ ۾ ڪمرو رزرو (RESERVE) ڪرائي ڇڏجان. ڪيس ميچ جي ڪري، مڙني مکيه هوٽلن ۾ ڪٿي به ڪمرو ڪونه مليو، سو، هوائي جهاز لاهور ايئرپورٽ تي لٿو، ته پهريون ئي اطلاع اهو ڏنائين ۽ ٻڌايائين ته لاهور جي ڊفينس سوسائٽيءَ ۾ پنهنجي ڪنهن دوست جي بنگلي ۾ منهنجي ٽڪڻ جو بندوبست ڪيو اٿس. چيائين ته منهنجو دوست ڪشاده دل ميزبان آهي ۽ خدا جي فضل سان سُکيو ستابو شخص آهي. ايوب خان جي حڪومت ۾ جڏهن سؤ رپين وارا نوٽ مَٽائڻ لاءِ حڪم جاري ٿيو هو، ته اُن وقت سندس دولت اُٺويهه ارب رپيا هئي.

ڪار ايئرپورٽ مان نڪري سُڌت ميزبان جي بنگلي تي پهچي وئي. منجهس اُٺونجاهه بيڊروم هئا ۽ سڀ اعلى درجي جي نفيس فرنيچر سان سينگاريل هئا. ميزبان واقعي خُوش خلق شخص هو. چيائين ته، ”اوهان کي جيڪو به بيڊروم پسند اچي، ان ۾ رهو. مان هڪڙي ڪمري ۾ پنهنجيءَ گهرواريءَ سان گڏ رهندو آهيان. ٻئي ڪمري ۾ وري لئبرري اٿم. جو لکڻ پڙهڻ جو شوق اٿم. باقي سڀ ڪمرا دوستن احبابن لاءِ خالي پيا آهن. اوهان جهڙي علم- دوست جي ميزباني ته مون لاءِ وڏي شان ۽ شرف جي ڳالهه آهي. اوهان کي اهو به گوش گذار ڪريان ته مون پنهنجي دولت سنڌ مان ڪمائي آهي.“

مون چيو ته، ”اهو وري ڪيئن؟“

چيائين ته ”جهڏي گدام ڪان وٺي ٽنڊي آدم تائين، ڪپهه ڇاٽڻ جا اٺيهه ڪارخانا هئم، جي پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ وڪڻي ڇڏيم. لاهور ۾ اچي هڪ وڏو ڪارخانو ۽ بئنڪ کوليم. ٻي دولت انهن مان ڪمايم.“

مون چيو ته، ”اوهان جو اولاد؟“

چيائين ته، ”ٻه پٽ اٿم. هڪڙو آمريڪا ۾ رهندو آهي ۽ ٻيو انگلينڊ ۾. پر، ٻن ٽن سالن کان پوءِ هفتي ڪن لاءِ اسان سان ملاقات لاءِ ايندا آهن. هڪ نياڻي به اٿم. اها البت سال ۾ ٻه دفعا ايندي آهي. ڪراچيءَ ۾ پرڻيل آهي، اُتي ئي رهندي آهي.“

مان جنهن ڪمري ۾ ٽڪيس، سو صحيح معنى ۾ آرام وارو هو. پاسي ۾ ڊائننگ هال هو. ميزبان ۽ مان ٽئي ويلا منجهس گڏجي ماني کائيندا هئاسون. ميزبان ٻڌايو ته پاڻ اصل ۾ چنيوٽي آهي، ابتدائي تعليم اُتي ئي ورتي هئائين. چيائين ته ننڍي هوندي اسڪول پڙهڻ ويندا هئاسين ته امان خرچيءَ لاءِ چار پئسا ڏيندي هئي. چوندي هئي ته چارئي پئسا تنهنجا آهن، پر کپائڻ لاءِ ڪونهن. توکي اُنهن ۾ هڪ پئسو جوڙڻو آهي.

مون چيو ته ”پوءِ اوهان ڇا ڪندا هئا؟“

چيائين تہ "چئني پئسن مان پينسلون ۽ ربڙ وٺي اسڪول ويندو هئس. جيڪي شاگرد رڳو ڪتاب کڻي ايندا هئا، سي مون کان ئي پينسل ۽ ربڙ وٺندا هئا. ائين مان آسانيءَ سان چئن پئسن مان پنج ـ پئسا جوڙي وٺندو هئس." چيائين تہ "اسان چنيوٽي واپار ۾ جو ڪامياب آهيون، سو انڪري جو اسان کي ننڍپڻ ۾ ئي ڪفايت جي ٽريننگ مليل آهي."

مون کي لاهور جي ڪم ڪار لاهڻ ۾ دير ڪانہ لڳي، سو، ٻئي ڏينهن ئي حيدرآباد جي سفر جي سنبت ڪيم. منهنجو ماتحت عملدار صبح سان مليو، تہ سندس منهن لٿل هو. چيائين تہ مون اوهان جي چوڻ موجب، هڪ هفتو اڳ، P.I.A جي هوائي جهاز ۾ ٽڪيٽ بُڪ ڪرائي ڇڏي هئي، پر رڳا ڏم دلاسا پئي ڏنائون، چو تہ مئچ جي ڪري لاهور ڏي اچ- وڃ ۾ ڏاڍي رش آهي. اڄ سُڪو جواب ڏنائون، سو اوهان جي اجازت کان سواءِ لاهور کان ڪراچيءَ ويندڙ ريل گاڏيءَ ۾ رزرويشن (RESERVATION) ڪرائي آيو آهيان. چئن بَرٿن واري ڪوپي آهي. خوشقسمتي سان هينيون برٿ مليو آهي. ٻيو فائدو اهو آهي تہ گاڏي حيدرآباد تي بيهندي آهي. هونئن، اوهان کي جهاز ۾ ڪراچيءَ وڃي وري روڊ رستي حيدرآباد موٽڻو پوي ها. البت، ايئرڪنڊيشنڊ ڪلاس جي ڪري ڪرايو جهاز جيترو ئي وڃي بيهندو. پر، اهو تہ اوهان کي آفيس مان ملندو."

مون کيس چيو تہ: "اوهان ٺيڪ ڪيو آهي. مون کي بہ ريلوائي سفر ڪندي ڪيئي سال ٿي ويا آهن."

گاڏي ستين وڳي سانجهيءَ جو ڪراچيءَ وڃڻي هئي، پر اسان اڌ ڪلاڪ اڳ ۾ اسٽيشن تي پهتاسين، جيڪا تمام وڏي آهي. پڇا تي پتو پيو تہ اسان جي گاڏي ٽئين نمبر پليٽ فارم تي بيٺي آهي. مسافر اڳيئي منجهس سوار ٿي رهيا آهن، رڳو انجڻ جو انتظار آهي. ڪجهہ دير کان پوءِ اها بہ لڳي ويندي.

ٽئين نمبر پليٽ فارم تي ايئرڪنڊيشنڊ ڪوچ ۾ پنهنجي ڪوپي ۾ گهڙياسين تہ تمام صاف سٿرو هو. منجهس چار برٿ هئا. گرمي جي مُند هئي، پر ايئرڪنڊيشنڊ هئڻ ڪري منجهس آرام هو. پنهنجي برٿ تي ويناسين تہ شيشي جي دريءَ مان پليٽ فارم تي مسافرن کي ڊڪندي ڊوڙندي ڏٺوسون. هونئن، ڪوپي ۾ اندر سندن گوڙ شور اصل ٻُڌڻ ۾ ڪونہ ٿي آيو.

"بس، هاڻي اوهان جا همسفر سو چڱا هجن. باقي ڪوپي تہ بلڪل ٺيڪ آهي"، منهنجي عملدار اطمينان جو اظهار ڪيو.

مون چيو تہ "اصل ڳالهہ اها ئي آهي." ڪيس ٻڌايم تہ "ريل رستي ڪراچيءَ ۽ حيدرآباد مان لاهور جا ڪيئي سفر ڪيا اٿم. پر هڪڙو سفر ورهين کان پوءِ بہ وساري ڪونہ سگهيو آهيان. جو همسفر ڏاڍا سٺا ماڻهو هئا. هڪڙي شخص کي کير جهڙا اڇا ڪپڙا پاتل هئا. ڪلاڪ ڪن تہ گاڏيءَ هلندي بہ ويٺي نمازون پئي پڙهيائين. ٻيو هڪ نوجوان هو. ڏاڍو مٺو ماڻهو هو. چيائين تہ راولپنڊيءَ ويو هئس، جو فوج لاءِ عملدارن جي چونڊ ٿيڻ واري هئي، هونئن اصل ۾ حيدرآباد جو رهاڪو آهيان. بہ ٻيا همسفر بہ نهايت مهذب شخص هئا. مون ماني ساڻ ڪانہ کنئي هئي، سو بيرر کي سڏ ڪيم. پر، مون کي منع ڪيائون. هنن پنهنجي پنهنجي ساڻ آندل ماني کولي. سيني گڏجي کاڌي. ڏاڍو لطف آيو. مانيءَ کان پوءِ ڪچهري شروع ٿي تہ رات جا ٻارهن وڃي ويا. دنيا جهان جون ڳالهيون ڪيونسون. اهو سفر اڃا ياد اٿم."

"خدا ڪري، جو اڄ بہ اوهان کي اهڙا همسفر نصيب ٿين،" منهنجي عملدار کلي چيو.

ايتري ۾، ٽيهارو ورهين جي عمر جو هڪ شخص، جنهن کي ننڍڙي فئشني ڏاڙهي رکيل هئي، ڪوپي ۾ داخل ٿيو. بلو رنگ جي جينس ۽ لڪيرن واري شرٽ پاتل هئس. سندس پٺيان پنجويهن ڇويهن ورهين جي عورت هئي، جنهن

ڪي سال سوا جو ننڍڙو ٻارُ هنج ۾ هو. هلڪي آسماني رنگ جي ريشمي سلوار قميص پاتل هئس. پر، قميص جو ڳلو ڪجھ وڌيڪ کُليل هئس، سو سندس ڳچيءَ ۾ سوني زنجير پري کان پئي چمڪي! نهندڙ قدَ، متوازن پريل بَدن، مليح رنگَ (جيڪو گوري رنگ کان وڌيڪ پيارو هوندو آهي)، سهڻي منهن مهانڊي جي ڪري ڏاڍي پُرڪشش هئي، جڻ تہ مقناطيس هئي.

منهنجن همسفرن ڪي گهڻو سامان ساڻ ڪونہ هو. هڪ وڏو سوٽ ڪيس هئن ۽ عورت کي وڏو فئشني پرس هٿ ۾ هو. سامان رکي پنهنجي برٿ تي ويٺا تہ انجڻ بہ سيٽيون وڄائيندي اچي گاڏيءَ سان لڳي. منهنجو عملدار مون کان موڪلائي هيٺ لٿو.

"خدا ڪري، جو ڪو ڇوٿون مسافر نہ اچي،" خاتونءَ پنهنجي مرد ۽ مون ڏانهن نهاري مسڪرائيندي چيو.

ائين ئي ٿيو. ٻيو ڪوبہ مسافر ڪونہ آيو، سو گاڏي اڳتي چُري، تہ مرد اُٿي هڪدم ڪوپي جي دَرَ کي ڪُنڍي هنئي. خاتونءَ ٻار کي پنهنجي مرد جي ويجهو برٿ تي ڪمبل وڇائي سمهاريو ۽ پاڻ اُٿي اچي مون واري برٿ تي ويٺي. وهڻ سان انگريزيءَ ۾ پڇيائين تہ، "اوهان ڇا ڪندا آهيو؟"

مون چيو تہ "مرڪزي حڪومت ۾ ملازم آهيان. هونئن، ڪتابن لکڻ پڙهڻ جو شوق اٿم."

تڏهن وري پڇيائين تہ، "ڪنهن ڪاليج يا يونيورسٽيءَ ۾ پروفيسر آهيو؟"

"جي نہ! ڪنهن ادبي اداري جو سربراهہ آهيان"

مون ڪانئس پڇيو، "۽ اوهان؟"

هن جواب لاءِ پنهنجي مرد ڏي نهاريو، جنهن چيو تہ "منهنجي گهرواريءَ ڊبل ايم. اي ڪئي آهي. هڪڙي هسٽريءَ ۾ تہ ٻي وري انگريزي ادب ۾ ڪئي اٿس. پر ڪا بہ ملازمت ڪرڻ نٿي گهري. مان سُڪل مڇين جو ڪاروبار ڪندو آهيان. ڪنٽينر ڀرائي، آمريڪا ۽ يورپي ملڪن ۾ موڪليندو آهيان."

"سُڪل مڇي ولايت وڃي ٿي ڇا؟"

"جام!" مرد جواب ڏنو. "منهنجو ٻيو پارٽنر بہ آهي. اسان ٻن ڄڻن جو ڪاروبار ئي ڪروڙن ۾ آهي. ٻيا بہ ڪيئي واپاري آهن. مڇي تہ ڇا، پڪل اوڦراٽا بہ ٻاهر وڃن ٿا. گذريل سال مون ڏهن لکن جا اوڦراٽا لندن موڪليا هئا."

"خراب تہ ڪونہ ٿا ٿين؟"

"نہ. اسان فريز ڪرائي موڪليندا آهيون. لندن جا وڏا واپاري وري ننڍن واپارين کي وڪڻندا آهن. اُهي هوٽلن وارن کي وڪڻندا آهن، جيڪي بجليءَ جي اوونَ ۾ گرم ڪري گراهڪن کي ڪاڏي سان گڏ پيش ڪندا آهن. پر، هاڻي منهنجو شوق رڳو سُڪل مڇي ايڪسپورٽ ڪرڻ تي آهي، اُن مان آمدني وڌيڪ آهي."

"سامونڊي يا ڍنڍن جي بہ؟"

"صرف سامونڊي. پر هر قسم جي مڇي ۽ جهينگا پڻ. عربي سمنڊ ۾ جهينگو جام آهي. مهاڻا سمنڊ مان لانچون ڀري اچي ابراهيم حيدريءَ وٽ 'مڇي مرڪز' ۾ وڪڻندا آهن. عمدي ڪلاس جو عاليشان جهينگو ڏاڍو مهانگو ملندو آهي. سڀ ولايت موڪليو ويندو آهي."

اوچتو، مون محسوس ڪيو تہ ريل گاڏيءَ جي رفتار وڌي وئي آهي. ايتري قدر جو وقفي وقفي کان پوءِ جيڪا ننڍي اسٽيشن اچي ٿي، تنهن جو نالو بہ پڙهڻ ۾ ڪونہ ٿو اچي. مون اُن تي البت حيرت جو اظهار ڪيو.

تڏهن مرد چيو تہ "خانيوال وٽ ريلوائي رستو خراب ٿي پيو آهي، سو گاڏي هاڻي اول فيصل آباد ويندي. اُتان ڦري، ٻيو رستو وٺي، روهڙيءَ کان ڪافي اورتي، وري اچي مين لائين تي چڙهندي. سفر ڊگهو ٿي پيو آهي، انهيءَ سبب ڪري ڊرائيور گاڏيءَ جي رفتار تيز ڪري ڇڏي آهي."

اسان پاڻ ۾ اهي ڳالهيون ڪري رهيا هئاسون ته سفيد يونيفارم ۾ هڪ بيرر دروازو کڙڪائي ڪوپي ۾ اندر آيو ۽ اسان کان ڊنر جو پڇيائين. خوبصورت خاتونءَ چيس ته، ”اسان کي دستوري ڊنر کانه کپي. پنهنجيءَ مرضيءَ موجب کپي! پئسا ڪيترا به لڳن، ليڪن خيال ساڻ نهرائي اچ.“

مرد هڪڙو طعام چيو ته سندس گهرواريءَ پيو ۽ مون وري ٽيون. ڪيس منرل واٽر جون بوتلون ۽ آئيس ڪريم آڻڻ لاءِ به تاڪيد ڪيوسون.

مرد پنهنجي وڏي بئگ ڇڪي، مون واريءَ برٿ سان ملائي، مٿس صوفا سيٽ وانگر آرام سان وينو. سندس گهرواريءَ پنهنجي پرس مان هڪ وڏو ريشمي اسڪارف ڪڍي برٿ جي وچ ۾ دسترخوان وانگر وڇايو ۽ ان جي هڪ طرف نهي نُڪي ويني. سندس سامهون پئي طرف مان وينس.

بيرر ماني کڻي آيو. خاتونءَ کانئس هڪ هڪ طعام وٺي سليقي سان دسترخوان تي رکيو. اسان پنهنجي پنهنجي پليٽ کڻي ماني کائڻ شروع ڪئي، ته مون کي اڳوٽو ريلوائي سفر ياد آيو. فرق اهو هو ته انهيءَ سفر ۾ ڪابه خاتون گڏ ڪانه هئي ۽ عوامي گاڏيءَ ۾ هئاسين. سفر ريل جو هجي يا زندگيءَ جو، منجهس مهذب خاتون جي رفاقت وڏي ڳالهه آهي. هن پنهنجي لاءِ تريل مڇي گهرائي هئي. پليٽ ۾ ٽي پيس رکيل هئس. هڪڙو کڻي پنهنجي مرد کي ڏنائين. ٻيو منهنجي پليٽ ۾ رکيائين ۽ ٽيون پاڻ کنيائين. مون پلاءَ جي پليٽ گهرائي هئي. ٻه چمچا ادب سان خاتونءَ جي پليٽ ۾ وڌم ۽ ٻه چمچا مرد جي پليٽ ۾. ماني کائي خاتونءَ منرل واٽر جي بوتل کولي اڌ گلاس پري پيتو. هڪ گلاس مڙس کي پري ڏنائين ۽ ٻيو مون کي. سندس مرد کي ماني کائڻ کان پوءِ سگريٽ ڇڪڻ جي عادت هئي، سو چيائين ته ”سگريٽ پي اچان ٿو. ننڍي ٻار لاءِ دونهون چڱو ڪونهي.“

بيرر ٿانوَ کڻڻ آيو ۽ بل پيش ڪيائين. خاتونءَ پنهنجي پرس ۾ هٿ وڌو، ته مون اڳ ۾ ئي بيرر کان بل وٺي ڪيس پئسا ڏنا. اهو ڏيو ته خوبصورت خاتونءَ نهايت پياريءَ البيليءَ ادا سان چيو ته ”اسان جون عادتون خراب نه ڪريو. سدائين اوهان جهڙا همسفر ڪونه ملندا.“

جملو معنيٰ خيز هو، پر مان خاموش رهيس.

گهڙي ڪن رکي، وري پاڻ ئي ڳالهه ڪيائين ته ”ڪنهن پيري لاهور مان ڪراچيءَ پئي وياسين. سيڪنڊ ڪلاس ايئرڪنڊيشنڊ گاڏي جو هِن جهڙو ڪوپي هو. هينيان ٻئي برٿ اسان کي مليا. ٽيون مسافر به آيو، جنهن کي وري مون واري برٿ جي مٿان وارو برٿ مليو. چوٿون مسافر آيو ئي ڪونه. گاڏي هلي ته بتيون وسائي، سڀ سمهي پياسون ته ننڊ وٺي وئي. پر، مون واري برٿ جي مٿان واري برٿ تي جيڪو مسافر سُتل هو، تنهن کي ننڊ ۾ ڳِگ ڳاڙڻ جي عادت هئي، سو اڌ رات جو منهنجي ننڊ ڦٽي وئي. هُن همسفر مٿان اهڙيءَ طرح گگ ڳاڙي، جا سڌي اچي منهنجي سيني تي ڪري، سو قميص آلي ٿي وئي. مڙس کي اُٿاريم ۽ چڙ مان چيم ته، ”هي شخص ٻارن وانگر ننڊ ۾ مُتندو آهي ڇا؟“

منهنجي مڙس ڪيس ڏانڊولا ڏئي ننڊ مان جاڳايو ۽ چيو ته ”ڀائي صاحب، توهان پاڻيءَ جو گلاس پرسان رکي سمهيو آهين ڇا؟“

هو شخص جو اوچتو ننڊ مان جاڳيو ته گهٻرائجي ويو. پر جڏهن ڳالهه سمجهه ۾ آيس، ته ڏاڍو شڪي ٿيو. معافي گهري چيائين، ته مون کي ننڊ ۾ گگ ڳاڙڻ جي عادت آهي. خوبصورت خاتونءَ چيو ته مان اڌ رات جو اُٿي، غسلخاني ۾ قميص بدلائي وري اچي برٿ تي سُتس، پر مٿان چادر وجهي ڇڏيم.

”اوهان مٿان چادر وجهي ڇڏي هوندي، ته هن گگ ڳاڙڻ ڇڏي ڏني هوندي. پوءِ ته اوهان ٻنهي سڪون سان ننڊ ڪئي هوندي.“

منهنجي ڳالهه ٻڌي خاتونءَ کان کِل نڪري وئي. ايتري ۾ سندس مڙس اندر آيو. چيائين ته "چا تي ٿا کِلو؟"

مون ڳالهه ٻڌايس. ته چيائين ته "مون سان وري ٻيو واقعو ٿيو. هڪ دفعي لاهور کان پنڊيءَ پئي ويس. ڪوپي ۾ رڳو ٻه مرد هئاسين. ٻيو پائي ڏاڍو ٿلهو هو. رات جو گاڏي لاهور مان نڪتي، ته ليٽياسين. ڪا گهڙي مس گذري، ته هو ياڙ ڪونگهرا هڻڻ لڳو. رات جو ڪنهن مهل ريل جي رستي تي، گولائيءَ وارو ڪو وڏو وڪڙ هو. گاڏي تيز رفتار هئي. وڪڙ ۾ جو لهرو آيو، ته همراهه برٿ تان اُڇل کائي وڃي فرش تي ڪريو.

"پوءِ؟" مون حيرت ۾ چيو

چيائين ته، "پوءِ به سندس ننڊ ڪانه ڦٽي. اُهي ئي ڪونگهرا هڻندو رهيو."

اسان ائين ڪلاڪ ڪن ڳالهيون ٻوليون ڪندا آياسين ته مون کي اوٻاسيون آيون. خاتونءَ چيو ته اوهان کي ننڊ ٿي اچي. پر، هاڻي، سامهون واري برٿ تي منهنجو ٻار ستل آهي، ڪيس ڪونه اُٿاريندس. مان اوهان واري برٿ تي سمهان ٿي، ته هيٺ پنهنجي ٻار جي پرسان هجان. اوهان هن ڏاڪڻ تي چڙهو ۽ وڃي مٿئين برٿ تي سمهو. منهنجو مڙس ٻار واري برٿ جي مٿان واري برٿ تي سمهندو."

مون دل ۾ چيو ته، "زندگي ۾ ڪاٻه ڳالهه آسان ڪانهي. مهذب ماڻهن جي سنگت به مهانگي پوي ٿي،" پر ڪجهه ڪونه سگهيس. آهستي آهستي مٿي چڙهيس ۽ وڃي برٿ تي ليٽيس. سندس مڙس به مٿي چڙهيو ۽ سنئون نئون سمهي پيو. خاتون به بتي وسائي مون واري برٿ تي سمهي پئي. ڪنهن کي ڪيڏيءَ مهل ننڊ آئي، سو ته معلوم ڪونهي، پر تڏي ڪمري ۾ تيز رفتار گاڏيءَ جي پينگهي وانگر لوڏن ۾ ڏاڍي ننڊ وٺي وئي.

صبح جو سيني کان اول مان ئي جاڳيس. آهستي آهستي هيٺ لٿس. کڙڪو ڪونه ڪيم. نه وري بتي ٻاريم، ته همسفرن جي ننڊ نه ڦٽي. ٽٽ برش ۽ پيسٽ رات جو ئي پرسان رکي سمهيو هئس، سي کڻي غسلخاني ۾ ويس. جڏهن برش ڪري ٻاهر نڪتس ته دروازي کولڻ جو ڪجهه آواز ٿيو، سو، اول خاتون سجاڳ ٿي ۽ پوءِ مرد. هو برش کڻي غسلخاني ۾ ويو.

خاتون برٿ تي اُٿي ويٺي ۽ ڪريم ڪلر جي خوبصورت ريشمي چادر ويڙهي سيڙهي، هڪ ڪنڊ ۾ نهي ٺُڪي ويٺي. مان ٻيءَ ڪنڊ ۾ سندس سامهون وينس. ڏٺم ته هيٺ فرش تي ڪجهه پاڻي هاريو پيو هو. کيس چيم ته "صبح سان هتي پاڻي الائي ڪنهن هاريو آهي؟"

"خبر ناهي"، هن مسڪرائي چيو ته "سيني وٽ منهنجي قميص به آلي ڪانهي ۽ نه وري اوهان پاڻيءَ جو گلاس پري مٿي سُتا هئا."

اهو ٻڌي مون کي راتوڪي ڳالهه ياد آئي، جا هُن پاڻ ئي ٻڌائي هئي. پر، هن هڪ پراڻيءَ ڳالهه کي ڪمال ذهانت سان "ماضي" مان ڪڍي "حال" ساڻ پيوسته ڪري جنهن جرئت سان ان کي "مخصوص معنيٰ" ڏني، تنهن مون کي حيران ڪري ڇڏيو.

مون کي مونجهاري ۾ ڏسي هن ڪلي ڏنو ۽ موضوع مَٽائڻ لاءِ اُٿي جو اُٿي پنهنجي ٻانهن ۾ ٻڌل واچ ڏانهن نهاري چيائين ته "مار! صبح جا ڏهه ٿي ويا آهن. اسان ڏاڍي ننڊ ڪئي آهي. مان بيڊ- ٽي پيئڻ جي عادي آهيان، سو مهرباني ڪري پاسي وارو بٽڻ دٻايو ته چاءِ گهرايون."

مون بٽڻ دٻايو ته بيرر آيو ۽ ناشتي جو آرڊر گهريائين. خاتونءَ چيس ته. "اول ٽن چڻن لاءِ بيڊ ٽي کڻي اچ"

خاتونءَ جو مرد ٽٽ برش ڪري ٻاهر نڪتو، ته بيرر به چاءِ کڻي آيو. خاتونءَ کيس چيو ته "چاءِ ناهه ته مان ٽٽ برش ڪري اچان ٿي."

سندس مرد ڪوپن ۾ چاءِ اوتي، ته خاتون به برش ڪري ٻاهر نڪتي. ڪوپ مان چاءِ جي سُرڪي پري، پاڻ ئي بيرر کي ناشتي جو آرڊر

ڏنائين ٿي آمليٽ، ٻه پيس ڊبل روٽي سلائيز، ٻٽر ۽ جئم گهرايائين.

بيرر ناشتو کڻڻ ويو ته مان چاءِ پي ڪاريڊور ۾ وڃي بيٺس. بيرر ڪاريڊور مان وري اچي لنگهيو ته مون ڪانئس پڇيو ته، "گاڏي ڪاٿي پهتي آهي ۽ حيدرآباد اڃا ڪيترو پري آهي؟"

چيائين ته "اڃا ڪلاڪ کن ته لڳندو."

بيرر هليو ويو، ته مون شيشي جي دريءَ مان ٻاهر نهاريو. سامهون پري پري تائين پاٽي ئي پاٽي نظر آيو. هارين پوکڻ ۾ ريج لاءِ ڇڏيو هو. صبح جي مهل هئي، پاٽيءَ ۾ هِتي هُتي سفيد ڪنگن جا ولر هئا. ڪنگ سهڻو پکي ٿئي ٿو. رنگ بسراسر سفيد ۽ ٽنگون ڊگهيون. پر، پاٽيءَ ۾ بيٺي ٿو، ته نهي ٿو.

ڪجهه دير کان پوءِ وري ڪوپي ۾ داخل ٿيس ته خاتونءَ پڇيو: "ايتري دير دريءَ وٽ ڇا پئي ڏٺوَ؟"

مون ڪيس منظر بيان ڪري ٻڌايو ۽ چيو ته، "سفيد ڪنگ ڏاڍو سهڻو پکي آهي."

چيائين ته "چڱو ٿيو جو ڪيس حلال ڪونه ڪيائون، نه ته اڄ ملڪ ۾ هر طرف ڪارا ڪانوَ نظر اچن ها."

مون چيو ته "هائو، ڪنهن زماني ۾ فتوا ڏنائون ته ڪانوَ حلال آهي. ماڻهن ملڪ ۾ ڪانوُ ڪونه ڇڏيو. تڏهن فتوا ڏيندڙ شخص چيو ته مون اهو ڪارو ڪانوُ ٿوروئي حلال ڪونيو هو. مون ته ٿاڪرو ڪانوُ جي ڳالهه ڪئي هئي."

خاتون پڇيو ته "توهان ٿاڪرو ڪانوُ ڏٺو آهي؟"

مون چيو ته "ڏٺو اٿم، کاڌو ڪونه اٿم."

ايتري ۾ بيرر ناشتو کڻي ڪوپي ۾ گهڙيو.

خاتونءَ چيو ته، "هاڻي ڇڏيو ڪنگن ۽ ڪانون کي، ويجهو اچي وهو. پنهنجو ناشتو اچي ويو آهي ۽ مون کي ڏاڍي بک لڳي آهي."

خاتونءَ رات وانگر ناشتو ورتي، سليقي سان دسترخوان تي سيٽ ڪيو. آمليٽ جي هڪ پليٽ پنهنجي مرد ۽ هڪ منهنجي اڳيان رکيائين، ۽ ٽين پنهنجي اڳيان. البت، ڊبل روٽيءَ جون سڀ سلائيز، مکڻ ۽ جئم پنهنجي اڳيان رکيائين. پوءِ هڪ ڊبل روٽي سلائيز کڻي، اول ان تي نائيف سان مکڻ ۽ پوءِ جئم مکيائين ۽ پنهنجي مرد کي ڏنائين. ٻي هٿ ۾ کنيائين ۽ ساڳيءَ طرح ناهي، مون کي ڏنائين. ٽين پاڻ کنيائين. اسان ٻنهي ئي سلائيز ائين ئي آمليٽ سان کاڌيون. پر خاتونءَ جي پليٽ ۾ آمليٽ جو ٽڪرو پوءِ به بچي پيو. مرد کي چيائين ته "کائيندين؟" هن نهڪر ڪئي ته مون کان پليٽ ورتي، منجهس اهو ٽڪرو رکي، عجب انداز سان چيائين ته "منهنجو بچايل ٽڪر کائڻ ۾ اوهان کي اعتراض ته ڪونهي!"

مون کيس جواب ڏنو ته "اوهان جي قرب جو ڪو جواب ئي ڪونهي!"

پاڻ اُتر ڏنائين: "اوهان جهڙو همسفر به مشڪل سان ملي ٿو."

مون کان ٿڌو ساهه نڪري ويو. ماضيءَ جا الائي ته ڪيترا همسفر ياد آيا، مرد به ۽ زالون به. مون مٿن سالن جا سال پاڻ قربان ڪيو هو. پر هو مون کان پنهنجا مطلب حاصل ڪرڻ کان پوءِ ائين اکيون ڦيري ويا، جو ڄڻ ته ڪڏهن واقف ئي ڪونه هئا. اڪثر انسانَ، پنهنجي فطري مزاج موجب شايد خود مطلب ٿين ٿا.

ڪجهه دير کان پوءِ ماضيءَ مان موٽي حال ۾ آيس ۽ همسفرن کي چيم ته، "حيدرآباد باقي اڌ مني ڪلاڪ جو پنڌ آهي."

"حيدرآباد ۾ ڪاٿي رهندا آهيو؟" مرد مون کان پڇيو.

مان جواب ڏيان ئي ڏيان، تنهن کان اڳ خاتونءَ چيو ته "اسان کي پنهنجي گهر جي ايڊريس ۽ فون نمبر ڏيو."

مون ڪارڊ ڪڍي کين ڏنو ته خاتونءَ پنهنجي پرس ۾ رکيو ۽ پنهنجو ڪارڊ مون کي ڏنو.

"اوهان ڪراچيءَ ته ايندا هوندا؟" سندس مرد پڇيو.

”هائو، ڪڏهن ڪڏهن؟“

چيائين تہ ”آئنده اسان وٽ اچي رهو. ڏاڍي خوشي ٿيندي. ڊفينس ۾ رهندا آهيون. منهنجي گهرواريءَ اوهان کي جيڪو ڪارڊ ڏنو آهي، اُن تي اسان جي ائڊريس ۽ سڀ فون نمبر لکيل آهن“

مون چيو تہ منهنجي بہ اوهان کي ساڳي دعوت آهي.

ايتري ۾ بيرر اندر آيو ۽ مون کي چيائين تہ ”سر، حيدرآباد اچڻ واري آهي. مان اوهان کي صحيح خبر ڏئي ڪونہ سگهيو هئس.“

”اوهان ٿيلهي ۾ سامان وجهي اچو، مان اوهان کي پليٽ فارم وٽ موڪلائيندس،“ مرد ائين چئي دروازو کولي، ڪاريڊور ۾ ڪوچ جي چيڙي وٽ دروازي جي سيخن کي هٿ وجهي بيٺو.

گاڏيءَ جي رفتار گهٽجڻ لڳي. مون ٿيلهو کنيو، تہ خاتون غسلخاني ۾ وئي ۽ صابڻ کڻي آئي. چيائين تہ ”اوهان ر وساري آيا هئا. بي ڪا شيءِ تہ ڪانہ وساري اٿو؟“

مون ٿيلهي ۾ پنهنجو مختصر سامان چيڪ ڪيو ۽ چيو تہ، ”نہ، سڀ ڪجهہ ٺيڪ آهي.“

غسلخاني ۾ وڃي وارن کي ڦڻي ڏئي ٻاهر نڪتس. ٿيلهو هٿ ۾ ڪنيم، تہ خاتون اُٿي بيٺي. مان سندس ويجهو وڃي بيٺس. اسان جون نگاهون مليون، تہ منهنجي جسم ۾ بجليءَ جي لهر ڊوڙي وئي. پر، ٻئي چپ چاپ خاموش رهياسون. البت، منهنجي من ۾ ڪشمڪش هئي، تہ جيڪر ڪيس ڳلن تي ”الوداعي چمي“ (PARTING KISS) ڏيان. پر، اهو احساس ٿيم تہ اسان جي ملڪ ۾ اهڙو رواج ڪونهي. سو، خبر ناهي تہ هوءَ اُن مان ڪهڙو اثر وٺندي؟ تاهم، هن جي شخصيت جي مقناطيسي ڪشش مون کي مسحور ڪري ڇڏيو هو، سو ڏاڍيءَ سِڪ سان سندس ڳچيءَ ۽ ڳلن کي هٿ جي آڱرين سان ڪا دير پيار ڪندو رهيس. هوءَ بلڪل خاموش رهي! گاڏي آهستي آهستي اسٽيشن تي اچي بيٺي، تہ مون ڪيس سِڪ سان ٽيمي لهجي ۾ چيو: ”خدا حافظ“ ۽ ڪوپي مان ٻاهر نڪتس. سندس خاوند پليٽ فارم تي ماٿهن جي ڍُڪ ڊوڙ جو نظارو ڪري رهيو هو. مون کان ڀاڪر پائي موڪلايائين ۽ چيائين تہ ”اوهان هيٺ لهو.“ مان پليٽ فارم تي لٿس، تہ ٻوڙي ٿيلهو ڏنائين

حيدرآباد جي اسٽيشن تي گاڏي ڪي ٻہ چار منٽ مس بيٺي. جڏهن اڳتي چُري تہ مون ۽ سندس مرد هٿ لوڏي هڪٻئي کي ”الوداعي سلام“ ڪيو .گاڏي حيدر باد اسٽيشن مان نڪتي تہ مان پليٽ فارم جي دروازي مان نڪتس. ٻاهر ڊرائيور ڪار جهليو بيٺو هو. حيدرآباد ۾ سڄو ڏينهن ڪمن ڪارين ۾ گذري ويو. رات جو گهر پهتس تہ ٿڪ محسوس ٿيو. سو، گرم پاڻيءَ سان غسل ڪيم، تہ ڪجهہ فرحت محسوس ڪيم. ڪپڙا بدليم، ماني کاڌم ۽ بستري تي وڃي ليٽيس. حسب دستور، ٿوري دير ڪو ڪتاب پڙهيم. پوءِ ڪتاب رکي بتي وسايم، تہ گذريل رات جو سفر ياد آيم. ذهن ماضيءَ ڏي موٽيو تہ ڪيترائي اڳوڻا سفر ياد آيا. هاڻي ايترو چئيءَ طرح ياد اٿم تہ جڏهن ننڊ آهستي آهستي اکين ۾ اچي رهي هئي هن ڪتاب ۾ پڙهيل هڪ جپاني ڪلاسيڪي گيت منهنجي چپن تي هو:

زندگی کی مثال کیا جیسے
صبح کشتی چلے ہے ساحل سے
اور پھر دیکھئے
تو پانی پر
نقش باقی نہیں کوئی پیچھے

مان غريب الوطن ناهيان

حميد سنڌي

شهر، ڳوٺ، واهڻ ۽ وستيون ڇديون ڇديون ٿينديون وينديون آهن. جڏهن اُنهن جي تُوڙ تائين پهچبو آهي ته ايڪڙ ٻيڪڙ ڪچيون پڪيون جايون ۽ ڪي ڪکاوان گهر آخر ۾ وڃي رهندا آهن ۽ ائين جڏهن شهرن، ڳوٺن، واهڻن ۽ وستين کي ڇڏيندي الوداع چئبو آهي ته يا ته 'خدا حافظ' جو بورڊ نظر ايندو آهي يا 'فلاڻي تاڻي جي حد شروع' ۽ 'فلاڻي تاڻي جي حد ختم' جا بورڊ نظر ايندا آهن ۽ ڪڏهن اُنهن بورڊن تي تاڻي جي صوبيدارن جا نالا به لکيل هوندا آهن.

هيءُ ڪو وڏو شهر نه آهي، پر اُن جي پڇاڙي ڇڳي آهي جو شهر ڇڏيندي ڇڳي پنڌ تائين ڪي جايون، ڪي ڪکاوان گهر يا چند گهرن تي مشتمل ڪي ننڍڙا بي نام ڳوٺڙا به آهن. بي نام ڳوٺڙي وٽ اها ڇڏي، ننڍي، هڪ ڪمري واري ڪچي پڪي ننڍڙي جاءِ هئي. ضميرحسين پنهنجا وڻ ٽڻ ڇڏي ڪٿان اچي ڪٿي وارد ٿيو هو. هُن جڏهن هيءَ جاءِ سودي هئي ته هيءَ جاءِ هئي، هاڻ اُتي اُنهيءَ جاءِ ۾ هڪ دُڪان آهي، جيڪو ضمير رهڻ واري ڪمري کي تياڳ ڪري پنهنجي گذر سفر لاءِ اڌ ۾ دُڪان ۽ اڌ ۾ رهندو هو. اُنهيءَ جاءِ کي هڪ ماڙي به هئي، ڪوٺي تي هڪ ننڍڙو ڪمرو. ضمير ڪڏهن ٿڪبو هو ته مٿي چڙهي هڪ ڪٽ تي اچي آهلندو هو. جاءِ کي هڪ اڱڻ به هو. ٿوري دير ۾ وري هيٺ لهي اڱڻ ۾ لڳل نلڪي مان باڙدي ڀري دُڪان جي ٻاهران رکيل مَٽ اگهاري ڀريندو ويندو هو. پوءِ هو دُڪان جي سارسنڀال لهندو هو. جيستائين سندس دڪان چوويهه ڪلاڪ کُليل رهندو هو. رات جو هو. دير سان دڪان جو در اندران بند ڪري، اندر وڃي دُڪان پويان هڙادو نهيل ڪمري ۾ سمهندو هو. هو ڪير هو ۽ ڪٿان ڪان آيو هو، ڪنهن کي خبر نه هئي، پر اُٿڻ ويهڻ ۽ ڳالهائڻ مان لڳندو هو ته سنڌ جي سرحدي شهرن جهڙوڪ جيڪب آباد، جهٽ پٽ يا جعفرآباد جو هو. هو خاموش طبيعت جو اَمن پسند ماڻهو ٿي لڳو. ورهين کان شهر ٻاهران اوجهڙ علائقي ۾ رهيو پيو هو. اوسي پاسي جا ماڻهو ڪانئس سيڌي پلاڌي جون شيون اچيو وٺندا هئا. گراهڪي گهٽ هوندي به سندس گذر سفر ٿي ويندو هو.

ڪڏهن ڪڏهن پرپاسي جي ڳوٺن ڏي ٽانگي تي ويندڙ سواريون ڪي سيڌي پلاڌي جو رهيل کهيل سامان ضمير کان وٺندا ويندا هئا. ضمير حسين جو منگوليائي چهرو ۽ اڌ سُنهري وار اُن ڏينهن وڌيڪ چمڪندا هئا، جنهن ڏينهن ٻهراڙي جا ٽانگا گهڻي تعداد ۾ سندس دڪان آڏو بيهندا هئا ۽ هُن جي دڪان جو وهنوار وڌي ويندو هو ۽ سندس دَخل تي رکيل ڪاٺ جي پيتي ۾ روڪڙ جنجهي ٿي ويندي هئي. اُنهيءَ صبح جو هو دڪان جي ٻُهاري ڪڍي ٽيڙ ٽاڙي ٽائينڪا ڪري دڪان جي ٻاهران ڪٻاڙي کان ورتل هڪ لوهي ڪرسيءَ تي ٻالمر ٿي وينو هو. هُن جي منهن مان ائين لڳندو هو ته ڪيس ڪو فڪر ئي ڪونهي. هن جو چهرو سخت ۽ پٿرائون لڳندو هو. هو کلندو به گهٽ هو ته ڳالهائيندو به گهٽ هو. پر گراهڪن سان ٿورا ڊاڙ ٺڪاءُ هڻڻ سندس فرضن ۾ شامل هو. گراهڪ وڃڻ کان پوءِ ڪيس ائين ملٺ اچي ويندي هئي جڻ چابي جو رانديڪو چابي کُٽڻ کان پوءِ ملٺ ۾ اچي ويندو آهي ۽ هڪدم بيهي رهندو آهي.

سياري جا ڏينهن هئا. دڪان آڏو باهڙي ٻاري ٻاڻ کي ته گرم ڪرڻ جا جتن به پئي ڪيائين پر اوسي پاسي رهندڙ هارين نارين کي جڻ سَڌ پئي ڪيائين ته "دڪان کُلي ويو اٿو، اچو دوستو، ٻارڙو! اچو، اچي هٿ سيڪيو." پر هوندئن به صبح جو سندس دڪان جو وڪرو

گھٽ ٿيندو هو. لڙيءَ ٻيھريءَ مھل، ڪي ڪڙمي ڪاسبي شھر ڪان ٽانگن يا گاڏن تي موٽندا هئا تہ سندس دڪان تي گھڻو ڪري ڪُنل سامان يا سگريٽ بيڙين لاءِ بيھندا هئا ۽ شھر جو احوال، روزگار مزوري جو احوال ڏيندا ويندا هئا.
هو دڪان جي ٻاھران پيل هڪ بورڊ کي تڪي رهيو هو، جيڪو هن پٽ سان ٽيڪ ڏياري رکي ڇڏيو هو. هُن اجا تائين بورڊ ٽنگيو نہ هو. هيءَ ڪنھن چانھہ جي ڪمپنيءَ جو اشتھار هو، جنھن جي هيٺان لکيل هو: ”اسٽاڪسٽ: ضمير خان بلوچ غريب الوطن اسٽور.“ ڪافي ڏينھن کان پيل اُنھي بورڊ کي تڪيندو رهيو، پر جڏهن هُن جي نظر ضمير خان بلوچ تي پوندي هئي، تہ ويتر وسامي ويندو هو. شايد اهوئي سبب هو جو هُن انھيءَ بورڊ کي مٽي ڪين هٽايو هو. هو جڏهن اُنھي نلي کي ڏسندو هو تہ ڪيس ائين لڳندو هو تہ هُو ڪيترن ويچارن ۾ پنھنجي پٽن ۽ پيچرن تي وڃي رهيو آهي، جت ڪنڊن ۽ پٽرن جي واٽن ڪان سواءِ ڪي بہ ڪينھي. سندس پير پٽون ٿيندا وڃن ۽ چَپ خشڪ پوءِ هو اُٿي ٻاھر ٿي پيل مَٽ مان جستي گلاس ۾ پاڻي پري بہ ٿي گلاس پي ويندو هو. مٿان وري ”غريب الوطن اسٽور“ سندس لاءِ ڏکوئيندڙ گھڙي هوندي هئي. هو اُنھيءَ خشڪي کان پاڻي پي رهيو هو تہ پريان سندس نظر سڌي رستي تي ڏانھس ايندڙ ٽانگي تي پيئي. هُن دلچسپي سان ٽانگي کي جانچيو. هُن سوچيو، ڪي ٻھراڙيءَ جون سواريون، يا ڪو زميندار پنھنجي ٻني ڏانھن وڃي رهيو آهي. هو ٻي لوٹو ٿي وري ڪرسي تي وڃي ويٺو. هو اُنھن ڏکين پٽن پيچرن تي هلڻ لڳو. ائين ٽانگو اُچي سندس پرسان بيھي رهيو.

”بس، پٽ! بس... شاباس...“ ٽانگي واري جي آوازن تي هُن ڪنڌ مٿي ڪيو. هيءَ تارو ٽانگي وارو هو. هو سندس پرسان اچي بيھي رهيو. هُن تاري جي منھن ۾ نھاريو. تارو ٽانگي وارو سندس دوست ٿي ويو هو پر هن ويل تارو وٽس اچي. هبڪي بيھي رهيو. هو ڪيس ٽانگي ڏي اشارو ڪري رهيو هو. هُن بيدليءَ سان ٽانگي ڏي نھاريو. هي زنانيون سواريون هيون.

”چڻ، چا گھرجين... پچي ڏي.“ هُن تاري کي اهڙي رُکائيءَ سان چيو جو تارو ڇرڪي ويو. تارو جڏهن بہ سواريون ڪٺي ويندو هو يا ايندو هو تہ ٻہ ٽي اهڙا غوزنزل اُچلي ويندو هو، جو ضمير پوءِ بہ اُنھن جو ويٺو مزو وٺندو هو. هونءَ سيني ٽانگي وارن سان لڳندي هئس، پر تاري سان گھٽي هئس. اَڄ هو اهڙي سوچ ۾ هو، جو ڪيس ڪا ڳالھہ نہ پئي وڻي. هيءَ جو تارو اچي مٿان بيٺس تہ ڪوڙو جيءَ ڪري دڪان ۾ وڃڻ لاءِ اُٿيو، تہ تاري ٻانھن کان ورتس.

”خان! سودو نہ ڪپي. هي زنانيون سواريون خان بلوچ جو پڇنديون مون تائين پھتيون آهن. سڄي رات ٽيشڻ تي وهہ ۾ گذاري اٿن. ساڻن هڪ ٻارڙي بہ گڏ آهي. ٿڌ سندن ۽ ننڍڙيءَ جا حال بُرا ڪري ڇڏيا آهن. ٻن ڏينھن کان بخار ۾ آهي. ڪي ڏينھن شھر ۾ گذاريا اٿن. ڪنھن خان بلوچ کي ڳوليندي اهڙا حال ٿيا اٿن. جھٽ پٽ جون آهن. تنھنجو جڏهن گھمائي ڦيرائي پڇيائون، تہ مان ڪين سٽو هِت وٺي آيو آهيان. خان بلوچ... سواريون ڏس، سُڃاڻ ڪٿي مون غلطي تہ نہ ڪئي آهي.“

ضمير خان بلوچ، غريب الوطن، ڪا گھڙي وسامي ويو. هوُ ٽانگي کي تڪيندو رهيو. ٽانگي اندر ڇٽيءَ اندر ڪي مايون ويٺل هيون، جيڪي ڪيس پڇنديون هِت پھتيون هيون. هُو تہ پويان لُڙ لڙاڪا لاهي ڳوٺان ڀڳو هو. ٻہ ٽي سال روپوش رهي ’غريب الوطن‘ بڻجي هت پھتو هو، پر سندس ماضي سامھون ڪَر کڻي بيھي رهيو.

هُو آهستي آهستي سُرندو ٽانگي جي هودي واري پاسي وڃي بيٺو. هُن ڪنڌ کڻي سوارين ڏانھن ڏٺو. هيءَ بہ مايون اُجڙيل حالت ۾ سوٽي چادرن ۾ پاڻ کي ويڙهيو ويٺيون هيون، پر سيءَ سندن ڏاڻان ڪڍي ڇڏيا هئا. هو ڏڪن بہ پيون ۽ چادرن جي پلون سان منھن ڍڪيو ويٺيون هيون. هڪ ٽن چئن سالن جي نينگري سندن هنج ۾ ليٽي پيئي هئي. هنن چادرن جا منھن کي ويڙهيل نقاب هٽايا تہ ضمير شوڪارو پريو. هُن سوچيو تہ ڪاري ڏاند جا مالڪ هُن جا گھر وارا اچي نڪتا آهن. هنن ۾ هڪ جوانڙي، هڪ جھونڙي پر هڏ ڪاٺ جي مضبوط مائي هئي. هيءَ هئا تہ بلوچ پر سندن گگھا ۽ پريل چادرون ٻڌائين پيون تہ هيءَ ننڍڙو قافلو سندس وطن جو آهي. هُن صحيح سڃاتا هئا، پر پوءِ بہ هُن ڪائنن

پڇيو: "ابا! ڪنهن کي ڳوليو ٿا. مون کي ته نه ٿا ڳوليو!"

"ابا! اسين ڪنهن کي نه ٿا ڳوليون. اسين وطن ڇڏي، ظالمن جي ظلم کان ڀڳا آهيون. اسان کي ڪجهه وقت لاءِ اجهو کپي. هيءَ ننڍڙي چاق ٿئي ته پوءِ اسين اڳتي وجون. اسين ڪافي ڏينهن کان سفر ۾ آهيون، دربدر ڦرون ٿا. تون سنو ماڻهو ۽ وطني ڏسجين پيو. اسان جي مدد ڪر، ابو ناهين؟"

هُن تاري ڌانهن ڏٺو، پوءِ وڏي ننڍڙيءَ کي هنج ۾ ڪنيو ۽ ماين کي چيو ته "امان! فڪر نه ڪر. تون پنهنجن ۾ آهين. تون وطني آهين. تون بلوچ، مان به بلوچ. اندر ته هلو." هو ڪين دڪان جي پويان ڪمري ڪان ڪدي اڳڻ ۾ وني آيو. هُن ماين کي اشارو ڪيو ته مٽي ڪوٺي تي ماڙي ۾ هلن. تارو سندن ٿيلهو ۽ بيو ٿورو گهڻو سلمان کنيو پئي آيو. ماڙيءَ جي آڏو ڇاپرو نهيل هو. اُتي به ڪنون پيون هيون. هُن ننڍڙيءَ کي ليٽايو ۽ ماڙي واري ڪمري جو دروازو کولي ڏنو.

"امان! توهان آرامي ٿيو. هتي جاءِ گهڻي آهي،" هُن دل تي هٿ رکي چيو.

"امان! نينگريءَ کي تپ ڏاڍو آهي. مان هن کي ڊاڪٽر کي ڏيکاري اچان.

"مان به هلنديس. مان به ڊاڪٽر کي ڏيکاري اچان، امان! مان به تپجي پئي آهيان." نوجوانڙي يڪدم چيس.

هُن بي خياليءَ ۾ ضمير جي هٿ تي هٿ رکي چيو: "ڏس، تپ آهي نه؟" سندس هٿ ته گرم هو، نرم ڇهاءُ تي ضمير چرڪ پريو. هُن ڪنڌ سان هائو ڪئي.

"تارا! مان تو وارو ٽانگو ڪاهي ٿو وڃان. تون گاسليٽ وارو چُلهو ٻاري امان لاءِ چانهه ناهه. دُڪان تان ڪير به ڪٽي آءُ ۽ به چار پاپا به. دڪان تي چڪر به پيو لڳائجانءِ"، ضمير ننڍڙيءَ کي ڪلهي تي ڪنيو ۽ هيٺ لٿو. پويان نوجوانڙي جيڪا هن ننڍڙيءَ جي ماءُ ٿي لڳي، اُها به ائين ڏاڪڻ ٽپي هيٺ لٿي ۽ اندرئين ڪمري ۽ دڪان مان ٿيندي وڃي ٽانگي وٽ بيني، جڻ هيءُ هند چڱيءَ طرح ڪو سندس اڳي ئي ڏٺل هجي. ضمير کي به هٿ ڏنائين ته ڪيس چڙهڻ ۾ مدد ڪري. ضمير ڪيس هٿ ڏنو ۽ جڏهن هڪ ڪُنرو هٿ سندس هٿ ۾ آيو ته سندس جسم کي

هيءُ بيو دفعو جهٽڪو آيو. هُن هن کي مٽي چاڙهي ننڍڙي ڪيس هنج ۾ ڏني. پوءِ پنهنجي لوئي لاهي ڪيس ويڙهي. اُن جوانڙي به اُنهيءَ لوئيءَ ۾ ننڍڙيءَ کي ويڙهيو. ضمير ٽپ ڏيئي اڳيان ويهي ريئان سنڀاليون. ٽانگي کي اهڙي مهارت سان ڦيرايو ۽ ڏڙڪيءَ ڇڏيو جو پويان ويٺل جوانڙي به حيران ٿي وئي. هو ڪڏهن ڪڏهن تاري جو ٽانگو يا ڪنهن ٻئي يار جو ٽانگو ڪٽي شهر ويندو هو ۽ حاجي رَمل جي دڪان تان پنهنجي دڪان لاءِ سودو ۽ ايجنسي واري وٽان سگريٽ جا ڏٻا ڪنيو ايندو هو. بيو روزمره جو سلمان، سائيڪلن تي گهورڙيا يا هاڪر به ڏئي ويندا هئا. اوچتو ضمير وري ڇُهاءُ محسوس ڪيو. جوانڙي جو هٿ سندس ڪلهي تي هو ۽ هو اُن جي دٻاءُ تي ائين سمجهي رهيو هو ته ٽانگو آهستي هلائي، پر هٿ جو دٻاءُ ايترو ته وڏي ويو جو هُن پوئتي نهاريو. جوانڙي ڪيس عجب ۽ پيار ڀرين نظرن سان ڏسي رهي هئي.

"ضمير خان!... پناهه ڏيڻ جي مهرباني. ڪجهه ڏينهن اوهان وٽ رهنداسين."

"پر تون اِهو ته ٻڌاءِ، ته توهان مون تائين پهتا ڪيئن."

"سهڻا سائين! سڀ تنهنجي مِلڪ آهي. بس ڏس، ٽن سالن کان به مٽي ٿيو. عشق سچو هجي ته نيٺ ته ملبو نه مان ته تنهنجي ڳولي آهيان تنهنجي نڪاح ٻڌي زال آهيان، ڏس، ضمير خان، مون ئي توکي اُتان ڀڄايو هو، نه ته مون وارو سوٽ شهباز خان توکي ڪارو ڪري ماري ها. پلي اسان جو نڪاح ٿيل هجي ها پر هُن لاءِ ته تون ڏاريو هئين. هُن کي نڪاح جي سُڌ پئجي وئي هئي. تنهنجي گم ٿيڻ کان پوءِ هُن ڏاڍا جتن ڪيا ته سنهنجي شادي ٻئي ڪنهن سان نه پر ساڻس ئي ٿئي، توڙي جو ڪيس به ٻي گهر ٻيا به آهن. توکي ته خبر آهي، نڪاح مٿان نڪاح سردارن لاءِ ڪا معنيٰ نه ٿو رکي، پر مان اِنڪار ڪندي آيس. هاڻ جڏهن سِرَ تي اچي پيئي، شاديءَ جون تياريون ٿيون ته اسين اُتان نڪتاسين ۽ توکي ڳوليندي ڳوليندي اچي تو وٽ پهتاسين."

ضمير ڪائنس ننڍڙيءَ لاءِ پڇيو ته هيءَ ڪير آهي. زرين ٿورو چُپ رهي، پوءِ چيائين: "هيءَ ننڍڙي شهزادي، يتيم ڇوڪري آهي، امان پالي آهي." ضمير

ٽانگو وٺن جي جهڳٽي ۾ بيهاري چڙهيو هو ۽ هن جوانڙيءَ جو داستان ٻڌي رهيو هو. هُن کنڌ ورائي کيس پاڻ ڏي ڇڪيو ۽ پيار ڪيائينس.

"زرين!... مان هِت اڪيلو مري ويو هئس. غريب الوطني هنيانءَ ڪڍي ڇڏيو هو. ڇا اسين وطن واپس نہ وينداسين!"

"نہ رڳو واپس نہ وينداسين، پر هتان نڪري هلڻو آهي. توڙي جو تون شهر کان ٻاهر ٻهراڙيءَ ۾ رهين ٿو. هنن ظالمن کان پري ناهيون."

ضمير سوچ ۾ پئجي ويو. هُن نندڙيءَ کي ۽ زرين کي ڊاڪٽر کي ڏيکاريو. ڊاڪٽر سُيون هنيون، شربت گوريون ڏنيون. ضمير شهر مان ٻاجي پٽي، سيتو پلاءُ ورتو. هو جڏهن موٽيا پئي تہ زرين ضمير سان وَرُ ڳالهايو.

"تون مون کي شهر بہ وٺي هلئين. ڪنهن ڏسي ورتو تہ مارجي وينداسين. سردار شهـ'ز خان ٿر جو ڪو ننيو سردار يا زميندار ڪونهي. سندس واسطا سنڌ سان بہ آهن. هاڻ تڪڙو هل، باقي گهر هلي ڳالهائينداسين." زرين جي آواز ۾ ڏڪڻي هئي.

هُو دڪان تي پهتا. اُت ڪوبہ گراهڪ ڪونہ هو. هو اندر گهڙيا. اڳڻ ۾ تارو ٽانگي وارو بيٺو هو. زرين ٽپ ٽپ ڪري مٿي چڙهي وئي، سيڌي سامان ۽ ٻاچين وارا ٿيلها بہ مٿي کنيو وئي.

"ابا! دير ڪيوَ. چڱو مان هلان ٿو، ضمير! هاڻ هيءَ اڳڻ وارو در اَچڻ وڃڻ لاءِ هوندو، جيستائين مهمان اِتي آهن. پر ڳالهہ ٻڌ، چڪر ڇاهي. مون کي تنهنجو نالو ڪٽي ڇيائون تہ ضمير خان بلوچ کي سڃاڻين ٿو. مون تڏهن ڪين هتي پهچايو. هِت نہ تون ڪين سڃاڻين ٿو، نہ هو توکي سڃاڻن ٿيون. چڪر ڇاهي؟"

ضمير ٿورو مُشڪيو، پوءِ ٽپ ٽپ ڪندو نينگريءَ کي کنيو مٿي هليو ويو.

"اُستاد! خيال ڪجانءِ. شام جو سواري لڳي تہ ايندومانءِ. ڪا ڳُڙٻڙ آهي... ڏٺي خير ڪندو."

تارو تہ هليو ويو، ضمير نندڙيءَ کي ڪٽي سِتو ماڙي ۾ اندر سمهاريو. هينئر ٻيئي ڪٽون اندر پيون هيون. هُن ڏر ٻيڪڙيو ۽ جهونيءَ کي نئڙي پيرين پيو ۽ پوءِ زرين کي پاڪر پائي رُئڻ لڳو. ڪي گهڙيون مائي ڪين ڏسي رئندي رهي. ائين ٻاهران سڏ ٿيڻ لڳا.

ضمير هڪ وار وري زرين کي پيار ڪندو رهيو، پوءِ ڳوڙها اُگهندو هيٺ لهي ويو. دڪان تي گراهڪ اچي ويا هئا. هو سڄو ڏينهن دڪان تي ڪم ڪندو رهيو زرين وارا آيا هئا تہ ڀاڳ بہ کنيو آيا هئا. گراهڪي وڌي وئي هيس. لڙيءَ منجهند جو ڪجهہ ساهي مليس تہ هو مٿي ويو. زرين، سندس ماءُ ۽ نندڙي ماني رکيو ويٺا هئا. جڏهن هو ويو تڏهن هنن گڏ ماني کاڌي، زرين ماني ناهي هئي.

ضمير سالن کان پوءِ زالاڻي هٿ جي ماني کاڌي هئي، اڄ ماني ۾ سواد ئي ٻيوهو. هو ماني کائي اُتي ئي آهلي پيو. زرين ويهي زور ڏنس، هُن کي ننڊ اچي وئي. ڪُڙڪي تي هو سجاڳ ٿيو. هُن ڏٺو تہ زرين سندس پيرن ۾ بي خبر پيئي هئي. هو يڪدم هيٺ لٿو. شام ٿي وئي هئي. ڪير وارا شهر ۾ ڪير ڪپائي موٽيا پئي. ڪي گهوڙي گاڏين تي هئا، ڪي ٽانگن تي، ڪي سائيڪلن تي. اچي دڪان تي بيهي رهيا. سودو سلف وٺي هڪ وڏي چوٺري ڪير جي پري ضمير کي ڏئي ويا.

"خان! ٻڌو آ تہ تو وٽ مهمان آيا آهن. هو اسان جا بہ مهمان آهن. هيءَ سندن مهماني آهي."

هو واندو ٿي ڪير کڻي مٿي ڏئي آيو. زرين غسلخاني ۾ هئي. ماڻس کيس ڏاڍيون دعائون ڏنيون. هُن نندڙيءَ کي ڏٺو، بخار جهڪو ٿي ويو هئس. هوءَ اُٿي ويٺي هئي. هُن کيس پيار ڪيو. هُن کي هن نينگريءَ مان پنهنجائپ جي خوشبو پئي آئي. سندس نقش سڃاتل پئي لڳس.

"تنهنجو نالو ڇا آهي؟"

نندڙي ٻاتڙي لهجي ۾ چيو: "منهنجو نالو شهزادي آهي."

هُن کيس وري پيار ڪيو. ائين هُن ڏٺو تہ تارو مٿي چڙهي آيو. هو ڪجهہ گهٻرايل پئي لڳو. "استاد، ڪي گراهڪ آيا اٿئي." زرين جي ماءُ تاري کي کيڪاريو.

"هن ابي اسان جي وڏي مدد ڪئي آ. ڏٺي خوش رکندس. ابا، ماني کائيندين؟..... مون منجهند ئي تنهنجي ماني الڳ رکي آهي."

تارو ماني تي ويٺو جڻ گهر جو ڀاتي هجي. ضمير هيٺ لهي آيو. هُن گراهڪن کي منهن پئي

ڏنو. ڪجهه دير کان پوءِ تارو به لهي آيو ۽ ضمير سان ڳالهه ڪيائين، جنهن مان سندس ڳڻتي جو اظهار هو.

"استاد، تنهنجي مهمانن جي ڳالهه سڄي شهر ۾ هُلي ويئي آهي. هيءَ جو تون زرين ۽ نَنڍڙيءَ کي ڪٿي گهمڻ وٺي ويندو آهين. جيترا وات اوترين ڳالهيون. هيءُ ڀڀراڙيءَ ۽ ڪير وارن به ڊيو ڊيو ڪيو آهي. هنن کي جيترو جلدي روانو ڪرين اوترو سٺو آهي." ائين چئي تارو ته هليو ويو، هُن کي ڳڻتي ڏئي ويو. هو اِنهيءَ ڳڻتي ۾ جو وڃو رهيو ته ڪيس وقت جي سمجھ ئي نه رهي. هُن پنهنجي ڪمري مان روشني ايندي ڏسي. هُن هڪ اپسرا کي دڪان اندر داخل ٿيندي ڏٺو. هُن جي هٿ ۾ لالٽين هو. هيءَ زرين هئي. هوءَ سِڌو دڪان جي دروازي ڏي وئي ۽ دڪان جو در اندران بند ڪيائين. ضمير کي اُٺاري سندس ڪمري ۾ وٺي آئي. ضمير هڪ سحر ۾ هو. هيءَ زرين نهي جُڙي، هارَ سينگار ڪري سُرهاڻ ڦهلائيندي مٿان جو هيٺ لٿي ته هو اُنهي ئي سحر ۾ هليو ويو، جڏهن زرين کي هُن نڪاح کان پوءِ پهرينءَ رات ڏٺو هو. اُها سهاڳ رات جڻ اڄ وري وٽس موٽي آئي هئي. هو جڏهن ٻئي وڏي ڇپرکٽ تي ويٺا ته زرين وٽان ايندڙ خوشبو ڪيس مست ڪري ڇڏيو. سندس ڳڻتيون غم فڪر سڀ دور ٿي ويا. هيءَ ٻئي ورهين جا وڇڙيل جو مليا ته دوريون دور ٿي ويون. زرين جي بي سلختگيءَ ضمير کي چريو ڪري ڇڏيو. زرين بيهوشيءَ ۾ مست ٿيندي چيو: "شال هن ميلاپ جو به ڪو ائين ڦل ملي جيئن اُن رات جو ڦل مون کي مليو."

ضمير وائڙو ٿي ڪيس ڏسڻ لڳو. زرين وڏيڪ ويجهو ٿيندي ڪن ۾ سُرٻاٽ ڪيس ته "چريا خان! شهزادي تنهنجي ئي ته ڌيءَ آهي. هاڻ دعا ڪر فقير، ته هن دفعي پُٽ ڄڻيان." هوءَ کلي ويٺي. لالٽين جي جهڪي روشنيءَ ۾ سندس اڇڙا ڏند چمڪي پيا. هونئن به سندس منهن ۽ سڄو بت سارو چمڪي ۽ ڀڪي پيو. ضمير سوچيو ته هاڻ هو هت پنهنجو وطن ٺاهيندو، هو 'غريب الوطن' نه رهندو.

هاڻ هو اڱڻ ۾ نڪري آيا ۽ ڏاڪڻ جي هيٺين ڏاڪن تي ويهي رهيا. اڱڻ ۾ چانڊوڪي بهار آڻي ڇڏي هئي. هو ٻئي هلڪي ٽڏ جي ڪري هڪ ٻئي کي ڀاڪر پائي ويٺا هئا ۽ روح زچنديون به پئي ڪيائون. سندن هڪ ٻئي جي قرب مان جيءُ ئي نه ڀرجي. ائين نَنڍڙيءَ مٿان سڏ ڪيو: "امان، منهنجو بابا ڪٿي آهي." نَنڍڙيءَ ڏاڪڻ جي مٿاهين ڏاڪي تي ويهي پئي سڏ ڪيا. ناني گڏ بيٺي هئس. ضمير اولاد جي ڇڪ کان اُٿيو ۽ ٽڪڙو مٿي وڃي نَنڍڙيءَ کي ڪنيائين ۽ مِنيون ڏيندو رهيس ۽ ڳوڙها ڳڙندا رهيس.

"امڙي! شهزادي ڌي! مون کي معاف ڪجانءِ، مون توکي نه سڃاتو. تون ته منهنجو جيئرو جگر آهين، رَتُ آهين."

زرين ۽ سندس ماءُ جي اکين ۾ ڳوڙها هئا. هو ضمير کي چنبڙي رئنديون رهيون. پوءِ هيٺ لهي ضمير جي ڪمري ۾ سڀ ڇپرکٽ تي مِڙي ويٺا. هنن جون ڳالهيون نه کٽن. هڪ ٻئي جي سِڪَ جا ماريل هجن. ضمير دڪان تان ڪڏهن ڳُڙ جي لاٽي کنيو اچي، ڪڏهن بوڙيندا ته ڪڏهن ڪٽمٺڙا ۽ بسڪوٽ. نَنڍڙي شهزادي آڌو هُن ٽولن جا ڍير لڳائي ڇڏيا. زرين خوش ٿئي، گد گد ٿئي، سندس حُسن ۽ مُرڪون جَرڪي اُٿيون.

"امان، شهزادي! بابا جو سڄو دڪان ڪپائيندينءَ ڇا؟"، ناني کلندي ۽ ڪيس پيار ڪندي چيس.

"هيءَ مِلڪِ سندس ئي آ، جيستائين تون ڪيس ڪو پاءُ نه ڄٽي ڏين."

زرين شرمائجي وئي. ماڻس کِلي ڏنو.

"شل اڄوڪي رات سڀاڳي ٿئي. جوڙي سلامت هجي، ته پائڙا گهڻا." زرين ٽيڻن ٽڙي پيئي.

زرين جي ماءُ ائين اوچتو ٽپ ڏئي اُٿي بيٺي.

"اڙي مُنيس! ڪير ۾ مصري ڦوٽا وجهي ڪاڙهي مٿي ڇڏي آئي آهيان. هَلُ ڇوري! مڙس لاءِ ڪير ڪٽي آ.... اُٿي امان شهزادي! پاڻ مٿي پنهنجي ڪمري ۾ هلون." شهزادي پيءُ کي چنبڙي پيئي.

"پلا اِهو ته ٻڌايو ته توهان شهزاديءَ لاءِ ڇو نه پئي سچي ڪئي. مون کي مُنجهائي ماريو! چي: هيءَ يتيم ڇوڪري آهي، امان پالي آهي. ڇو يتيم آهي، سندس وارث جيئرا جاڳندا ويٺا آهن."

"مون امان کي جهليو هو ته ڏسان، ته تون ڪيس سڃاڻين ٿو يا توکي ڇڪ ٿئي ٿي!"

"ڪيئن نه ٿيندي؟... مون سوير جڏهن ڪيس پيار ڪيو، اُن ويلي مون کي عجيب ڇڪ پئي ٿي، جيڪا مان سمجهي نه پيو سگهان. تو سوير سچي

ڪئي تہ دل گھريو تہ هينئر مٽي وجي جيڪر ڪيس پاڪر پايان ۽ مِنيون ڏيان، پر اُن وقت سرڪار جي اجازت نہ هئي“، هُن حرڪتي نظرن سان زرين ڏي نهاريو. زرين رَئي جو پلئہ منهن تي آڻي ڪلي پئي.

پوءِ هي سڀ مٽي هليا ويا تہ هُن سوچيو تہ پنهنجي گھر ۽ خاندان جي هُن حفاظت نہ ڪئي. تہ ڪير ڪندو. هو ظالم تہ زرين ۽ شهزادي جا تہ ٽُڪرا اُڏائي ڇڏيندا. هنن کي وٺي ڪاڏي لڪايان. هنن جي حفاظت ڪرڻي آهي تہ هت ئي ڪرڻي آهي. هي سنڌ ۽ سنڌ جا ماڻهو مِنهنجي سارُسنڀال لهندا. سنڌ ئي منهنجو وطن آهي. مان ”غريبُ الوطن ناهيان“. هو وَر وَر چئي رهيو هو تہ ”مان غريب الوطن ناهيان... مان غريب الوطن ناهيان.“

ائين زرين ڪير ڪٺي اندر گھڙي.

”ڪير ٿو چوي تہ تون غريب الوطن آهين. سنڌ بہ اسان جو وطن آهي. جيئن چوندين تيئن ٿيندو. تو تان سرُ بہ قربان. توکي هت خوش ڏسي، هتان جي ماڻهن جي مهماني ۽ تنهنجي دُڪان تي ٻَٻَ ماڻهن جا ڏسي مون مان ڊپ نڪري ويو آهي. هِت هيترن پنهنجن ۾ شهباز خان ڇا ڪندو. تون جت خوش هوندين، مان اُت خوش هوندس.“

زرين جوئر جي ماني ۽ لوٽو ڪير جو ٽيبل تي رکي اچي ڪيس پاڪر پاتو. ضمير جي اکين ۾ ڳوڙها پرجي آيا.

”هيءَ جوئر جي ماني ۽ ڪير ٻاهرئين در کان سوير هڪ ڇوڪرو ڏئي ويو. هي پَريان جيڪي گھر آهن، اُنهن مان ڪو ڪٺي آيو هو. صبح جو نيرن بہ موڪلائي اٿن.“

ضمير خوش ٿي ڪير بہ پيتو ۽ جوئر جي ماني بہ کاڌي.

سياڻي ڪان نئون صبح ٿيندو. اسين سڀ ۽ ڳوٺ وارا گڏجي انهن ظالمن سان مقابلو ڪنداسين، جن اسان جهڙن غريبن جو جيئڻ جنجال ڪيو، گِرهہ نِرهہ ڪيو، گھر ڪان بي گھر ڪيو!“

ائين دڪان واري در تي کڙڪو ٿيو، ضمير اُٿي لالٽين کڻي دروازي تي آيو. زرين گڏوگڏ ڇِهَتي پئي هئس.

”ابا ڪير؟“

”اُستاد! مان تارو... توڏي خير“، تاري نشاني وارا اکر ڏنس.

ضمير يڪدم وراڻيس، ”هيڏي سڀ خير“. هُن وجي دڪان جو اڌ در کوليو.

”اُستاد! هيءُ بہ ماڻهو بندوقن سان شاهہ محمد ڪير واري جا ۽ بہ ماڻهو ڳوٺ وارن طرفان قبول فرمايو.“

”ابا، ايترا ماڻهو... مون کي جنگ وڙهڻي آهي ڇا؟... تون ماڻهو موٽاءِ. هيءَ منهنجي بہ سنڌ آهي... هيءُ منهنجو بہ وطن آهي... مون کي ڇا جو ڊپ! رڳو چئجانءِ تہ هتان بہ ڪنهن مهل وٺين تہ چڪر ڏين. سامهون ٻاهرڙيءَ تي وِهن تہ ڪَنُ هيڏانهن هُجين.“ هُن وڏي تاري کي ٻانهن کان وٺي اندر ڇڪيو.

”تارا! هيءَ زرين آهي منهنجي گھرواري. ڪِڪڙي منهنجي ڌيئڙي آهي ۽ امان منهنجي سَسُ. هيءُ منهنجوئي ڪٽنب آهي. تو منهنجو ڪٽنب مون سان ملائي مون تي وڏو احسان ڪيو آهي. ٻيو احسان اَڄ رات جو اُتي آيو آهين خبرگيري ڪرڻ ۽ ماڻهن جو بندوبست ڪرڻ. تنهنجا ٿورا مان ڪيئن لاهيندس... هاڻي هي ڪيڏانهن نہ ويندا. اسين هاڻ هِت رهنداسين.“ ضمير ڳالهائي دنگ ڪيو ۽ تاري ڏي ڏٺائين. هُن جو وات ڦاٽل هو، هو حيران ۽ پريشان هو. هو بت بڻيو زرين کي ڏسي رهيو هو. صبح واري زرين بيمار ۽ اُجڙيل، هينئر واري زرين جَرڪي پيئي! سندس منهن ڪُندن وانگر چمڪيو پئي. هوءَ جيئن کِلي تہ سندس سهڻا اُڇا ڏند جرڪيا.

ضمير تاري کي ٻانهن کان وٺي دروازو کولي ٻاهر ڪيو. تاري کي اعتبار نہ پئي آيو، تہ حُسن ائين بہ حيران پريشان ڪندڙ هوندو. زرين کِلندي کِلندي تاري وارو نظارو ڏسي اهڙي ساٺي تي جو بيهي نہ پئي سگھي. ضمير ڪنڌ ۾ پيل هڪ رنگ جو دٻو ڪنيو ۽ برش بہ ۽ دَر کولي ٻاهر نڪري ويو. هاڻ ٻاهر ڪير بہ نہ هو. زرين مٽي تي پلئہ وجهي، يڪدم در وٽ بيهي ڳچي ڪڍي ٻاهر ڏسڻ لڳي. ضمير چانهہ جي اشتهار واري بورڊ وٽ وجي بيهي رهيو ۽ پوءِ ”ضمير خان بلوچ غريب الوطن“ مان ”غريب الوطن“ لفظ تي ڪارو رنگ ڦيري يڪدم اندر اچي ويو. زرين ڪانئس رنگ جو دٻو ورتو، در ڏنو ۽ پوءِ هُن ضمير کي پنهنجي ٻانهن ۾ سوگھو ڪيو ۽ ضمير سندس سيني سان لڳي سڀ غم وساري ڇڏيا هيءُ ٻئي ورهين جي وڇوڙي جا ماريل هئا. هنن کي هر بيخودي مباح هئي.

تصويري ڪهاڻيون

(ڪامنريلٽ فوٽوگرافيءَ کان متاثر ٿي لکيل)

بيدل مسرور

<u>چڊي</u>

جيڪڏهن ڳوٺ جي ٻارن کي چڊيون پيل نہ آهن
تہ ڇا ٿيو!
ڇا اُهي چڊين کان سواءِ تعليم پرائي نٿا سگهن؟
اسان جي ڳوٺ ۾ جيڪا ماسترياڻي آهي، اها اڳ
ئي ايتري ڪاري آهي جو ڪڇي جي مٽان
سنهي ڄاريءَ وارا ڪارا جوراب پائي ايندي آهي،
تہ بہ سندس ٽنگون اگهاڙيون ئي لڳنديون آهن.
هوءَ تہ امير آهي!
جنهن ڪري ايترا مهانگا جوراب خريد ڪري
پائي سگهي ٿي!
پر اسان تہ غريب آهيون
ڇا غريبن جا ٻار اهڙن قيمتي جورابن کان سواءِ
اسڪول ۾ پڙهڻ لاءِ نٿا اچي سگهن؟
ڪلاس جو فرش ٿڌو آهي تہ ڇا ٿيو!
اسان جي گهر ۾ وري ڪهڙي ٽائيل لڳل آهي،
پر جيڪڏهن ڪلاس ۾ بينچ بہ موجود ناهي تہ بہ
خير آهي
ڇاڪاڻ تہ مان سُمهندو بہ اگهاڙي زمين تي آهيان،
ڪهڙو فرق ٿو پوي، زمين تي ويهي پڙهڻ سان،
ها خبر اٿم تہ زمين تي ويهي پڙهڻ وارن ٻارن تي
امير ماڻهو کلندا آهن!
پر مون کي اها ڳڻتي نہ آهي
ڳڻتي رڳو اها آهي تہ اسان هن وَستيءَ وارا
چڊي ڪڏهن وٺنداسين
۽ ڪڏهن اسڪول ۾ ويهڻ جي لائق ٿينداسين.
اسڪول جي موڪل ٿيڻ کان پوءِ تہ مان
ڪلاس جي بليڪ بورڊ تي اهو ڪجهہ لکي
سگهان ٿو،
جيڪو شايد مان ڪڏهن بہ لکي نہ سگهان.
(تصويري عمل ڪينٽ ٻيرنسٽائين)

* * *

ڪوهہ مان پاڻي گيڙڻ لاءِ
جيڪڏهن پاڇاري ۾ ٻَڏل ڏاند
ڪيئن ڪن تہ مان ڇا جي لاءِ آهيان.
ڇا ٿيو جو مان اڄان
ڇئن سالن جو ٻار آهيان،
پر مان ڏاند کي بہ هڪلي سگهان ٿو،
ڪير ٿو چوي تہ
مان پنهنجي پيءُ جو هٿ وَنڊائي نٿو سگهان،
پر افسوس ان فوٽو گرافر تي، جنهن پويان لڪي
منهنجي چڊي کان سواءِ تصوير ڇڪي ورتي آهي.
(تصويري عمل بجو چوڌري، انڊيا)

* * *

ڪراڙي واري داءُ سان
سٽن مضبوط سِرن کي
هڪ ڌڪ سان ٽوڙي سگهجي ٿو،
پيٽ جي پورائي لاءِ پنهي روٽي ڪمائي سگهجي ٿي،
ملڪ جي تحفظ لاءِ بندوق تاڻي سگهجي ٿي،
دشمن ملڪ تي بمباري ڪري سگهجي ٿي،

۽ منهنجي مالي سهائتا لاءِ ڪيمپون لڳائي
رقم، اٽو، گيهه، چانور
۽ ٻيو استعمال جو سامان گڏ ڪري
پنهنجي پيارن جي گهرن تي پهچائي
فوٽو شايع ڪرائي سگهجن ٿا
پر مون کي ڇڏي وڃي ڏيڻ وارو
اڃان ته مون تائين ڪونه رسيو آ.
(تصويري عمل نارمن گرنڊلي جيميڪا)

* * *

منهنجو پيءُ زمين تي پير کُپائي بيٺو آهي
پر مون کي
پنهنجي آڱوٺي تي بانس جو لَڪڙو رکي
اُن تي مٿي چڙهڻ لاءِ ٿو چوي.
هُن مون کي اهو ته سيکاريو آهي ته
ڪنهن باز وانگر ان سَنهي بانس جي لڪڙي جي
چوٽيءَ تي چڙهي بيهان،
مڃان ٿو ته تماشو ڏسندڙن مان
ڪنهن کي به
نه ان کي، نه ان جي پيءُ، پٽ يا پوٽي کي
ايڏو وڏو ڪرتب ڪرڻ ٿو اچي،
۽ مون کي بانس جي چوٽيءَ تي بيهي
منهنجي سلام ڪرڻ تي
ماڻهو تاڙيون ته وڄائين ٿا پر
ڪيسي مان هڪڙو ٽڪو به انعام ۾ ڪونه ٿا ڏين
جو مان هڪڙي ننڍڙي ۽ سادي چڊي خريد ڪري پايان
(تصويري عمل مهيندر پارڪ، انڊيا)

* * *

معذوري

ويسٽ آفريڪا جي ليئونن جي سِول وار ۾
منهنجي پيءُ جون ٻئي ٻانهون
نونئين وٺان ڪاٽيون ويون آهن
جنهن جي ڪري هو محنت مزدوري نه ٿو ڪري
سگهي
۽ پُني اگهاڙي ڪري صبح کان ئي
رستي تي اچي پاڻ سان گڏ مون کي به وٺي پنڻ
لاءِ ٿو ويهي
پر
شام جو گهر اچي جڏهن هُو
پيرن سان پئسا ڳڻي
امان کي رکڻ لاءِ ڏيندو آهي ته
امان به رڳو ايترو چوندي اٿس
”اڄ هيترا چو، ڪالهه ته هيترا گهٽا هئا.“
ته بابو کِلي چوندو اٿس:
”ماڻهو ترس کائي جيترو ڏين ٿا
تون ان تي شڪر ڪندي ڪر“
تڏهن مان مُرڪي دل ۾ چوندو آهيان
ماڻهو ان جي معذوريءَ تي
ترس کائي ايتري خيرات نه ڏيندا آهن
جيتري منهنجي معصوم شڪل کي ڏسي ڏيندا
آهن
(تصويري عمل ـ ڊيبي يازبيڪ، آفريڪا)

* * *

بيپرواهي

اتفاق سان فوٽ پاٿ تي
سورج مُکيءَ جو گل ٽِڙي پوي ۽ ڪا الهڙ نينگري
هڪ ڪروڙ واري پجيرو گاڏي فوٽ پاٿ ۾ اچي
پارڪ ڪري
۽ سورج مکيءَ جو اهو ٻوٽو
ان جي ڳوري ٽائر جي هيٺان چيپاٽجي وڃي ته
ڇا ان جي رڙ ڪير ٻڌي سگهندو!
نه، ڪو به نه
نه ئي ڪو سپاهي
هن جي ان غلط پارڪنگ تي چالان جي پَرچي
سندس گاڏيءَ جي وائيپر تي لڳائي سگهندو.
(تصويري عمل ـ باب بارڪر، آسٽريليا)

* * *

اساطيري دور جو طوطو

(Love bird)

آءٌ هڪ قيدي آهيان
مون کي عمر قيد جي سزا ڏني ويئي آهي.
مان پنهنجو وقت گذارڻ لاءِ
ڪڏهن ڪتاب پڙهندو آهيان ته
ڪڏهن ڪوليءَ ۾ بيهي رقص ڪندو آهيان،
رنگن سان پنهنجي بدن تي چٽسالي ڪندو آهيان
رڙيون ڪري ڳائڻ بجاءِ مان
ڳوڙهن کي روڪي جهونگاريندو آهيان
پنهنجي جنم ڏينهن تي مان خاص طور ميندي
گهرائي
هٿن پيرن تي مَليندو آهيان،
پر ان ڏينهن مون سان ملڻ ڪو دوست ساٿي،
يا ڪو مٽ مائٽ نه ايندو آهي
ڪوبه گل نه آڻيندو آهي
پر هڪڙو پيار محسوس ڪندڙ پکي
جنهن کي عام طور تي طوطو چوندا آهن،
(جنهن کي عام طور تي طوطا چشم چيو ويندو
آهي)
ايندو آهي ۽ ڪوليءَ جي سيخن تي ويهي
منهنجي جنم ڏينهن جي خوشيءَ ۾ ڪو گيت
ڳائيندو آهي
تڏهن الائي جو
منهنجي اکين مان لڙڪ وهڻ لڳندا آهن ته
جنهن پکيءَ کي طوطا چشم سڏيو ٿو وڃي
اهو ته هر سال پنهنجي وفا جو پير پرڻ ٿو اچي
پر جنهن کي مون وفادار سمجهيو هو
ان کي ياد به نه آهي ته
مان جنم ٽيپ ڪاٽي رهيو آهيان ۽
ڪيس ياد ڪندو رهندو آهيان.

(تصويري عمل. رايوڳلي، سائوٿ آفريڪا)

* * *

انتظار

شام اچي ٿي آهي
گهر به ڏور آهي،
گهر به موٽڻو آهي
مڙساڻو به ڪم تان موٽيا هوندا
پر
الائي جو اڄ به هن مهل تائين
هن سرڪاري ٺل مان
پاڻيءَ جو هڪ ڦڙو به نه ڳڙيو آهي.

* * *

ڳولها

هن جي ساڄي ٻانهن وارو هٿ
ڪرائيءَ وٽان ڪٽجي ويو
ان جي ملم پٽيءَ لاءِ هزارين رپيا گهربل هئا
هن پن سِن ڪئي، پَٽ سَٽ ڪئي
پر پئسا پورا نه ٿيا
هن سوچيو هو ته ڪجهه رقم گڏ ٿي وڃي ته
انهيءَ رقم مان
هٿ ۾ هڪڙو خنجر لڳرائي ڇڏي
۽ رهزنن کي ان سان قتل ڪرڻ جو ڪم شروع
ڪري ڏي
پر جڏهن وٽس ڪجهه رقم گڏ ٿي وڃي ٿي ته
ڊاڪٽر کيس مشورو ڏئي ٿو
ماڻهو مارڻ کان بهتر آهي ته
هٿ ۾ چمچو لڳرائي وٺ
گهٽ ۾ گهٽ ماني ته سولي کائي سگهندين،
پوءِ هن ڊاڪٽر جي مشوري تي هٿ ۾ چمچو
لڳرائي ورتو
پر زندگيءَ لاءِ
ماني ڳيي جي ڳولا لاءِ
کيس چمچو لڳل هٿ ٽنگي
وري به پنڌ ئي پوي ٿو.

* * *

قياس

جن کي اها خبر نہ آهي تہ
هنن معصوم ٻارڙن جو پيءُ ڪير آهي؟
ماءُ جي خبر تہ خير قيامت ڏينهن پوندي انهن کي
۽ شايد ان ڪري
هي يتيم خاني ۾ پلجندڙ ٻار
جڏهن بہ ڪنهن فوٽو گرافر کي
پنهنجو فوٽو ڇڪيندي ڏسن ٿا تہ
ٻاروٽن ڇانورن مان هٿ ڪڍي
وات ۾ پٽي ڪئميرا ۾ نهارڻ لڳن ٿا
هنن کي ان ڳالهہ جو احساس بلڪل بہ نہ آهي تہ
سندن تصوير تي ڪنهن فوٽو گرافر کي
تصويري مقابلي ۾ پهرين انعام ملندو پر هنن کي
ان ڳالهہ جو احساس ضرور آهي تہ
متان ڪڏهن ڪنهن اخبار ۾ شايع ٿيل تصوير تي
سندن پيءُ، سندن ماءُ کي سڃاڻي وٺي
تہ سندن اهو دلبند يتيم خاني ۾ پيو آهي
جنهن کي ڇڻيندي ئي
ڪپڙي ۾ ويڙهي، گند جي ڍير تي اڇلي آئي هئي.

* * *

بيڏوهيءُ جو احساس

ڪلينڪ ۾
ڊاڪٽر جڏهن اٺن سالن جي هڪ ٻار جي قد ماپڻ لاءِ
اسڪيل تي بيهاريو تہ
سندس نماڻين اکين ۾ هڪ جملو ڇُلڪڻ لڳو
تہ، ڊاڪٽر الائي ڇو سندس قد ماپي رهيو آهي!
جڏهن تہ هو اڃان اٺن سالن جو آهي
۽ ڪا شرارت بہ ڪانہ ڪئي اٿس.

* * *

مشورو

عورت ۽ مرد جي هم آغوش ٿيڻ کان اڳ ۾
جيڪڏهن ٽيبل تي هڪڙو گهڙيال رکجي،
تارونءُ متان ٻرندڙ بلب بہ وسائي ڇڏجي
۽ ان گهگهہ اونداهيءَ ۾
ٽيبل جي ٻنهي پاسي
ڪرسين تي ويهي
هڪ ٻئي جون مُنهون جهلي مقابلو ڪرڻ گهرجي
پوءِ ڏسجي تہ ڪير ڪيتري دير ۾
ڪنهن جو هٿ ٿو ڪيرائي وٺي،
باقي روز روز هڪ ٻئي تي ڪاوڙ ڇنڊڻ جو
ڪوبہ فائدو ناهي.

(تصويري عمل، ايس مڪرجي، انڊيا)

* * *

سوزهالاڻي، سنڌي ٻوليءَ جو هڪ سڄاڻ شاعر ۽ ليکڪ آهي. هو اُنهن وسندين جو رهاڪو آهي، جتي ڪنهن وقت ۾ شاهہ لطيف پنهنجا پير گهمايا هئا ۽ جتي جي هوائن ۾ عشق، محبت ۽ راڳ جا پڙاڏا اُٿندا رهندا هئا انڪري هو سنڌي راڳ جو نہ رڳو شوقين آهي، پر ڪيس راڳداريءَ جي ڳوڙهي ڄاڻ پڻ آهي. هن جي اها آتم ڪٿا سنڌي ٻوليءَ ۽ سنڌي راڳداريءَ جو هڪ اهم دستاويز آهي. هِن ڪتاب جي سنڌي علم و ادب ۾ ان ڪري اهميت هجڻ گهرجي، جو ان ۾ پاڪستان ٺهڻ کان اڳ جي سنڌ ملڪ جي سماجي حالتن جي ڄاڻ ملي ٿي "ڪويءَ جي ڪٿا" . ۾ جيڪي واقعا ۽ ڳالهيون بيان ڪيون ويون آهن، اهي ذاتي هجڻ سان گڏ سنڌي سماج جي اُن روپ تان پردو کڻن ٿيون، جيڪو ماضيءَ جي اونداهي ۾ گم ٿي ويو آهي. 'سوز' نهايت سليس ۽ روان سنڌيءَ ۾ ان ماضيءَ کي ياد ڪيو آهي، جنهن جو اهم ڪردار 'ڪملا' نالي هڪ نري آهي، جنهن کي هڪ ڀيرو ڀيهر ڏسڻ ۽ هن کي پنهنجن اُنهن اُڌمن ۽ احساسن کان واقف ڪرڻ لاءِ هو سرگردان آهي

- مراد علي مرزا
"پيش لفظ"، ص 10
ڪويتا پبليڪيشن حيدرآباد، 2008ع

جيما

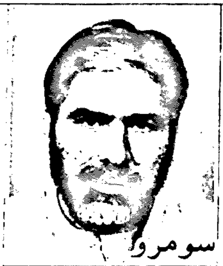

رفيق سومرو

هڪ ئي وقت ٻنهي سان پيار.. پهرين هن سان زبردست پيار. پر هِن جيما کان هڪ غلطي ٿي ويئي. پنهنجو راز پيٽ کي به نه ڏجي.

هوءَ نهايت حساس هجڻ سبب گهبراهٽ لڪائي نه سگهي ۽ پيٽ کي همراز دوست بڻائي هُن جي گهر وٺي آئي. ننڍي پيٽ وڏيڪ خوبصورت، چُست ۽ چالاڪ هئي ۽ پنهنجي پروفيشن ۾ ڊگري وٺڻ لاءِ تازوئي داخلا ورتي هئائين.

هوءَ Dare Devil هئي. هُن پنهنجي محبت جي مانداڻ سان هُن جي دل کسي ورتي ۽ هُن جي من- مندر ۾ پنهنجي لاءِ جاءِ به پيدا ڪري ورتائين. پيٽ کي اِن ڳالهه جي ڪا سَمڪ ئي ڪانه پيئي. شڪ شُبهي جي گنجائش هڪ ڳهريلي هجڻ سبب ڪونه هئي ۽ پيٽ کي لڳائي نه پيئي. جڏهن پاڻي مٿي کان ٽپي هليو ته گانن جي ڪنسٽن ۽ خطن جي منلسنا ٿي ۽ هوءَ هُن سان اڪيلي وڏي شهر هلڻ جي حامي ڀري ويئي. اڄ جو انجلو هو: هُوءَ ڪار ۾ چڙهي ويئي ۽ پڇيائين: "تنهنجي عمر ايڪويهه سال؟"

هن وراڻيو: "نيڪ، مون واري عمر! ٻنهي جي عمر ملائي به اسان اجان جوان آهيون- ڦوهه جوان." ائين هوءَ هن جي اڳيان ڊرائيونگ سيٽ تي ٿي ويئي.

جيما اِن انتظار ۾ هئي ته هُو سُتت اڇي سندس سيٽ ۾ سِلور پرينلو. بيگي شارپ پنهنجي ناز انداز سان شاديءَ لاءِ چيو، نه ته ٻيءَ صورت ۾ ڪٽ آف!

هُن پڇيو: "بيگي، مرضي تنهنجي هلندي يا..."

هن چيو: "مرضي تنهنجي هلندي، بصورت ته تون هُن سان ڪَٽ آف ڪرين ۽ مون کي پڪ آهي ته تون ضرورڪٽ آف ڪندينءَ!" هُن جي جهول ۾ ويهي اَمالڪ گلاٽي سڪڻ، گڏ فوٽو سي به ڪلوز بيهي کيرائڻ. ٻيڙيءَ ۾ ڪيس چنبڙي پوڻ، سنهڙا ڪپڙا، پاڻيءَ ۾ گوڏن تائين سُتڻ پُسيل، ٻيڙيءَ ۾ ٽپ ڏيئي چڙهي سڌو اچي سندس ڪڇ ۾ ڪِري هُو سندس ائڊوانس رويي کان حيران پريشان ٿي ويو. پنهنجو ڪنٽرول لوڇتو وڃائيندي محسوس ڪيائين: سو فِري- سو ڪلوز- سو نيئر- ائنڊ ڊيئر- سو سمارٽ- سو سافٽ- سو ائڊوانس- ۽ سو ڊيئرنگ. هُن کي ڏسي يقين ئي نٿي آيو ته اِها ساڳيءَ پيٽ جي پيٽ آهي، يا Dare Devil اپسرا. هُن کي پنهنجي زندگي وڪمبي نظر آئي. هُن آخري وار پڇيو: "اجان اڳتي هلئون، يا پوئتي موٽئون؟"

هُن چيو: "اڳيان هَلُ- پوئتي موٽڻ مون سِکيو ئي ناهي."

هُن ٻڌايس: "اڳيان پاڻي گهڻو گهرو آهي، پنهنجو صحيح سالم موٽڻ ڏاڍو ڏکيو ٿيندو."

هُن بيپرواهيءَ وچان چيو: "اڳتي هليو هل! چولين ۽ ڦينگن جي پرواهه ۽ لوڏن جي لوڏ کان مان ڪڏهن به ناهيان ڊڄندي"

هُن چيس: "هوش ڪر بيگي! پاڻ سنيال، ته پوئتي هلئون. اڳتي پاڻيءَ ۾ ڪُن- ڪڙڪات ۽ اوچا ۽ ابتا سُبتا لوڏا آهن. پاڻي تمام گهرو آهي. اڳيان اجان به گهرو."

هُن مستيءَ مان چيو: "ڏوپار... هليو هَلُ!"

هوڏانهن وفادار جيما ان آسري ۾ هئي ته هو سُتت ئي اچي سندس سيٽ سنولرينلو. هو هميشه سندس سِرَ جو سائين ٿي ويهندو- پر طوفان جو منهن ڪير موڙي سگهيو آهي. جيما جي وفاداري بيپرواهه بيگي شارپ اڳيان ڪٿان ٿي هلي سگهي. اڳيان ڪُن- ڪڙڪاٽ هئا، آنڌمانڌ هئي، سرمستي هئي، چلولائي هئي، آسمان گهنگهور گهٽا وانگر اونداهو هو. اڳيان ٻاهه جو درياهه هو. ته پويان پاڻي.

"آيا ائين چون، متان پاند پُسائين!"

پاند پُسڻ مقرر هو ۽ جيما جي وفا جي مَڪڙي اوندهه انڌوڪار جي اڳيان سَٽ ئي سَهي ڪانه سگهي. جيما جي زندگيءَ جو سڀ ڪجهه ٻلجي ويو. آسُون لُٽجي ويون. اُميد جي ٻيڙي ٻُڏي غرق ٿي ويئي.

پاڻي لٿو.. مٿ ٿي ته سڀ ڪجهه ٻُڏي چڪو هو. ڊينگهو ديري ٿي چڪو هو. ساجد کي نه اڳيان وڃڻ جي سَمڪ هئي، نه پنيان موٽڻ جو ساهس. زندگي سڀ ڪجهه ٻوڙي چڏيو هو. [ناويلا مان ٽڪر]

ورچوئل اسڪرين

قاضي اياز مهيسر

”وقت گذرڻ ۾ جيتري دير لڳندي آهي، ڇا اوتري دير ان وقت جي تخليق ٿيڻ ۾ به لڳندي آهي؟ ڪهڙي خبر ته وقت جا هي قافلا جڏهن کان هلڻ شروع ٿيا هئا، تڏهن کان سندن منزلون ۽ سانُن پيش ايندڙ حادثا به طئي ٿيل هئا يا نه... جي هي سڀ ڪجهه طئي ٿيل آهي ته پوءِ ان سفر جو مقصد ۽ ان جون حاصلات ڪيتريون نه بي معنيٰ آهن! يا ڪٿي ائين ته نه آهي ته تخليق جو هيءُ سفر ڪنهن ڪهاڻي جي تخليق وانگر آهي؟ ڪنهن ڪهاڻيءَ جي تخليق، جنهن ۾ تخليقڪار کي ڪهاڻي لکڻ مهل ان جا ڪردار ۽ سندن انت جي ڪاٻه خبر ناهي هوندي، ۽ سڀ ڪجهه پنهنجي ليکي تخليق ٿيڻ شروع ٿي ويندو آهي ....“

هوءَ پنهنجي ليپ ٽاپ جي مائيڪرو سافٽ وَرڊ تي هي سڀ ڪجهه لکي ٿي رهي هئي جو اوچتو سندس ذهن تي شام جو منظر تري آيو. اُنن جون قطارون ۽ سندن ڳچين ۾ ٻَڌل ڇَڙن جو آواز، هڪ خاموش وايومنڊل ۾ زندگيءَ جي احساس جا سُر وکيري رهيو هو. هڪ اهڙي زندگي، جنهن کي پنهنجي ئي قافلي جي اڳين ماڳن ۽ منزلن جي ڪاٻه ڄاڻ نه هئي.

”زندگي...“ هن ٽائيپ ڪرڻ شروع ڪيو، ”هڪ ورچوئل اسڪرين تي وکريل رنگن جو نالو آهي. هڪ اهڙي اسڪرين، جنهن جي پسمنظر ۾ ڪيتريون ئي اسڪرينس شامل آهن ۽ زندگيءَ جي رنگن جا عڪس انهن سمورين اسڪرينس مان ڇڙي نڪرن ٿا. ۽ رنگن جون ڪجهه اهڙيون پڪسلس آهن، جيڪي اسان کي نظر اچن ٿيون ۽ ڪجهه پڪسلس اسان جي ڏسي سگهڻ جي صلاحيت کان مٿانهيون آهن.“

”زندگي...“ سندس ذهن تي هڪ ٻيو خيال تري آيو. ”قطعن به صرف نظر ايندڙاسڪرين جو نالو نه آهي، پر پس منظر ۾ موجود سمورين اسڪرينس جو عڪس آهي. هڪ اسڪرين زندگي جي ظاهري وجود کان پهريان آهي، ٻي اسڪرين پريزنٽ ٽينس آهي، جيڪا پل پل ۾ نيون اسڪرينس ٺاهي ٿي. ٺهي ويل اسڪرينس پاسٽ ٽينس ۾ تبديل ٿي وڃن ٿيون، ۽ جيڪو پل، ڪجهه لمحا اڳ فيوچر ٽينس هو، سو پريزنٽ ٽينس ۾ اڃي هڪ نئين اسڪرين ٺاهي ٿو. ان تسلسل ۾ هڪ گهڙي اهڙي به اچي ٿي جو پريزنٽ اسڪرين سانت ٿي وڃي ٿي. ڪهاڻيءَ جو انت- نو فيوچر- ورچوئل ڊيٿ. ها، زندگيءَ وانگر... موت به هڪ ورچوئل اسڪرين آهي ۽ جيتوڻيڪ مرڻ مهل اسڪرينس ظاهري طرح ٺهڻ بند ٿي وڃن ٿيون، پر انهن جي ٺهڻ جو عمل هڪ ٻي ٽينس ۾ شفٽ ٿي وڃي ٿو.“

هوءَ ڪجهه سانت کان پوءِ وري لکڻ لڳي ٿي، ”مون کي خبر ناهي ته هي سڀ ڪجهه ڪڏهن ٿيڻ شروع ٿيو هو، پر اها پڪ ضرور اٿم ته ان ٿيڻ مهل منهنجي اسڪرين به ٺهي چڪي هئي، ۽ ان جا سليڪانس هر ٽينس ۾ ڄڙي چڪا هئا ۽ منهنجي پريزنٽ اسڪرين جي سليڪانس جي ايڪٽيويٽ ٿيڻ جو انٽرنل ٽائيم به مقرر ٿيل هو ۽ ظاهر آهي ان جي ڊي ايڪٽيويٽ ٿيڻ جو ٽائيم به پهرين کان مقرر ٿيل آهي. مرڻ کان پوءِ ڪجهه ئي صدين ۾، مان سليڪان ۾ تبديل ٿي وڃڻي آهيان. پر منهنجي سليڪانس ۾ منهنجو

ڊي.اين.اي، اڻٽيڪٽ رهندو، جيڪو ڪڏهن بہ ايڪٽيويٽ ڪري، منهنجي اسڪرين ٻاري سگهجي ٿي. ۽ مون سان گڏ تخليق ٿيل هر وجود جي ۽ ضروري ناهي تہ سليڪان جي ري ايڪٽيويشن صرف هن ڌرتيءَ تي ئي ٿئي جتي اهي سليڪان ڪنهن نہ ڪنهن شڪل ۾ موجود آهن... سليڪان ڪنهن ٻئي سياري يا ڪنهن ٻي اسپيس ۾ بہ ري ايڪٽيويٽ ڪري سگهجن ٿا. ري ايڪٽيويشن لاءِ ڪنهن بہ وجود جو ڊي.اين.اي يا ان جي ڪاپي هئڻ ضروري آهي. ۽ جي منهنجي وجود جو ڊي.اين.اي هن ڌرتي تي پهچي سگهي ٿو، تہ اهو ڪنهن ٻئي سياري يا اسپيس تائين بہ پهچائي سگهجي ٿو. ۽ ڪهڙي خبر تہ اسان جي هن دنيا جي وجود جو ڊي.اين.اي خود هڪ ڪاپي ئي هجي ... ۽ ڊي.اين.اي جو اصل يعني ماسٽر پلان، ڪٿي ٻئي هنڌ موجود هجي!

هڪ اوچتي جُنبش سان هوءَ پنهنجي وارن مان ملٽي ڪلرڊ هيئرڪِلپ لاهي ڇڏي ٿي، ۽ هڪ جهٽڪي سان سندس وار ڳُلي وڃن ٿا . هوءَ لکي ٿي: ”ڊومس ڊي کان ايترو ڊيڄاريو ڇو ٿو وڃي؟.... اهو ڏينهن، ڪائنات جي نئين تخليق جو هڪ خوبصورت ڏينهن هوندو. هڪ اهڙو ڏينهن جنهن ۾ ماضيءَ جي تخليق کي هڪ غير روايتي طريقي سان وري تخليق ڪيو ويندو. هيءَ ڌرتي يا ڪا ٻي ڌرتي ڪنهن سليڪان ويليءَ ۾ تبديل ٿيل هوندي، ۽ ان سليڪان ويليءَ ۾ موجود تخليق ڪيل هر اسڪرين جا ڊي.اين.ايز ري ايڪٽيويٽ ڪيا ويندا. زندگي هڪ نئين ٽينس ۾ جاڳندي، هڪ اهڙو ٽينس، جنهن ۾ ڪجهہ بہ نہ گذرندو. موسمي تبديلين سان گڏ، وال ڪلاڪس، رسٽ واچز ۽ ڪئلينڊرس هڪ گذري ويل تهذيب جي تاريخ جو حصو ٿي ويندا. تخليقڪار پنهنجي تخليق جي ڪهاڻي محض هن ڌرتيءَ تائين محدود ناهي رکي. هڪ بهترين ڪهاڻيڪار جي ڪهاڻيءَ جو ڪينوس ڪڏهن بہ محدود ناهي هوندو ۽ هڪ بهترين تخليقڪار پنهنجي ڪردارن کي پاڻ جيتري وسعت ڏيڻ چاهيندو آهي. مان هن جي وسعت آهيان ۽ منهنجي وسعت سندس ذات جو مظهر آهي.“

”منهنجي مري وڃڻ جو مطلب سمجهہ ۾ اچي ٿو توکي....؟“ هوءَ بي ساختہ ڄڻ ڪنهن سان مخاطب ٿيندي چوي ٿي،”مون کي مري وڃڻ لاءِ تخليق ناهي ڪيو ويو. منهنجو موت، تخليق جو موت آهي، تخليق جي پراسيس جو موت آهي. هڪ اسڪرين آف ٿيڻ سان مان تخليقڪار جي سيٽ کان ٻاهر نٿي نڪري سگهان. نہ، هرگز بہ نہ. مان پنهنجي هر اسڪرين ۾ زنده رهڻي آهيان . منهنجو زنده رهڻ منهنجي مري وڃڻ کان وڌيڪ اهم امر آهي. ها، پر جيڪو ڪجهہ مان سمجهي چڪي آهيان، ڇا اهو سڀ ڪجهہ ٻين کي سمجهائي سگهان ٿي؟ شايد نہ...! زندگي هر ڪنهن کي پنهنجي پنهنجي پرسپيڪٽِو ۾ جيئڻي آهي“

هن ٻاهر ڏٺو... دريءَ جو پردو هير جي ٻهرئين پُرسڪون جهوٽن ۾ لهرائي رهيو هو... رات گذري چڪي هئي ۽ رات گذرڻ سان ئي سندس خيالن جي آڪاش تي روشنيءَ جا نوان ڪرڻا جرڪي رهيا هئا. ان کان اڳ جو سندس اکيون سج جي ٻهرئين ڪرڻي جو آڌرڀاءُ ڪن، هن وري لکڻ شروع ڪيو: ”مون کي پنهنجي زندگي پنهنجي پرسپيڪٽو ۾ جيئڻي آهي. منهنجي سوچ جي ڌارا منهنجي ڌارا آهي..... ۽ مان پنهنجي تخليقڪار جي ڌارا آهيان، درياهن جي ڌارائن جيان. منهنجي ڌارا بہ تخليقڪار جي گهري سمنڊ ۾ ضم ٿي وڃڻي آهي. ضم ٿيڻ ختم ٿيڻ جو نالو نہ آهي، مڪمل ٿيڻ جو نالو آهي. مان جيڪا پنهنجي ئي تڪميل کان جدا ڪيل ڌارا آهيان، پنهنجي ئي تڪميل ڏانهن واپس ورڻي آهيان ۽ تڪميل ڏانهن واپسيءَ کي موت سمجهڻ وارا دراصل پنهنجي پنهنجي ڌارائن کي سمجهي ئي نہ سگهيا آهن. منهنجي لاءِ اهو سمجهڻ انتهائي ضروري آهي تہ منهنجي ڌارا کي هڪ

اونهي ۽ گهري سمنڊ مان ڏار ڪيو ئي چو ويو....! ۽ ڏار تيڻ ڪان پوءِ، جي پنهنجي ئي سرچشمي ۽ منزل جي خبر نہ هجي، تہ پوءِ راهن ۾ سواءِ پٽڪڻ جي ٻيو رکيو ئي ڇا هي؟" هوءَ هڪ ٽڏو ساهہ پريندي دريءَ ڪان ٻاهر، جهونجهڪڙي جي هلڪي روشنيءَ ۾ روشن ٿيندڙ نيري آسمان جي گهراين ۾ هڪ نظر وجهي ٿي ۽ ڪجهہ سوچي وري لکڻ لڳي ٿي: "مان ايتري پاڻ ڪڏهن بہ ناهيان پٽڪي، جيترو مون کي پٽڪايو ويو آهي.ننڍپڻ ڪان جوانيءَ تائين، زندگيءَ کي پرکڻ ۽ ڏسڻ جا رُخ پاڻ ئي طئي ٿيندا ويا... پنهنجي نظر ۾ ٻين جي روشني حاوي رهي.... ڪڏهن سوچيو ئي نہ تہ ٻين جي روشنيءَ کي پنهنجي اکين ۾ سُرمي جيان پائڻ ڪيتري حد تائين پنهنجي ئي ڏسي سگهڻ جي صلاحيت کي اندو ڪري سگهي ٿي. ۽ سڀ ڪان وڌيڪ افسوس جي ڳالهہ اها، تہ مان بہ پنهنجي خلقڻهار ڪان ٻين جيان، ائين ڪنبندي رهيس جيئن ڪا ٻڪري ڪنهن ڪاسائيءَ ڪان ڪنبندي آهي، يا ڪو شاگرد پنهنجي ڪنهن ظالم استاد ڪان، جنهن جو ڀهريون ڪَر ٻار کي خونخوار نظرن سان ڏسي سندس دل ۾ خوف پيدا ڪرڻ هوندو آهي. ۽ سڀ ڪان وڌيڪ حيرت جي ڳالهہ اها رهي آهي تہ اسان مان ڪنهن بہ ان انتهائي غلط مفروضي تي ڪڏهن ڪو سوال ئي نہ اُٿاريو."

" خير..... وقت گذري ويو"، هن هڪ لمحي جي سانت ڪان پوءِ لکيو: "پنهنجي پرسپيڪٽِو کي پنهنجي ئي نظرن سان ڏسي ۽ پرکي سگهڻ ڪان پوءِ سڀ ڪجهہ صاف ۽ شفاف نظر اچي رهيو آهي. مختلف رُخن ۾ وهي ويل منهنجون ڌارائون، هاڻي هڪ ڌارا جي وهڪري ۾ اچي رهيون آهن.... مختلف ورچوئل اسڪرينس ۾ ٽُٽي ويل منهنجا عڪس، هاڻي هڪ ئي اسڪرين ۾ فوڪس ٿيڻ لڳا آهن. ها، هيءَ اُها اسڪرين آهي، جنهن مان ڪڏهن منهنجا ئي عڪس، مختلف اسڪرينس ۾ ڊي فوڪس ٿي ويا هئا. ميلاپ جي هن موڙ تي ٻيو ڪجهہ بہ ناهي، سواءِ هڪ انتهائي حيرت انگيز سُڪون جي. هڪ اهڙو سُڪون، جيڪو شايد جنت کي بہ، ست آسمان هيٺ ڇڏي آيو هجي...."

وڌيڪ ڪجهہ لکڻ ڪان پهرين، سندس نيڻن جي هنج ۾، پُرسڪون ننڊ جون واديون لهي آيون هيون... شايد وڌيڪ ڪجهہ لکڻ جي ضرورت ئي نہ رهي هئي.

حيدر زرياب جي هن وقت جيڪا پاڻ کي وڌ ۾ وڌ خوبي لڳي ٿي، اُها اِها آهي تہ سندس لکيل ڪهاڻيءَ ۾ ڪهاڻي ملي ٿي، جيڪا ڪيس پڙهندڙ تائين پهچائڻ سولي آهي. پاڻ نہ تہ اجايا لفظ خرچ ڪري ٿو ۽ لفاظيءَ ڪان توڙي ورجاءُ ڪان بچيل نظر اچي ٿو.

ڪهاڻيءَ جو مرڪزي خيال ڳولي لهڻ تہ سولو آهي، پر انهيءَ مرڪزي خيال کي ڪهاڻيءَ جي روپ ۾ آڻڻ ڏکيو ڪم بہ آهي. محنت طلب بہ آهي ۽ تخليق طلب ڪم بہ آهي. اڄڪلهہ جيڪي گهڻيون ٽڻيون ڪهاڻيون ڇپجن ٿيون، انهن ۾ اجايو مونجهارو پاتو ٿو وڃي يا وري نلهي نعري بازي، پر حيدر زرياب اُنهن ادبي عيبن ڪان آجو نظر اچي ٿو ۽ سندس مرڪزي خيال کي اعليٰ ڪهاڻي ملي ٿي ۽ هو بنا نعري جي ۽ بنا اجائي گوڙ جي ڪم جي ڳالهہ ڪري وڃي ٿو، جيڪا پڙهندڙ جي ذهن ۾ کُپي وڃي ٿي.

وڏيءَ ڇنڊڇاڻ ڪان پوءِ ڪهاڻي جي ڊيفينيشن اِها اچي بيني آهي تہ گهڻ پاسائين زندگيءَ جي ڪنهن پهلوءَ کي ائين ڳولي لهڻ يا Explore ڪرڻ کپي تہ جيئن اها هڪڙي پاسي پڙهندڙ جي Aesthetic sense کي وڃي ڇُهي تہ ٻئي پاسي پڙهندڙ جي ذهن ۾ ڪجهہ سوال ڇڏي وڃي. انهن سوالن جو حل ليکڪ نہ پر پڙهندڙ هٿڻ گهرجي، سو حيدر زرياب جون ڪهاڻيون بہ انهيءَ ڊيفينيشن تي پوريون لهن ٿيون. وٽس "داخل" ۽ "خارج" هڪ ٻئي لاءِ لازم و ملزم نظر اچن ٿا.

_ عبدالقادر جوڻيجو

(پيش لفظ، ص 8)

روشني

شگفته شاهه

جيئن ئي ساحره شادي- لان جي دروازي مان داخل ٿي اندر پهتي ته ڏٺائين ته لان ۾ ڪجهه پنتي رڪيل ڪرسين ڪان سواءِ باقي سڀ پرجي چڪيون هيون. ڪيس ڪجهه دير ٿي ويئي هئي. هوءَ پنهنجي پيٽ جي گولا ۾ هيڏانهن هوڏانهن ڏسندي رهي جنهن جي ڏير جي شادي هئي. هوءَ ڪيس ايڏين عورتن ۾ نظر نه آئي، ته آخر ۾ خالي پيل ٽيبل ڏانهن وڌڻ لڳي. ان وچ ۾ ڪيترن ئي مهمان عورتن، ماڻٽائين ۽ پيٽ طاهره جي ساهرن سان ملندي به رهي. مهانگن ڪپڙن ۽ زيورن ۾ جنجهيل عورتون سندس سادن ڪپڙن، نازڪ زيورن ۽ هلڪي ميڪ اپ کي عجيب نظرن سان ڏسي رهيون هيون. اڳتي وڌندي هن ڪجهه جملا ٻڌا:- ”مائي! نه زيور نه زٽ.... صفا ٻٽي.....۽ لسا ڦيڦا ڪپڙا!.“ ”هونهن، ڪجهه هوندس ته پائيندي نه.......؟“. ”پر لڳي سهڻي پئي ڳالهه ڪجي حق جي“.

اهڙا جملا هن لاءِ نوان نه هئا، انڪري هن گهڻو ڌيان نه ڏنو ۽ آخر هڪ ٽيبل جي چوڌاري پيل ڪرسين مان هڪ تي ويهي اطمينان سان سڄي لان جو جائزو وٺڻ لڳي. اهي ئي ساڳيا چهرا، وڏگهراڻيون عورتون زيورن ۾ جنجهيل، زرق برق ڪپڙا پهريل. الٽرا ماڊ، سِليوليس پاتل، اسٽريڪ ۽ ڊاءِ ٿيل وار. ڳالهائڻ ۾ نخرو. هر پاسي بس دولت جي ڏيک جا منظر هئا. ساحره کي هڪ سمپل ساڙهي، انتهائي نازڪ سونو سيٽ ۽ ڪجهه نفيس سونيون چوڙيون ٻانهن ۾ هوندي به هوءَ ڪين ’ويچاري‘ نظر آئي، جڏهن ته اُتي ٻيون شهري عورتون ته موسم جي مناسبت سان لان جي وڳن ۾ به هيون. پر جيئن ته اهي سندن خاندان جون نه هيون، ان لاءِ ڪنهن کي فڪر به نه هو ته اُهي کهڙا ڪپڙا پائي آيون هيون. هوءَ جو ته هميشه ڪان سمپل رهندي هئي، انڪري هن سدائين پنهنجي لاءِ اهڙا ڪمينٽس ٻڌا هئا. هن لاءِ اها ڪا نئين ڳالهه نه هئي.

اوچتو ڳائڻ ۽ نچڻ لاءِ گوناں گهرايل شيدياڻين ڏهل وڄائي سِهرا ڳائڻ شروع ڪيا ته به نوجوان ڇوڪريون نچڻ لڳيون. ان سان گڏ دولت جو نماءُ گهور جو روپ ڌاري شروع ٿي ويو. هڪ ٻئي تان گهورون گهوري سَون سَون جا نوٽ ڏنا پئي ويا. اوچتو ڪنهن پاسي ڪان صدف اُتي ته ساحره حيران ٿي ڏٺو. هوءَ اڄ به اوتري خوبصورت، سمارٽ ۽ نوجوان پئي لڳي، جيتري شادي ڪان اڳ هئي... الٽراماڊ بيحد قيمتي ۽ نفيس ساڙهي پاتل اهڙي اسٽائيلش، جهڙيون انڊين ڊرامن ۽ فلمن ۾ ايڪٽريسن کي پهريل هونديون آهن. سندس سنگ مرمر جهڙو وجود شاديءَ جي لائٽنگ ۾ جرڪي رهيو هو. نج گولڊ جو هڪ گرو سيٽ ۽ ڊِگ سونيون چوڙيون. هڪ ٻانهن ۾ ته ڪڙا ٻيءَ ٻانهن ۾ ڊاءِ ٿيل وار. هن انتهائي غرور مان پنجن پنجن سَون جا نوٽ گهوري نچندڙ شيدياڻين ڏانهن اُڇلائي ڇڏيا، جن کي هو ديوانگيءَ مان ميڙڻ لڳيون.

پنهنجي ماڻٽياڻي صدف کي ڏسندي ئي ڪيس اهو وقت ياد آيو جڏهن هوءَ سندس ڪاليج فيلو هئي. هوءَ پنهنجي سونهن سوبيا ۽ اسٽائل سبب پوري ڪاليج ۾ مشهور هئي. اڃان ڪندي ئي جڏهن ساحره ٻڌو ته صدف جي شادي ڪنهن وڏيري سان ٿي رهي

آهي، جنهن جي زال ڪجهه وقت اڳ گذاري ويئي هئي ۽ ٻار به وڏا هيس ته هن ماءُ کي چيو هو:

”امي! هوءَ ته اجان ايڏي ينگ ۽ ايتري حسين آهي، پوءِ ڪيس ڪهڙي ضرورت پيئي آهي اهڙي ماڻهوءَ سان شادي ڪرڻ جي؟“

”امان! چوڪرين کي ڇا گهرجي؟ سنا ڪپڙا، زيور، پئسو......عمر ۽ ٻارن ٻچن سان ڪهڙو ٿو فرق پوي؟“

”آءٌ ته هن جي جاءِ تي هجان ته ڪڏهن به اهڙي شخص سان شادي نه ڪريان.....“

”تنهنجي ته هر ڳالهه ئي نرالي آهي...... توکي ڇا چئجي.“پرسان وينل پيٽس طاهره چيس، جيڪا هٿن پيرن جي ننهن تي هنيل نيل پالش جي سُڪڻ جو انتظار ڪري رهي هئي.

”مون ته ان لاءِ پئي چيو، جو صدف الٽراماڊ آهي ۽ هُو شخص روايتي وڏيرو آهي، ان ڪري هوءَ Survive نه ڪري سگهندي.“

”منهنجي خيال موجب اسان جي خاندان ۾ به اهڙا ڪيترائي مرد آهن جن جون زالون الٽراماڊ آهن. اهي شهرن ۾ رهن ٿيون ۽ کين هر قسم جي آزادي آهي.“ هن وڌيڪ بحث نه ڪيو هو.

ڪجهه عرصي بعد صدف جي شادي ٿي ويئي. هوءَ شهر ۾ ڪيس اڪثر ڪار ڊرائيو ڪندي، ته ڪڏهن خاندان جي شادين مرادين ۾ قيمتي ڪپڙن ۽ زيورن ۾ جنجهيل نظر ايندي هئي. روايتي وڏ گهراڻيون ڪيس رشڪ مان ڏسنديون هيون. ڪجهه عرصي بعد هن کي پُٽ ڄائو ته هن پُٽ جي خوشيءَ ۾ سڄي خاندان جي شاندار دعوت ڪئي. هوءَ فئشن مطابق قيمتي ريشمي ڪم وارو پڙو ۽ چولي پهري، ۽ معمول موجب سونن زيورن سميت سيني جي نگاهن جو مرڪز بڻيل هئي. نه فقط اهو، پر جڏهن پنهنجي ساهيڙين سميت اسٽيج تي فلمي گانن تي فلمي انداز ۾ نچڻ لڳي ته سندس سونهن سوپيا ۽ ادائون ڏسي ڪيترين ويچارين جو ’آهون‘ نڪري ويون، جيڪي بي ٻوليون ۽ ٽيڪيون ٿي چڪيون هيون. ساحره ماضيءَ جي سوچن ۾ گم هئي ته ڀر واري ٽيبل تي وينل هڪ ’وڏ گهراڻيءَ‘ جي ٻار جي زوردار رڙين ۽ رانباٽن تي هن چرڪ ڀري حيران ٿي ڏٺو. تازي پرڻيل چوڪريءَ پنهنجي سال ڏيڍ جي ٻار کي بيدرديءَ سان ڪڇ مان لاهي ڇڏيو هو. ٻار بيتابيءَ سان هر هر ڏانهس ٿي وڌيو ۽. هن هر ڀيري هٿن سان ڪيس پري ڪندي آخر پاسي ۾ وينل ٻي چوڪريءَ کي چيو:

” چوري نياڳي الائي ڪيڏانهن ويئي. ننڍڙي کي سنڀالڻ بدران رُلندي ڦري. هن ته منهنجن ڪپڙن جي ڪريز ئي خراب ڪري ڇڏي آهي. نه ڪنهن سان ڳالهائڻ ٿو ڏئي نه ويهڻ ٿو ڏئي. او چوري بچل... اچين نٿي هيڏانهن يا...! وات پٽيو پيو اٿس ڌهل تي. شيدي شل نه ڌُهل ٻُڌن.“

جڏهن ستن اٺن سالن جي هڪ ننڍڙي مزيدار لڳندڙ شيدياڻي، چمڪڻ ڪپڙن ۽ گهري ڪاري رنگ ۾ نمايان ٿيندڙ اڇين جرڪندڙ اکين سان ويجهو آئي، ته وڏ گهراڻي ننهن ڪيس پٺن تي هڪ زوردار ڌپ وهائيندي چيو:

”توکي مون ننڍڙيءَ کي سنڀالڻ لاءِ آندو آهي نه. جلدي هن جو فيڊر ناهي ڪٿي اچ ۽ ڪٿي وڃي ڪير پيارينس. اُٿي جلدي ڪر، ته ڏاج ته ڏسان ڪهڙو آهي؟“

شيدياڻيون ’وڏگهراڻين‘ ڪان زيورن جا سيٽ وٺي ڪٽي ڪٽي ڊيڪارڻ لڳيون:

”امان! هيءُ سيٽ ٽن لکن جو..“

”واهه... واهه....! “ ٻي شيدياڻي سُر وٺائيندي چيو.

”امان هي سيٽ اڍائي لکن جو“

”واهه، واهه..........“

”امان، لاٿون جو هيءُ وڳو خاص ڪراچيءَ جي وڏي دڪان تان ورتل سوا لک جو“

”واهه، واهه.......“

”آئي ويجهو وڃي ته ڏسان......“ هڪ ٿلهي عورت ٿل ٿل ڪندي اڳتي وڌي.

اهو سڀ ڪجهه ڏسندي ساحره کي وحشت ٿيڻ لڳي، پر اهي سڀ ڳالهيون ته امير خاندانن جي شادين مرادين جو لازمي حصو هونديون آهن.

ڏاج ڏيکارڻ کان پوءِ خاندان جون نوجوان ڇوڪريون اسٽيج تي پهتيون. ايڪو سائونڊ تي ڌماڪيدار انڊين گانن تي فلمي انداز جي ڊانسن جو ڄڻ مقابلو شروع ٿي ويو. هر ڇوڪري هڪ اپسرا ٿي لڳي. جن 'وڏ گهرائين' کي پنهنجن پٽن لاءِ رشتن جي ڳولها هئي اُهي خاص طور تي 'الرٽ' تي کين ڏسي رهيون هيون.

"ائي ادي! (فلاڻي) ڪنهن جي ڌيءُ آهي؟"

"مڱڻو ٿيل ته نه اٿس؟" وغيره وغيره.

شيدياڻين جو ٽولو پنهنجن دهلن ۽ دفلين کي ... ساحره جي پرسان آيو ته ڪيس ڏسي سڀ واري واري سان سندس هٿ چمي کيڪارڻ لڳيون:

"ائي جيجان! تون ڪوهه اِتي اڪيلي ويٺي آهين؟" هڪڙي شيدياڻيءَ سوپاريءَ جي ٽڙ کي چابو ڏيندي پڇيو.

"آءٌ آپي ظاهره کي پئي ڳولهيان، پر لڳي ٿو ته هوءَ ڪنوار سان گڏ ايندي... توهان جو ڳائڻ وڄائڻ وارو ڪم ڪيئن پيو هلي؟"

"ائي ڇڏ ڪٿي جيجان! هاڻي مڙئي پيا هلون... هي ڏس اسٽيج تي ڇا ته ڊانسون لڳيون پيون آهن، سو هاڻي اسان جي سنڌي نموني کي ڪير ٿو پڇي." ٻي شيدياڻي منهن کي موڙو ڏيندي چيو.

" اوهين به ڊسڪو ڳايو ته ماڻهو خوش ٿين نه؟" ساحره ائين چوندي پرس مان پئسا ڪڍي کين ڏنا ته سڀني پنهنجا ڪِنيل ڏند ڪڍيا.

پوءِ اُهي پاڻ ۾ ويهي گهور جو ليکو چوکو ڪرڻ لڳيون. ساحره وري ماضيءَ جي يادن ۾ گم ٿي ويئي جڏهن صدف جي سندس عمر کان ٻيڻي شخص سان شادي پئي ٿي ته ظاهره ان جو پاسو ڪنيو، پر جڏهن هن گهر وارن کي ٻڌايو ته هوءَ هڪ اهڙي ماڻهوءَ سان شادي ڪرڻ ٿي چاهي جيڪو شادي شده هو ته سڄي گهر ۾ ٻائيتال مچي ۽ ... سڀني کان گهڻو گوڙ ته ظاهره مچايو.

" توکي هڪ شادي شده شخص مليو آهي، ٻيو ڪو دنيا ۾ ڪونهي رهيو؟"

"صدف جي شادي به ته ٻارن ٻچن وارن سان ٿي تڏهن ته هن جي پَر ورتي هُئي."

"هن جي زال گذاري چڪي هئي. تون ڇا ڪنهن جي ٻهاج وڃي ٿيندينءَ؟"

"اسان جي خاندان ۾ ڪيترن ئي رئيسن جون ٻه ٻه زالون آهن، اها ڪا نئين ڳالهه ته ڪانهي. ٻي ڳالهه ته ٻهاج جو تصور ڪٿي ٻئي هنڌ هوندو ، مسلمان مردن کي هڪ ئي وقت چئن زالن رکڻ جي اجازت اهي."

"صدف جنهن سان شادي ڪئي ان جو سوشل اسٽيٽس به ته ڏس! تون جنهن سان شادي ڪرڻ چاهين ٿي، هُن وٽ آهي ئي ڇا سواءِ نوڪريءَ جي؟"

"آءٌ خود به ليڪچرر آهيان ۽ توکي خبر آهي ته مون زندگيءَ ۾ ڪڏهن به قيمتي ڪپڙا ۽ زيور نه پاتا آهن، جڏهن ته اسين افورڊ ڪري سگهون ٿا پوءِ به اهي شيون منهنجي لاءِ اهم ڪونهن، ته شاديءَ بعد افورڊ نه ڪري سگهيس ته مڙئي خير آهي. جيڪڏهن آءٌ به ڪنهن وڏيري سان شادي ... جيڪو شادي شده هجي ته ٺيڪ، ٻي مخالفت ان ڪري جو هو هڪ پوري ساري فيملي سان تعلق ٿو رکي، پر ٻڪيو پينگيو ته نه آهي"

"سوچي وٺ ساحره، هڪ ٻيءَ عورت جو وجود برداشت ڪري سگهندينءَ؟ عورت ڪڏهن نه چاهيندي آهي ته سندس مڙس جي زندگيءَ ۾ شيئر ڪرڻ واري ڪا ٻي عورت هجي."

" مون کي يقين آهي ته سجاد اهڙو ماڻهو نه آهي جيڪو اسان ٻنهي مان ڪنهن سان ناانصافي ڪندو، نه ئي آءٌ روايتي زالن وانگر ڪنديس. باقي رهي ڳالهه عورت جي ٻيءَ عورت کي نه برداشت ڪرڻ واري، ته ڇا توهان کي خبر ناهي ته صدف جو گهر وارو ۽ معاف ڪجو خود توهان جو گهر وارو، ٻين عورتن ۾ اِنوالو رهيا آهن؟"

"مرد ته اهڙا هوندا آهن. ٻاهر جيڪو ڪپين وڃي ڪن، وڃي ڌوڙ پائين، پر گهر ۾ ته ٻيءَ کي نٿا آڻين."

"واهه آپي واهه! اسان جي عورتن جي اُن سوچ ئي ته ٻيڙو ٻوڙيو ... ٻيو مذهب رکندڙن وانگر ٻي

شادي ڪرڻ تي زالون واويلا مچايو ڇڏين، يعني شرعي ڪم لاءِ گهوڙا گهوڙا، باقي گناهه ڪرڻ جي مڪمل اجازت آهي... ۽ سجاد گناهه نه پيو ڪري بلڪ گناهه کان بچڻ لاءِ بي شادي پيو ڪري.“

طاهره لاجواب ٿي ويئي. نيٺ سيني کي سندس فيصلو مڃڻو پيو. شاديءَ بعد واقعي سجاد ٻنهي سان سُٺو پئي نڀاهيو. سندس پهرين گهر واري به تعليم يافته هئي ۽ سندس هڪ نياڻي هئي. شروع ۾ ته هن به تورو ردعمل ڏيکاريو پر پوءِ ٻيئي پاڻ ۾ ائين ٺهي ويون جو ڄڻ ڳهريون ساهيڙيون هجن. ساحره کي پُٽ ڄائو ته ڪانئس وڌيڪ هوءِ هن کي سنڀاليندي هئي ۽ نياڻي وري ساحره سان گهڻي هِري وئي. هن وقت به هوءِ پنهنجو پُٽ هن جي حوالي ڪري آئي هئي. ڪيس پنهنجي فيصلي تي ڪوبه پڇتاءُ نه هو، بلڪ هوءِ پنهنجي گهرو زندگيءَ مان خوش ۽ مطمئن هئي.

اوچتو ڪنوار جي اچڻ جو گوڙ شور ٿيو ته ساحره پنهنجن خيالن مان نڪري آئي ۽ شيدياڻيون دهل ۽ دفليون کڻي اسٽيج ڏانهن ڀڄيون ته جيئن موقعي مهل جا سهرا ڳائن. ڪنوار قيمتي ڪپڙن ۽ زيورن ۾ آسمان تان لٿل ڪا پري ٿي لڳي. ٿوري دير بعد طاهره وٽس آئي.

”تون اِتي پري ۾ اڪيلي ويٺي آهين ۽ حسب معمول توکي اهي ئي سادا سودا ڪپڙا ۽ زيورن بنا...! جڏهن ته مون توکي فون ڪري تاڪيد ڪئي هئي ته مون تان منهنجا ساهرا نه ڪلائجانءِ..... سنا ڪپڙا پائي اچجانءِ ۽ جيڪڏهن تو وٽ زيور نه هئا ته مون کان......“

”بس آپي بس“، ساحره جو موڊ آف ٿي ويو. ”پر مون کي انهن شين سان هميشه کان دلچسپي نه رهي آهي. آءٌ ته اهڙي ئي رهنديس. جي شاديءَ ۾ نه اچان ها تڏهن به توهان ناراض ٿيو ها. باقي جيڪڏهن منهنجي ڪري توهان جي ساهرن ۾ توهان جي بي عزتي ٿي ٿئي ته يا ته توهان اڳتي سڏجو نه، يا ته وري آءٌ نه ايندس.“

”چري آهين ڇا؟“ طاهره پيار ڪندي چيس.

”اهي ته خانداني روايتون آهن. ڇا ڪجي؟ چڱو، تو منهنجي ڳالهين کي دل ۾ نه ڪجانءِ. الله توکي پنهنجي گهر ۾ آباد رکي،“ ائين چوندي هوءِ اسٽيج ڏانهن هلي ويئي. هاڻي رات گهڻي ٿي چڪي هئي. مايون ۽ ٻار ٻُڪ ۾ پاهه ٿي رهيا هئا. ٻارن ته ٻڪ ۽ ننڊ سبب مائرن جو ويهڻ ۽ ڳالهائڻ جنجال ڪري ڇڏيو هو. خبر پيئي ته مردن ۾ ماني لڳي چڪي هئي.

هن سوچيو: ”هن سماج جو سرشتو ڪڏهن بدلبو؟ ٻار هميشه مائرن سان گڏ هوندا آهن، ۽ ننڊ ۽ ٻُڪ جا ڪَچا هوندا آهن، ان ڪري اصولن ته ماني اڳ ۾ عورتن ۾ هلڻ گهرجي يا، پوءِ هڪ ئي وقت ٻنهي پاسي شروع ٿيڻ گهرجي. پر ائين ٿيندو نه آهي، ۽ پوءِ اڪثر مرد ماني کائڻ بعد زالن تي تڪڙو نڪرڻ لاءِ ڌمريا آهن. اُهي ويچاريون تڪڙ ۾ ماني کاڌي نه کاڌي ڪري نڪرنديون آهن. ۽ پوءِ ٻيا ته هليا ويندا آهن، پر خاندان وارن کي رسمن لاءِ آڌيءَ رات تائين ويهڻو هوندو آهي. جيڪي جاب ڪرڻ واريون هونديون آهن اُهي پريشان، ته صبح جو سوير ٻار ڪيئن اُٿندا ۽ هو ڪيئن جاب تي وينديون. آخر ڪڏهن اهي فضول روايتون ختم ٿينديون ؟“

”گهوٽ اچي ويو...“ گوڙ ٻڌي هن اسٽيج ڏانهن ڏٺو ته ڪيس ڄڻ ڪرنٽ لڳو. ڪنوار جيڪڏهن Positive فوٽو هئي ته موصوف Negative. سندس ماءُ ۽ ڀيڻون مٿس نوٽ گهوري رهيون هيون. پوءِ فوٽو ۽ مووي سيشن هليو. ان دوران ماني لڳي، ته نه ڪنهن کي ڪنوار ياد رهي ۽ نه گهوٽ. سڀ مانيءَ تي ائين اچي ڪِريا ڄڻ آخري ماني هجين زندگيءَ جي.

“Oh Teacher, you are looking gorgeous” اوچتو سندس اسٽوڊنٽ ڇوڪرين ڪيس ڏسي گهيري ورتو.

”ٿينڪس!“ هن مُرڪي چيو ۽ سوچيو ته اندر جو حسن ته اهڙا ئي ماڻهو ڏسي سگهن ٿا. هوءِ قيمتي ڪپڙن ۽ زيورن بنا به پنهنجن شاگردن لاءِ خوبصورت هئي.

ماني کائي هرڪو روانو ٿيڻ لڳو ـ هوءِ به طاهره کان موڪلائي لان جي دروازي کان نڪتي ۽

سجاد کي موبائل تي ميسيج ڪري ٻڌايائين ته هوءِ نڪري پيئي ته جيئن هو به مردانيءَ شاميانيءَ مان نڪري اچي. اڃا هن دروازو پار ئي مس ڪيو ته اوچتو اونداهه ٿي ويئي. هن سمجهيو ته لائيٽ هلي ويئي آهي، پر پوءِ خبر پيئي ته فقط دروازي ڪان وٺي روڊ تائين جي فاصلي وارا بلب شايد ڪنهن تار وغيره نڪرڻ سبب اُجهامي ويا آهن. ساحره ٿورو گهبرائجي ويئي، جو ته اڃ وچ نه هئڻ برابر هئي. هن کي سجاد نظر نه آيو ته اڳتي وڌندي هوءَ اهڙيءَ جاءِ تي پهتي جتي مردانيءَ پاسي واري قنات ۾ ٿوري وِٿي هئي. هوءَ پاڻ ته اونداهه ۾ هئي سو ڪيس اُن وٿيءَ مان ڪير ڏسي نه پئي سگهيو. هن سجاد کي ڏسڻ لاءِ وٿيءَ مان جهاتي پاتي ته اندريون منظر ڏسي پنڌ پهڻ ٿي ويئي. تيز روشنين جي شيڊ ۾ ڪجهه گرلس ڊانس ڪري رهيون هيون، ۽ مرد مٿن سَون سَون جا نوٽ گهوري رهيا هئا. ۽ پوءِ صدف جي گهرواري هڪ ڊانسر کي پنج سَو جو نوٽ ڏيکاري ويجهو سڏيو. هوءَ نوٽ وٺڻ لاءِ سندس ويجهو ويئي ته هن جهٽ ۾ کيس هٿ کان پڪڙي پاڻ ڏانهن ڇڪيو ۽...... سڀ مرد ٽهڪ ڏيڻ لڳا. ڊانسر به کِلندي پئسا وٺي آئي، ۽ پوءِ ته جڻ اهو سلسلو شروع ٿي ويو.

ساحره کي اهو منظر ڏسي بي انتها وحشت ۽ ڪراهت محسوس ٿي هن ٿورو اڳتي وڌي موبائل تي ڪال ڪري ڏري گهٽ روئنهارڪي نهجي ۾ چيو:

"سجاد، سجاد، تون ڪٿي آهين؟" مون کي هتي اونداهي کان ڊپ پيو ٿئي."

"آءٌ ته تنهنجو ميسيج ملندي ئي روڊ تي بيٺل آهيان. تون ڏسڻ ۾ نه پئي اچين. چڱو ترس. آءٌ اڳتي اچان ٿو."

هوءَ گهرا گهرا ساهه کڻڻ لڳي. اوچتو موبائل جي روشنيءَ ۾ سجاد وٽس پهتو ۽ سندس هٿ پڪڙي کيس اونداه مان ڪڍي روشنيءَ ۾ وٺي آيو. ته سندس پيلو پئجي ويل چهرو ۽ اکين ۾ آلاڻ ڏسي پريشان ٿي پڇيائين: "ڇا ٿيو ساحره؟"

"اونداه کان ڊڄي ويس."

"چو... هاڻي ته ٺيڪ آهين نه؟"

"ها !..... تو جو اونداهيءَ مان ڇڪي روشنيءَ ۾ آندو آهي."

"اوهه! اونداهه کان ڊڄي وئينءَ."

هن مضبوطيءَ سان سندس هٿ پڪڙي روڊ ڏانهن وڌندي چيو: "آءٌ توکي ڪڏهن به اونداه ۾ بيهڻ ۽ خوفزده ٿيڻ نه ڏيندس. توکي هميشه روشنيءَ ڏانهن وٺي ايندس. اهو منهنجو توسان واعدو آهي."

"محترم پروين موسيٰ ميمڻ جو هيءُ ڪتاب "آديسين ادب آهي اڪرين ۾" هڪ بنهه منفرد، نئين ۽ انوکي موضوع تي تيار ڪيل آهي، جنهن ڏانهن اڳ ۾ شايد ئي ڪنهن جو ڌيان ويو هجي. مون پاڻ به جڏهن پهرين اهو ڏٺو ته سوچيم ته اها ڪهڙي ريسرچ آهي ۽ ان جو پڙهندڙن کي ڪهڙو فائدو ٿيندو! پر پوءِ جيئن جيئن ڪتاب پڙهندي ويس ته محسوس ڪيم ته ان ڪم کي ليکڪا ڪيترن ئي پهلوئن کان هٿ ۾ ڪنيو آهي. هن سنڌي تخليقڪارن جي تخليقي ڪاوشن پنيان ڪنهن نه ڪنهن ريت شاهه جو اثر محسوس ڪرايو آهي، پوءِ اهو عنوان جي صورت ۾ هجي، موضوع جي صورت ۾ يا بيتن جي سٽن جو جماليتي استعمال هجي. شاهه صاحب هونءَ ئي سنڌ جي عام ماڻهن، مردن ۽ عورتن، ۾ مقبول آهي. سندن دلين ۾ رهي ٿو. جذبن ۽ احساسن جي ترجماني ڪري ٿو ۽ سندن روزمره جي محاوري ۾ هن جا خلقيل ٻول چوڻين ۽ اصطلاحن جي صورت ۾ استعمال ٿيندا رهن ٿا. جيڪا ڳالهه ثابت ڪري ٿي ته شاهه سنڌين جي سائيڪيءَ جو حصو بنجي چڪو آهي. اها ڳالهه ته ٿي عام ماڻهن جي، پر جيڪي اديب آهن، عالم، دانشور ۽ فنڪار آهن انهن وٽ شاهه جي اهميت ... آهي. عام ماڻهو جيڪڏهن شاهه جي عوامي محاوري ۾ پيش ڪيل زندگيءَ جا معاملا ۽ مسئلا پڙهن، ٻڌن ٿا. سندس ... داستانن ... شاعريءَ مان حظ حاصل ڪن ٿا يا نصيحت، ڪو درس حاصل ڪن ٿا ته عقل ۽ ڏاهپ وارا تخليقڪار ساڳي ڪلام ۾ ... علامتن، استعارن، تمثيلن ۽ علم عقل وارن نڪتن مان ڪيئي معنيٰ جا املهه مائڪ حاصل ڪن ٿا" - ڊاڪٽر فهميده حسين

"ٻه اکر" مان ٽڪرو، ص 22-23

- قاسمائي اڪيڊمي، حيدرآباد 2008ع

پيائي

فقير محمد ڏول

صائمہ سان ڏيٺ ويٺ کا گهڻي پراڻي تہ نہ هئي ۽ نئي کا گهڻي نئين هئي. نوڪريءَ سانگي روز جو بس وارو سفر ساڻس ڏيٺ ويٺ جو سبب بڻيو هو. هڪٻئي کي دل ڏيئي ويناسين ۽ پيار ٿي ويو. پيار، جيڪو سمنڊ آهي. اسان اکيون ٻوٽي اُن سمنڊ جي گهرائيءَ ۾ لهندا وياسين ۽ اُن حد کي وڃي پهتاسين جتان واپسي ناممڪن هوندي آهي.

صائمہ رڳو منهنجو پيار نہ، پر منهنجو سهارو بہ هئي. هُن مون کي ان وقت سهارو ڏنو، جڏهن ابو مرحيات هن فاني جهان کان بقا ڏي روانو ٿي ويو هو. ابي کان پوءِ پوڙهي امڙ، چار ڀائر ۽ ٻہ ڀينرون منهنجي سانگي ها، ۽ تڏهن منهنجي حالت کا چڱي ڪانہ هئي. هڪڙو ڊپ منهنجي اندر ۾ گهر ڪري ويو هو، تہ هيءَ اُپ جيڏو وسيع جهان اُهو برده فروش آهي جيڪو فرشتن جهڙن معصوم ٻارڙن کي ٻُڪل وجهي، ميڻهن- واءُ تي ويندو آهي. مون ڀانيو تہ آءٌ بہ اهڙوئي معصوم ٻار آهيان، جنهن کي دنيا جو برده فروش، اجهو ٿو ٻُڪل وجهي اغوا ڪري. هونئن آءٌ ايڏو ننڍڙو بہ ڪونہ هئس. نوجوان هيس ۽ جواني منهنجي اڱڻ تي پير پري آئي بہ هئي، پر ڪن پل لاءِ. ابي مرحيات جي وفات ڪرڻ سان گڏ ئي مون واري جواني بہ وفات ڪري وئي هئي، ۽ هونئن بہ جواني اُنهن وٽ مهمان ٿيندي آهي، جن جا ڪُلها آجا هوندا آهن، نہ ڪي مون وانگي...

ابي مرحيات جي لاڏاڻي کان پوءِ گهڻن ئي مِٽن مائٽن جا چهرا اصل صورت ۾ سامهون آيا هئا، تہ منهنجو هانءُ ڦِسي پيو هو. امڙ ويچاري دلاسا تہ ڪوڙ ڏنا ها، پر ذهن جي پکيءَ کي سُڪون ڪونہ هو، ڦٿڪي ۾ هو. اِهي ئي اُهي ڏينهن هئا، جڏهن صائمہ منهنجي ڪُلهي تي هٿ رکيو هو ۽ سندس نرم نازڪ هٿ مون کي ڪائڻ لاءِ واجهائيندڙ حالتن جي وڏين اژگر ٻلائن جا وات بند ڪري ڇڏيا هئا. هُن حالتن جي طوفاني سمنڊ ۾ لُڙهندڙ هِن ڪَکَ کي ٽانيڪو ڪيو هو. مون کي سندس ٻاجهارين اکين ۾ آکيرو ملي ويو هو، سُڪون جو آکيرو.

اڄ بہ پنهنجي منهن ويهي سوچيندو آهيان تہ صائمہ مون ۾ ڇا ڏٺو هو جو سندس مَنُ مون جهڙي ماڻهوءَ تي موهت ٿي پيو هو. آءٌ قد جو ڊگهو، منهن بہ ڊگهو، رنگ جو سانورو، اکيون ذري گهٽ چُنجهيون، نڪ مڙئي نڪتل، وات اجايو وڏو، هلڪا شهپر- سي بہ مرضيءَ وارا آڏا اُبتا. چهرو سدائين موهيڙن جي ور چڙهيل، اهڙي عام ۽ سادي ماڻهوءَ کي هوءَ چري ڇوڪري دل ڏيئي ويٺي، جا پاڻ رنگ جي ڳوري چٽي، قد جي پوري، منهن موڪرو، اکيون وڏيون ڇيرويون، نڪ ڊگهو، چپ سنهڙا، وات ننڍو، وار ونگي، سينو ڀريل ۽ چيلهہ ايتري سنهي جڻ هئس ئي ڪانہ.

مون ڪيس سُتت ئي ٻُڌائي ڇڏيو هو: ”صائمہ! تو اهڙي ماڻهوءَ سان نينهن جو ناتو لاتو آهي، جنهن جا ڪُلها ڪرم جو ٻار ڍوئي رهيا آهن. پيار جي رشتي سان نباهہ جي سگهہ منجهن آهي ئي ڪانہ. هو دنيا جي ريتن رسمن ۽ ٻين

رشتن جي گپ ۾ گوڏن تائين گِڇي ويو آهي ۽ اهڙي حالت ۾ الائي ڪيئن زندگيءَ جي بار کي ريجهائي، وقت گذر ڪري رهيو آهي.“

تڏهن ڪنڌ هيٺ ڪري وراڻيو هئائين: ”آءٌ بہ گُذر ڪنديس.“

هُن جي جواب منهنجي من ۾ سندس لئہ اجا وڌيڪ احترام جو جذبو اُڀاريو هو ۽ مون کي مٿس - ڍِو پيار آيو هو. مون گهڻ دير تائين سندس چهري ۾ چِتائي نهاريو هو ۽ چاهيو هيم تہ سندس چهرو هٿن جي پيالي ۾ اوتي چپن تي چاڙهي ڇڏيان، پر سوچيم تہ اِها پيار سان بيائي ٿيندي. ساڳي گهڙي ئي دل اندران آواز اُڀريو هيو: ’پيار بہ تہ تنهنجو آهي نہ!‘

۽ مون دل کي جواب ڏنو هو: ’پيار تہ خدا آهي ۽ خدا سان بيائي ڪرڻ نيڪ ناهي.‘

صائمہ مون کي وجايل ڏسي منهنجي منهن تڪيندي پڇيو هو: ”آصف! تو جواب ڪونہ ڏنو؟“

مون ٿڌو ساهہ کڻندي چيو هو: ”صائمہ! آءٌ نٿو چاهيان تہ منهنجي نصيب جا عذاب ڪو پيو پوگي. آءٌ پنهنجي هٿ لڪيرن کي تنهنجي هٿ لڪيرن سان جوڙ ڪٽ يا ضرب وند ڪرڻ نٿو چاهيان.“ ۽ هوءَ منهنجو جواب ٻُڌڻ کان پوءِ ڪا دير مون ۾ ٽڪيندي رهي هئي.

تڏهن منهنجي دل وري مون سان ڳالهايو هو: ’تون منهنجو پيار مون کان کسڻ ٿو چاهين ۽ مون کي هميشہ لاءِ عذابن جي سمنڊ ۾ لوڙهي، ٻوڙي ڇڏڻ ٿو چاهين. تون رڳو دماغ جا فيصلا ٿو مڃين ۽ مون کي ڪنگهين ئي ڪونہ ٿو. شايد ان ڪري تہ آءٌ ’ويچاري‘ آهيان، اِتي بہ مذڪر کي مؤنث تي برتري آهي.‘ دل مسلسل ڳالهائي رهي هئي: ’تون منهنجي معصوم جذبن کي پيرن هيٺان چِٿي ڇڏڻ ٿو چاهين.‘ ۽ پوءِ دل جا سڏڪا هئا. اهڙا سڏڪا، جيڪي مور کان سواءِ ڪنهن ٻئي نٿي ٻُڌا ۽ ساڳئي سمئہ منهنجي اندر جي اکين مان ڳوڙها ڳڙي پيا، جيڪي پڻ ڪنهن بہ نہ ڏٺا.

اوچتو صائمہ ڳالهايو: ”آصف توئي تہ مون کي پنهنجو سهارو ڪوٺيو هو، پوءِ ڇا منهنجو ايترو بہ حق ڪونهي جو آءٌ توسان تنهنجو سڀ ڪجهہ شيئر ڪري سگهان.“ سندس چهري تي ڏک جا پاڇا لڙي آيا هئا ۽ لهجي ۾ ميار جو خنجر- ۽ آءٌ چئڻ هنڌان هنڌان وڍجي ويس.

”صائمہ! ڪڏهن ڪڏهن ٻڏندڙ کي بچائيندڙ ٻُوڙا پاڻ بہ ٻُڏي ويندا آهن،“ مون ڏُور خلائن ۾ گهوريندي چيو هو.

”پر ڪڏهن ڪڏهن اُهي نازڪ ٻُوڙا پاڻ سان گڏ ٻُڏندڙ کي بہ بچائي وٺندا آهن،“ صائمہ وراڻيو هو. سندس لهجي ۾ حوصلو سلامت هو.

”پر صائمہ! اِها ’ڪڏهن ڪڏهن‘ ئي ڪڏهن ڪڏهن ڳچيءَ ۾ پئجي ويندي آهي.“

”مون کي خدا تي ڀروسو آهي،“ صائمہ ويتر بلند حوصلي سان چيو.

”پلا مون رب جي رحمت کان ڪڏهن انڪار ڪيو آهي. آءٌ تہ صرف خدا جو مون کان ورتل امتحان پنهنجي محنت سان پاس ڪرڻ ٿو چاهيان. بنا ڪنهن سهاري جي،“ مون روئڻهارڪي لهجي ۾ چيو هو. مون کي لڳو تہ منهنجي اکين ۾ پاڻي تري آيو هو ۽ شايد صائمہ جي لڙڪن جو درياءَ بہ نيڻن جي ڇپرن کي پائڻ لڳو هو، جو هوءَ وڌيڪ ڪجهہ ڪُڇڻ بنا اٿي تڪڙي تڪڙي هلي وئي هئي. آءٌ ڪيس نهاريندو رهيو هئس ۽ نيٺ هوءَ نظرن جي چيچ کان ڇڏائجي، ماڻهن جي ميلي ۾ وڃائجي وئي هئي.

ڪي ئي ڏينهن لنگهي ويا، پر هوءَ ملڻ نہ آئي هئي. سي ڏينهن دلڙي ويچاري لُڇندي پڇندي رهي هئي ۽ ايلاز ڪندي رهي: ’مون سان ايڏو ڪِيس نہ ڪر، مون کي اڪيلائيءَ جي بگهڙ آڏو نہ اُڇل- خدارا مون کي جدائيءَ جي جهان ۾ نہ موڪل.‘ ۽ نيٺ سندس ايلازن مون کي گوڏا کوڙايا هئا ۽ پوءِ مون فيصلو ڪيو هو تہ صائمہ کي دنيا جي درياءَ ۾ زندگيءَ جي ٻيڙيءَ تي ساڻ کڻبو، من حالتن جي طوفان مان پار پئجي وڃون.

۽ پوءِ هوءَ مون سان آخري ڀيرو ملڻ آئي هئي. مون ڏٺو تہ سندس چهرو لٿل هو، وار وکريل هئس ۽ اکين ۾ رات جي اونداهہ جو واسو هو. ائين لڳم ڄڻ زندگيءَ جي گاڏي ڪيس روڊ تي بيٺل ڇڏي هلي ويئي هجي ۽ هن بہ ڪيس بيهڻ لاءِ اشارو ڪونہ ڪيو هو. سندس ڪنڌ جهُڪيل هو ۽ نظرون شايد زمين جي تهن کي آرپار ڪري چڪيون هيون. تڏهن مون سوچيو: جڏهن آءٌ ڪيس ٻڌائيندس تہ مون تنهنجي حق ۾ فيصلو ڪيو آهي ۽ باقي زندگي پاڻ گڏجي گذاريندا سين، آءٌ پنهنجا ڏک سُور توسان شيئر ڪندس ۽ پنهنجون هٿ لڪيرون تنهنجين هٿ لڪيرن سان جوڙ ڪٽ-ضرب وند ڪندس؛ تڏهن مون خيالن ۾ ئي محسوس ڪيو تہ اِهو ٻُڌڻ کان پوءِ صائمہ جي مُنهن تي مُرڪ جو مور رقص ڪندو ۽ سندس اکين مان رات جي اونداهہ ترڪجي ويندي ۽ زندگيءَ جي روشني ٽِمڪي پوندي.

”آصف!“ صائمہ ڳالهايو هو.

”هون...“ مون خيالن جي ٻاڪرن مان پنهنجو ذهن آجو ڪرايو.

”آصف، منهنجي زندگيءَ جو ٿر تنهنجي ’ها‘ جي بادلن جو وسڪارو ٿو گهري،“ صائمہ اندر جي اونهائين مان ڳالهايو. سندس لهجي ۾ ٻوڙيان پساهہ کڻندڙ اُميد ڦٿڪي رهي هئي.

آءٌ اندر ئي اندر ڏاڍو خوش هيس، جو مون ڄاتو ٿي تہ منهنجو فيصلو سندس مرندڙ اُميد ۾ نئون روح ڦوڪي ڇڏيندو.

”آصف، تون نٿو ڄاڻين تہ منهنجي من ۾ ڪهڙو ماتم مچل آهي،“ صائمہ ڀريل لهجي ۾ چيو.

مون سوچيو منهنجو جواب ٻُڌڻ کان پوءِ سندس من جو ماتم، خوشيءَ جي شادمانن ۾ مٽجي ويندو.

”آصف، تنهنجي خاموشي ٻُڌائي ٿي تہ تنهنجو جواب ڇاهي،“ صائمہ ائين چيو ڄڻ سندس هٿن مان صبر جو پلاند ڇڏائجي ويو هجي.

”صائمہ ضروري ناهي تہ خاموشيءَ جو مطلب اُهوئي هجي، جيڪو تون ٿئي سمجهين.“ مون سندس چهري ۾ ڇتائي مُرڪندي چيو. مون ڏٺو تہ منهنجي چهري تي آيل مُرڪ ڏسي سندس اونداهين اکين ۾ روشنيءَ جا ڪِرڻا ڪر موڙڻ لڳا هئا.

”آصف ڇَئہ، مون سان شادي ڪندين نہ!“ سندس لهجو رحم طلب ۽ آسائتو هو. مون سندس ڇپن جي ڪنڊن تي مُرڪن جي ٻوٽڻ کي اُڏامندي ڏٺو ۽ شرم کان سندس ڳلن تي مِڙي آيل ڳاڙهاڻ، شفق جي ڳاڙهاڻ کي بہ شرمائي وڌو هو.

”آصف، مون سان شادي ڪندين نہ؟“ صائمہ ٻيهر پڇيو هو ۽ تڏهن ’شاديءَ‘ جي اکر سان منهنجي ذهن تي ابي مرحيات جي موڪلاڻيءَ واري صورت اُڀري آئي هئي ۽ سندس آواز ڪنن ۾ ٻُرڻ لڳو هو:

”ابا آصف! تون وڏو آهين، وڏي نظر ڪجئين. هي تنهنجي پوڙهي امڙ ۽ ننڍڙا ڀائر ڀينر الله جي آسري ۽ تنهنجي سانگي ڇڏيو ٿو وڃان. ٻيلي هنن جي پارت هُجئي. پَرَ، هنن کي اڌ راهہ ۾ رولي نہ ڇڏجئين.“ ۽ ابي مرحيات جو آواز هيڪر... ٻيهر... ٽيهر... ۽ پوءِ گهڙيءَ گهڙيءَ ٻُرندو رهيو.

مون کي ڏپ ورائي ويو. منهنجو ڪيل فيصلو مون کي ابي مرحيات جي آوازن ۾ گم ٿيندڙ محسوس ٿيو. اوچتو صائمہ جو آواز ٻُڌم، هن وري جواب پڇيو هو:

’.....‘ جواب ڪونہ ڏيئي سگهيس.

’.....‘ وري بہ ڪجهہ ڪونہ ڪُڇي سگهيس.

۽ پوءِ مون ڪيس جواب ڏيئي ڇڏيو. سندس اُميد جا پساهہ پورا ٿي ويا ۽ هوءَ روئندي ماتم ڪندي هلي وئي.

ٻه مختصر ڪهاڻيون

پير عُبيد راشدي

ڪنگهڻ

ڏکي عرصي کان پوءِ دل گهرئي دوست موبائل تي ڳالهايو. ٿورو ئي ڳالهايائين ته کنگهه وٺيو تي ويس ۽ ڳالهائڻ جو تسلسل ٽٽي تي پيو.

"کنگهه تي پيئي آ ڇا؟" مون پڇيو.

"گهرواري پاڇي سان لونگي مرچ پئي ٽري، مرچن جي ڪڙاڻ کنگهائي پيئي،" دوست وراڻيو.

"شڪر ٿيو جو پاڇائي لونگي مرچ پيئي تري، هونئن مرچن جو ٻيو به ڪارج آهي،" ٺهڪ ڏيندي ڳالهايم. پسمنظر ۾ ڪيس گهرواريءَ کي رنڌڻي جو در بند ڪرڻ ۽ ايگزاسٽ فين هلائڻ جو ٻڌم.

"بيگمون مرچ ناهين يا نه، پر سندن زبانون مردن کي کنگهائيو ڇڏين."

"ٻيو حال احوال، ڪا خبر؟"

"سڀ خير آ. ڪڏهن ايندين؟"

"آچر شام." دل گهرئي دوست کنگهندي وراڻيو.

"ادا، تنهنجي مهرباني جو کنگهين ته پيو، ٻيا يار ته کنگهن ئي ڪونه. آءٌ فون ڪريان ته واهه، نه ته ڪارڊ منو ڪندا. بلڪ ڪڏهن ڪڏهن موبائل جي اسڪرين تي منهنجو نالو ڏسي ريسپانس ئي ڪونه ڏين."

*

ائڊوانس چينل

"پوري سمر وئڪيشن ڪراچي ۾ گذاريئي...؟" هڪ سَرتي مُرڪندي ٻيءَ کان پڇيو.

"چو نه! پورو سال اسڪول ۾ ٻارڙن سان متو تو هٽڻو پوي، ڪجهه ته رليڪس به ٿجي." ٻي سَرتيءَ ڊريسنگ آڏو وارن ۾ برش ڪندي پڇيو:

"ڪٿي ڪٿي گهمينءَ؟"

"ڪوزي، واٽر پارڪ جا سوئمنگ پول ۽ جهولا، ڪي.ايف.سي. ۽ شام لڙيءَ سي.ويو ۽ هاڪس بي جي هوائن ۾. هڪ شام سمنڊ ڪناري سپون ڪوڏ ميڙيندي تيز مينهن اچي نڪاءُ ڪيو. عجيب گهڙي هئي." سَرتي چڻ سار جي چوهه چولين ۾ لُڙهيل هئي.

"برهه جي بوند سڀ ۾ رنگ رچايا هوندا ۽ من تن آنوڻ پانوڻ ٿيو هوندو!" سَرتيءَ نيڻ چمڪائيندي پڇيو.

"ڪهڙي ڳالهه ڪريان، سڄي وئڪيشن سٺي گذري، پر ٽي.وي ڊش کان محروم رهيس."

"چو؟"

"خراب ٿي پئي هئي، سُستي پئي ٿي."

"پر توکي ٽي.وي ڊش جي ضرورت به ڪهڙي هئي؟"

"چو هيترا ڊراما مِس ٿي ويا جو..."

"تو جڏهن هار سينگار ڪري ٽيرس ۾ پسار ڪيا هوندا، تڏهن تون پاڻ ڪنهن ائڊوانس چينل جي سيريئل جو رنگ ٿي پئي هوندينءَ."

ڳوليان ڳوليان ۾ لهان

فوزيه بانو

ايتري سانت واقعي به هئي يا هن جي من تي ڪنهن راڪاس جو پاڇو پيو هو....؟ هوءَ ٽڪرا ٽڪرا ساهه ڪٺي پنهنجي جيئري هئڻ جي پڪ ڪري رهي هئي. هن ڪمري جي ٻوسٽ واري ماحول کان فرار پئي چاهيو. هوءَ تنهائيءَ جي ان راڪاس جي قبضي ۾ حياتيءَ جي پڇاڙڪن ساهن جي آخري مسافت طئي ڪري رهي هئي. اڪيلائپ جي سَپ هُن کي ڪڏهن به ائين ناهي ڏنگيو، جيئن اڄ اُن جي زهر کي رڳ رڳ ۾ لهندي محسوس ڪري رهي هئي.

ڪنهن سان پاڙيل واعدو نڀاهڻ خاطر هوءَ شيزو فيرينڪ ٿي چڪي هئي، پر هن جا هوش حواس اڃان مُئا ڪونه هئا، توڙي جو هُن پنهنجي جوڀن وارن ڏينهڙن کي خودڪشي ڪرڻ تي مجبور ڪيو هو. هُن پنهنجن ٻي سرو سامان احساسن ۽ جذبن کي سِرڪڻ ڦاهيءَ تي ٽنگي خوابن جي ليور کي پنهنجن هٿن سان چڪي، سڀ ڪجهه ماري ناري ڇڏيو هو، پر نه ڄاڻ ڇو اڄ هن کي ٽِپِهري جهڙي حياتيءَ مان باقي بچيل ڪجهه ڏينهن ۾ پنهنجي 'ڪيل واعدي' جو پاڙڻ ۽ نڀاهڻ ڏکيو لڳي رهيو هو، ڇو...؟ ڇالاءِ...؟

سُورهيه سان هن جي ملاقات اوچتي ڪنهن دوست جي شاديءَ ۾ ٿي هئي ته جڻ 'ڪترينا' جي ساموندي طوفان جيئن هُو سندس حياتيءَ ۾ ڪاهي آيو هو. ان گهڙيءَ هُن جي دل جي رفتار محبت جي طوفاني سيلاب جي ريڪٽر اسڪيل جي ماپ ۾ سمائي نه سگهي هئي.

ان گهڙي کان پوءِ سُورهيه هن جي وجود جي ڇهڇ سائي وڻ جي هر پَن کي ڪنبائيندو رهيو هو ۽ هوءَ هُن جي تيز ترين محبت جي 'ٽوئسٽر' ۾ ڪنهن بي وزن شيءِ جيان گهومانٽيون کائڻ لڳي هئي، جو هن جي حيثيت ترِ جيتري به نه بچي.

سُورهيه ڪاڏ اڳ هن جي سڃاڻپ نه صرف سنڌي ٽيچر بلڪ هڪ ايڪٽيوسٽ جي به هئي، پر سُورهيه ڪٻس پنهنجي دائري ۾ محدود ۽ سوڙهو ڪندي هُن کان جڻ هُن جي شخصيت جا سمورا رنگ [illegible]ي رهيو هو. خاندان کان وٺي اسڪول ۽ اسڪول کان وٺي دوستن ۽ سڃاڻن ۾ هُن تي آڱريون کڄڻ لڳيون، ڇو جو هوءَ جنهن مرد سان محبت جي پينگهه لُڏ رهي هئي، ان جي هڪ حصي جي رسي ڪنهن ٻئي وڻ سان ٻَڌل هئي. هوءَ شادي شده مرد جي عشق جي ڳوڙهي ناسي جهنگ ۾ پنهنجو رستو وڃائي ويٺي هئي. جنهن 'عورتازاد' جي موضوع تي هن وڏا بحث ڪيا هئا ته: "عورت ئي عورت جي دشمن ٿئي ٿي." اهو ڄاڻندي به ته مرد شادي شده آهي، ته پوءِ 'عورت' پڄرين عورت جي حق تي راتاهو ڪيئن [illegible] هئي؟ ان کان بهتر آهي ته پيار تياڳي اڳتي وڌي وڃڻ گهرجي. دل اهڙي دادلي ڪري نپائجي ئي نه جو پنهنجي 'فلسفي' کي پنهنجي عمل سان غلط ثابت ڪري ڇڏجي ۽ اهڙو احساس هُن کي ٿيو ته هو پر وقت گذرڻ کان پوءِ آخر هن شاهه جي سٽن مان سموري سگهه ميڙي سُورهيه جي زندگيءَ مان نڪرڻ جي راهه ڳولي لڌي هئي.

ڳوليان ڳوليان ۾ لهان،
شال ۾ ملان هوت.

۽ سُورهيہ کيس سمجھائيندو ئي رهيو، هن
جهان ڪارساز ۾ موجود اڪثر ماڻهن جا مثال به
ڏيندو رهيو، پهرين عورت جي حق نه مارڻ جا به
واعدا ڪندو رهيو. پڇاڙيءَ ۾ ٻانهون ٻڌي لڙڪ
پريل نيڻن سان ڪيس واعدا وچن ياد ڪرائيندي
سُڏڪي پيو هو، پر هوءَ ته جڻ سردخاني ۾ پيل
ڪو لاش ٻڻجي چڪي هئي.

۽ ان ملاقات کان پوءِ هُوءَ هن جي زندگي مان
مينهن ڪڻيءَ جيان غائب ٿي ويئي هئي. پر اهو به سچ
هو ته سُورهيہ هُن جي دل مان هڪ ساعت لاءِ به نه
نڪري سگهيو هو. سمجھاڻ وارن شاديءَ جو ڏس
ڏنس، گس ٻڌايس، پر هوءَ پنهنجي محور تان ذرو به نه
چُري. سُورهيہ کان وڇڙندي واعدو جو ڪيو هئائين ته
هُوءَ هن جي نه، ته ٻئي ڪنهن جي به نه رهندي، ۽ هن
ائين ڪري ڏيکاريو هو. سڀ ڇڏي ويس ته اڪيلائپ
هُن کي وڻڻ لڳي. تنهائين هُن کي گهيري ورتو هو، پر
نه ڄاڻ ڇو؟ ڪجھ ڏينهڙا ٻچيل حياتي ۾ کھڙو
پونچال آيس جنهن کي هوءَ نه سمجھي سگهي. جڻ دل
ڏانهن ويندڙ سموريون آرٽريز بند ٿيڻ لڳيون هيس.
اکيون صحرا ۾ لهندڙ سج جيئن اجهامڻ لڳيون هئس
۽ اکين کي اُتاولو ڪندڙ چپ، دائري ۾ وساريل ڪا
سُرمئي ياد ٻڻجي ويا هئا.

هُن جي وجود مان 'روح' جي سِرڪي وڃڻ
جو احساس آهستي آهستي وينٽي ليٽر تي رکيل
جسم جيئن محسوس ٿي رهيو هو. هوءَ پلنگ تي
سِڌي سُمهي رهي. هُن کي سُورهيہ شاهہ جي سٽن
۾ ياد اچي رهيو هو، جنهن آڌار هُن حياتيءَ دان
ڪري ڇڏي هئي. هُن جي آخري پساهن ۾ به
صرف عشق جو الستي احساس هُن جي آخري
سُڏڪي جي گيڙو رنگ ۾ ويڙهيل هو. هُن جي
آخري مُرڪ توڙي جو تنهائين جي نيري شام ۾
ٻڏل هئي، پر هُن جي سموري جيون جي تپسيا،
سڦلتا ماڻي ورتي هئي ۽ هُن جي تصور ۾ آخري
تصوير به سُورهيہ جي هئي، جيڪا لطيف جي
سٽن جي درياءَ ۾ ٻُڏي ٿري رهي هئي:

ڳوليان ڳوليان مَ لهان،
شال مَ ملان هوت.

جي مَنتر سُندر ۽ اَمر آلاپ هر طرف ٻوڙان
ٻوڙ ڪري ڇڏي ۽ اُن کان پوءِ پکڙجي ويئي
سموري وايومنڊل تي گهَري ماٺ، جنهن کي
محسوس ڪرڻ واري هوءَ پاڻ به نه رهي هئي!

سليم جون ڪهاڻيون ڪي ڀرپور ۽ مڪمل ته ڪي ڳُنل يا نامڪمل جذبن جون ڪهاڻيون ضرور آهن، پر ان کان انڪار ڪونهي ته سندس جذبن ۽ خيالن کي جهل پل ڪانهي. هر گهڙي، هر پل، سندس لاءِ هڪ ڪهاڻي آهي، جنهن ۾ هن سماج ۾ رهندڙ هر معصوم دل ۽ اُتما ڪائيندڙ بيوس جيوَ رهن ٿا جن جي دريافت پاڻ ڪري ٿو. سندن اندر جي ڳالهه ڪري ٿو. ڪٿي پنهنجي وڃايل سپنن، تمنائن ۽ حسرتن کي بيان ڪري ٿو ڇو ته اهو آهي اصل سليم چنا، جيڪو اندر ۾ هزارين ڪهاڻيون کڻي زنده رهي ٿو. هن جو لهوئي ڪم آهي ته هرهڪ کي هر وات ويندڙ يا ساٿس گهاريندڙ انيڪ ماڻهن، نينگرين، ماين جا ۽ پنهنجا داستان ٻڌائي. باقي هو پڙهندڙ تي ڇڏي ٿو ته پاڻ هو اُنهن ڪردارن سان همدردي رکن، انصاف ڪن يا وساري ڇڏين ڇاڪاڻ ته سليم چنا هڪ ڪهاڻيڪار آهي، ڪو سماج سڌارڪ يا مبلغ نه آهي جو هر مسئلي جي لاءِ ولتون ۽ پند ڏسي. سندس هيءُ ننڍڙو ناول "برسات" ۾ هڪ شام جي ڪجھ گهڙين ۽ پلن ۾ مٿس ڇا ٿي گذريو آهي. سندس زباني ضرور پڙهو جو نه هن ۾ مبلغي آهي نه نصيحتن جا انبار آهن، نه تلقينون يا تاويلون آهن. چند نوجوان جو ٽولو "برسات" جي بوندن هيٺ درياهہ شاهہ وٽ "المنظر" جي پڪ ۾ ويهي ڪري ڪي گهڙيون ڪيئن گذاري ٿو. ٻولاچاري ڪري پنهنجن نامڪمل جذبن جي پورائي لاءِ اکين کي استعمال ڪري ٿو يا ذريعو بڻائي پنهنجي اندر ۾ وقت بوقت پيدا ٿيل الڪٽ اُڌمن جي تسڪين لاءِ واجهائي ٿو. ليڪڪ اُنهن سان گڏ آهي پر سندس اکين ۾ وري ڪي وڃايل سپنا آهن، جن جي پورائي لاءِ دريا ڪناري، واهن، واهڙن پڪ ۾ ڪنهن پاسن کان ڪي وٿندڙ هلندڙ جلندڙ اُنهن سپنن ۾ ويٺل وڇڙي ويل پيارن سان ٺهڪي ايندڙ ڪيس ماضيءَ ۾ وٺي وڃن ٿا ۽ هو يادگيرين ئي يادگيرين ۾ هن "برسات" ۾ ٻهاري واري شام جو سليمان سپني وانگر مزو وٺي ٿو ۽ صحيح نموني ۾ Enjoy ڪري ٿو.

ــ حميد سنڌي

("جبل جيئڻو جيون"، ص 13/12).
سليم چنا اشاعت گهر، حيدرآباد 2008ع

عشق هاڻي ڪجي ڪنهن سان

اسحاق انصاري

مقصود پنهنجي ڪار هاسپيٽل جي پارڪنگ لاٽ ۾ بيهاري هاسپيٽل جي بلڊنگ ڏانهن وڌڻ لڳو. هُو پنهنجن قدمن کي ايترو ڳرو محسوس ڪري رهيو هو، ڄڻ جهاز جو لنگر سندس ٽنگن سان ٻڌل هجي. هو عجيب آنڊ مانڊ ۾ هيو، ڪيس علينا فون ڪئي هئي.

ٿورو اڳتي هلي هن بلڊنگ جي پلسي ۾ بيهي سگريٽ دکايو. سگريٽ جو دونهون هُن جي خيالن جيان ٿوري دير ظاهر ٿي هوا ۾ گُم ٿي ڪنهن پرانهين پنڌ پئي ويو. ائين هُو به ماضيءَ ۾ گُم ٿي ويو. کيس علينا سان هڪ پراڻي ملاقات ياد آئي.

هُو ان وقت پنجويهن سالن جو جوان هو، پر هاڻي ڪانيءَ مان ننيو لڳندو هو ۽ ان وقت ريڊيو تي ڪمپيئرنگ به ڪندو هو. ٽٽل ڪاڙهي مان جڏهن ايئرڪنڊيشنڊ اسٽوڊيو ۾ داخل ٿيندو هو ته هڪ فرحت جو احساس سندس رڳن ۾ ڦهلجي ويندو هو ۽ پروگرام ڪرڻ مهل هُو هميشه سامهون رکيل سائي بليٽرو واري ٽيبل تي مائيڪ جي پرسان موتئي جا گُل رکندو هو. اها سُرهاڻ ۽ اسٽوڊيو جو ماحول کيس خماري چڙهيندو هو ته هن جي اندر جا ڪئين اسٽوڊيوز کُلي پوندا هئا. هُن جي ڳالهائڻ ۾ انساني احساسن جا اولڙا هوندا هئا. جنهن ڪري سندس پروگرام پسنديدگي جي اُتانهين ڏاکي تي هوندو هو. اهڙي ئي هڪ ڏينهن هُن ڪمپيئرنگ ڪرڻ ڪان پوءِ شيشي مان نظر ايندڙ انجنيئر کي هٿ جي اشاري سان ڪلام هلائڻ جو چيو ۽ استاد محمد جمن جو دردٻڌل آواز فضائن ۾ ڦهلجي ويو:

”عشق هاڻي ڪجي ڪنهن سان... جلڻ جو جلتان نه رهيو...“

اسٽوڊيو جي آن ايئر لائيٽ بند ٿي ته گلابي ڇهري سان اڇا ڪپڙا پهريل هڪ اپسرا اندر داخل ٿي ته مقصود کي اسٽوڊيو جي ٿڌ ڪوهه قاف جي ڪا چوٽي محسوس ٿيڻ لڳي. هوءَ ڄڻ ڪنول جي گُلن تي پير ترنيدي مقصود وٽ آئي ۽ کيس ٿافي ڏيندي چيائين:

”هي ڪانو ته شايد توهان جي ڳالهين ۾ مناڻ اچي وڃي،“ مقصود سواليه نگاهون کڻي کيس ڏٺو ته هن وري چيو:

”اهڙا موضوع ٿا ڇيڙيو جو اندر اُٿليو پوي. آهن سچا پر ڪڙا آهن. توهان به شايد مون وانگر ڪڪيل آهيو.“ هن جي اوچتي جملي کيس حيران ڪري ڇڏيو هو. اُهو جملو رڳو لفظن جو ئي نه پر خوشبوئن ۾ وهنتل ڇهري جي تيز نقشن جو به هو.

علينا به هُن جيان ڪاليج ٽيچر هئي ۽ ريڊيو تي ڪمپيئرنگ سان گڏ صداڪاري ۽ ڳلوڪاري به ڪندي هئي. ريڊيو جا ملازم کيس ڏسي پاڻ ۾ سُس پُس ڪندا هئا. ”اچئي ٿي سنڌ جي ملڪه ترنم“، جڏهن ته هُن جو آواز ته سنڌ جي ڪوئل روبينه قريشيءَ جهڙو هو.

مقصود ان وقت جوانيءَ جي چانئٽ تي پير رکيو هو پر هُو ڪنهن حد تائين شرميلو هو، جڏهن ته علينا بيباڪ هئي. بيو ته هُن جا قصا به گهٽن جي زبان تي هئا. تنهنڪري مقصود ڪانئس لنوائيندو هو. ان ڏينهن پروگرام جي دوران هوءَ سائس گڏ ويٺي رهي. سندس ڪپڙن تي لڳل پرفيوم اسٽوڊيو کي معطر ڪندو رهيو. ڪمپيئرنگ ڪندي مقصود: شمشيرالحيدريءَ جو نظم پڙهڻ شروع ڪيو:

”چوي ڪير ٿو
ته تون ڪجهه نه ڪر،

پلا ڪير ٿو توکي روڪي!
تہ تون پنھنجي حُسن دو- روزہ تي نازان نہ ٿيءُ.
جوانيءَ جي دولت تي شادان نہ ٿيءُ...."
علينا ٽڙي پيئي هئي ۽ هُن خوشبوئن سان مهڪيل پروگرام پورو ڪيو هو. مقصود، ٽيبل تان ڪيُوشيٽ کڻي اُٿيو تہ علينا کيس هٿ کان وٺي ڪرسيءَ تي ويهاري ڇڏيس. اسٽوڊيو انجنيئر مقصود کي اڪ هٽي ڳاڻن وارا اسپُول کڻي نڪري ويو. ان کان پوءِ هو گهڻيءَ دير تائين اسٽوڊيو ۾ ويٺا رهيا. علينا ڳالهائڻ جي شروعات ڪندي کيس چيو: "مقصود صاحب، مان ڄاڻان ٿي اوهان مون کان لنوائيندا آهيو، ان جا ڪوڙ سبب ٿي سگهن ٿا. ان ۾ ڪجھ منھنجي باري ۾ هُليل ڳالهيون بہ هونديون ۽ هوندن بہ توهان ننڍا آهيو. اچا ڪوڙ پنيوريون توهان جي چوڌاري ڦرن ٿيون، ڪين ڦرڻ بہ ڪيي." هن ائين چئي مقصود تي گهري نگاھ وڌي هئي تہ هن جا پگهر نڪري آيا. علينا ڪنهن هيپناٽائيز ٿيل ماڻهوءَ جيان ڳالهائيندي رهي.
"توهان پلي ڪجھ نہ چئو، پر مان توهان سان گهڻي وقت کان هڪ طرفو ئي صحيح پيار ڪريان ٿي." هُن چرڪ پري علينا ڏانهن ڏٺو.
"نہ نہ، ڊڄو نہ، مان توهان کان ڪجھ گهرنديس نہ، ۽ نہ ئي وري توهان کي قيدي ڪنديس ۽ نہ ئي توهان مون کي قيد ڪندا. اهو بہ ٻڌي ڇڏيو تہ مان ڪنهن سسئيءَ جيان نہ جبل جهاڳينديس، نہ وري تياڳ وٺنديس، پر منھنجو توهان سان هڪ عجيب قسم جو پيار آهي. باقي توهان سان ملندي ضرور رهنديس، اهو منھنجو حق آهي جيڪو مون کان ڪوبہ ڪسي نٿو سگهي، توهان بہ نہ."
مقصود کيس حيرت مان ڏسندو رهيو. هوءَ وڃڻ لاءِ اُٿي بيٺي، ۽ منهن تي مُرڪ آڻي کيس چيائين:
"چوڪرا، تو ۾ ڪا خاص ڳالھ آهي، نہ تہ ايڏو خوبصورت ناهين."
هن مقصود جي بيٺي نڪ کي پڪڙي پيار ۾ لوڏيندي چيو تہ هن جي سرير ۾ ڄڻ گلابن جو عرق ڦهلجي ويو.
علينا هئي تہ پنجٽيهن کن سالن جي، پر ننڍي نيٽي لڳندي هئي. هوءَ کيس سڪسٽيز جي انڊين فلمن جي هيروئن لڳندي هئي. خوبصورت گلابي رنگ، سهڻا نقش، وار ڪُلهن تي ڪِريل، ڪپڙن مان جسم جا سڀ لاها چاڙها ظاهر ٿيندڙ، هلندي تہ ڄڻ ڪيٽ واڪ ڪندي هجي.
هڪ ڀيري هنن پنهنجي ريڊيو جي سالگرھ واري فنڪشن جي ميوزيڪل پروگرام جي ڪمپيئرنگ جي تياري پئي ڪئي. تياريءَ لاءِ هُن مقصود کي پنهنجي گهر تي سڏايو هو. سندس مڙس هُن کان ڏھ سال ننڍو هو. هو ٻيئي لان ۾ ويٺا ڪمپيئرنگ جي لاءِ چونڊيل نثري ٽڪرا ۽ شعر لکي رهيا هئا. علينا جو مڙس سندن لاءِ ڪافي ناهي آيو هو. تياري ڪندي رات-گهري ٿي چڪي هئي. علينا پنهنجو هٿ مقصود جي هٿ تي رکندي چيو:
"ڪڏهن تارو ڪِرندي ڏٺو ٿئي؟"
"ها."
"اهو گرھ جو حصو هوندو آهي. گرھ آهستي آهستي ٽُٽندو رهندو آهي ۽ ٽُڪرا ٽُڪرا ٿي ڪِرندو آهي.
"مان اُهو ٽُٽندڙ گِرھ آهيان"، هن پنهنجو ڪنڌ مقصود جي ڪلهي تي لاڙي ڇڏيو. مقصود ڇرڪي کيس چيو: "ميڊم، خيال ڪيو، اوهان جو مڙس نہ اچي وڃي."
هن کان ٽهڪ نڪري ويو تہ "هاٿي تہ هُو هيروئن پي هيروئن جي هنج ۾ سُتو هوندو."
مقصود کان ڇرڪ نِڪري ويو ۽ پڇيائين:
"ائين چو؟"
"منهنجي حسن جي جلوي ۽ منهنجي ريڊيو جي شهرت، منهنجي مڙس کي ڪامپليڪس ۾ وجهي ڇڏيو آهي، ۽ هو ڪامپليڪس کي وڌيڪ ڪامپليڪيٽيڊ ٿو ڪري." مقصود کي خاموش ڏسي علينا چيو: "پر پليز، تون منهنجو چاهيندڙ نہ ٿجانءِ، رڳو دوست ئي رهجانءِ چو جو چاهيندڙ بدلجي ٿو وڃي. هي سڀ ڪجھ دوستيءَ جو حصو آهي."
علينا جڏهن ٽين‌ايجز ۾ هئي تہ سندس شادي خاندان جي هڪ ايجهڙ مرد سان ڪرائي وئي، جيڪو کيس پسند نہ هو. هن يونيورسٽيءَ ۾ پڙهندي هڪ ڪلاس فيلو کي پسند ڪيو جيڪو کيس بہ پسند ڪندو هو، جنهن سان گڏ هن سنڌ جا سمورا لينڊاسڪيپ گهميا هئا. پر ان ساٿي

چوڪري علينا کي ڇڏي ٻي ڇوڪريءَ سان شادي ڪئي تہ
هوءَ پاڻ موهن جو دڙو ٿي پيئي هئي.

علينا مقصود کي ٻڌايو هو: "ان مهل مون کي لڳو تہ مان آربٽ مان نڪري خلا ۾ اچي ويئي آهيان. هن جي بيوفائيءَ مون کي خسيس بڻائي ڇڏيو ۽ مون واعدو ڪيو تہ هاڻي پيار ختم ۽ راند شروع. بس ان ڪان پوءِ راند ڪيڏي رهي آهيان. ڪيڏان ٿي، ڪڏهن هو منهنجي آڏو ليلائن ٿا، مان ڪين اڃا وڌيڪ تڙپائي پنهنجو ڪريان ٿي ۽ پنهنجي مرضيءَ تي ڪين ڇڏي ٿي ڏيان. ڪجهہ سال اڳ هڪ نوجوان مون تي عاشق ٿي پيو. مان بہ نئين ٽيچر ٿي هيس. هو بہ ليلڙائيون پائيندو هو. پر سچ پڇين تہ هن سان منهنجو پيار ٿي ويو هو. خبر ٿئي ٿي چو؟"

مقصود انڪار ۾ ڪنڌ ڌوڻيو تہ هن چيو:

"هُو بہ منهنجي پهرئين پيار جيان ساڳي براند جو سگريٽ ڇڪيندو هو. خوشبو بہ ساڳي لڳائيندو هو. مون ساڻس شادي ڪئي. هو ڪجهہ عرصو تہ نيڪ رهيو پر جڏهن مرد بڻجي مون تي حڪم هلائڻ لڳو تہ مون ڪيس خدا حافظ چيو. پوءِ هن جهڙا گهڻا مرد منهنجي زندگيءَ ۾ آيا، پر منهنجي زخمي وجود تي ڦها رکڻ واري پيار جي اُها پهرين خوشبو نہ ملي."

علينا هڪ دفعي جڏهن مقصود سان ملي هئي تہ معمول جي ابتڙ اداس هئي. هُن جڏهن ڪانئس اداسيءَ جو سبب پڇيو، تہ هن چيو:

"مون کي بہ ڌيئر آهن، اُنهن جو فڪر ماري ٿو. مان نٿي چاهيان تہ اُهي مون جهڙيون ٿين. مون کي خبر آهي تہ ماڻهو منهنجي جسم کي تہ حاصل ڪرڻ چاهين ٿا پر منهنجي روح جي پاڪيزگيءَ کي نٿا ڳهُرن. مان پنهنجن ڌيئرن لاءِ اهو سڀ نٿي چاهيان." هوءَ ڏکوئجي ويئي هئي.

ان ڪان پوءِ مقصود سي.ايس.ايس ڪري ڪسٽم آفيسر ٿي ويو ۽ ڪيس اهو شهر ڇڏڻو پيو. پر ڪيس علينا جون خبرون ملنديون رهنديون رهيون. ڪيس هڪ خبر ملي تہ:

علينا نئين شادي رچائي آهي. ان خبر ڪان پوءِ ڪا خبر نہ ملي. هُو بہ پنهنجن ڪمن ڪارين ۾ مشغول ٿي ويو. اخبار ۾ خبر آئي تہ: "ريڊيو جي مشهور ڪمپيئر ۽ صداڪار علينا جو غلط آپريشن.... ڊاڪٽر تي ڪيس داخل."

مقصود پنهنجي پوزيشن کي استعمال ڪندي جاچ ڪرائي تہ اصل معاملو ڇا آهي؟ ڪيس ٻڌايو ويو تہ آپريشن غلط نہ ڪيو ويو آهي. پر جيئن تہ مريضہ کي اوئري ۾ ڪينسر آهي، تنهنڪري مڪمل صحتياب ٿي نٿي سگهي.

مقصود ان ويران شام جو اڪيلو اڪيلو سمنڊ ڪناري وچي سج لهڻ جو منظر ڏسندو رهيو هو. اڄ علينا کيس نياپو ڪيو هو: "مون سان ملي وڃ."

سگريٽ جو ڦُلو مقصود جي آڱرين کي ڇهڻ لڳو تہ سگريٽ کي اُڇلي گيٽ مان اندر داخل ٿيو. ڪاريڊور مان مريضن ۽ سندن ملڻن جي ڀيهہ مان اڳتي نڪرندو آنڪالاجي وارڊ پهچي ان بيڊن وارو وارڊ گهمي آيو، پر ڪيس ڪٿي بہ علينا نظر نہ آئي. موٽي اچي هُن نرس کان علينا جي باري ۾ پڇيو، تہ هن هڪ بستري ڏانهن اشارو ڪيو، جتي پهچي هڪ هڏين جي مُٺ جسم کي ڏسي هن کي ڏاڍو ڏک ٿيو. علينا اکيون بند ڪري ليٽيل هئي. هُن جو چهرو مرجهائجي چڪو هو. مٿي تي رومال ويڙهيل هيس. مقصود پنهنجو هٿ هُن جي هٿ تي رکيو تہ علينا اکيون کوليندي چيو:

"چڱو ٿيو جو توهان آيا. مون کي هڪ ڳالهہ چوڻي هئي. مون جيڪا زندگي گذاري آهي، جڏهن مان اُن تي نگاهہ وجهي ڏسان ٿي تہ محسوس ٿئي ٿو تہ مان غلط هيس. اها زندگيءَ جي نانءُ تي ننگي هئي. پاڻ سان فراڊ هو. منهنجي قبر کي بہ نانءُ ئي رهڻ ڏجو."

هوءَ روئڻ لڳي. مقصود هُن جي هٿ کي هلڪو زور ڏنو. علينا سُڏڪندي چيو: "منهنجي هڪ گذارش آهي تہ منهنجي ننڍي ڌيءَ کي توهان پاڻ وٽ رکو."

مقصود حيرانيءَ مان علينا کي ڏسندي چيو: "مان ڪيئن ٿو رکي سگهان... نيڪ آهي، مون شادي نہ ڪئي آهي... مون کي ڪو روڪڻ وارو ناهي، پر مان ڪنهن ٻئي جي ٻار کي پاڻ وٽ ڪيئن رکي سگهندس."

علينا روئندي نگاهہ ٻئي طرف ڦيريندي چيو:

"مون هڪ حُجت ڪئي آهي، مقصود! مون هُن جي پيءُ جي نالي ۾ توهان جو نالو لکايو آهي. مون کي سڄي دنيا ۾ هڪ ماڻهوءَ تي ڀروسو آهي، اُهي اوهان ئي آهيو. پليز، منهنجي ڳالهہ مڃجو. مان توهان کي پيرين ٿي پوان پليز... اُٿي نٿي سگهان.... ڊاڪٽرن منهنجا پير ڪٽي ڇڏيا آهن..." هن روئندي مقصود آڏو پنهنجا ٽُڪل هٿ ٻڌا. مقصود هن جا ٽڙڪندڙ هٿ پنهنجن هٿن ۾ ائين سمائي ڇڏيا، جيئن پيار جو پهريون خط ڪنهن خوشبوءَ ٻُڌل لفافي ۾ سمائجي ويندو آهي ۽ پوءِ ڏکويل دل، آلين اکين ۽ هڪ نئين جوابداريءَ سان وارڊ مان نڪري ويو.

جن ريءَ ساعت نہ سھان

- حميد سنڌيءَ سان ڳالھہ ٻولھہ-

(ريڊيو انٽرويو)

عرفان انصاري

انعام: سائين! توهان "ساهتي" علائقي سان تعلق رکو ٿا، جيڪو پنهنجي علمي، ادبي، ثقافتي، تعليمي ۽ سماجي جاڳرتا جي پس منظر جي ڪري تمام گھڻو مشهور آهي. جتي وڏيون وڏيون علمي ۽ سماجي هستيون پيدا ٿيون ۽ وڏا وڏا ادارا قائم ٿيا. تہ توهان اسان کي ٻڌايو تہ اوهان جي ننڍپڻ ۾ اُن وقت ڪهڙي قسم جو ماحول هو ۽ جنهن ماحول ۾ اوهان اک کولي تہ اُن ماحول جا اوهان تي ڪهڙا اثر پيا؟

حميد سنڌي: اڌا، اوهان بلڪل درست فرمايو، اُن "ساهتي" علائقي جي مرڪزي شهر سان منهنجو تعلق آهي. نوشهري فيروز جي ميمڻ "سينين" جي گهراڻي کي هڪ خاص عزت جي نظر سان ڏٺو ويندو آهي، جيڪي "سينيون" سڏبا آهن. اُنهن جو بنيادي طرح واپار سان تعلق هو ۽ اُنهن جون واپاري ڪوٺيون هونديون هيون ۽ ٻاهر بمبي ۽ دهليءَ تائين اَناج (ڇانور ۽ ٻيون جنسون) موڪليندا هئا. منهنجي ڏاڏي عبدالحميد جي گذارڻ کان پوءِ، مهاڀاري لڙائيءَ کان پوءِ هن خاندان جو تجارتي زوال آيو، تنهن جي ڪري گهر ۾ مالي طرح "سان جهَڪائي پيدا ٿي. اسين سڀ هڪ وڏي حويليءَ ۾ رهندا هئاسين. پهرين تہ اِهي سينيون ميمڻ اِيڏا تہ وڏا ماڻهو هئا ۽ اها اُن زماني جي روايت هئي جو اُهي ڪٽن تي ويهندا هئا ۽ ٻيا ميمڻ ۽ ڪاسبي هوندا هئا، جيڪي آسپاس ۾ رهندا هئا ۽ اُهي هنن جا ڪم ڪار ڪندڙ 'ڪامي' هئا، سي مَنجين تي اچي ويهندا هئا. پوءِ اُهو زمانو بدلجي ويو. اصل ۾ بابي جا سؤٽ وغيره سڀ پاڻ ۾ گڏجي ويا هئا ۽ هڪڙي "وڏي فيملي" نهي وئي، جنهن جو خرچ وغيره بہ گڏيل هوندو هو. بابي جا 5 ڏاڏا هئا، يعني پاڻ ۾ 5 ڀائر هئا ۽ پنجن جائي 'پورشن' نهيل هئا، جن جي آڏو وسيع ورانڊا نهيل هئا. ان ـ فيملي ۾ اسان ڪٺهن بہ جهيڙو جهٽو نہ ڏٺو. هر فرد نهايت ساز سلوڪت سان پنهنجي پورهئي کي لڳو پيو هوندو هو. اُن زماني ۾ ايمانداراڻہ پورهئي جو جيڪو تصور هو تنهن منهنجي زندگي تي گهرو اثر ڇڏيو ۽ مون سڄي زندگي پورهيو ڪيو. مزدوري کي عيب نہ سمجهيم. ابتدا ۾، ڪنهن زماني ۾ ريتي بجريءَ جو بہ ڪم ڪيم. ڪوئلي جون گلاڻيون وڪيم. بعد ۾، توڙي جو منهنجو پيءُ ڊپٽي ڪليڪٽر هو، پر جيئن تہ آکهہ ايتري هئي جو خرچ پکي ۾ بعضي ڏکيائي بہ پيش ايندي هئي.

سوال: سائين! اوهان جو تعلق هڪ واپاري خاندان سان هو تہ پوءِ اوهان جو تعليم ۽ ادب ڏانهن رجحان ڪيئن ٿيو؟

جواب: مان عرض ڪريان تہ جتي رهندا هئاسين اُتي هڪڙو مدرسو هوندو هو، جنهن ۾ مون کي داخل ڪيو ويو، جتي آءٌ پاڻ ويندو هئس ۽ ان طرح تعليم سان شوق وڌيو.

سوال: سائين، توهان کي گهر جي ڪهڙي پلتيءَ داخل ڪرايو؟

جواب: منهنجي بابي جو سؤٽ ڏاڏو عبدالغني، جيڪو سڄي گهر جو ڪم ڪار بہ سنڀاليندو هو، زميند‌اري بہ ڪندو هو، گهر جو خرچ بہ پاڻ هلائيندو هو. باقي فرد نوڪريون وغيره ڪندا، جهڙوڪ: بابو پهريائين روينيو ۾ ڪلارڪ ڀرتي ٿيو ۽ بعد ۾ هيڊ منشي ۽ مختيارڪار ٿيو ۽ پوءِ ترقيون ماڻي اڳتي وڌيو. بابي جا ٻيا سؤٽ وغيره بہ نوڪرين ۾ هوندا هئا. ڪو ڪلارڪ هو تہ ڪو وري مختيارڪار ٿيو. اُن زماني ۾ تہ راشننگ ڪلتو هوندو هو، جنهن ۾ وڃي ڪي ڪلارڪ ٿيا، تہ انهن

پورهيا ڪري فيمليءَ کي بحرانن مان ڪڍيو. منهنجي والده مون کي ٻڌائيندي هئي ته ڏڪيلائيءَ جي ڪنهن زماني ۾ هُنن کي سال ۾ صرف هڪڙو وڳو ملندو هو، پر ٻاهر ايڏي خوشدلي ظاهر ڪندا هئا جو محسوس ئي نه ٿيندو هو. مهمان ڪو ايندو هو ته اُن کي ڏاڍي سٺي ماني، ٻُسريون ۽ مکڻ ڏيندا هئا ۽ جڏهن اسان اندر ويندا هئاسين ته اسان کي ڏڌ ۽ ماني ملندي هئي. مال پنهنجو هوندو هو، جنهن جي ڪري ڏڌ وڏين چاڏين ۾ نهندو هو. سو مدرسي کان پوءِ ٻلبي جي نوڪري سانگي اسان پهتاسين جوهي ۽ جوهيءَ کان پوءِ اسان پهتاسين ڳڙهي خيري ۽ پوءِ جيڪب آباد. ان زماني ۾ ورهاڱو ٿيو 1947ع ۾، تنهن کان پوءِ 1947ع جي آخر ۾ يا 1948ع ۾ اسين شڪارپور آيا آهيون. اُتي پرائمري تعليم مون مڪمل ڪئي. جماڻي هال جي سامهون پرائمري اسڪول هوندو هو. انگريزي پڙهڻ لاءِ اڪيڊمي سڏبي هئي، تنهن جو هڪڙو سيڪشن هوندو هو، تنهن ۾ آءٌ ٻه ٽي درجا پڙهيس. وري اچي نوشهري ۾ پڙهيس، جتي جو مدرسو وڏو تعليمي ادارو هو، جتي وسيع تعليمي ماحول مليو. تنهن کان پوءِ دادوءَ ۾. مان سمجهان ٿو ته سنڌ جي لوئر پارٽ ۾ مان گهٽ رهيو آهيان، پر جڏهن اسان لوئر پارٽ ۾ آيا آهيون ته هتي حيدرآباد ۾ مون مئٽرڪ ڪئي. ان کان پوءِ سڄي تعليم سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ اتي ئي ٿي. تعليم سان ان ڪري چاهه رهيو جو مختلف هنڌن تي استاد سُٺا مليا، جيڪي تمام محنت سان پڙهائيندا هئا. تن مان ڪيترن جو ته مون پنهنجن ڪهاڻين ۾ ذڪر به ڪيو آهي. مثال طور ”مٺوءَ جي ڪهاڻي“ ۾ مون استادن جي زندگيءَ بابت ٻڌايو آهي.

سوال: سائين! اڄ طارق عالم به اسان سان هن انٽرويو ۾ گڏ آهي، اُهو به اوهان سان به چار ڳالهيون ڪرڻ گهرندو ۽ اهڙيءَ طرح سلسلو پيو هلندو.

(ادا طارق اسان کان پري ناهي، اسان جي دل ۾ آهي- ها سائين!)

طارق: حميد صاحب سان اسان گفتگو جي شروعات ڪئي آهي سندس ٻالجتيءَ کان، ته سائينءَ جي ڪهاڻين ۾ ”ٻار“ به ڪردار هوندو آهي ۽ اُهو ڏاڍو ڀرپور ۽ ڏاڍو خوبصورت رهيو آهي. ته اوهان جون اُهي ڪهاڻيون به پڙهيون اٿئون ۽ اوهان جي ڪهاڻين ۾ جيڪا سادگي ۽

سچائي هوندي آهي، اُها ڪمال جي هوندي آهي. ڪوبه ڪهاڻي پڙهندو ته ان کي محسوس ٿيندو ته هن ڪهاڻي جي هڪ ابتدا آهي، هڪڙو Climax آهي ۽ ان جي End آهي. مطلب ته هڪ مڪمل ڪهاڻي ماڻهو پڙهندو آهي. انهيءَ ڪهاڻيءَ ۾ ”ٻار“ جو ڪردار تمام گهڻو ”سُچي“ هوندو آهي ته سائين! ڇا اُهو ڪردار اوهان تصوراتي طور تي ٺاهيندا آهيو يا اُهو ڪو ”ريئل“ هوندو آهي.

حميد: مان عرض ڪريان ته ننڍپڻ ۾ مان گهٽين ۾ کيڏندو رهيو آهيان. نوشهري جي گرمين ۾ به راند گهٽين ۾ کيڏي سين ته انهيءَ ماحول ۾ ۽ اُن معاشري ۾ ڪجهه اهڙن ڪردارن سان لهه وچڙ ٿي جو اُهي ذهن جي ڦرهي تي ڄمي رهيا، جن سان معاشري ۾ عام طرح اوچ نيچ وارو مت ڀيد اختيار ڪيو ويو هو يا جن سان سماجي ناانصافي ٿي. جهڙيءَ طرح حاويليءَ جو ورهاڱو آهي، ان ۾ ”وِيريون“ ڪهاڻي يادگار ڪهاڻي آهي. حاويليءَ جي پٺ سان هڪ ڪجي جو وڻ آهي، جيڪو دربان جي ناليءَ سان آهي ته اهي سڀ ڳالهيون سچيون آهن ۽ هڪ ماحول جون پيداوار آهن.

انعام: سائين! توهان صحيح ٿا چئو، اُهو ماحول تمام خوبصورت هو. پر هاڻي اوهان کي ذرا موسيقيءَ جي ماحول ڏانهن وٺي ٿا هلون. موسيقيءَ سان اوهان جي اُنسيت ته هوندئن ئي گهڻي آهي پر اسان جا جيڪي ٻُڌندڙ آهن، تن جي لاءِ اوهان جي پسند تي اوهان کي ڪهڙو ڪلام ٻُڌايون؟

حميد: بلڪل! موسيقيءَ جي حوالي سان ته داستان الڳ آهي، جو ته موسيقي آءٌ پاڻ سکيو آهيان، خان صاحب استاد اُميد علي خان کان. هن وقت جيڪي به فنڪارائون ڳائن ٿيون پيون، تن مان 'امبر مهڪ' جي آواز مون کي تمام گهڻو متاثر ڪيو آهي، تنهن جو ڪلام ٻُڌرايو.

انعام: سامعين! اچو ته حميد صاحب جي پسند تي امبر مهڪ جو ڪلام ٻُڌون. (ڪلام) "او قلندر لعل سائين! مان تنهنجي مَلنگياڻي آهيان."

انعام: سائين! ڪلام اوهان ٻُڌو، اوهان کي ڪيئن لڳو؟

حميد: تمام خوبصورت...... سو مون پئي طارق جي سوال جو جواب ڏنو، ته اِهي ڪردار اُنهن ڪهاڻين جا ڪردار آهن جن ۾ بار اِني ذڪر ڪيڻن ٿا ۽ اُنهن سان شمعدان به پجن ٿا. مطلب ته اِهي سڀ ڪهاڻيون علامتي آهن، جيڪي پنهنجون ڪهاڻيون پاڻ ٻُڌائين ٿيون. جهڙوڪ: مون دربان جي ڳالهه ڪئي، حاويليءَ جو ورهاڱو آهي، سي سمورا ڪردار هڪ خاص پس منظر جي تحت ڪهاڻين ۾ موجود آهن. باقي رهي ڳالهه ان نااِنصافي واري ڪردار جي. سو ته اڪثر ڪري آءٌ پاڻ اُهو ڪردار ٻڻجي ويندو آهيان. ۽ اُهي جيڪي ڪردار آهن، اُنهن ۾ آءٌ پاڻ سمائجي وڃان ٿو.

انعام: سائين! اوهان جي ڪهاڻين ۾ اُداسي ۽ غمگيني جهڙي موجود آهي. نه فقط اِهو بلڪ اوهان پنهنجي "ماضيءَ" ۾ گهڻو رهو ٿا. منهنجو مطلب ته اوهان Nostalagic گهڻا آهيو، تنهن جو سبب ڇا آهي؟

حميد: سائين! مان عرض ڪريان ته ماضي منهنجو اڃا پورو نه ٿيو آهي، منهنجو ماضي جڻ اڃا جاري آهي. اڪثر گهر وارن کي چوندو آهيان ته جيڪڏهن اوهان مون کي ڪنهن ڪمري ۾ بند ڪري ڇڏيو ته آءٌ پنهنجي حافظي مان ڪيترين ئي نيون ڪهاڻيون تخليق ڪري وٺان ۽ ائين ڪندي ڪندي عمر پوري ٿي ويندي، پر مون وٽ داستان ڪوئي ختم نه ٿيندي ۽ عنوان ڪونه کٽندا. اُن کان علاوه منهنجي ڪهاڻين ۾ ڏاڍ ۽ جبر جي ڪنهن حمايت اوهان کي ڪٿي به نه ملندي.

طارق: توهان هڪ سرگرم ۽ بهترين منتظم به رهيا آهيو، جيڪو وقت جو پابند ماڻهو آهي. ٻيو حميد سنڌي ڪهاڻيڪار آهي جيڪو خوابن ۽ تصورن جي زندگي گذاري ٿو. ٽيون حميد سنڌي اُهو آهي جيڪو پنهنجي دؤر جي علمي، ادبي ۽ سماجي تحريڪن ۾ متحرڪ ۽ سگهارو ڪردار ادا ڪري ٿو ۽ حميد صاحب اُهو به آهي جيڪو محبت آفرين مهمان نواز به آهي. دوستن توڙي مَنگهرن سان سڏ پرڻ، وقت تي پير ڏيڻ، جيڪو اوهان جو لاڳيتو شيوو آهي. توهان جي شخصيت ۾ اُهي توهان جا جيڪي مختلف رنگ آهن، تن کي اوهان ڪيئن ٿا بئلينس ڪريو.

حميد: اصل ۾ ڪهاڻين ۾ اِهي جيڪي ڪردار آهن سي وڏي قدر وارا آهن. اُنهن مون کي سيکاريو آهي ته اُنهن قدرن ۾ ڪيئن رهجي ۽ انهن قدرن کي ڪيئن وڌائجي ۽ ڪيئن اُنهن جي آبياري ڪجي. جيئن مون ذڪر ڪيو ته حاويليءَ ۾ جيڪي ڪردار آهن، اُنهن ۾ جيڪي وڏڙا آهن تن ئي مون کي سيکاريو ته پير ڪيئن پرجي ۽ ڪيئن به ڪري مهل تي ڪيئن پهچجي. آءٌ اڃا ڇوڪرو ئي هوندو هئس ته ڪانڊي تي کُلهو ڏيندو هئس. تنهن کان سواءِ ميت کي وهنجارڻ وغيره. مطلب ته اِهي سڀ رسمون مون کي اُنهن وڏڙن سيکاريون. ان کان علاوه ٻنيءَ تي به ويندا هئاسين.... ٻنيءَ جي حوالي سان منهنجي ڪهاڻي آهي "هرٽي". اُن ڪهاڻيءَ ۾ مان هڪ ڇوڪرو آهيان، جيڪو ٻنيءَ تي وڃي ٿو، جتي هاريءَ جي پُٽ کي پاليل هرٽي آهي، جنهن لاءِ مون ضد ڪيو آهي ته اُها مون کي ملي، پر هاريءَ جي اُن پٽ کي ايڏي ته اَنا (Ego) آهي جو هو ڏيڻ نٿو چاهي. پر منهنجي ضد جي ڪري هرٽي ڪمدار مون کي ڏيارڻ لاءِ آسٽو هجي ٿو. جڏهن اِهو لقاءُ پري کان هاريءَ جو پُٽ ڏسي ٿو ته اُهو اُتان کان وٺي ٿو ڊوڙ پائي ۽ سندس هٿ ۾ جيڪا ڪهاڙي هئي اُن سان هرٽيءَ جي مُنڍي لاهي ٿو وجهي ۽ چوي ٿو ته آءٌ پنهنجي هرٽي ڪنهن به صورت ۾ نه ڏيندس. سو اِهي نااِنصافيون آهن، تن کي ڪهاڻين ۾ انهيءَ ڪري چٽيو اٿم جو جو آءٌ پاڻ اِنهن ڪهاڻين جي پيداوار آهيان ۽ منهنجي زندگيءَ سان واسطو ٿيون رکن.

طارق: سائين! اوهان جي زندگيءَ جا ڪيترائي روپ رهيا آهن، اُنهن سمورن روپن ۾ اوهان کي ڪهڙو روپ وڌيڪ پسند آهي؟

حميد: "اسٽوري رائيٽر" جو روپ مون کي وڌيڪ پسند آهي ۽ مان انهيءَ سڃاڻپ تي ئي وڌيڪ فخر ڪري سگهان ٿو. ڪهاڻي ئي منهنجي جيون ڪٿا کي واضح ڪري سگهي ٿي، پر افسوس سان چوڻو ٿو پوي ته منهنجون ڪهاڻيون پوريءَ طرح سان پڙهيون نه ويون آهن. ڪيترن هنڌن تي ته پهتيون به نه آهن، ته هن معاشري ۾ جيڪڏهن اُهي پوري ڌيان سان پڙهيون وڃن ته اُنهن مان ڪيترين ئي منفي معاشرتي ڳالهيون آهن، سي ختم ٿي سگهن ٿيون. اڪثر دوست مون کي چوندا آهن ته توهان آتم ڪٿا ڇو نٿا لکو؟ مان ان لاءِ اِهو سوچيندو آهيان ته اهو بهترين طريقو آهي ته منهنجي سموري آتم ڪٿا انهن ئي ڪهاڻين ۾ موجود آهي. بجاءِ جو آءٌ روايتي آتم ڪٿا لکي اُن ۾ ماڻهن کي سچ ٻڌايان ته مون سان اها ناانصافي ٿي آهي، سو مناسب ڪونهي. ڪهاڻين ۾ ڪردارن جي وسيلي مون پنهنجي زندگيءَ جي مختلف پهلوئن کي ٻڌائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

انعام: سائين! اوهان جي پل مانسائي ۽ محبت آفريني ايڏي ته معروف آهي، جو اوهان پنهنجي ڪنهن بدخواه کي به آزاري رنجيده نٿا ڪري سگهو.. هاڻي اسان کي ٻڌايو ته توهان سان گڏ اسين ۽ اسان جا ٻڌندڙ ڪهڙو ڪلام ٻڌون اوهان جي فرمائش تي؟

حميد: ها! ڪلام ٻڌنداسين.... اسان جي مشهور گلوڪاره آهي عابده پروين، جنهن جو آواز مون کي تمام گهڻو وڻندو آهي. بحيثيت هڪ فنڪاره جي، اُن جو سنڌي موسيقيءَ ۾ هڪ وڏو مقام آهي ۽ اسان سنڌ وارن کي بجاطور تي سنڌس ثقافتي مقام تي ناز به آهي. عابده اسان جي سامهون ئي نِسري آهي، اسان جي ڳوٺ جي آهي. سنڌس والد ماسٽر غلام حيدر کي آءٌ چڱيءَ ريت سڃاڻان. اڄ به جتي ملندي آهي ته نهايت احترام سان ملندي آهي ۽ مان به جڏهن هُن جي مٿي تي هٿ رکندو آهيان ته مون کي ڏاڍي خوشي محسوس ٿيندي آهي.

انعام: ته پوءِ اوهان جي فرمائش تي ٻُڌرايون ٿا عابده پروين جو ڪلام.... ("جنهن جي آهيان ڏونگر ڏوري") عابده پروين.

طارق: سائين! ڪهاڻي لکڻ جو سبب هوندو آهي. اوهان ڪهاڻي ڪيئن ۽ ڇو لکندا آهيو؟

حميد: چاهي ته منهنجون ڪهاڻيون اُهي سچا واقعا آهن، جيڪي منهنجي سامهون رونما ٿيا آهن ۽ اڄا تائين منهنجي اندر ۾ هزارين واقعا اهڙا موجود آهن، جي منهنجي قلم جي ڇُهاءُ هيٺ آيا ئي ڪونه آهن. پر اِها چونڊ ڪرڻ، ته ڪهڙي واقعي مان ڪهاڻي جڙي سگهي ٿي ۽ ان ڪهاڻي جو ڪهڙو سبب ٿي سگهي ٿو ۽ هن ڪهاڻي مان ڇا ڇا نهي سگهي ٿو، نئون انسان جنم وٺي سگهي ٿو، دنيا بدلجي سگهي ٿي يا هي مُفڪري جي دنيا آباد ڪري سگهي ٿو (ڪردار جي حوالي سان) يا هي ڪهاڻي معاشري تي اثر ڇڏي سگهي ٿي. مطلب ته ڪابه ڪهاڻي بنا ڪنهن مقصد جي نه لکي وئي آهي. ٿي سگهي ٿو ته شروعاتي ڪهاڻين ۾ رومانس گهڻو هجي. مطلب ته منهنجي ڪهاڻين تي هڪ باضابطه مثبت اپياس جي ضرورت باقي آهي. منهنجي هڪڙي ڪهاڻي آهي "راڻا جي رجپوت". تاريخي طور تي هڪڙي موسيقيءَ تي مبني ڪهاڻي آهي. ان کان علاوه ٻين ڪيترين ئي ڪهاڻيون آهن، جن جا موضوع پاڻهي جڙن ٿا، ۽ اُهي يقين ڄاڻو ته منهنجي ذهن ۾ ائين اچن ٿا جڻ ته اڳي ئي تهيل تُڪيل هُجن.

انعام: سائين! اوهان کي به شايد غالب وانگر "غيب مان مضامين" ايندا آهن.

حميد: (مسڪرائيندي) نه نه... اِهو غيب ناهي، بلڪ زنده ماڻهن جون حقيقي ڪهاڻيون آهن. ڪٿي به مان ڪهاڻين ۾ ڪوڙ ڳالهايو هجي يا هروڀرو Fictionized ڪيو هجي سو ڪڏهن به نه. باقي ڪهاڻي ۾ هلڪو سلڪو Fiction ته وجهبو ئي آهي، فقط اُن جي فني ضرورت جي حوالي سان، اُن ۾ سُهڻائپ پيدا ڪرڻ لاءِ.

طارق: سائين! ڪهاڻي اوهان هڪ ئي سِٽنگ ۾ لکندا آهيو يا مرحلن ۾؟

حميد: ماضيءَ ۾ تہ اِهوئي طريقو هو تہ هڪ ئي سِٽنگ ۾ لکبي هئي. ڪڏهن ڪڏهن تہ ائين بہ ٿيندو هو تہ ٻئي ڏينهن وقت ڪڍي رهيل ڪهاڻي پوري ڪبي هئي. ٻي صورت ۾ هڪ ئي رات ۽ هڪ ئي ويهڪ ۾ ڪهاڻي ڪي مڪمل لکندو آهيان. ۽ ان طرح منهنجون تقريباً سموريون ڪهاڻيون فقط هڪ ئي سِٽنگ ۾ لکيل آهن، جي گهڻو ڪري سيپيئي "مهراڻ" ۾ ڇپيل آهن ۽ اهي عزيزم نفيس احمد ناشاد جي فرمائش تي لکيل آهن.

انعام: سائين! اوهان جا ڪيترائي روپ آهن. انهن مان گهر وارن لاءِ توهان ڇا آهيو؟

حميد: مان گهر وارن لاءِ ائين سمجهان ٿو تہ مان اُنهن جو محافظ آهيان، سندن چپر ڇانوَ آهيان. مان شڪايت نٿو ڪريان، ڇو جو ٻچڙن وارا آهيون، پر منهنجون بہ ڪي گهرجون آهن ۽ اُهي اُهي ئي آهن جيڪي آءٌ نڌيڻ ۾ طلب ڪندو هئس. پيار ۽ محبت لاءِ پنهنجن پيڻن ڪان، پنهنجي ٻيءُ ڪان... منهنجون ٻِڦيون، جن مون کي پاليو، مطلب تہ مُنڍ ڪان وٺي منهنجي گهرج "پيار ۽ محبت" ئي رهي آهي... هاڻي ٿيو هيئن آهي تہ هرڪو ماڻهو پنهنجي دنيا ۾ مگن آهي. هر ماڻهو پيار نٿو ڏئي سگهي. اُنهن سان ئي ڪڏهن مخاطب ٿيندي چوندو آهيان تہ بابا! مون کي بہ تہ ڪجهہ ڏيو. پوءِ ٿئي ائين ٿو تہ مون کي اُهو پيار ڪير ٿو ڏئي؟ اِهي ڪردار ئي تا ڏين. پوءِ مان اُنهن جي ويجهو ويندو آهيان. گهر وارا مون کي محافظ سمجهن تا ۽ اهو سندن ئي پيار آهي، جنهن جي ڪري هر هفتي "بزم روح رهاڻ" جي محفل گذريل 8 سالن ڪان وٺي باقاعده منهنجي اڱڻ تي مچندي رهي آهي ۽ گهر وارن منهنجي ڪنهن بہ ڳالهہ کي ۽ ڪنهن بہ انگل کي ڪڏهن ٽاريو نہ آهي.

طارق: سائين! اوهان کي پنهنجين ڪهاڻين مان ڪهڙي ڪهاڻي وڌيڪ پسند آهي؟

حميد: مون کي پنهنجون سڀ ڪهاڻيون پسند آهن. مثال طور "مرين تہ آرهڙ ۾ مرجانءِ" ۾ جيڪي ڪردار آهن، جن ۾ هڪ ڪردار جون هانيون اڇن ٿيون تہ درياءَ ۾ پاڻي ڪونهي. مطلب تہ اِهي ڪردار ۽ ڪهاڻيون سڀ عزيز آهن.

انعام: سائين! اوهان کي دوستن مان قريب ترين دوست ڪهڙو آهي؟

حميد: سڀني دوستن جون محبتون آهن، حالانڪ دوستن جا زخم بہ مون کي گهڻا رَسيل آهن، جن کي پالي وڏو ڪندو رهيو آهيان. پر آءٌ ان سلسلي ۾ بنيادي طرح محبتن جو امين آهيان. منهنجو پياري ۾ پيارو دوست هو اشفاق قاضي، جيڪو مون سان ماهوار "روح رهاڻ" جي سفر ۾ بہ گڏ هو. انعام، توهان بہ منهنجا دوست آهيو. آغا سليم آهي، جنهن کي جيستائين فون نہ ڪريان تيستائين مون کي سُک ڪونہ اچي. خواجا سليم آهي، جنهن سان ورهين جو سڱ آهي. مطلب تہ اِهي اُهي دوست آهن، جن سان محبت ۽ پيار جو ناتو هلندو پيو اچي. اِها دوستن جي مهرباني آهي....

انعام: سائين! اِهي ۽ ٻيا سمورا دوست اوهان سان ايترو تہ پيار ٿا ڪن جو هر هفتي اوهان وٽ آچر تي ادبي ميلو متل هوندو آهي... مطلب آهي تہ دوست اوهان سان گهڻو پيار ڪن ٿا.

حميد: انعام! اهو دوستن جو قرب آهي ۽ الله جي مهرباني آهي. توهان کي تہ خبر آهي تہ اتفاق سان اگر مان نہ بہ هوندو آهيان يا ڪنهن سفرسانگي دير سوير پهچندو آهيان، تہ پويان اوطاق ڪولرائي منهنجو پُٽ ارشد اچي ويهندو آهي ۽ دوستن جي مرحبا ڪندو آهي تہ متان منهنجن دوستن کي ڪا تڪليف نہ اچي.

انعام: سائين! توهان کي گهر وارا ايڏو پيار ڪن ٿا تہ توهان ڪڏهن سائين ڪو انگل ڪيو تہ توهان کي توهان جي پسند جو ڪو ڪاڏو پچائي ڏين....

حميد: مان بنيادي طرح فقير طبع ماڻهو آهيان. جيڪي نهندو، اُهوئي بسم الله! توڻي جو منهنجي صحت جون

جيڪي گهرجون آهن تن جو پورو پورو خيال رکيو ويندو آهي. مثال طور پڇندا آهن تہ اوهان ڇا ڪائيندؤ..... تہ مان ڪين جواب ۾ چوندو آهيان تہ مرچ گهٽ، گيهہ گهٽ. ٻئي جيڪي دنيا جون ڀاڄيون آهن، يا گوشت ٿئي ٿو. مڇي ٿئي ٿي، سا واپرائيندو آهيان.

طارق: سائين! ۽ اوهان جون ڪيترين ڪهاڻيون ترجمو ٿي ڇپيون آهن؟

حميد: منهنجو هڪڙو اردوءَ ۾ ڪتاب آهي "سوکهي دهرتي" جي عنوان سان، جيڪو مون پبلڪ اسڪول جي هڪ اُستاد سان گڏجي ترجمو ڪيو ۽ اُن جي نوڪ پلڪ وري نعيم الرحمان جوهر ٺيڪ ڪئي هو. اهو ڪتاب ايترو تہ مقبول ٿيو ۽ ٿوري ئي عرصي ۾ سمورو وڪمي ويو. جو اُن جي ڪا ڪاپي ڪانہ بچي. ان جي فقط هڪڙي ڪاپي مون پاڻ وٽ سنڀالي رکي آهي، ان لاءِ جو ڪنهن ڪو ناشر دلچسپي وٺي تہ ان جو نئون ايڊيشن ڇپرائي. ان کان سواءِ "ادب لطيف" لاهور جي ايڊيٽر آهي صديقہ بيگم. سا اڪثر چوندي رهندي آهي تہ ڪيس مٽيريئل موڪليو وڃي. انگريزيءَ ۾ ٻہ ٽي ڪهاڻيون ترجمو ٿيون آهن، اُن ۾ آڪسفورڊ وارن جو جيڪو آصف فرخيءَ وارو ڪتاب آهي، اُن ۾ هڪڙي ڪهاڻي آهي.

انعام: سائين! ويجهي ماضيءَ جو ڪو اهڙو فنڪار ٻڌايو جيڪو توهان کي تمام گهڻو پسند هجي تہ اسان اوهان کي اُهو ٻڌرايون؟

حميد: مون کي ياد ٿو اچي اُستاد اُميد علي خان، جنهن کان مون باقاعدہ موسيقي جي سکيا ورتي. اسان جو ڊاڪٽر غلام عباس بخاري هتي رهندو هو، جنهن جو پٽ شيدا عباس بخاري منهنجو دوست هوندو هو، پوءِ اُنهيءَ پنهنجي پٽ ۽ مون کي اُستاد اُميد علي خان وٽ موڪليو. اسين پوءِ اُن وٽ ويندا هئاسين.

انعام: تہ اچو تہ حميد سنڌي صاحب جي پسند تي اُستاد اُميد علي خان جو ڪلام ٿا ٻڌون.....

حميد: منهنجي اکين تي..... منهنجي اُستاد جو ڪلام آهي، مان هٿ ٻڌي ٿو بيهان.....

"منهنجا ڪيچي قول ڪري ويا."

(اُستاد اُميد علي خان)

طارق: توهان تي بيگم زينت عبدالله چنا جي شخصيت جو ڪيترو اثر آهي؟

حميد: اسين جڏهن هتي آياسين تہ اُن وقت والد صاحب دادوءَ جو ڊپٽي ڪمشنر هو، جنهن عبدالله چنا صاحب کي چيو تہ منهنجو پٽ هتي رهي ٿو، تنهن جو خيال رکجو. مان هتي لطيف آباد ۾ هڪ ننڍڙي ڪوٺڙي هوندي هئي بنگلي ۾، جيڪا ٻلبي نهرائي ڏني هئي، اُن ۾ رهندو هئس پوءِ "جيجي" وارن تربيت اِها ڪئي جو وٽن ڪٻٽ پريا پيا هوندا هئا ڪتابن جا، سو چيائون تہ ٻڌا هي پڙهي وٺ ۽ اِنهن کي پي وڃ! اُن زماني ۾ پارٽ مان اَتم ۽ سُندري گڏ آيا هئا تہ سُندري پڇيو مون کان تہ حميد! ڇا پڙهيو اٿئي. مون جواب ڏنو تہ هنن ڪٻٽن ۾ جيڪي ڪجهہ آهي سو مون پڙهيو آهي ۽ ان کان پوءِ منهنجي دنيا ئي ٻي ٿي وئي. علم نہ فقط ماڻهوءَ کي گهرائي بخشي ٿو. پر ان سان گڏ محبت ڪرڻ جو سليقو بہ سيکاري ٿو.

انعام: سائين! هن ملاقات جي پڄاڻيءَ کان اڳ آءٌ اوهان کي عرض ڪندس تہ اوهان پنهنجي پسند تي ڀٽائي صاحب جو ڪو شعر اسان کي ٻڌايو.

حميد:

ڏني ڏينهن ٽيام، ڪُہ جاڻان ڪهڙا پرين،
سهسين سڄ اُلهي ويا، واجهائيندي ويام،
تن ريءَ سال پيام، جن ريءَ ساعت نہ سهان.

سائين، اوهان جي مهرباني، جو اوهان پنهنجو قيمتي وقت اسان کي ڏنو، اوهان جي مهرباني.

حميد: اوهان جي بہ مهرباني..... اوهان سڀني کي عرض ضرور ڪندس تہ جيڪڏهن گفتگوءَ جي دؤران ڪنهن جي دل آزاري ٿي هُجي تہ مان معافي جو طلبگار آهيان، باقي هميشہ قرب جو سائ سلامت رهي.

(ريڊيو پاڪستان حيدرآباد جي ٿورن سان)

ليک

ٻئي ڏينهن همت ٻڌي بندر روڊ تي اين.جي.وي هاءِ اسڪول ۾ ساڳي آفيس ۾ آيس. جهاتي پائي ڏٺم ته سنڌي ادبي بورڊ جي آفيس ۾ ٻه ٽي ڄڻا ويٺا هئا ۽ ڳالهين ۾ مصروف هئا. ان دوران وراندي ۾ هڪ لانگهائوءَ ڪان پڇيم ته اندر آفيس ۾ جيڪو مکيه ڪرسيءَ تي ويٺو آهي، سو ڪير آهي؟ هن ٻڌايو ته لالچند امر ڏنومل جڳتياڻي آهي. ڪاڪو لالچند ڪڻڪ رنگو هو. مٿي تي ٿوري گنج ۽ لباس نارنگي ڪاڏيءَ جو. قد جو اندازو ڪيم ته هو ڊگهو هو. عمر سٺ ڪان شايد مٿي.

مان در وٽ رکيل بينچ تي ٿي وينس ۽ انتظار ڪرڻ لڳس ته ڪاڪو اڪيلو ٿئي ته اندر وڃان. نيٺ اڌ ڪلاڪ ڪان پوءِ ملاقاتي ٻاهر نڪتا. مان هٻڪندو دل جي تيز ڌڙڪڻ سان اندر گهڙيس. هُن مون کي ڏٺو ۽ چپن تي مُرڪ آڻي، اٿي بيهي مون سان هٿ ملايائين.

منهنجا سڀ انديشا ۽ وهم غائب ٿي ويا. منهنجي همت کي هالار جبل جي ٽيڪ ملي ويئي ۽ خود اعتمادي پيدا ٿي.

”پٽ! ويهه“، هن پنهنجائيءَ مان چيو ۽ هن جي اها پنهنجائي سارو وقت قائم رهي. هو ويٺو ته مان به ويهي رهيس.

”پٽ! ڪيئن آيا آهيو؟“

”سائين! هيءَ ڪهاڻي لکي اٿم، چاهيان ٿو ته ”مهراڻ“ رسالي ۾ ڇپجي. هيءَ منهنجي پهرين ڪهاڻي آهي.“

”مون کي ڏي ته مان هينئر ئي پڙهي ٿو وٺان ته ڪيتري قدر ”مهراڻ“ جي معيار وٽان آهي.“ مون ڪهاڻي هُن ڏي وڌائي. هُو پڙهڻ لڳو ۽ مان اميد ۽ انتظار مان نهاريندو رهيس. هن ڪهاڻي پڙهي پوري ڪئي. منهنجي دل تهائين وڌيڪ زور سان ڌڙڪڻ لڳي.

هن نتيجو ٻڌايو.

”تنهنجي هيءَ ڪهاڻي ”مهراڻ“ ۾ ڇپجڻ جهڙي آهي ۽ ايندڙ پرچي ۾ ڇپبي. مناسب ڪهاڻي آهي ۽ مون کي اميد آهي ته آئينده وڌيڪ محنت سان اجان به سٺيون ڪهاڻيون لکي سگهندين. هن ڪهاڻيءَ ۾ ٿوريون فني ڪچايون آهن، پر وڌيڪ ڌيان سان اهڙيون ڪچايون دور ٿي وينديون. تنهنجي هن ڪهاڻيءَ جي خاص خوبي اِها آهي ته ان ۾ تو نج سنڌي ٻولي ڪتب آندي آهي. مون ڏٺو آهي ته سنڌي ليکڪ جڏهن پهرين ڪراچي يا ٻين وڏن شهرن ۾ ايندا آهن، تڏهن شروعات ۾ هُنن جي لکڻين ۾ سنڌي ٻولي نج هوندي آهي، پر ڪجهه عرصو شهرن ۾ رهڻ ڪان پوءِ هُنن جي ٻوليءَ ۾ اها خوبي نه رهندي آهي. ان ڪري مان تنهنجو ڌيان خاص ڪري ان طرف ڇڪايان ٿو. منهنجي ان ڳالهه کي نه وسارجانءِ.“

”سائين! مان توهان جي اها نصيحت ڪڏهن به ڪونه وساريندس“، ۽ مون ڪاڪي لالچند امرڏني مل جي اها نصيحت اڄ ڏينهن تائين نظرانداز نه ڪئي آهي.

— نجم عباسي

(”دل وارن جي دنيا“، ص 238/237)

مرتب: يوسف سنڌي

سنڌي ادبي بورڊ، 2008ع

سي مري ٿين نہ مات

ڊاڪٽر سحرامداد حسيني

گراهم اشر (Graham usher) بي بيءَ جي شهادت جي پٺيان ڏينهن 28- ڊسمبر 2007ع تي پنهنجي هڪ ليک ۾ لکيو هو:

"Murder of Bhutto is death of a dream!"

مون اهو ليک هيئنر ذري گهٽ سال کان پوءِ پڙهيو ۽ عجب ٿيم تہ مون پنهنجي هڪ نظم ۾ شهيد راڻي بينظير ڀٽو کي "سپني" سان تعبير ڪيو هو. هڪ اهڙي سپني سان، جيڪو مري نٿو سگهي. ان نظم جو آخري بند آهي:

"هوءَ سپنو هئي، هوءَ سپنو آ
هوءَ تنهنجو منهنجو سپنو آ
گوليءَ سان يا بم گولي سان
تون ۽ آءٌ مري ويندا سين
پر تنهنجو سپنو
منهنجو سپنو
پنهنجو سپنو
سو سپنو مُور نہ مرڻو آ
سو سپنو مُور نہ مرڻو آ!"

هوءَ جا پنهنجي عوام لاءِ هڪ سپنو هئي- سُک ۽ سُڪار جو سپنو، امن ۽ آزاديءَ جو سپنو!

هُن کي سيني جهليو هو: "تون موٽي نہ وڃ، هو توکي ماري ڇڏيندا" پر هوءَ ڪانہ مُڙي. چو تہ هن ڄاتو ٿي تہ موت کان ڪير بہ، ڪٿي ڀڄي نٿو سگهي، موت اٽل آهي. ان سان ڪهڙو ٿو فرق پوي تہ اوهين پنهنجي آرامده بستري تي موت سان هم آغوش ٿيو، يا ڪنهن مقصد ڪاڻ هلندي شهيد ٿيو.

هوءَ جا اسان، توهان سيني لاءِ هڪ **Superwoman** هئي، تنهن 18- آڪٽوبر 2007ع تي موت کي اکين سان ڏٺو هو. 18- آڪٽوبر، جڏهن هوءَ طويل جلاوطنيءَ کان پوءِ وطن وري هئي ۽ سندس هم وطن دهلن ۽ شرنائن سان سندس آجيان ڪئي هئي. سندس وطن واپسيءَ جو جشن هڪ وڏي **Carnival** جي صورت اختيار ڪري ويو هو. اُن ڏينهن سموري قوم جهڙوڪر اُن جشن جو حصو بڻجي ويئي هئي. اُن ڏينهن مون جهڙو ٽي ويءَ کان ٿهندڙ بہ ٽي ويءَ سان **glued** هو. اُن ڏينهن اهو موتمار ڌماڪو گهر گهر ۾ ٿيو هو. اُن ڏينهن اُهي رت جا ڇنڊا ۽ انساني جسم جا چيٿڙا هر گهر ۾ پکڙيا هئا ۽ گهر گهر ۾ ڪهرام برپا ٿيو هو. اُن ڏينهن دلين ڌڙڪڻ ڇڏي ڏنو هو، اکيون ڦاٽل رهجي ويون هيون، پر هن عورت جي جگر کي شابس هجي، هوءَ اُن موتمار حادثي جي ٻئي ڏينهن شينهڻ جيان گجندي نڪتي هئي- اسپتال پهتي هئي- هن زخمين جي عيادت ڪئي هئي- انهن جا حوصلا وڌايا هئا- لياريءَ جي غريباڻن گهرن ۾ شهيدن جي فاتحہ لاءِ وئي هئي. هُن بيواهن کي ڇاتيءَ سان لڳايو هو- هُن يتيمن جي مٿي تي هٿ رکيو هو. ان ڏينهن مون بي بيءَ جي بهادري ۽ سندس **courage** کي سلام ڪيو هو.

ان ئي ڏينهن اُهي سڀ نيڪيءَ جا ڪم اُڪلائي اچي پريس ڪانفرنس ڪيائين. اُن ڏينهن هن پنهنجي درد کي لفظ ڪيو هو. اُن ڏينهن هن جو جوش ۽ جولان ۽ هن جو فن خطابت پنهنجي عروج تي هو. اُن ڏينهن بي بيءَ جي ڪيل تقرير انساني تاريخ جي بهترين خطابن مان هڪ هئي. اها تقرير هن ديس جي زخم زخم تاريخ تي پٿو هئي

18- آڪٽوبر 2007ع تي ٿيل اُهو موتمار بم بلاسٽ هن جي وڌندڙ قدمن کي روڪي نہ سگهيو، بلڪ اُنهن ۾ وڌيڪ تيزي اچي وئي. هوءَ نہ ڊني، نہ ڏڪي، بلڪ

شهيد راڻي- بينظير ڀٽو

هوءَ تہ ديوانہ وار ۽ مستانہ وار اڳتي اجا بہ اڳتي وڌندي وئي. هن لطيف سائينءَ جي بهادر، ٻي ڊپي، اڻ ڇهل سُورمئَ سسئيءَ جيان موت جي اکين سان اکيون ملايون:

”مرڻ مون سين آءُ، پُنيءَ تو پنڌ ڪريان!“

هوءَ سموري راند جي تهہ تائين پهچي وئي ۽ سازش (Conspiracy) جي انت تائين رسي وئي. تڏهن تہ هوءَ تڪڙي ڊُبئي وئي- پنهنجي گهر. پنهنجي وَرُ ۽ پنهنجي جگرگوشن سان آخري ملاقات ڪرڻ. پنهنجي هٿ اکرن ۾ پنهنجي وصيت لکڻ ۽ هوءَ موٽي آئي- هڪڙي نئين بينظير بڻجي. هن عوام آڏو پنهنجي دل چيري تي رکي، تڏهن ئي تہ هن جون ڳالهيون ٻڌي روح نہ رڄندو هو. ۽ هن جي تيجوان چهري تان اک نہ هٽندي هئي:

”اڄ پڻ اکڙين، سڄڻ پنهنجا ساريا،
ڳِلن تان ڳوڙهن جون، بُوندون بس نہ ڪن،
سندي سِڪ پرين، لوڪ ڏٺي نہ لهي.“

هُن جنهن زندگيءَ ۾ گهڻا سُک بہ ڏٺا هئا، هُن جنهن زندگيءَ ۾ گهڻا ڏک بہ ڏٺا هئا. هوءَ جا لاڏڪوڏ ۾ پليل هڪ وَڏ گهراڻي ڇوڪري هئي. ڪراچيءَ ۾ ڀٽو جي اسپتال ۾ پنهنجو پهريون ساهہ کڻندڙ اُها ٻِنڪ ٻِنڪ ٻِنڪي. 70 ڪلفٽن ۾ ”سنڌ- ساگر“ ڪناري هڪ پوش علائقي ۾ بي فڪريءَ جي زندگي گذاريندڙ ٻي ٻِي، پنهنجي ٻيءُ ماءُ ۽ ياڻرن ڀينرن سان پنهنجي ڏاڏاڻي گهر المرتضيٰ ۾ ڳاڙهن، گلابي ۽ نيرن گلابن جي وچ ۾ پوپٽن جيان اُڏامندڙ اُها اپسرا، ريڊ ڪِلف ڪاليج جي ايليٽ هال ۾ پهريون پيرو اڪيلي ٿي هئي. اُتي ٽن سالن ۾ هُن گهڻو ڪجهہ پڙهيو، پُرجهيو ۽ سکيو. هُن نفسيات بدران ”تقابلي حڪومت“ پڙهڻ جو عقلمنديءَ جو فيصلو ڪيو. هوءَ بين الاقوامي قانون جي هڪ سُٺي شاگرد هئي، جنهن هن جي سياسي شعور کي وڌايو. هوءَ سوشل ٿي، هوءَ **active** ٿي. هُن آمريڪا ۾ پڙهندي، ويٽنام جي جنگ جي مخالفت ڪئي ۽ بوسٽن ڪامن ۾ هزارين شاگردن جي وک سان وک ملائي احتجاج ۾ ڀرو ورتو.

آڪسفورڊ سنڌس پيءُ جي دل گهري يونيورسٽي هئي. 1973ع ۾ سرءُ جي مُند ۾ هوءَ آڪسفورڊ يونيورسٽيءَ ۾ پڙهڻ لاءِ پهتي. تڏهن وزيراعظم هائوس راولپنڊيءَ مان سنڌس ”پيءُ پاڪستان جي پهرئين چونڊيل وزيراعظم ذوالفقار علي ڀٽي کيس خط لکيو هو:

”ٻاويهہ ورهيہ اڳ آڪسفورڊ ۾ مون قلمن جا جيڪي نشان ڇڏيا هئا، تن تي توکي هلندو تصور ڪري، مون کي هڪ عجيب احساس ٿئي ٿو. ريڊ ڪِلف ۾ تنهنجي موجودگيءَ تي مون کي خوشي ٿي هئي، پر جيئن تہ مان هارورڊ ۾ ڪونہ رهيو هوس، تنهنڪري مان توکي ان ساڳي نظر سان ڏسي نہ سگهيس. آڪسفورڊ جي هر ڏگ تي، اُتي جي سرد پٿريلي ڏاکڻ تي، وڏن وڏن دروازن وارن تعليمي ڪمرن ۾ تنهنجي موجودگيءَ مون کي ڇاتل سڄاتل لڳي ٿي. آڪسفورڊ ۾ تنهنجو هجڻ هڪ خواب هو، جيڪو سچ

ثابت ٿيو آهي. اسين دعاگو آهيون ۽ اميد
ڪريون ٿا تہ اهو خواب جيڪو حقيقت ثابت
ٿيو آهي، ان جي ڪري توکي قوم جي
خدمت ڪرڻ جو عاليشان وجهہ ملندو.“

اُتر سنڌ جي بلوچستان جي بارڊر سان لڳندڙ چانڊڪا پرڳڻي جي هڪ جاگيردار گهراڻي: ڀٽو- جن جي خاندان ۾ ڌيئرن تہ ڇا پر پٽن کي بہ پڙهائڻ جو رواج نہ هو، جن جي خاندان ۾ سوٽ نہ هجڻ تي ڇوڪريون ڪنواريون ويهي رهنديون هيون- تن ڀٽن جي سورهيہ سردار مير مرتضيٰ ڀٽي جي پوٽي، عوام دوست سياستدان سر شاهنواز ڀٽي جي جينئس پٽ ذوالفقار علي ڀٽي پنهنجي ڌيءُ بينظير ڀٽو کي آمريڪا پڙهڻ لاءِ موڪليو ۽ خاندان لاءِ هڪ نئون مثال قائم ڪيو. هن مستقبل جي هڪ مدبر، دانشور ۽ سياستدان جي پنهنجي پوري ذهانت سان تربيت ڪئي ۽ ايندڙ زندگيءَ ۾ مٿس پوندڙ ذميوارين لاءِ ڪيس پوريءَ ريت تيار ڪيو. هن پنهنجي هڪ خط ۾ پنهنجي پياري ڌيءَ پنڪيءَ کي نصيحت ڪئي:

”پاڪستان ۾ تمام ٿورا اهڙا ماڻهو آهن، جن
کي اهڙو وجهہ ملي ٿو. تون اُن مان پورو
فائدو وٺجان ۽ پڙهائيءَ ڏانهن پنهنجو ڌيان
رکجان. اهو ڪڏهن نہ وسارجانءِ تہ توڏانهن
اِتي جيڪي پيسا موڪليا، اُهي زمين جي
اُپت مان هوندا، اُهي انهن ماڻهن وٽان هوندا،
جيڪي زمينن تي پگهر وهائين ٿا ۽ محنت
ڪن ٿا. اهو هنن جو توتي قرض هوندو- اهڙو
قرض جيڪو الله تعاليٰ جي مهربانيءَ سان
هنن جي زندگيءَ کي سُکيو بڻائڻ لاءِ تون
پنهنجي تعليم کي استعمال ڪري
لاهيندينءَ.“

ٻي ٻي پنهنجي مهربان پيءُ جي اها ڳالهہ ڳنڍ سان ٻَڌي هئي. هوءَ اُنهن پگهر وهائيندڙ پورهيتن جو قرض چُڪائڻ لاءِ، سياست جي ڪارزار ۾ گهڙي. ٻي ٻي جنهن چوڏهن سالن جي ٻي فڪريءَ واري ٻاراڻي وهيءَ ۾، چئين آني ۾ پارٽيءَ جي رُڪنيت حاصل ڪئي هئي- سا، نازڪ نفيس ڇوڪري عوام جي فرض جي قرض لاهڻ لاءِ هڪ سخت جان ۽ عملي سياستدان بڻي.

پاڪستان موٽڻ کان پهرين، آڪسفورڊ جي ڪوئين ايلزبيٿ هائوس جي باغ ۾ ٻي ٻي پنهنجو چوويهون جنم ڏينهن ملهايو هو. هُوءَ پنهنجي تعليم مڪمل ڪري ملڪ ڏي موٽي ۽ هن ڄاتو ٿي تہ سندس ملڪ ۾ هڪ شاندار مستقبل سندس انتظار ۾ آهي. سندس پيءُ جا هن بابت ڪيئي خواب هئا. هن لاءِ اڳواٽ ئي ڪيتريون رٿون رٿيل هيون: ’هوءَ وزيراعظم سيڪريٽريٽ ۾ عام مفادن جي بين الصوبائي ڪائونسل ۾ ڪم ڪندي- سيپٽمبر ۾ گڏيل قومن جي اداري ڏانهن ويندڙ پاڪستاني وفد ۾ هُن کي شامل ڪيو ويندو- ڊسمبر ۾ پرڏيهي وزارت جي ٿيندڙ امتحان لاءِ پڻ هن کي تياري ڪرڻي هئي.‘ مُلڪ موٽڻ جي جيتري خوشي ڪيس هئي، اوتري ئي خوشي سندس پيءُ کي پڻ هئي، جنهن ڪيس آڪسفورڊ ۾ آخري خط ۾ لکيو هو:

”مان تو سان واعدو ٿو ڪريان تہ پنهنجي
اختيار مطابق هرڪا ڪوشش ڪندس، تہ تون
وقت وڃائڻ کان سواءِ پاڪستان ۾ ٻيهر رهڻ
جي عادي ٿي وڃين. پوءِ تون پل پنهنجي سر
رهجان. البت توکي منهنجن ننڍڙن ڇرچن ۽
ڪِل ڀوڳ کي برداشت ڪرڻو پوندو.
بدقسمتيءَ سان هن عمر ۾ مان پنهنجي سڀاءَ
کي بدلائي نٿو سگهان، پر مان پنهنجي وَڏور
ڌيءَ سان سٺي ورتاءُ جي سخت ڪوشش
ڪندس. ڏکي ڳالهہ اها آهي تہ تنهنجو مزاج بہ
مون جهڙو ئي آهي ۽ تنهنجي اکين ۾ بہ
ڳوڙها ائين ڀرجي ايندا آهن، جيئن منهنجي
اکين ۾. اڄ تہ هڪ ٻئي کي سمجهڻ جو پاڻ
۾ پڪو واعدو ڪريون. تون هڪ بامقصد
فرد آهين. هڪ بامقصد فرد ائين ڪيئن
گهرندو تہ رڻ پٽ ۾ گرمي نہ هجي ۽ جبل
برف کان خالي هجن! توکي تنهنجي قدرن ۽
ذاتي اخلاقيات ۾ تنهنجي سچ جي روشني ۽
اندلٺ نظر ايندي. پاڻ ٻئي گڏجي هڪ تعريف
جوڳي ڪارنامي ڪرڻ لاءِ ڪم ڪنداسين.
شرط رک تہ پاڻ اهو ڪنداسين.“

هنن پنهنجي عظيم پيءُ ۽ ڏيءُ آڏو اعليٰ آدرش ۽ بلند مقصد هئا ۽ هنن هڪ تعريف جوڳي اعليٰ ڪارنامي ڪرڻ لاءِ گڏجي ڪم ڪرڻ جو سوچيو هو، پر جن ڏرين هن ملڪ جي مال ۽ دولت کي مالِ غنيمت طور پاڻ ۾ ورهائڻ جو عزم ڪيو هو، جن کي رڳو پنهنجا ۽ پنهنجن چاڙتن جا پيٽ پرڻا هئا، تن لوڀين، نوڳين ۽ لالچين وٽ اعليٰ علم ۽ عمل جو قدر ڪهڙو هو، جن ملڪي قانون کي لٽ سان ٿي هڪليو، تن وٽ بين الاقوامي قانون جو ڪهڙو قدر، جن لاءِ سُک ۽ خوشحاليءَ جو واسطو فقط سندن ذات تائين محدود هو، تن وٽ عوام جي سُک ۽ خوشحاليءَ جو نڪو خواب هو ۽ نڪي خيال. سو، انهن استحصالي ۽ سازشي ٽولن کي انهن اعليٰ علمي شخصيتن ۽ باشعور فردن جي حڪمرانيءَ ۾ پنهنجي شڪست ٿي نظر آئي ۽ ڪين پنهنجو ۽ پنهنجن چاڙتن جو اونداهو مستقبل چٽو پٽو ٿي ڏسڻ ۾ آيو ۽ ڪين پنهنجا مال ميڙڻ جا خواب وِکرندي نظر آيا. تڏهن ئي اونداهہ جي انهن علمبردارن ڪيترين ئي سِڱون سِٽيون ۽ گهاٽ گهڙيا!

25- جون 1977ع تي بي بي آڪسفورڊ مان پنهنجي تعليم مڪمل ڪري پنهنجي ڀاءُ مير مرتضيٰ سان ملڪ موٽي، تہ شاهنواز سوئٽزرلينڊ مان ۽ صنم هارورڊ مان موڪلون گذارڻ لاءِ پنهنجي گهر موٽيا. ذوالفقار علي ڀٽي جو سمورو ڪٽنب پرائيم منسٽر هائوس راولپنڊيءَ ۾ مَس اچا گڏيو هو تہ مٿن راتاهو لڳو. سمورا سازشي ٽولا ان وقت جي انتظار ۾ سَپ جيان چَپ هڻي وينا هئا. اهي جيڪي برائين جا راڪا آهن ۽ ڀلاين جا قاتل آهن، اهي جيڪي انڌيرن جا ايجنٽ آهن، اُجالن جا قاتل آهن، انهن ئي هن ديس کي سدا اونداهين جي اوڙاهہ ڏانهن ڌِڪيو آهي:

"ٻُڪين جا ۽ ٻارن جا ماين جا قاتل
ٻنائيءَ جي ٻيٽن ۽ واين جا قاتل
ڪميڻا ۽ ڪُوڙا سچاين جا قاتل
بُراين جا راڪا، ڀلاين جا قاتل
هي ٻانهين ۽ ٻاين ۽ داين جا قاتل
هي ڌرتيءَ جي ڇاون ۽ ڇاين جا قاتل
دليلن جا قاتل، مثالن جا قاتل
ثبوتن جا قاتل، حوالن جا قاتل
انڌيرن جا ايجنٽ، اُجالن جا قاتل
۽ سچ کان بہ روشن خيالن جا قاتل!"

(امداد حُسيني)

سو، سچ کان بہ روشن خيالن جي قاتلن، سُک ۽ سُڪار جي انهن خوبصورت خوابن جو بہ خون ڪيو، جيڪي چئن اکين پنهنجي عوام لاءِ ڏٺا هئا. پنڪيءَ جي پيءُ ذوالفقار علي ڀٽي جي حڪومت جو تختو اونڌو ڪيو ويو. ذوالفقار علي ڀٽي جنهن پاڪستان کي هڪ متفقہ جمهوري آئين ڏنو هو. ذوالفقار علي ڀٽي جنهن پاڪستان جي بہ اڌ ٿيڻ کان پوءِ باقي بچيل ملڪ کي پنهنجن پيرن تي بيهاريو هو ۽ ٽڪرا ٽڪرا ٿيڻ کان بچايو هو. ذوالفقار علي ڀٽي جنهن 90,000 فوجين کي آزاد ڪرايو هو، ان جو خاتمو هڪ فوجيءَ هٿان ٿيو! ذوالفقار علي ڀٽو جيڪو هڪ اعليٰ تعليم يافتہ، باشعور، روشن خيال، ذهين، خوش لباس ۽ هئنڊسم شخص هو، جيڪو بين الاقوامي سفارتڪاريءَ جو وڏو تجربو رکندو هو. جيڪو هڪ آئيڊيل پيءُ هو ۽ جيڪو پاڪستان جو پهريون چونڊيل وزيراعظم هو. هن کي 1977ع کان وٺي طويل نظربندين کي سَهڻو پيو. سُکن ۾ پليل هڪ عزت دار شخص کي بند، بدبودار، گهُٽيل ۽ بوسائيل ڪال ڪوٺڙين ۾ قيد ۽ بند جون صعوبتون سَهڻيون پيون. آڪسفورڊ جي تعليم يافتہ ان نفيس شخص سان ذلت ڀريو غير انساني ۽ غير قانوني ورتاءُ ڪيو ويو.

ان بيوس ٻڌايل شخص جي ڪچڙي ۽ ڪونئري دل واري ننڍڙي ۽ نازڪ ڌيءَ، جنهن کي زندگيءَ جي ڪوڙين حقيقتن جو تجربو ڪونہ هو ۽ جيڪا هڪ اعليٰ سٽريل سماج مان عِلم پرائي تازو موٽي هئي، تنهن کي زندگيءَ جي ايذائيندڙ ۽ چيچلائيندڙ تجربن مان گذرڻو پيو. جنهن پيءُ پنهنجي ڌيءَ لاءِ اعليٰ منزلن ۽ ڪامياب مستقبل جا خوبصورت خواب ڏٺا هئا، ان پيءُ جي اهو وهم و گمان ۾ بہ نہ هوندو تہ فقط چئن سالن کان پوءِ هن جو judicial Murder ٿيندو. انهن ڏکدائڪ لمحن ۾ هوءَ ان دعاڳو پيءُ جي ڪائي خدمت

ڪري نه سگهندي، هن کي پاڻيءَ جو آخري ڍُڪ به نه پياري سگهندي.

ڦاهي گهاٽ جي انڌي اونداهي ڪوٺڙيءَ ۾، دنيا جي اُن ذهين ترين انسان پنهنجي زندگيءَ جا آخري ساهه ٿي ڪنيا، تڏهن سندس مجبور ۽ بيوس زال، جنهن کي ان ڏکُ ڏاهي رکيو هو، تنهن پاڻ سان گڏ قيد ۾ واڙيل زلفي پُٽي جي پياري ڌيءَ پنڪيءَ کي اُها ساهه نپوڙيندڙ رات گذارڻ لاءِ وليم جون گوريون ڏنيون، پر ان قيامت جهڙي رات، مائُن جي دعائن جيان اُهي گوريون به پنهنجو اثر وڃائي ويٺيون هيون ۽ پي پيءَ لکيو:

"مان سڄي تڏي تي وئي هئس ... ڏکڻ لڳي هئس ... ساهه نه پئي کڻي سگهيس ... پر مون ساهه کڻڻ به نٿي چاهيو!"

اهڙو ويل، بغداد، ڪِيس ڇا ويهين صديءَ ۾ به ٿي سگهي ٿو! پنڪيءَ جي پيءُ کي ڦاهيءَ تي ٽنگي، سندس وِڌوا زال ۽ 'آڪسفوردين' ڌيءَ کي ڏگهين نظربندين ۽ جيل جي سختين کي سَهڻ لاءِ سيخن پويان اُڇلايو ويو. جتي انهن کان "نه ڏينهن گذرندو هو ۽ نه رات ڪٽجندي هئي!" •

"Daughter of East" جو پهريون ئي جملو هن ڪيڏي نه پيڙا مان، ڦٽيل دل ۽ رت ٻُڏل آگرين سان لکيو هوندو:

"هنن منهنجي پيءُ کي راولپنڊي سينٽرل جيل ۾ قتل ڪري ڇڏيو."

هوءَ جا اُن رات پنهنجي پيءُ سان گڏ مري چڪي هئي- سا زنده رهي. ڇو ته هوءَ شهيد ذوالفقار علي ڀُٽي جهڙي بهادر، ارڏي ۽ اڻموٽ پيءُ جي ڌيءَ هئي، جن لاءِ سُوري سينگار هوندي آهي ۽ جن لاءِ مُرڻ، موتڻ ميٺو هوندو آهي. گهٽڻ سُکن ۾ زندگي گذاريندڙ انسانن لاءِ زندگيءَ جون مشڪلاتون، دک درد، وڇوڙا ۽ اڻ ڪٽندڙ آزمائشون سهڻ مشڪل هوندو آهي، پر هوءَ ته جهڙوڪر 'گوندر وَل جي گُري' هئي. هوءَ پنجويهن سالن جي هئي، جڏهن هن کي پنهنجي پيءُ جي اذيتناڪ موت کي سَهڻو پيو هو. جيل جي اڪيلائين ۾ هن کان نه ڏينهن گذرندو هو، نه رات ڪٽجندي هئي، پر پوءِ به پنهنجو پاڻ کي مصروف رکڻ لاءِ هُن کي ڪجهه نه ڪرڻو هو.

هن 'قيد تنهائيءَ' ۾ پرت پڙهڻ شروع ڪيو. 70 ڪلفٽن يا المرتضيٰ ۾ نظربنديون بظاهر آسان هيون، پر اُتي به ڪجهه نه ڪرڻو هو. اُتي پاڻ کي مصروف رکڻ لاءِ هن پنهنجي گهر جي پورهيتن سان گڏ پاڻ به پورهيا ڪيا. هن ملهين سان گڏجي سڄي باغ جي سارسنڀال لڌي. هن پنهنجي پيءُ جي سڄي دنيا مان آندل قيمتي گُلن ٻُوٽن کي سُڪڻ کان بچائڻ لاءِ ڪيڏا جتن ڪيا. هن ٻوٽن کي پاڻي ڏيڻ، پاڻ ڏيڻ، موسم آهر انهن جي ڪٽائي ڪرڻ کان وٺندي باغ جي صفائي ڪرڻ تائين جا پورهيا، ٽڪڻ جي آخري حد تائين ڪيا. بقول بيبي: "ڪجهه نه ڪرڻو هو"، ڇو ته هن لاءِ اها به "جيئڻ لاءِ جدوجهد" هئي ۽ هن لکيو:

"مناسب سنڀال نه هجڻ سبب انهن (گُلن ٻُوٽن) جيئڻ جي جيڪا ڪوشش ٿي ڪئي، ان ۾ مون کي آزادي ڦُرجي وڃڻ کان پوءِ پنهنجي جياپي جي جدوجهد نظر آئي."

"گُلن کي ڪومائجڻ کان بچائڻ" زندگيءَ لاءِ اٿاهه جدوجهد جو ڪيڏو نه خوبصورت استعارو (metaphor) آهي. ان مان هن جي حساسيت ۽ من جي خوبصورتيءَ جو اندازو ڪري سگهجي ٿو. انهن نظربندين جي ڏينهن ۾ هوءَ نه رڳو گلن ڦلن ۽ ٻُوٽن جو خيال رکي ٿي، پر گهر ۾ پاليل سهڻن پکين جي به پرگهور لهي ٿي:

"ڪنهن جانور کي سنڀڻ تي ان جو اچڻ، ڪنهن شيءِ کي پوکڻ کان پوءِ ان جو ڦٽڻ، اهو سڀ مون لاءِ اهم ٿي پيو آهي، ڇو ته ان مان ثابت ٿئي ٿو ته مان آهيان."

ائين هن پنهنجو هئڻ ثابت ڪيو.

هوءَ ڪيڏيون نه خوبصورت ڳالهيون ڪري سگهندي هئي. هوءَ جا هڪ خوبصورت عورت هئي، سا ڪيتري خوبصورت ذهن جي به مالڪ هئي. هوءَ جيتري حسين ۽ ذهين هئي، اوتري ئي بهادر ۽ مضبوط اعصابن جي مالڪ پڻ هئي، جيتوڻيڪ هن کي پنهنجي پيءُ جي غم جهوري وڌو هو:

"مون جيڪو ساهه کنيو ٿي، ان مون کي پنهنجي پيءُ جي آخري ساهه کڻڻ جي ياد ٿي ڏياري."

شهيد بينظير ڀٽو جنهن ڪڏهن "شرويل نديءَ ۾ ٻتيلي ۾ سير" ٿي ڪيا، ته ڪڏهن "ووڊ اسٽاڪ ويجهو ٻلينهائم محل" جي گهلن وٽن جي چانو ۾ پڪنڪ ٿي ملهائي، ته ڪڏهن پنهنجي پيلي بي ايم جي- جيڪا ريڊ ڪِلف مان گرئجويشن ڪرڻ تي پڻس تحفي طور ڏني هئي- ۾ اسٽريٽفورڊ آن ايوان ۾ شيڪسپيئر جا ڊراما ڏسڻ ٿي وئي، ته ڪڏهن وري "بڻسڪن رابنس" جي نئين ڪليل دڪان تان 'آمريڪن آئسڪريم' ٿي کاڌي، سو اهڙي آزاد ۽ سُکي زندگي گذاريندڙ نفيس نينگريءَ ست سال لڳاتار نظربندين ۽ قيد تنهائيءَ کي ڀوڳيو هو.

1977ع کان 1984ع تائين زندگيءَ جا ست طويل ۽ ٿڪائيندڙ سال هن آمريت جي اونداهه ۾، ڪيڏي پيڙ ۽ ڪيڏي نه ڪَرب ۾ گذاريا هئا. اسين ته ان جو تصور به نٿا ڪري سگهون. اهڙين حالتن ۾ جتي چڱا ڀلا مرد به ڀَڃي ڀُري پوندا آهن، هوءَ هڪ عورت ٿي ڪري به انهن حالتن ۾ نه ٽُٽي، نه ٿِڙي، نه ئي هن جو ذهن ٿڙڪيو. 1984ع ۾ هوءَ هارورڊ جي هڪ هم ڪلاسي پِنيٽر گلبريٿ جي ڪوشش سان، علاج لاءِ آزاد ٿي جنيوا پهتي، ته هن کي اعتبار نٿي آيو ته سچ پچ هوءَ آزاد آهي!

هوءَ جڏهن 1984ع ۾ آمريت جي قيد مان آزاد ٿي پنهنجي ماءُ سان، پنهنجي ڀيڻ سان ۽ پاڻرن سان ملي، تڏهن انهن دل کولي سنڌس آجيان ڪئي هئي. تڏهن آلپس جي جبلن تان چمڪندڙ سج به هن جو سلامي ٿيو هو ۽ سوئٽزرلئنڊ جي ٿڌڙين هوائن هن جي ڳلن کي ٿڦڪي ڏني هئي. هن جو ننڍڙو ڪٽنب هڪ ڀيرو وري گڏ هو ۽ گهڻو خوش هو. اهي سڀ گڏجي گهميا هئا، هن شاپنگون ڪيون هيون: 'بلٽ پروف جيڪٽن جي ۽ ننڍڙن تحفن جي.' هن هڪبئي کي سوکڙيون پاکڙيون ڏنيون هيون. سمنڊ ڪناري "بار بي ڪيو" جو مزو ماڻيو هئائون ۽ ورهين کان پوءِ ٺهڪ ڏنا هئائون ۽ سياست جون ڳريون ڳريون ڳالهيون ڪرڻ بدران هلڪيون سلڪيون ڳالهيون ڪيون هئائون:

"ڪار ۾ اسان سياست جي باري ۾ نه پر انبن جي باري ۾ ڳالهيون ڪيون.

"ڀلا تو اسان جي لاءِ ڪهڙا انب آندا آهن؟ اسين ٻن هفتن کان انهن جي اوسيئڙي ۾ ويٺا آهيون."

"سنڌڙي"، مون چيو- "جيتوڻيڪ مون کي چونسا وڌيڪ پسند آهن- اهي ننڍا ۽ وڌيڪ مٺا هوندا آهن."

"واهه! سنڌي ٿي ڪري سنڌڙي توکي پسند ناهن!" ڦن مون کي ٽوڪ هڻندي چيو:

"ڇا توکي پڪ آهي ته تون سنڌ جي رهاڪو آهين محترمه؟ ڇا تون اهڙي خطرناڪ غداريءَ جو اقرار ڪرين ٿي؟"

مون ٺهڪ ڏنو هو. شاهه هميشه مون کي کلائيندو هو، خاندان ۾ هر هڪ کي کِلائيندو هو."

فرانس جي خوبصورت شهر ڪينز ۾ جتي بيگم نصرت ڀٽو رهندي هئي- ان شهر جي سمنڊ ڪناري پوري ڀٽي ڪٽنب پنهنجي **Re-union** کي ملهايو هو ۽ اهي سڀئي خوش هئا. خوشين سان ڀريل ان گڏجاڻيءَ جي رات سدائين سڀني کي کلائيندڙ شاهنواز ڀٽو پوري ڪُٽنب کي رئاڙي هليو ويو، هن جي ڀوائتي موت جي **mystery** ڪڏهن به حل نه ٿي سگهي!

هوءَ جڏهن 1984ع ۾ آزاد ٿي يورپ پهتي هئي، تڏهن ائين ٿي لڳو، ڄڻ "هوءَ قبر مان اُٿي آئي هجي." پر هاڻ هڪ ڀيرو وري به هوءَ ان قبر ۾ وڃڻ لاءِ تيار هئي- ڇو ته هن کي پنهنجي منڙي پياري ڀاءُ شاهه کي مٽيءَ ماءُ حوالي ڪرڻو هو. هن جو ڪٽنب راضي نه هو، ڇو ته هن جيئري ئي ٻي ٻيءَ کي ان دوزخ ۾ واپس نٿي اُماڻڻ گهريو.

انهن ئي ڏينهن ۾ سنڌس هم ڪلاسي پنيٽرگلبريٿ هڪ هڏ ڏوکي ۽ دوست جي حيثيت ۾ ڪيس صلاح ڏني هئي:

"پاڪستان ۾ توکي گرفتاريءَ جو ۽ قتل جو پڻ خطرو آهي،" گلبريٿ ٻي ٻيءَ کي گهڻو سمجهايو، پر ٻي ٻيءَ هڪ نه ٻُڌي، تڏهن ئي گلبريٿ لکيو:

"مون کي هَر هَر وسري ٿي ويو ته هُن جو ڪهڙو کن ٻوڙو آهي ۽ مان هن جي ٻوڙي کن ۾ ڳالهائيندو رهيس!"

انهن ڏينهن ۾ هوءَ ڪن جي شديد تڪليف جي ڪري، پنيٽر گلبريٿ جي ڪوشش سان ئي علاج لاءِ ٻاهر پهتي هئي.

هوءَ شهيد پُٽي جي ڌيءَ هئي؛ ارڏي ۽ اڙٻنگ. هن لاءِ مُرڻ، موٽڻ ميٺو هو. هن پنهنجي آزاديءَ جو ڀرپور فائدو کڻڻ ٿي چاهيو. فرانس ۾ جيسين قانوني ڪاروايون پوريون ٿين، تيسين هوءَ انگلينڊ هلي آئي. هوءَ گهڻي بهادريءَ ۽ مضبوط قوت ارادي سان آمريت جي خلاف سندرا ٻڌي ميدان ۾ لٿي. هن پاڪستان جي مختلف جيلن ۾ قيد 40,000 (چاليهه هزار) سياسي قيدين جي آزاديءَ لاءِ بين الاقوامي سطح تي ”آزاديءَ جي مهم“ جو آغاز ڪيو. هن ايمنسٽي انٽرنيشنل کي انساني حقن جي ڀڃڪڙين بابت لڳاتار معلومات پهچائي. هن آمريڪن ڪانگريس، سينيٽ ۽ قانون ساز مجلس جي ميمبرن ۽ فارين رليشنس ڪميٽيءَ جي اڳواڻن سان ڳالهايو. هن هر ان ماڻهوءَ سان ڳالهايو جنهن هن جي ڳالهه ٻڌي ٿي. آمريت جي پنجوڙ کي ڍري ڪرڻ لاءِ جيڪي هن کان پڄو، سو هن ڪيو.

هوءَ پنهنجي ماءُ، ڀيڻ ۽ ڀاءُ جي منع جي باوجود پنهنجي گلڙن جهڙي معصوم ڀاءُ شهيد شاهنواز ڀٽو جي مڙهه سان گڏجي ملڪ موٽي آئي ۽ ڳڙهي خدا بخش جي زمين هڪ نئين شهيد کي پنهنجي هنج ۾ جاءِ ڏني.

محترمه بينظير ڀٽو آمريت سان هڪڙي نئين جنگ جو آغاز ڪيو. هن آمر لاءِ ڌرتي ٽامو ڪري ڇڏي. هوءَ هڪ بهادر ويڙهاڪ هئي ۽ هُن اهو ڄاتو ٿي ته ويڙهه سوا ٻي واهه نه آهي.

هوءَ خوبصورت خوابن ڏسڻ جي هيراڪ هئي. دنيا کي بدلائڻ جا خواب، ڏکن، بُکن، بيمارين ۽ جنگين کان آجي دنيا جا خواب، هڪ بيحد خوبصورت ۽ روشن دنيا جا خواب... پر اونداهه جيُ هيراڪن کي خوبصورت خواب ڏسندڙ پسند ناهن. هو انهن جا تارا ڪڍي ڇڏين ٿا. هو انهن کي زهر ڏين ٿا. هو انهن کي سوريءَ چاڙهين ٿا. هُو انهن کي ڦاهي ٽنگين ٿا. هُو انهن کي گهاڻي ۾ پيڙهائين ٿا. هو انهن کي بمن ۽ گولي سان اُڏائين ٿا. ڀٽن جي سموري ڪٽنب سان ائين ٿيو. هنن جي ڪُٽنب سان هر پيري هڪ نئون ڪيس ٿيو. هنن جي خاندان ۾ هر پيري هڪ نئين ڪربلا ٿي. ڇا اهو استعارو (metaphor) سندن نصيب هو، لِکيو منجهه نراڙ هو.

'Her life has been a metaphor, bigger than her known portrait. She saws the highs and lows of life; she met with tragedy and with triumph.' *(Tariq Islam)*

اسين انهن سمورن ڏکن ۽ دردن بابت جي لکون به ته ڪٿان کان لکون؟ ۽ ڪيئن لکون؟ ۽ ڪيترو لکون؟ اهي درد ايڏا گهڻا آهن ۽ زخم ايڏا گهرا آهن جو ان اندر اُڪيل ۾ به رڳو درد ئي درد آهي.

”سُور مَ ڏي ٿُوڻ، آءٌ اڳيئي ڪانهري!“

هن آڪٽوبر بم بلاسٽ جي باهه ۾ پوسرنڊڙ، پنهنجي رت ٻُڏل آڱرين سان پنهنجي آخري تحرير لکي، جنهن ۾ هن پنهنجا وڳا به سپ ورهائي ڇڏيا ۽ هڪڙي بريف ڪيس ۾ ڪفن ساڻ ڪري، آخري بازي جيتڻ لاءِ هُن پڙ ۾ پير پاتو ۽ ڪربلا جي شهيدن جي پَر پاريائين.

”ڪربلا جي پڙ ۾، خيما ڪوڙيائون
جهيڙو يزيد سلمهون، جُنبي جوڙيائون
منهن نه موڙيائون، پسي تاءُ ترار جو.“

هوءَ جا هر دور ۾ آمر ۽ آمريتن سان وڙهندي رهي هئي، تنهن هر دور ۾ هڪ نئين يزيد سان مهاڏو اٽڪايو ۽ ڪڏهن به ترار جو تاءُ پسي منهن نه موڙيو، ڇو ته هن لاءِ هاڻ مُرڻ، موٽڻ ميهڻو هو.

”ڪِلي ويرَ ڪَنڪ ۾ سائو سپ نه هُون،
پڙ تي سيئي پُونِ، موٽڻ جنين ميهڻو.“

هوءَ سوريءَ سينگارڻ لاءِ هڪ بيقرار عاشق جيان اڳتي وڌي:

”سُوري آهه سينگار، اڳهين عاشقن جو،
مُرڻ، موٽڻ ميهڻو، ٿيا نظاري نروار،
ڪُسڻ جو قرار، اصل عاشقن کي.“

تمام تورا ماڻهو اهو سمجهي سگهندا ته ماڻهو ڪٿان شروع ٿيو ۽ استعارو ڪٿي ختم ٿيو! هوءَ ته سوريءَ کي به سينگاري وئي. هوءَ پنهنجو ڪُر اُجاري وئي. هوءَ جا راولپنڊيءَ جي جيل ۾ پنهنجي شهيد پيءُ سان گڏ ڪڏهوڪي مري چڪي هئي، سا مري به مئي نه ٿي. هوءَ ته سداحيات ٿي وئي. اهڙن ئي غير معمولي ماڻهن لاءِ لطيف سائينءَ چيو آهي:

”مرڻا اڳي جي مئا، سي مري ٿين نه مات
هوندا سي حيات، جيئڻا اڳي جي جيئا.“

ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو

(لسانيات ۽ لوڪ ادب جو ماهر)

ڊاڪٽر هدايت پريم

لاڙڪاڻي جي مَردم خيز سرزمين جي پيدائش ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو لسانيات، لوڪ ادب ۽ لطيفيات جو پارکو، جاکوڙي مُحقق ۽ مجيل تعليمدان هو. هن جي غيرمعمولي علمي، ادبي ۽ تعليمي خدمتن جو اعتراف سنڌ جي سمورن علمي حلقن پاران خوب ڪيو ويو آهي. هو هڪ يگانو عالم هو ۽ سنڌي لغت نويسيءَ جي سلسلي ۾ سندس خدمتون يادگار ۽ مثالي حيثيت رکن ٿيون. هُو سرائڪي، پنجابي، اردو، سنسڪرت، انگريزي ۽ گجراتيءَ جو وڏو ڄاڻو هو. لغت نويسيءَ لاءِ نہ صرف منڪوره ٻولين جي لُغتن جو هڪ وڏو ذخيرو گڏ ڪيو هئائين، پر سموري حياتي هوُ لفظن جي بُڻ بنياد، ذاتن ۽ اشتقاقن تي کوڙهو ويچار ڪندو رهندو هو. سنڌي ٻوليءَ جي هن مايہ ناز مُحقق جو جنم 4- اپريل 1919ع تي پنهنجي والد جي نالي پنيان قائم ڪيل ڳوٺ محراب خان سنديلي ۾ ٿيو، جو تعلقي ڏوڪريءَ ۾ واقع آهي. پنجن ورهين جو اڃا مس ٿيو تہ سندس مٿي تان پدرانہ شفقت جو هٿ کڄي ويو، پوءِ سندس پالنا سندس مربي ڀاءُ ميان ولي محمد سنديلي ڪئي. پرائمري تعليم لاڙڪاڻي شهر ۾ حاصل ڪيائين، ۽ وڏيءَ محنت سان مئٽرڪ بي اي (آنرس) ۽ ايم اي (سنڌي) فرسٽ ڪلاس ۾ پاس ڪيائين.

اَدبي ميدان ۾ سنديلي صاحب جو پسنديده موضوع "لوڪ ادب" رهيو ۽ ان ئي عنوان تي ورهين جا ورهيہ ڪم ڪندي "سنڌي لوڪ ادب جو تحقيقي جائزو" جي عنوان سان ڊاڪٽريٽ جي ٿيسز لکي 1974ع ۾ پي.ايڇ.ڊي جي ڊگري حاصل ڪيائين.

ڊاڪٽر صاحب پنهنجي عملي زندگي جي شروعات درس و تدريس جي مقدس پيشي سان ڪئي. ڀريائين پرائمري استاد مقرر ٿيو ۽ پوءِ ترقي ڪندو 1947ع ۾ سانگهڙ جو اسسٽنٽ ڊپٽي ايجوڪيشنل انسپيڪٽر ٿيو. 1949ع ۾ گورنمينٽ هاءِ اسڪول لاڙڪاڻي ۾ اُستاد طور مقرر ٿيو، جنهن بعد 1952ع ۾ ٽيچرس ٽريننگ اسڪول لاڙڪاڻي ۾ 1954ع تائين هڪ فرض شناس استاد جي حيثيت ۾ پنهنجا فرض سرانجام ڏيندو رهيو. بعد ۾ سنڌيءَ جو ليڪچرار مقرر ٿيو ۽ 1964ع ۾ لاڙڪاڻي جي گورنمينٽ ڪاليج ۾ پرنسيپال مقرر ٿيو. نومبر 1973ع کان فيبروري 1974 تائين گورنمينٽ ڪاليج سيوهڻ جو پرنسيپال ٿي رهيو. 5- اپريل 1979ع تي گورنمينٽ ڪاليج لاڙڪاڻي مان پرنسيپال جي عهدي تان رٽائرمينٽ ورتائين.

ڊاڪٽر صاحب پنهنجي ادبي زندگي جي شروعات نصابي ڪاوشن سان ڪئي. سندس هيٺيان درسي ڪتاب ڇپيل آهن: (1) تاريخ سنڌ 1956، (2) رهبر روح رهاڻ 1956ع، (3)رهبر سير ڪوهستان 1956ع، (4) رهبر ديوان گل 1956ع، (5) علم بديع 1957ع، (6) اَنگي حساب 1957ع، (7) نئون سنڌي گرامر 1957ع، (8) ترڪيب ۽ تفريق جي واٽ 1957ع، (9) ستين درجي لاءِ رهبر 1958ع ۽ (10) اسلامي تاريخ 1958ع.

نصابي ڪتابن جي اشاعت کان گهڻو اڳ ڊاڪٽر صاحب جو "لوڪ ادب" جي سلسلي تي هڪ معياري بنيادي ڪتاب "وينجهار" (1950ع) ڇپجي چڪو هو. لسانيات ۽ لوڪ ادب جي موضوع سان واسطو رکندڙ سندس ٻيا ڪتاب پڻ سنڌي ٻوليءَ ۾ اهم حيثيت رکن ٿا. سندس ڇپيل ڪتابن جو وچور هن طرح آهي: (1) وينجهار 1950ع، (2) سنڌ جو سينگار 1954ع، (3) ڀهاڪن جي پاڙ 1966ع، (4) ڪُليات حسين ديدڙ 1971ع، (5)

ڪُليات شاهه محمد ديدڙ 1977ع، (6) ڪُليات حاجي خانڻ چنجڻي 1986ع، (7) اصطلاحن جي اصليت 1986ع ۽ (8) ڏهس نامہ 1971ع. سنديلي صاحب جا مٿيان ڪتاب شاهڪار علمي ڪارناما آهن، جن جي پڙهڻ کان پوءِ پڙهندڙن جي دلين ۾ ڊاڪٽر صاحب لاءِ عزت ۽ عقيدت ۾ واڌارو اچي وڃي ٿو.

ڊاڪٽر صاحب پنهنجي تحقيقي ۽ ادبي ڪاوشن کي نہ صرف لوڪ ادب ۽ لسانيات تائين محدود رکيو پر هڪ قدم اڳتي وڌي سنڌي ٻوليءَ جي ڏکئي موضوع "لغت" ۾ پڻ ادبي شهپارا ڏنا. جنهن وقت تحقيقي بنيادن تي سنڌي ڊڪشنري جي سخت ڪوٽ هئي، ان وقت ڊاڪٽر صاحب "تحقيق لغات سنڌي" جهڙي معياري ڊڪشنري ڏئي، لغت نويسيءَ ۾ ڏاڪو ڄمايو. سندس ڇپيل لغت هن ريت آهن: (1) تحقيق لغات سنڌي 1955ع، (2) سامي ڏاتو ڪوش 1984ع ۽ (3) سچل لغات 1984ع.

لغت جو موضوع تحقيق جي مڙني صنفن مان ڏکيو موضوع آهي. هن عنوان سان اُهو ئي اديب لونءِ لڳائيندو آهي جيڪو سنڌي ٻوليءَ سان گڏ هندي، سنسڪرت، گجراتي، مَراٺي، عربي، فارسي ۽ انگريزي ٻولين جي پڻ ڄاڻ رکندڙ هجي. ڊاڪٽر صاحب انهن مڙني ٻولين تي ڪامل دسترس رکندڙ هو. اهوئي سبب آهي جو ڊاڪٽر صاحب جي سموري زندگي ادبي کوج ۾ گذري. هو سالن جا سال لفظن جي ڏاتن تي سوچ ويچار ڪندو رهيو. ڊاڪٽر صاحب "سامي ڏاتو ڪوش" ۽ "سچل لغات" يعني سامي ۽ سچل جي شعر جون لغتون جوڙي، ادبي دنيا ۾ حيرت انگيز ڪارناما سرانجام ڏنا آهن. هن هر لفظ کي کوج جي ڪيتر ۾ آڻي حقيقي ڪلا بخشي آهي.

لوڪ ادب، لسانيات ۽ لغت جي ماهر ۽ محقق ڊاڪٽر سنديلي انهن موضوعن تائين پنهنجي ادبي ڪارڪردگي محدود نہ ڪئي، پر ان سان گڏ جمع و ترتيب جي علمي ڪم ڏانهن بہ وک وڌائي. پروفيسر محبوب علي چنا جي ڇپيل مضمونن کي سهيڙي "مڪلي ٽڪريءَ جو سير" جي عنوان هيٺ

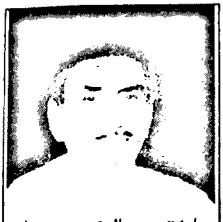

ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو

ڪتاب جوڙي سنڌي ادبي بورڊ کي ڏنائين، جو 1987ع ۾ شايع ٿيو.

لوڪ شاعريءَ جي مختلف قسمن کي يڪجا ڪري "لوڪ شاعري" جي عنوان سان وفاقي وزارت تعليم لاءِ گهربل سلسلي هيٺ سنڌي ادبي بورڊ کي ڪتاب لکي ڏنائين، جو 1981ع ۾ شايع ٿيو. سندس 5- کن اڻ ڇپيل ڪتاب بہ موجود آهن: (1) اشتقاقي لغات لطيفي، (2)سنڌي لوڪ شاعري جي ارتقا، (3) لاڙڪاڻي ضلعي جي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ، (4) شرح لطيف ۽ (5) شرح سامي.

سنديلي صاحب جي ڪيترن ئي ادبي ۽ تعليمي ادارن سان وابستگي رهي، جنهن جو تفصيل هن ريت آهي:

(1) 1952ع کان 1953ع تائين سنڌي ادبي بورڊ جي "لغات اسڪيم" ۾ ريسرچ اسسٽنٽ رهيو.
(2) سنڌ يونيورسٽيءَ جو "فيلو".
(3) ايڪيڊمڪ ڪائونسل سنڌ يونيورسٽيءَ جو ميمبر.
(4) بورڊ آف اسٽڊيز سنڌ يونيورسٽيءَ جو ميمبر.
(5) بيورو آف ڪريڪيولم جي نظرثاني ڪميٽيءَ جو ميمبر.
(6) سنڌالاجيءَ جي بورڊ آف گورنرس جو ميمبر.
(7) سنڌ ٽيڪسٽ بڪ بورڊ جو ميمبر.
(8) سنڌ ٽيڪسٽ بڪ بورڊ پاران نصابيءَ ڪميٽيءَ جو ميمبر.
(9) ٽماهي "مهراڻ" جي مجلس ادارت جو رڪن.
(10) سنڌي ادبي بورڊ جو ميمبر.
(11) سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ پي.ايچ. ڊي لاءِ گائيڊ.
(12) شاهه لطيف يونيورسٽي لاءِ اٿارٽيءَ جو ميمبر.
(13) انٽرميڊيئيٽ بورڊ سکر جي اڪيڊمڪ ڪميٽيءَ جو ميمبر.
(14) سر شاهنواز ڀٽو لائبرريءَ جي قيام لاءِ ناهيل ڪميٽيءَ جو اهم ميمبر.

(15) لاڙڪاڻا هسٽاريڪل سوسائٽيءَ جي قيام لاءِ ڪميٽيءَ جو سرگرم صلاحڪار.

ڊاڪٽر سنڌيلي صاحب جي ايترن علمي ادارن جي رڪن هجڻ مان ثابت ٿئي ٿو ته سندس گوناگون خدمتون سنڌي ادب، ٻولي، تعليم ۽ تحقيق لاءِ مثالي حيثيت رکن ٿيون.

ڊاڪٽر صاحب کي علمي خدمتن جي اعتراف ۾ ڪيترائي انعام اڪرام ۽ اعزاز مليا، جن مان ڪجهه هيٺ ڄاڻائجن ٿا:

(1) 1951ع ۾ ”وينجهار“ تي پهريون انعام مليو.

(2) سنڌالاجيءَ پاران ”ڏهس ناهه“ تي انعام مليو.

(3) رائيٽرس گلڊ پاران”سچل لغات“تي انعام مليو.

(4) سنڌ جي وڏي وزير پاران ”سچل لغات“ تي گولڊ ميڊل.

(5) حڪومت پاڪستان طرفان 1984ع ۾ قومي صدارتي اعزاز”تمغئه امتياز“.

(6) حڪومت پاڪستان پاران ”ٽيڪنوڪريٽ سيٽ“ تي 1984ع ۾ وفاقي ”مجلس شوريٰ“ جو ميمبر مقرر ڪيو ويو، جيڪو منصب قومي اسيمبليءَ جي ميمبر جي رُتبي برابر هو.

(7) نائين ۽ ڏهين ڪلاس جي سنڌي ڪتاب تي پاڪستان جي سيني ٽيڪسٽ بوڪ بورڊس پاران ڇاپيل نصابي ڪتابن ۾ بهترين ”ٽيڪسٽ بوڪ“ ايوارڊ.

ڊاڪٽر صاحب جي سموري زندگي لکڻ پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ تعليم جي واڌاري ۾ گذري. گهڻي ويهڪ ڪرڻ جي ڪري دل جي موذي مرض ۾ مبتلا ٿي پيو. پرهيز ۽ دوا درمل جي باوجود به سندس حياتي وفا نه ڪئي ۽ 2- جنوري 1990ع تي لاڙڪاڻي ۾ وفات ڪيائين.

”ڊاڪٽر عبدالڪريم سنڌيلو اڪيڊمي“ پاران 1992ع ۾ ”وينجهار“ ٻيهر ڇپرايو ويو ۽ 1993ع ۾ سندس ٻيو ڪتاب ”اصطلاحن جي اصليت“ جو ٻيو ڇاپو پڌرو ڪيو ويو.

سنڌي ٻوليءَ جو مشهور محقق ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي اول 1986ع ۾ سنڌ ۾ آيو ۽ هتان جي عالمن سان ملاقاتون ڪيائين. ڊاڪٽر سنڌيلي صاحب لاءِ هو لکي ٿو: ”سنڌ ۾ آگرين تي ڳڻڻ جيترا اهڙا سنڌي عالم مس نظر آيم جيڪي عربي ۽ فارسي ۾ مهارت حاصل ڪرڻ سان گڏوگڏ سنڌيءَ سان تمام ويجهو رشتو رکندڙ ٻين ٻولين، جهڙوڪ: سنسڪرت، پالي، هندي، گجراتي، مراٺي، راجستاني وغيره جو به علم رکن ٿا ۽ مختلف لکاوٽن، مثال طور ديوناگري، گجراتي، گرمکي، بنگالي وغيره جو به علم رکن ٿا. جن آهي سنڌيءَ جي بزرگ عالم عبدالڪريم سنڌيلي کي، جنهن پارٽ جي جدا جدا ٻولين ۽ لکاوٽن جو اڀياس ڪيو آهي. سندس شخصي ڪتبخاني ۾ مختلف ٻولين جون اڍائي سو کن ڊڪشنريون آهن. هو صاحب سنڌي لفظن جي اشتقاقن ڳولڻ ۽ سنڌيءَ جي ٻين لسانياتي پهلوئن تي کوج ڪرڻ لاءِ جدا جدا ٻولين جي ڊڪشنرين ۽ وياڪرڻن تي ڏينهن رات نُور نچوئيندو رهي ٿو. ان انڪائي پورهئي سان سندس صحت تي به گهڻو اثر پيو آهي.

ڊاڪٽر صاحب ڇپي ڪتاب ”سنڌ جو سينگار“ جي باري ۾ علي محمد سيال لکي ٿو: ”هن جوان رت ۽ زيرڪ ذهن اديب مسٽر سنڌيلي جي اڀياسي محنت ڇڪاسيم. ڏٺم ته هن سنسڪرت لغت جو ڪو ڏاڍو ڳوڙهو اڀياس ڪيو آهي، جنهن ڪري اشتقاقي معنيٰ تي ڪيس عُبور آهي. سندس طبيعت هيءَ آهي، جو جيسين ڪيس ٺُز اشتقاق ۽ پوري معنيٰ نه ملندي تيسين ڪيس اطمينان قلب نه ٿيندو، تنهن ڪري سندس ڪتابن جو علمي معيار ڪو اکري نه آهي، پر هيءَ هڪ ٺوس ادبي ريسرچ آهي.“

”سنڌ جو سينگار“ ڪتاب ۾ سنڌيلي صاحب سنڌ جي سگهڙن جي سينگار شاعري گڏ ڪري ڏني آهي. ان سان گڏ انهن جي معنيٰ ۽ شرح به ڏني آهي. هن ڪم جي جيتري به تعريف ڪجي ٿوري آهي. سگهڙن جي ٻوليءَ جي باري ۾ سنڌيلو صاحب لکي ٿو ته ” ڄاڻڻ گهرجي ته سگهڙن جي سنڌي ڪا ڏکي سنڌي نه آهي. اُها ٻولي هنن پنهنجي وقت جي فضا ۽ محاورن موجب لکي آهي، پر سندن سنڌي ڪا رواجي

سنڌي ۾ ڪانہ آهي. اها هڪ لاجواب ادبي سنڌي آهي جا محنت، مطالعي ۽ اعليٰ اپياس جو نتيجو آهي."(3)

سينگار شاعري ۾ ڏکين لفظن جي معنائن ۽ اشتقاق ڳولڻ جي ڏس ۾ سنديلي صاحب تمام وڏي جاکوڙ ڪئي آهي. سنڌي ٻوليءَ سان ناتو رکڻ وارين جن ٻولين جي لغتن مان استفادو ڪري اشتقاق ۽ معنائون ڏنيون آهن، سي آهن: انگريزي، بلوچي، ترڪي، پراڪرت، سرائڪي، سنسڪرت، عربي ۽ فارسي. اهڙيون معنائون ڏيندي سنديلي صاحب نہ صرف اسم عام ڏنا آهن، پر اسم خاص بہ ڏنا آهن. لغت نويسيءَ جي ڏس ۾ هيءُ شاندار خدمت سنديلي صاحب جي علميت تي شاهد آهي.

"ڏهس نامو" ڪتاب ۾ پڻ ڏهس جي صنف جا شعر گڏ ڪري ڏنا ويا آهن، ۽ انهن جي ڏکين لفظن جون معنائون بہ ڏنيون اٿائين. معنائون مختلف ٻولين جي لغتن مان جانچي ڏنيون اٿائين، جن ۾ فارسي، عربي، سرائڪي، پالي، سنسڪرت، ڍاٽڪي، لاسي، بلوچي وغيره شامل آهن. ڏهس جي ٻوليءَ جي باري ۾ سنديلو صاحب لکي ٿو تہ "ڏهس" لوڪ ادب جي جند ۽ چونڊ جنس آهي، صاف ۽ سويل جنس آهي. اها پيچيده ۽ مضبوط مشين آهي، جا مختلف زبانن جي ادبي زمين کي کيڙيندي ۽ کوٽيندي رهي ٿي، جنهن ڪري ڪيترا انوکا الفاظ ميدان تي اچي سنڌي لغت جي وسعت ۾ اضافو آڻيندا رهن ٿا. ڏهس جا الفاظ هوندئن جيڪر ٽڙيل پکڙيل ۽ ويڳاڻي حالت ۾ هجن، پر ڏهس ۾ اچڻ جي ڪري ڏُريءَ جي داڻن وانگر دل ۾ جلو وجهي رهيا آهن.(4)

"ساميءَ سنديون سپون" ڪتاب ۾ سنديلي صاحب ساميءَ جا چونڊ سلوڪ ڏنا آهن. سلوڪن جي ڏکين لفظن جون معنائون ۽ شرح ڏني اٿائين. هيءُ ڪم سنديلي صاحب وڏي جانفشانيءَ سان ڪيو آهي. نہ صرف سندس چونڊ بهترين آهي، پر معنيٰ بہ تمام سهڻي نموني سمجهائي اٿائين. ساميءَ جي ٻوليءَ جي باري ۾ لکي ٿو: "تشبيهن ۾ معنيٰ جو درياءُ موجزن رهي ٿو. روزمره جون شيون، جن کي اسان تڇ سمجهيو آهي، تن مان ساميءَ وڏا ويچار ورتا آهن ۽ اهڙي تہ سُندر پيرايي ۾ پيش ڪري ٿو، جو عقل ئي حيران رهجيو وڃي. سامي انهن ۾ واقعي اونهو ويو آهي، پر مطلب واري ڳالهہ کي نهايت آدرشي نموني پيش ڪيو آهي........ ساميءَ سنسڪرت جا اڙانگا الفاظ آندا آهن، پر اهي موقعي مهل پٽاندر ڪلام کي زيب ۽ زينت بخشين ٿا، جيئن اُج، سڪپت، انپي، جوت، انهد، الک، ابناسي، وغيره.ساميءَ لاءِ اهي ئي الفاظ انهن ئي جاين تي آٽڻ موزون آهن، ڇاڪاڻ تہ ائين ڪرڻ سان، سلوڪن ۾ آيل خيالن، اُمنگن، اڌمن ۽ معنيٰ جو پاڻ ۾ ربط رهي ٿو. اهڙن ئي لفظن جي استعمال سان سلوڪن جي معنيٰ حقيقت سان همدوش رهي ٿي. اهي ساميءَ جي خيالن جا اندريان ۽ بنيادي الفاظ آهن، جن کي سنڌيءَ ۾ سلوڪن ذريعي سمجهايو آهي."(5)

ڊاڪٽر صاحب جو هڪ شاندار ڪتاب "تحقيق لغات سنڌي" 1955ع ۾ ڇپيو، جنهن جا هيل تائين ڇهہ کن ڇاپا نڪري چڪا آهن. هيءَ لغت تمام گهڻي معياري آهي ۽ غور سان جاچڻ سان پتو پوي ٿو تہ سنديلو صاحب نندي ڪنڌ جي ٻولين جو هڪ ماهر هو ۽ لفظن جا ڌاتو ڳولڻ ۽ سمجهائڻ ۾ ڪمال ڪاريگري جو مظاهرو ڪيو اٿائين. هو پاڻ لکي ٿو، "ڌاتو يا بنياد معنيٰ لفظ جي جڙ يا پاڙ، جتان لفظ نڪرن ٿا. سنڌي زبان سنسڪرت جي شاخ آهي، تنهن ڪري سنڌي لفظن جا بنياد بہ سنسڪرت ڌاتن تي مبني آهن. سنسڪرت ڀاشا ۾ لڳ ڀڳ ادائي هزار ڌاتو آهن."(6)

هيءَ لغت سنديلي صاحب جي پيار جي پورهئي جو منفرد نتيجو آهي. سنڌي ٻوليءَ جي سنسڪرت جي شاخ هجڻ وارو نظريو هاڻ رد ٿي چڪو آهي، ۽ سنڌي ٻولي قدامت جي لحاظ کان سنسڪرت جيتري ئي قديم مڃي وڃي ٿي.

سنديلي صاحب جي راءِ موجب سنڌي ٻوليءَ جا گهڻا ٽڙا لفظ پنهنجي اصليت کان ڦري ٻي صورت اختيار ڪري چڪا آهن. انهيءَ ڪري

پراڪرت نحوين جي خيال موجب سنڌي لفظن ڪي ٽن ڀاڱن ۾ ورهائي سگهجي ٿو.

(1) تَد ڀو (تد — تت =اهو + ڀو = ٿيڻ) يعني انهي (سنسڪرت) جهڙا. مگر نہ عين بين، مثلاً، ڏسڻ، پٽ، واپار، لوهار وغيره.

(2) تتسم (تت- اهو، سم=ساڳيو — برابر) انهيءَ (سنسڪرت) ساڳيا مثلاً، چور ، سوريہ، متر، ساگر وغيره.

(3) ديسي ديس جا لفظ، جي آرين جي اچڻ کان اڳ ئي چالو هئا.

سنڌيلو صاحب "تحقيق لغات سنڌي" جي باري ۾ پاڻ لکي ٿو تہ: "هن لغت ۾ ڪيتريون ئي نيون ڳالهيون ڏسڻ ۾ اچن ٿيون، جي اڳ ڪنهن سنڌي ڪتاب ۾ آيل نہ آهن، جيئن تہ "نو لکو هار" يا "چند ن هار" تي اهو نالو ڪيئن پيو. اڪبر بادشاهہ "نورتن" ڪهڙي خيال کان اختيار ڪيا. "چنيهہ لکڻ" ڪهڙا آهن، "چوڏهن طبق" ڇا کي ٿو چئجي. عورتن جا " سورنهن سينگار" ڪهڙا آهن. ٻيون اهڙي قسم جون ڳالهيون موتين جيان چُٽي ادبي مالها تيار ڪئي اٿم، جا اميد تہ سنڌي ماتا جي ڳلي ۾ هر سونهن جي لائق ٿيندي"(8)

هن ڪتاب تيار ڪرڻ لاءِ سنڌيلي صاحب 55 ڪتابن ۽ ڊڪشنرين جي مدد ورتي آهي. اهڙي لسٽ بہ شامل ڪئي اٿائين، جنهن مان بخوبي پتو پوي ٿو تہ سنڌيلي صاحب ڪيتري نہ محنت ۽ جفاڪشي سان هيءُ ڪتاب تيار ڪيو آهي. هن ڪتاب لاءِ نئدي ڪنڊ جي مشهور ماهر لسانيات ڊاڪٽر لڇمڻ خوبچنداڻيءَ لکيو آهي. "سنڌيلي صاحب جو ڪتاب " تحقيق لغات سنڌي" سنڌي ٻوليءَ جي نج لفظن جي اشتقاقن جي مطالعي لاءِ هڪ بيحد اهم دستاويز آهي.(9)

ڊاڪٽر عبدالڪريم سنڌيلي جو ڪتاب "سچل لغات"، "سچل سرمست يادگار ڪميٽي خيرپور" پاران 1984ع ۾ ڇپايو ويو. سچل جي رسالي ۾ جيڪي انوکا لفظ آيل آهن، انهن جي معنيٰ ۽ سمجهاڻي ڏني وئي آهي. هر لفظ جو بنياد دستور موجب ڏنو اٿائين. ڪن صوفيانہ اصطلاحن ۽ فقرن جي معنيٰ بہ سمجهائي اٿائين. ڊاڪٽر عبدالڪريم سنڌيلي جي ٻوليءَ جي باري ۾ ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي لکي ٿو: "سنڌيلي صاحب پنهنجي تحرير ۾ گهڻو ڪري نيٺ سنڌي لفظ ڪتب آندا آهن ۽ نيٺ لفظن مان علمي ۽ فني اصطلاح جوڙيا آهن. جهڙوڪ: ڪناڪيڙ، اکري پيچ، جڙ، پاڙ وغيره. ڪٿي ڪٿي نيٺ سنڌي لفظن ۾ موزون عربي ۽ فارسي لفظ بہ استعمال ڪيا اٿس، جيڪي عام طرح سنڌي تنقيد ۽ تحقيق ۾ ڪم آندا وڃن ٿا. مثلاً تتبع، متاثر، خاڪو، نمايان، بلندخيالي، ذوق وغيره. اهڙن فني لفظن کان سواءِ ٻيا لفظ بہ سهڻي نموني آندا اٿس. جهڙوڪ: تاهم، ماحول، فضا، الفاظ وغيره. (10)

ڊاڪٽر عبدالڪريم سنڌيلو سنڌي لسانيات، لوڪ ادب ۽ لغت نويسيءَ جي ڏس ۾ نهايت ئي بي بها خدمتون سرانجام ڏئي ويو آهي. هن جون تيار ڪيل سموريون لغتون سندس مثالي قابليت جو ڏس ڏين ٿيون. سنڌيلو صاحب هڪ نهايت ئي صلاحيتمند محقق ۽ مخلص تعليمي خدمتگار جي حيثيت ۾ هميشہ ياد ڪيو ويندو. سندس سمورا ڪتاب نصاب جو حصو بڻيا آهن ۽ نصاب جي ڏس ۾ بهترين ڪتاب تصور ڪيا وڃن ٿا.

حوالا

1- جيٽلي، ڊاڪٽر مرليڌر: "اولڙي شايع ٿيل لوڪ ڪهاڻيون"، 1986ع ص6 مهاڳ.

2- سيال علي محمد (مهاڳ) "سنڌ جو سينگار" ليکڪ: ڊاڪٽر عبدالڪريم سنڌيلو: 1956ع ص5.

3- ڊاڪٽر عبدالڪريم سنڌيلو: "سنڌ جو سينگار" 1956ع ص7.

4- ڊاڪٽر عبدالڪريم سنڌيلو "ڏهس نامو" 1971 ع ص7.

5- ڊاڪٽر عبدالڪريم سنڌيلو: "سلميءَ سنڌيون سپون" ص 24

6- ڊاڪٽر عبدالڪريم سنڌيلو: "تحقيق لغات سنڌي" 1955ع ص6

7- سنڌيلو: حوالو ساڳيو، ص14.

8- سنڌيلو: حوالو ساڳيو ص16.

9- خوبچنداڻي: لڇمڻ، Sindhi "Current Trends in Linguistics" Ed. Thomas Sebeok.

10- ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي: (مضمون) "مارو ڳُڻن ساڻ ويڙا ٿر اَکري"، تماهي مهراڻ، 1991ع ص. 230 .

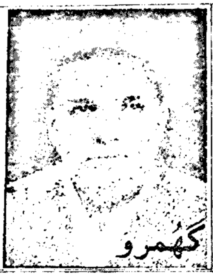

صاف دل صوفي- جئسنگهاڻي سار

مختار گهُمرو

تاريخ جي مطالعي مان خبر پوي ٿي ته ”صوفي تحريڪ“ جي شروعات هجري پهرين صديءَ جي آخري حصي ۾ بنو اُميه جي دور کان ٿي آهي، جو ته بنواُميه پنهنجي حڪومت کي بچائڻ جي لاءِ ڏاڍ ۽ ظلم جو سهارو ورتو. ماڻهو ظلم سَهي سَهي بيزار ٿي پيا ۽ نيٺ اُنياءَ جي خلاف اٿي کڙا ٿيا. فقط حجاج بن يوسف جي ظلمن تان پردو پلسي ڪنداسين ته پتو پوندو ته سندس دور ۾ انتير خلاف آواز بلند ڪرڻ وارن کي ردن ۽ ٻڪرين وانگر ڪهايو ويو. هڪ اندازي مطابق هن ظلم حڪمران هڪ لک ويهه هزار ماڻهو بيدرديءَ سان مارايا هئا. ان ڪنن دور ۾ عالمن جي هڪڙي ڌڙي جو چوڻ هو ته: ”ظلم جي انهن ڪاروائين کي درگذر ڪرڻ گهرجي ۽ آخرت کان اڳ ۾ ڪنهن کي گنهگار يا سزاوار نه ڪوٺڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته اهو فيصلو قيامت واري ڏينهن خدا پاڪ کي ئي ڪرڻو آهي.“ ۾ عالمن جي هڪ ٻئي ڌڙي جو چوڻ هو ته: ”ظالم حاڪم کي تلوار جي ڌار سان ظلم کان باز رکڻ گهرجي، جو ته اهو هر مسلمان جو مذهبي فرض آهي.“

سيد علي عباس جلال پوريءَ جو چوڻ آهي: ”پهرين قسم جي ڌڙي جا عالم ظلم کان بيزار ٿي ورد وظيفن ۾ گم ٿي ويا ۽ ”صوفي“ سڏائڻ لڳا. ۾ خواجه حسن بصريءَ جي چوڻ مطابق تصوف جي شروعات حضرت علي ابن ابي طالب کان شروع ٿئي ٿي. جيڪڏهن ”صوفي“ لفظ جو پيرو کڻنداسين ته پتو پوندو ته صوفي، صوف، پشم ۽ اوني ڪپڙي کي به چيو ويندو آهي. عربي لغت ۾ ”تصوف“ جي معنيٰ- ”ٿلهو اونو لباس“ به آهي.

البيرونيءَ جو خيال آهي ته صوفي يوناني زبان جي لفظ ”سوف“ مان نڪتل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ’دانش‘ يا ’ڏاهپ‘، تنهنڪري دانشمند يا ڏاهي ماڻهوءَ کي ’صوفي‘ چيو ويو آهي.

علامه لطفيءَ جو به خيال آهي ته ”صوفي لفظ يوناني لفظ ’سوفيا‘ مان ورتو ويو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي- ’حڪمت الاهي‘. بهرحال، تصوف ۽ ويدانت جا سيئي ڄاڻو ان ڳالهه تي متفق آهن ته ”هڪ صوفي کي هميشه باڪردار، بااخلاق ۽ دل جو صاف هئڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته تصوف جو روح به دل جي صفائيءَ ۾ آهي.“

”ڪشف المحجوب“ جي سرجڻهار داتا گنج بخش، سيد علي هجويريءَ لکيو آهي ته: ”تصوف دل جي صفائي ۽ پاڪائيءَ جو نالو آهي.“

تاريخ جا ورق ڦڏائين تا ته صوفي اڳتي هلي ٻن حصن ۾ ورهائجي ويا. هڪڙا ”وحدت الوجود“ جا قائل ٿيا، ته ٻيا ”وحدت الشهود“ جا حامي ٿيا. وحدت الوجودي صوفي ”همه اوست“ يعني سڀ ڪجهه اها ذات آهي، جا پرچارڪ ٿيا ۽ وحدت الشهود جا حامي ”همه از اوست“ يعني سڀ ڪجهه انهيءَ ذات کان آهي جون ڳالهيون ڪرڻ لڳا. وحدت الوجودي صوفي ”حقوق العباد“ جي ذريعي خالق کي خوش رکڻ لاءِ خلق جي خدمت کي وڌيڪ ترجيح ڏيندا رهيا ۽ وحدت الشهود وارا صوفي ”حقوق الله“ کي وڌيڪ اهم سمجهي عبادت الاهيءَ ۾ محو ۽ مشغول ٿي ويا.

صوفي تحريڪ کيٰ تاريخ جي حوالي سان جاچي ڏسبو ته معلوم ٿيندو ته تصوف جون پاڙون عرب ۾ پختيون ٿيون ۽ وري منصور حلاج جي دور ۾ هيءَ تحريڪ ڏکڻ ايشيا ۾ پکڙجي وئي، تنهنڪري يقين سان چئي سگهجي ٿو ته هندو صوفي به تصوف

کان متاثر ٿيا ۽ ويدانت جي نئين واٽ ورتائون ساڳئي ئي دور ۾ سنڌ جا صوفي به تصوف جي رنگ ۾ رڱجي پيار ۽ محبت جا ڪُل جهوليءَ ۾ ڪٽي سورن جي ستايل مسڪينن جي خدمت ۾ مصروف ٿي ويا. سنڌ جي انهن صوفين ۾ شاهه ڪريم، شاهه عنايت شهيد، شاهه عبداللطيف ڀٽائي، خواجه محمد زمان لواريءَ وارو، مخدوم بلاول شهيد ۽ سچل سرمست جا نالا ڳڻي سگهجن ٿا. صوفين واري هن تحريڪ جو بنيادي مقصد هو نفرت جي ديوار ٽوڙي، محبت جي مشرب کي عام ڪيو وڃي. انهن صوفين مان هڪڙا جمالي ۽ ٻيا جلالي صوفي ٿي سِڪ جي سمونڊ مان ٽٻيون هڻي مقصد جا موتي آڻي، سنڌڙيءَ جا جهول ڀري ويا.

”جماليات“جي جلوي مان جڃها جهول ڀريندڙ هڪ صاف دل’جمالي صوفي‘، لاڙڪاڻي جي شهر ۾ رهي محبت جا موتي ورڇي ۽ ورهائي ويو آهي. ”دادا سام جئسنگهاڻي“ سڄي حياتي پريم جي پوڄا ڪندي، ڏکويل انسانيت جي شيوا ڪندي گذاري. هو سنڌ جي صوفي تحريڪ جو هڪ خاموش خدمتگار ۽ ”وحدت الوجود“ جو مثالي پرچارڪ هو.

لاڙڪاڻي ضلعي جي رتيديري شهر جي پرسان ٻن ٽن ڪلوميٽرن جي مفاصلي تي نئون ديرو روڊ تي ”طيب لورڙ“ نالي سان هڪ پراڻو ڳوٺ آباد آهي، جيڪو اڄ ڪلهه سڀني جي زبان تي ”طيب“ رهجي ويو آهي. جيڪڏهن رتيديري کان ٻاهر تي اوڀر طرف ”طيب“ ڏي نهاربو ته اڄ به ڳوٺ ۾ هڪ وڏي پراڻي ماڙي نظر ايندي، جيڪا حشمت راءِ جئسنگهاڻيءَ جي هئي. حشمت راءِ پنهنجي دور ۾ اٽڪل 13 هزار جريب زرخيز زمين جو مالڪ هو. پر هن اميريءَ هوندي پنهنجي دل فقيريءَ ڏي مائل ڪري ڇڏي هئي.

ديوان حشمت راءِ کي 1903ع ۾ هڪ پٽڙو ڄائو، ته ان جو نالو امبرت راءِ رکيائين. جيڪو اڳتي هلي ”سام جئسنگهاڻي“ جي نالي سان ڄاتو ۽ سڃاتو ويو. امبرت کي هڪ وڏو ڀاءُ آتما رام به هو. جيڪو پنهنجي دور جي نامور صوفي درويش ميان صفي الله نوشهري واري جو طالب ٿيو. پنهنجي ڀائرن جي نالي مان ئي اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته سندن پيءُ حشمت راءِ صوفي خيالن جو مالڪ هو، جو ته آتما چئبو آهي ’روح‘ کي ۽ امبرت جي معنيٰ آهي ’شربت‘.

امبرت کي جمندي ئي جيڪو ماحول مليو، اهو روحانيت جو ڳولاٽو هو، تنهنڪري ننڍي هوندي کان سندس پرورش تصوف جي رنگ ۾ ٿي.

امبرت جڏهن وڏيرڙو ٿيو ته کيس رتيديري جي ”اي. وي“ اسڪول ۾ ويهاريو ويو، جتان پرائمري چار درجا پاس ڪيائين. ان دور ۾ چار درجا پاس ڪرڻ کان پوءِ مٿي تعليم پرائڻ لاءِ هاءِ اسڪول ۾ ويهاريو ويندو هو. تنهنڪري امبرت کي هاءِ اسڪول شڪارپور ۾ داخل ڪرايو ويو. چوندا آهن ٻار ماحول مان ئي سڀ ڪجهه سکي ٿو امبرت کي به شروع کان ئي اهڙو ماحول مليو جو عام ٻارن کان سندس سڀاءُ مختلف هو. ٻاروتڻ کان ئي سندس طبيعت نرم ۽ سڀاجهڙي هئي ۽ ڪاوڙ ۽ ڪروڌ کان ڪوهين ڏور هو مَنُ وري ميڻ جهڙو نرم، جو جڏهن به ڪنهن ڏکي ۽ مسڪين ٻار کي ڏسندو هو ته سندس اکيون آليون ٿي وينديون هيون، ۽ سندس نيڻ ڇلڪي پوندا هئا

جڏهن 1919ع ۾ انگريز کان نفرت جو اظهار ڪندي گانڌيءَ ”قطع تعلقات“ جو اعلان ڪيو ته ”سام“ سنڌ جو واحد شاگرد هو، جنهن هن تحريڪ ۾ ڀرپور حصو ورتو، ۽ عملي قدم کڻندي، سرڪاري اسڪول ڇڏي نيشنل اسڪول ۾ داخل ٿيو ۽ ڪيترن شاگردن کي سمجهائي سرڪاري اسڪولن کان پاسيرو ڪيائين. ”سام“ ان تحريڪ ۾ ايترو ته سرگرم رهيو جو هو پنهنجي تعليم کي به اڳتي وڌائي نه سگهيو. انهيءَ تحريڪ دوران اها به تحريڪ هلائي ويئي ته انگريزن جي تيار ٿيل ڪا به شيءِ استعمال نه ڪئي وڃي. سام جئسنگهاڻي، جيڪو خوش پوشيءَ جي حوالي سان مشهور هو، تنهن پنهنجا سمورا انگريزي ڪپڙا غريبن جي حوالي ڪيا ۽ کاڌي جا نه وڳا سبرائي سادگيءَ سان زندگي گذارڻ جو وچن

ڪيائين. ان وقت سامر کي سنڌس استاد تارا چند ڏسي
پرکي ورتو تہ هيءُ نونهال اڳتي هلي غير معمولي
شخصيت جو مالڪ ٿيندو، تنهن ڪري چيو هئائينس
تہ: ”تنهنجي ذهني پختگي ٻڌائي ٿي تہ تنهنجي سوچ
هن وقت ئي ڪاليج جي ڇوڪرن کان گهٽ نہ آهي.“

”سامر“ جئسنگهاڻي قطع تعلقات جي هلچل ۾ ليلارام جي سٿ ۽ سهڪار ۾ ايترو تہ سرگرم ٿي ويو جو پرائمريءَ جا پنج درجا بہ پاس ڪري نہ سگهيو. انهيءَ ئي تحريڪ جي دوران سامر جي سنڌ جي هڪ جڳ مشهور اهل دل صوفي ساڌو واسواڻيءَ ۽ ميسوپال رچرڊ سان ڏيٺ ٿي جيڪا اڳتي هلي اڻ ٽٽ ناتن جي روپ ۾ تبديل ٿي ويئي. ميسوپال رچرڊ جي رهبريءَ ۾ سنڌس خيال وڌيڪ پڪا پختا ٿيا. ويتر ٽئگور جي سِڪ ۽ سٿ سامر جي شخصيت ۾ لڪل ڪيئي رنگ نکاري نروار ڪيا.

سامر جئسنگهاڻي ڪاليج يا يونيورسٽيءَ جي تعليم تہ نہ حاصل ڪري سگهيو، پر مطالعي ۽ فطري مشاهدي جي ذريعي پنهنجو اڀياس جاري رکيائين. تڏهن تہ هن پختي ارادي سان چيو هو تہ: ”هيءُ سڄو سنسار هڪ وڏو ڪاليج آهي، جتان مان سڀ ڪجهہ پرائي سگهندس.“ علم جي اُڃ اجهائڻ لاءِ هن ڪتابن کي پنهنجو استاد سمجهي ڪيترن ئي ڏاهن جا ڪتاب گڏ ڪري مطالعي ۾ مصروف ٿي ويو. اڳتي هلي 1924ع دوران رچرڊ ميسوپال جي نيڊ تي ننڍيءَ عمر ۾ ئي مشاهداتي مطالعي جي خيال سان ڏور وجهي ڏورانهان ڏيهہ ڏٺائين. هڪ سال تائين پرڏيهہ جا پنڌ ڪري مشاهدو ماڻيندو رهيو. انهيءَ سفر دوران اٽڪل ٻارنهن ملڪ گهمي ڏٺائين، جن ۾ فرانس، الجيريا، سئٽزرلينڊ، مصر، شام ۽ اتر آمريڪا وغيره شامل آهن. انهيءَ سفر دوران سامر کي ڪيترن ئي ڏاهن سان خيالن جي ڏي وٺ ڪرڻ جو موقعو مليو، جنهنڪري سنڌس روحانيت جي رغبت ۾ ڪافي اضافو آيو.

1930ع ۾ سامر جئسنگهاڻيءَ هڪ صوفيانہ اداري ”اڪبرآشرم“ جو ڪراچيءَ ۾ بنياد رکي هڪ صوفياڻي تحريڪ هلائي، جنهن جو بنيادي مقصد هو هندو مسلم ايڪتا. سامر مذهبي مت ڀيد

”سامر“ جئسنگهاڻي

کان هٽي ڪري هندن ۽ مسلمانن کي ويجهو آڻڻ لاءِ محبت جو سهارو ورتو تہ جيئن ٻنهي ڌرين جي وچ ۾ رواداريءَ کي وڌائي سگهجي.

”اڪبر آشرم“ متعلق پنهنجي راءِ ڏيندي لاڙڪاڻي جي اديب ۽ مذهبي اڳواڻ سيد خادم حسين شاهہ لکيو آهي تہ: ”اڪبر آشرم جو باني هڪ اهڙو انسان آهي، جنهن پنهنجي سڄي حياتي انسان ذات جي سڌاري جي تحريڪ ۾ گذاري ڇڏي آهي.“

سامر هڪ اشاعتي پروگرام هيٺ هفتيوار انگريزي اخبار ”نيو ايج“ (New Age) ۽ انگريزيءَ ۾ ٻارنهن رسالا (Tracts) لکي ۽ شايع ڪري ”پيار“ جو پرچار ڪيو. سامر جي انهيءَ محنت ۽ محبت کي ڏيهي توڙي پرڏيهي ڏاهن خوب ساراهيو. يورپ کان ڏکڻ ايشيا تائين سنڌس مخلصانہ محبت آفرين جاکوڙ کي واکاڻيو ويو. سامر پنهنجي سڄي زندگي محبت جي پرچار لاءِ وقف ڪري ڇڏي هئي. هڪ هنڌ سامر لکيو آهي تہ: ”روحانيت ئي سچي زندگيءَ جو نالو آهي.“

جڏهن 1934ع ۾ سامر جي وڏڙن زمينداريءَ ۽ هارين جي سار سنڀار جو سڄو بار سنڌس سر تي رکيو تہ ”New Age“ اخبار ڪراچيءَ ۾ ڪنهن دوست جي حوالي ڪري پاڻ مجبور ٿي پنهنجي ڳوٺ ”طيب“ ۾ اچي رهيو. هن جڏهن مسڪين هارين جي ڏکي حالت کي ويجهڙائيءَ کان ڏٺو، تڏهن سنڌس جيءَ کي ڏاڍو

جهڙو آيو ۽ ساڻن ياڻپي ۽ پيار وارو رشتو قائم ڪيائين. ايتري قدر جو انهن سان گڏجي کائڻ پيئڻ ۽ پٽ تي ويهي ڪچهريون ڪرڻ ۾ بہ ڪو عار محسوس نہ ڪندو هو. سندن سڌاري لاءِ هن وڏا وس ڪيا ۽ انهن جي ٻارن کي تعليم جي زيور سان سينگارڻ لاءِ بہ مناسب ڪوششون ورتائين. ان کان سواءِ اناج جي وڌيڪ پيداوار وڌڻ لاءِ ريسرچ فارم جو بنياد رکيائين تہ جيئن ڪوبہ هاري بکيو ڏکيو نہ رهي. سام جي سيني ۾ رکيل دل ميڻ وانگر نرم هئي، جو هو ڪنهن بہ هاريءَ جي تڪليف برداشت نہ ڪري سگهندو هو. هيڏي ساري ڏن وارو ماڻهو، مسڪينن جي اٽپوري ماني ۽ اڻ برابري واري زندگي ڏسي اندر ۾ ڪڙهندو رهيو ۽ ڪيترائي سال انن پهرن ۾ صرف هڪ ويلو پيٽ پري ماني کائيندو هو. پائڻ لاءِ بہ کاڏيءَ جا بہ جوڙا استعمال ڪندو هو، جيڪي ڌوئيندو بہ پاڻ هو. "سام" کي حڪمت جي چڱي ڄاڻ هئي، تنهنڪري پنهنجن هارين جو مفت علاج ڪري خوشي محسوس ڪندو هو. هُو هڪ سچو صوفي هو، جيڪو خدا جي مخلوق جي شيوا ڪرڻ ۾ حقيقي خوشي محسوس ڪندو هو. جيڪڏهن ڪيس هڪ سنو سماج سڌارڪ ڪونجي تہ ڪو وڌاءُ ڪونہ ٿيندو. پر جيڪڏهن "اڪبر آشرم" جي پليٽ فارم ڏي نهاربو تہ آشرم طرفان ڪونايل ادبي صوفيانہ ڪچهرين ۾ هميشہ صوفي فقيرن ۽ محبت وندينڙماڻهن جا ميلا متل نظر ايندا.

"رتيديري" جي معزز اديب ۽ شاعر قاضي عبدالحي "قائل" چواڻيءَ تہ: "جڏهن مان 1941ع ۾ طيب ۾ نوڪريءَ سانگي آيس تہ "اڪبر آشرم" ۾ هر جمعي تي صوفين فقيرن جا ميڙا متل هوندا هئا. جتي توحيدي ۽ صوفياڻي رنگ ۾ راڳ ويراڳ جون محفلون ٿينديون هيون."

جڏهن سام پنهنجي اُجري اندر سان ٻهارو کڻي طيب جون گهٽيون صاف ڪري معاشري جي صفائي سان گڏ تن من کي بہ صاف ڪرڻ لاءِ نڪرندو هو تہ ڳوٺ جا هاري ناري، دوست ساٿي ۽ صوفي فقير بہ ٻهارا کڻي سندس عمل ۾ سهڪاري هوندا هئا. صوفي ڏٽي بخش فقير هميشہ هر عمل ۾ سام سان گڏ هوندو هو، تڏهن تہ سنڌ جي نامياري قادرالڪلام شاعر سيد اظهرگيلانيءَ "ديوان سام" جو مهاڳ لکندي لکيو آهي تہ: "سام نہ هندو آهي نہ مسلمان، نہ منڪر آهي نہ مشرڪ، هو باصفا، صاف دل، صاف تن، صاف نيت صوفي آهي."

1938ع ۾ سرلا ديوي جڏهن اجمير مان ڊپلوما ڪري شڪارپور مان ٿي رتيديري ۾ ليڊي ڊاڪٽر جي حيثيت سان آئي تہ "سام" جي هڪ دوست جي معرفت طيب ۾ اچي سندس مهمان ٿي. سيد اظهر گيلاني چواڻيءَ، "جڏهن سام ۽ سرلاديويءَ جو اکيون اکين سان مليون چار ٿيون، تہ ڄڻ هنن پنهنجو اصلي ناتو سڃاڻي ورتو هجي." هو ٻيئي هڪ ٻئي ۾ اهڙو گم ٿي ويا جو لطيف سرڪار چواڻي: "جيڏانهن ڪر نگاهہ تيڏانهن سڄڻ سامهون". سرلاديوي پنهنجي باقي زندگي پنهنجي جيون ساٿيءَ جي روپ سروپ ۾ سڪ جون سُرڪيون پريندي سام جو ساٿ نڀايو. "جيتامڙي جي ڊائري" سرلاديويءَ جو ڪتاب سام سان سندس اٿاهہ محبتن ۽ عقيدتن جي اظهار جو نتيجو آهي. هن سام سان گڏ صوفي فقيرن ۽ مسڪين مارو ماڻهن جي خدمت ڪندي جيون جا ڏينهن گهاريا.

صوفي ڏٽي بخش سام جو ٻاروتڻ جو دوست هو، اُن هڪ هنڌ چيو آهي تہ: "سام جي ڪوشش سان 1942ع ۾ صوفي فقيرن جو هڪ وڏو ميلو لڳو هو، جيڪو رتيديري ۽ طيب جي وچ تي جوکي باغ ۾ ٽن ڏينهن تائين جاري رهيو، جنهن ۾ هزارين صوفي شريڪ ٿيا هئا.

جڏهن نندي ڪنڊ جو ورهاڱو ٿيو تہ ڪيئي هندو سنڌ خالي ڪري روانا ٿيا، پر سام هتي ئي رهي پيو. سندس گهر ڀاتي ۽ پٽڙا بہ هند هليا ويا، پر سام کي سنڌ جي سِڪ ۽ چِڪ وڃڻ نہ ڏنو، تنهنڪري سرلا سان گڏ سنڌ ۾ رهڻ پسند ڪيائين ۽ هڪ ڳوڊ ورتل ٻالڪي گرڌاري لال سان گڏ لاڙڪاڻي ۾ اچي سڪونت اختيار ڪيائين. ان دور ۾ پوري لاڙڪاڻي

ضلعي ۾ ڪابه ليڊي ڊاڪٽر ڪانه هئي، تنهنڪري گهاڙ پر تي ڊاڪٽر سرلا کي ميونسپل ليڊيز هاسپيٽل ۾ ڊاڪٽر مقرر ڪيو ويو. اُتي کيس جيڪا سرڪاري رهائشگاهه ملي، ٻيئي اُن ۾ رهڻ لڳا. هوريان هوريان اتي به صوفيانه ميڙا مچندا ويا. اهو ئي راڳ ويراڳ ۽ اُهي ئي روح رهاڻيون! سام 13 هزار جريب ساريال زرخيز زمين، ملڪيتون ۽ باغ بنگلا وڃائڻ کان پوءِ به راڳ ويراڳ ۽ غريبن جي خدمت سان مٺي مالڪ کي ريجهائڻ ۾ رڌل رهيو. هونءَ به سچو صوفي اهو ئي آهي جيڪو مايا جي موهه ۾ ڪڏهن به نه ڦاسي.

بهرحال، سام جي شيوا ۽ صوفين جو ميڙاڪو ٿيندو هو ته ماتا سرلا ديوي، گيڙوءَ رتي لباس ۾ صوفين جي وچ ۾ گيڙوءَ رنگ سام جا شبد، ڀڄن ۽ گيت گنگنائي محفل ۾ رنگ رچائيندي هئي ته واقعي حقيقي ديويءَ جو ڏيک ڏيندي هئي ۽ سموري محفل گيڙوءَ رنگ ۾ رڱجي ويندي هئي.

سرلا ديوي به سام وانگر انسانن جي شيوا ڪندي 9- اپريل 1975ع تي پنهنجا پساهه پورا ڪيا. سام جي روح جو پکي پوءِ اڪثر اداس رهندو هو، تنهنڪري ڪنهن نه ڪنهن طريقي سان سرلا جي سِڪ ۽ اڪير جون ڳالهيون دهرائي پنهنجي آتما کي آٿت ڏيندو رهيو. هو هر سال 9- اپريل تي سرلا جي ياد تازي رکڻ لاءِ ڪاڙهو تيار ڪرائي ڀاڙي جي غريب ٻارڙن کي کارائي سرلا جي ورسي ملهائيندو رهيو. اجا به ائين چئجي ته سرلا جي گود پاليل ٻالڪي گرداري لال جي نياڻي "وينا" جي ٻاتي ٻوليءَ سان پنهنجو روح ريجهائيندو هو.

سام مشاهدي، ڏاهن جي صحبت، ڪتابن جي مطالعي ۽ مشاهدي مان ايترو ته علم حاصل ڪيو هو جو اردو، انگريزي، سرائڪي، هندي ۽ سنڌي ٻولين تي کيس سٺي مهارت حاصل هئي. هن چئن ٻولين ۾ شاعريءَ جا اڻ ڇپيل مڪمل ديوان لکي پورا ڪيا هئا. سندس لکيل (نثر ۽ نظم) جي ڇپيل ڪتابن جو وچور ڪجهه هن ريت آهي:

(1) تون ۽ مان (2) ديوان سام (3) دل جو جام سدا پرپور (4) اينا جو آواز (5) آتما باغ (6) پينوءَ جي سوغات.

English

(1) The Vision of Life. (2) Talk with Eeyas.
(3) Spritual Life. (4) The Temple of Joy.
(5) The Model Village. (6) Dialogues in an Astiram.
(7) If Truth be rold.

ان کان سواءِ سنڌي ماهوار رسالي "رهاڻ" جا پرچا ۽ انگريزيءَ ۾ 12 ٽريڪٽ به لکي شايع ڪيائين.

ڊاڪٽر سرلا "جيتامڙي جي ڊائري" ۽ "سام سان گڏ به ٽي گهڙيون" ڪتاب لکيا. انهن ٻنهي ڪتابن ۾ سام جون ڳالهيون ۽ زندگيءَ جا واقعا شايع ٿيل آهن.

سام جي ٻالڪي گرداري لال چواڻي: "سام صاحب جو سمورو مواد ۽ ڪٻٽ گل حيات انسٽيٽيوٽ ڳوٺ خير محمد آريجي ۾ ڊاڪٽر درمحمد پٺاڻ وٽ سام صاحب جي ڪارنر ڪولائڻ لاءِ جمع ڪرايل آهي."

مناسب آهي ته سام جي صوفياڻي فلسفي جا ڪجهه عڪس ۽ اولڙن جا اڻ مٽ نقش سندس ڪتابن جي روشنيءَ ۾ پيش ڪجن:

مشهور شاعر ۽ اديب هري درياني "دلگير" سام جي رباعين جي ڪتاب "دل جو جام سدا پرپور" تي پنهنجي راءِ ڏيندي چوي ٿو ته: "سام اول صوفي آهي پوءِ شاعر يا اول شاعر آهي پوءِ صوفي، مان اهو فيصلو اڃا تائين نه ڪري سگهيو آهيان. ڪڏهن سام سِڪ جي ساگر ۾ گم آهي ته ڪڏهن سِڪ جو ساغر سام ۾ سُڪ آهي. سام سچل سرمست وانگر خدا جي عشق ۾ سچو عاشق ٿو نظر اچي.

هر صوفي خدا جي عشق جي واٽ تي هلندي نظر ايندو آهي، تنهنڪري سندس زبان تي هميشه وحدت جو ورد رهندو آهي.

پروفيسر جهامنداس ڀاٽيا سام متعلق راءِ ڏيندي لکي ٿو ته :"امبرت راءِ، امبرت چکيو ٿو ڏسجي...مست الاجي نه گهڻا ڪندو. سام جي ڪلام

۾ بعضي ته ڪاليداس وانگر روح کي رومانوي رنگن ۾ رڱڻ جو ڪمال ڏسڻ ۾ ٿو اچي. هڪ رباعيءَ ۾ چوي ٿو ته: جڏهن مان پرينءَ جو ڇڪيل پيالو وٺي پيئان ٿو، ته نشي جا خمار ويتر ٿي ويٺا ٿي وڃن ٿا. اهڙن خيالن جو اظهار اِجهو سام صاحب پنهنجي هن رباعيءَ ۾ ڪري ٿو.

جڏهن مان پيالو ٿو ڪٽان پرين سان.
ويتر جي ڏين ٿا هو ڇڪي ڇپڙن سان.
بيٺو ٿو نشو ان مان چڙهي دل من تي.
جادو ٿا وجهي ڏين ان ۾ مُرڪن سان.

سچو صوفي لالچ ۽ نفرت کان ڪوهين ڏور، لاطمع ٿي حقيقي ۽ روحاني زندگيءَ جو تصور ڪٺي حياتي گذاريندو آهي.

دنيا ۾ پريم کان سواءِ اهڙو ڪوبہ هٿيار ڪونهي، جنهن سان ساري سنسار تي سوڀارو ٿي سگهجي. سام صاحب پنهنجي ڪتاب " تون ۽ مان" ۾ پريم جو پتو ڏسيندي هيئن لکيو آهي.

"مان اوهان لاءِ آهيان ۽ اوهان جي دلين ۾ رهان ٿو. مون کي پريم چوندا آهن. مان ڏسڻ ۾ ڪين اچان پر مون کي صرف محسوس ڪري سگهو ٿا اچو مون وٽ اچو، منهنجي گهر جو در سيني لاءِ کليل آهي"

ها واقعي پريم ۾ حقيقي ۽ وڏي طاقت آهي. تڏهن ته جڳ مشهور ڏاهي محمد ابراهيم جويي سام جي ڪتاب تي راءِ ڏيندي لکيو آهي ته: "تون ۽ مان" ٽئگور جي ڪتاب "گيتانجلي" جون سِڪون ٿو لاهي. بين .انيڪ ڳالهين سان گڏ هيءَ هڪ لاجواب خدمت آهي، جا دادا سام جئسنگهاڻيءَ سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب لاءِ ڪئي آهي."

سام هڪ آدرشي انسان هو، جنهن جي زندگيءَ جو مقصد هيوئي محبت، ته شال محبت زنده رهي ۽ ماڻهو ماڻهوءَ جو ياءُ ٿي رهي. سندس اهو آدرشي سنيهو سندس سرجيل ڪتابن ۾ نمايان طور نظر اچي ٿو.

شيخ اياز" ڏيئا ڏيئا لاٽ اسان " ڪتاب جي مهاڳ ۾ سام جي باري ۾ لکي ٿو ته: "سام لفظ جي معنيٰ پناهه يا سهارو آهي. باقي سنسڪرت ۾ "سام" ٽن ويدن مان هڪ ويد جو نالو آهي، جي ماترائن تي ٻڌل آهن ۽ ڳائي سگهجن ٿا."

اياز اڳتي لکي ٿو ته: "مان جڏهن لاڙڪاڻي ڪنهن ڪيس سان ويندو هوس، ته هن وٽ ضرور ويندو هوس. هُو ۽ هُن جي ڌرم پتني ڊاڪٽر سرلا منهنجي خاطر تواضع ڪندا هئا. اسان گڏجي ناؤ نوش ڪندا هئاسين. مان، سام ۽ سرلا تي هڪ پورو ناول لکي سگهان ٿو. هو ٻئي لکن انسانن وانگر تقسيم جي تباهه ڪاريءَ جا مجسما هئا."

مشهور اديب ابن الياس سومري "تون ۽ مان" ڪتاب جي مهاڳ ۾ لکيو آهي ته: "سام ۾ مون کي درد ئي درد نظر آيو."

سام هڪ اهڙو صوفي منش هو، جنهن جي دل ۾ نفرت ۽ لالچ جي بدران فقط "محبت" رهندي هئي. جتي محبت ئي محبت رهندي هجي، اتي ئي ته خدا رهندو آهي. سام اميريءَ هوندي فقيري چوندي صاف دل صوفين وارو رستو اختيار ڪيو ۽ انهيءَ رستي تي ثابت قدميءَ سان هلي محبت جي عالمي پيغام کي عام ڪرڻ جي هر ممڪن ڪوشش ڪري پنهنجو وارو وڃائي ويو.

سام آخري ڏينهن ۾ بيمار ۽ اُٻاڻڪو گذارڻ لڳو سانس ملندڙ ائين محسوس ڪندا هئا ڄڻ ته سنڌ . تن ۾ وينل آتما وارو پکي پنهنجي ديس وڃڻ لاءِ اتو هجي. آخر 12 فيبروري 1987ع تي سام جي روح جي پکي اُڏامي پنهنجي اصلي ديس تي وڃي ديرو ڪيو.

سام صاحب جو ديهانت لاڙڪاڻي شهر جي ٻاڙي علي گوهرآباد واري گهر ۾ ٿيو. سندس جنازو سندس وصيت موجب صوفي راڳ جي "سنگ" سان ڪنيو ويو. اهڙيءَ طرح هڪ آدرشي صوفي انسان جي ڪهاڻي پنهنجي پڄاڻي تي پهتي.

هت "سام" جئسنگهاڻيءَ جي شاعريءَ مان ڪجهه چوند ڪلام پيش ڪجي ٿو، جو ٽماهي "مهراڻ" جي مختلف پرچن ۾ آيل آهي.

امام عالي مقام

دل ۾ خوشي پي آهي ۽ غم حُسين خاطر،
اک آس ساڻ روشن، تي نُم حُسين خاطر.
خونِ وفا جو قطرو انسانيت جي عظمت،
آهي رضائي حق جو پرچم حُسين خاطر.
دل تي غبار غم جو، سِڪ جو خمار پي آ،
ٿيو وقف سُک ۽ جيوت جو غم حُسين خاطر.
اُڏندو پتنگ آيو پَرِ ۾ اچي سمايو،
شمع رضائي حق تي شبنم حُسين خاطر.
مقتل ۾ مرد ڪيڏن سِر پنهنجي ساڻ بازيون،
تيغ ستم پي گويا ڪيو ڪم حُسين خاطر.
عاشق جي تاجپوشي سِر جي ڪٽڻ سان ٿي ’سام‘،
زخمن جي ڪير ڊونڊي مرهم حُسين خاطر.

غزل

منهنجي مارُن سندي خبر ڪا اچي،
شامِ فرقت ۾ شل سحر ڪا اچي.
دشتِ غم ۾ تي مان دعائون گهُران،
راه اوجهڙ، اندر نظر ڪا اچي.
غير واقف جو غم ڪان، اُن جي صلاح،
معتبر ڪين تي نظر ڪا اچي.
روشني ياد جي ڪنئي تم ساڻ،
غم بنا هت نہ بي سمر ڪا اچي.
تي سڀو سار جو پئي سوريان،
آه ۾ تيزيءَ اثر ڪا اچي.
غم جي نشہ ۾ تي رهان غلطان،
ڏيرَ جوش. جگر اندر ڪا اچي.
غم جي اونده ۾ آس ائين اُڀري،
جئن تي قوس قمر نظر ڪا اچي.
ڏک جي گهَرائي مان يقيناً ”سام“،
دانهن مشڪل تي بي اثر ڪا اچي.

عشق

سُر گهٽا سک جا سُڻان ٿو، هڪ اُنهن ۾ آه سار،
ڪو ٻُڌي، ڪو ڪين ٿو وَڄندي ٻُڌي، دل جي ستار،
مان ٻُڌان ٿو روز شب باغن ۾ بلبل جي تنوار،
انب جي ٽاريءَ تي ويهي تي ڪري ڪوئل پڪار.
عشق جي آ بات ساڳي، گر اٿس ريتيون هزار،
مان سندس ٻوليون ٻُڌان ٿو، هر جڳهہ آ هڪ پچار.

وڻ ٻہ ڪن ٽا واد ساڳي، آس ۾ لامون لُڏن،
هيج مان ڇا لئہ پلا ٿيون تيز هي هِيرون هلن؟
پَن نہ خالي پياس ڪان ٿو مان پَسان منجهہ هن چمن،
ماٺ ۾ ٽا غم منجهان سک جو ڪڏهن اظهار ڪن.
عشق جا آهن طريقا نت نوان ۽ بيشمار،
مان سندس ٻوليون ٻُڏان ٿون، هر جڳهہ آ هڪ پچار.

ٿو وَهي گلڙن جي اکين مان ڪڏهن لُڙڪن ۾ آب،
ڪا خوشي يا غم لڳل، يا ڪو اٿن دل جو عذاب،
ماٺ ۾ شايد برهہ جو ڪو پڙهيو تن آه باب،
ورنہ گل سهڻا لڳن چو، ڪو نہ ڏي هن جو جواب!
غم خوشيءَ ۾ تي وَڄي ساندهہ سِڪڻ جي هڪ ئي تار،
مان سندس ٻوليون ٻُڌان ٿو، هر جڳهہ آ هڪ پچار.

لاڏ سان پوپٽ گهُمي، سو پي سَلي ٿو ڪو نہ راز،
پونئر ’پون- پون‘ سان چوي ٿو، مون ڏٺو آ ڪوئي ناز،
ڏس نہ ڳيرو ڪيئن نہ چيڙي دل سندو سک مان ٿو ساز،
زوُم مان زوڪٽ ڪري ٿو، ڪالَ جيئن اُڏري هي باز.
زندگيءَ جا هي نمونا ڪين آهن ڏار ڏار،
مان سندس ٻوليون ٻُڏان ٿو، هر جڳهہ آ هڪ پچار.

ڪجهہ نہ شبنم تي چوي ۽ ڪجهہ چوي ٿو سبز گاهہ،
سمجهہ چئجي سُرت هڪ يا ٿو سُري هڪ ٿن م ساهہ،
سوبهن م ٿن همسري، پر پاڻ م ٿن ڪوئي ناهہ،

هڪ ڪِري ٿو، چٽڪ ٻئي جو خود وڌائي چست چاهه:
جنهن مان خوبيءَ ۽ خوشيءَ جو ٿو وڌي جڳ ۾ خُمار،
مان سندس ٻوليون ٻُڌان ٿو، هر جڳهه آ هڪ پچار.

آب ڪي آهي اُڇل، يا سِڪ سندي ٿُس ڪائي ساهه،
دل جي دريا مان وَهن نت روپ جون نهريون ۽ واهه:
تات تن ڪي هيڪڙي، ۽ هڪ طرف پڻ آهي ڪاهه،
جنس ساڳيءَ جو ڦڙو، ۽ آهه خود ساگر اٿاهه:
هڪ ئي آهي ذات تن جي، هڪ ئي اصلي آهه ڏار،
مان سندس ٻوليون ٻُڌان ٿو، هر جڳهه آ هڪ پچار.

هڪ سمايل طرز آ، هر شيءِ ۾ پڻ آ هڪ ئي جان،
روح هر جا هڪ وَسي ٿو، هي سندس آهن نشان:
ڪي اُڏامن، ڪي چُرن ۽ ڪي رهن هڪ آستان،
فرق ناهي ڪ مگر، آهن سڀئي هڪ ئي سمان:
'سام' آهن عشق جون رمزون گهڻيون، ريتيون اَپار،
مان سندس ٻوليون ٻُڌان ٿو، هر جڳهه آ هڪ پچار.

سِڪ جو سُرندو

مَنَ مَڙهي ۾ دائما تون جوت اُلفت جي جَڳاءِ،
صاف سينگاري پرينءَ لئہ ناهہ پنهنجي جيءَ ۾ جاءِ،
اُت اُمنگي چاهه جو اوّل ٻُهارو ڪو گهماءِ،
پياس جي پڙدن ۾ پرَ لئہ آس جو آسن وڇاءِ،
زندگيءَ جي ٿال ۾ پوءِ آرتي سِڪ جي سجاءِ،
جي گهڙيون توکي ملن، سي ياد پرَ جي ۾ لڳاءِ.

جو ڪرين ڪم، ڪر پلي، پر اُن ۾ رک هڪ هي خيال:
سِڪ وَڏي ساجن جي، توڙي ٿئي نہ گڏ ڪجهه زر ۽ مال،
حرص ٻئي ڪنهن لاءِ دل ۾ جنئن ڇڏيون ڪوئي نہ خال،
لوڀ لالچ سان ٻڌايون ڪين جيوَت کي وبال:
اهڙي رت سان تون پلي هت پاڻ ڪنهن ڪم ۾ رُجهاءِ،
جي گهڙيون توکي ملن، سي ياد پرَ جي ۾ لڳاءِ.

باغ هن ۾ سئر جي پڻ منع توکي ناهہ ڪا،
ڪنڌ جا توکي وڻي، بيشڪ جڳهه اُت ناهہ ڪا،
وٺ مزو ڪو پَل گهَڙي خوشبو چڱي چِت آهہ ڪا،
پر نہ جهيڙي يا عداوت جي تون ٻارج ٻاهہ ڪا:
پنهنجو ۽ ٻئي ڪنهن جو ٿن هرگز نہ جُٺِ ڦِٽ سان تپاءِ،
جي گهڙيون توکي ملن، سي ياد پرَ جي ۾ لڳاءِ.

ڪيت هن مان ميڙ، جو ڪجهه شوق سانُ ميڙي سگهين،
ڪيڙ سا ڪيتي چڱي، جا دل سان تونُ ڪيڙي سگهين،
ڪڍ پٽر، ڪانا، پتر ۽ جي تڏا ٽيڙي سگهين،
نارُ جيوَت جو سچائيءَ سان جي تون گيڙي سگهين،
گُل ۽ ڦل پڻ خوب شيوا جا پلي ٻيا ڪي اُپاءِ،
جي گهڙيون توکي ملن، سي ياد پرَ جي ۾ لڳاءِ.

هت گهڻا توڪان اڳي انسان ڪي آيا هئا،
جن ڪي طاقت، زر ۽ زينت جا بہ سرمايا هئا،
لشڪرن، ٻارُوت سان ڪن ڪوٽ نهرايا هئا،
نيڪناميءَ لئہ چڱا ڪم تن بہ ڪولايا هئا:
ڪال ويو ڪاٿي سڀئي، ماضيءَ اندر جهاتي تہ پاءِ!
جي گهڙيون توکي ملن، سي ياد پرَ جي ۾ لڳاءِ.

حرص جو ڪوڙو دلاسو مثل رڻ پَٽ رُڃ آهہ،
جنهن جي پڪ ناهي، انهيءَ منزل ڏي هرگز ڪين ڪاهہ،
تنهن ڪان بهتر، 'سام' سان گڏ ويهي سُرندو سِڪ جو ساهہ:
راڳ دل من جي وندر جا پاڻ ۽ ٻين ڪاڻ ناهہ،
موجَ اُلفت جي هتي جيتر رهين تيتر مچاءِ،
جي گهڙيون توکي ملن، سي ياد پرَ جي ۾ لڳاءِ.

محمود درويش-
ڏکي ديس جو ڏکي شاعر

مقصود گل

ڪي ڪي دک درد ۽ محبتون اهڙيون هونديون آهن، جيڪي رشتن يا واسطن جون محتاج نہ هونديون آهن. بس هڪڙا احساس ئي هوندا آهن جيڪي فقط احساسن واري جذبي/قوت سان ئي محسوس ڪري سگهبا آهن. محبتن، دردن ۽ خوشين يا احساسن جي هم آهنگي ڪنهن زمان يا مڪان يا مفاصلي جي قيد ۾ بہ بند ٿي نہ سگهندي آهي. اهوئي سبب آهي جو ڪڏهن ڪڏهن دوريون پنهنجون وڇوٽيون گهٽائي ويجهڙيون ٿي وينديون آهن، تہ ڪڏهن وري ويجهڙايون عذاب ڀڃي دوريءَ جي دوزخ ۾ ڊڪجي وينديون آهن. سهڻي لطيف اهڙن ئي احساسن کي پنهنجي سوڻ ورنن لفظن جو ويس پهرائيندي چيو هو تہ: ”ڪي ويجهائي ڏور تہ ڪي ڏور بہ اوڏا سپرين.“

محمود درويش هيو تہ پرانهين ڌرتيءَ فلسطين جو شاعر، پر جيئن تہ سنڌ ۽ فلسطين جو درد ۽ پوڳنائن جو سفر ڪنهن حوالي سان ڪنهن حد تائين هڪجهڙائي رکي ٿو، تنهنڪري محمود سان پنهنجو بہ اهڙو رشتو محسوس ٿي رهيو آهي جڻ اسان ساڳي ڌرتيءَ ۽ ساڳئي گهر جا ڀاتي هجون.

محمود درويش اهڙو غريب الوطن شاعر هو، جنهن کي پنهنجي ڌرتيءَ تي پنهنجي ٻالجتي گذارڻ جو بہ موقعو نہ مليو. درويش اجا پنجن سالن جو مس ٿيو هو تہ هڪ رات سندس ڳوٺ ”البروا“ تي اسرائيل جي فوج طُرفان ٿيندڙ حملي يا راتاهي جي ڀَوَ کان جڏهن ڳوٺ وارا جانيون بچائيندي پنهنجو سڀ ڪجهہ ڇڏي رات جي اونداهيءَ ۾ جبلن تي ريڙهيون پائيندا، دشمن کان پاڻ لڪائي ڀڳا هئا، تڏهن انهيءَ اوچتي ڀاڄ ۾ محمود جو پيءُ بہ پنهنجي ننڍڙي پٽ کي پنهنجي پُناڙن سان ٻڌي مختصر کَهولَ سميت رات جي پيٽ ۾ ڳوٺ ڇڏي نڪتو هو

محمود درويش پنهنجي کَهولَ ۽ ڳوٺ وارن بين فلسطينين سان پنهنجي ٻالجتيءَ جا وڻندڙ ۽ پيارا ڏينهن ڏکن جي دوزخ ۾ لڇندي لبنان ۾ جلاوطنيءَ جي عذاب هيٺ گذاريا. ايتري قدر جو ڪانئس ٻاروتڻ واري چيزن جي ڪِيري مُرڪ ۽ ابي ۽ امڙ سان ٻالجتيءَ وارا سياويڪ انگل ۽ آرا بہ سڀ وسري ويا هئا، جڻ تہ هن پنهنجو ٻاروتڻ ماڻيوئي ڪونہ هو.

محمود درويش پنهنجي آتم ڪهاڻيءَ ۾ هڪ هنڌ ٻڌايو آهي تہ ”جلاوطنيءَ وارن ڏينهن ۾ منهنجي امڙ جي چهري تان خوشيءَ واريون سڀ نشانيون غائب ٿي ويون هيون. سندس اکيون هميشہ پاڻيءَ سان ٽِر هونديون هيون ۽ سندس چهري تي هميشہ غم جا آثار ئي نمودار رهندا هئا.“

محمود اڳتي لکي ٿو تہ ”منهنجي ننڍڙي دل هميشہ چوندي هئي تہ جيڪر منهنجي امڙ مون کي لولي ڏيئي پنهنجي گود ۾ سمهاري ننڊ ڪرائي، تہ مان ننڊ جي جهولي ۾ جُهلي وڃي بادلن جو سير ڪريان، پر اڪثر ٿيندو ائين هو جو جڏهن امڙ مون کي هنج ۾ کڻي يا پرسان سمهاري لوليءَ جا بند جهونگارڻ لڳندي هئي، تہ سندس نيڻ ڪنهن ٻڍوءَ جي مَشڪ ۾ ٿيل سوراخ واري هنڌ تان وهندڙ پاڻيءَ وانگر وسي پوندا هئا، جنهن جي نتيجي ۾ امڙ بہ سڄي رات روئندي گذاريندي هئي تہ منهنجون ننڍڙيون اکيون بہ روئي روئي خشڪ ٿي وينديون

هيون ۽ منهنجي نڙيءَ مان نڪرندڙ ننڍڙا سڏڪا بابي ۽ ٻين گهر ڀاتين جو ٻه سُڪ ڦٽائي ڇڏيندا هئا.

محمود چوي ٿو ته ”جڏهن مان امدادي ڪيمپ ۾ پنهنجن ننڍڙن هٿڙن ۾ ٿالهي جهلي خوراڪ حاصل ڪرڻ جي لاءِ ڊگهي قطار ۾ وڃي بيهندو هوس، ته اها گهڙي ٻه منهنجي لاءِ ڏاڍي تڪليف ڏيندڙ هوندي هئي. منهنجو ننڍڙو ذهن ڇڙ مان سوچڻ لڳندو هو ته آخر پنهنجي ڌرتيءَ هوندي ٻه هي جلاوطنيءَ جا ڏينهن ۽ هي قطار ۾ بيهي ماني وٺڻ، ڀلا ڪهڙي مقدر جي مار آهي....؟ ۽ وري ڪڏهن ڪڏهن ماني ڪپي ٻه ويندي هئي ۽ خالي ٿالهي واپس کڻي ايندو هوس، تڏهن ائين سوچيندو هوس ته جيڪر انهيءَ ٿالهي سان پاڻ کي ٻه ڦٽو ڪري ڇڏيان.“

محمود درويش پنهنجي ڪهاڻي ٻڌائيندي هڪ انٽرويوءَ ۾ هيئن ٻه چيو هو ته: ”بابو ويچارو صبح جو سوير محنت مزدوريءَ جي لاءِ شهر نڪري ويندو هو ته من هڪ ويلي تي ئي سهي چُلهه ٻاري ڏوڏو ٺڪي ڪائجي، پر لبناني ماڻهو ٻاهرين ماڻهن تي اعتبار ڪونه ڪندا هئا، تنهنڪري بابي کي مزدوري ڪانه ملندي هئي، لاچار بابو جهنگ مان ڪجهه ڪاٺيون گڏ ڪري ڪيمپ ۾ ڪم ڪندڙ بورچين کي آڻي ڏيندو هو. نتيجي ۾ اُهي اسان ٽن چئن ڀاتين کي ٻن ويلن جي ماني فراوانيءَ سان ڏيندا هئا ۽ اسان ٿالهيون هٿن ۾ جهلي قطار ۾ بيهڻ جي عذاب کان بچي پوندا هئاسين.“

هڪ ڏينهن ٻَاٻيءَ امڙ کي هوريان ڪن ۾ ڪجهه اچي چيو. امڙ بابي جي ڳالهه ٻڌي جڻ ته ڀڪي پيئي، توڙي جو سندس نيڻن مان وسندڙ برسات بدستور جاري هئي. بهرحال پوءِ جڏهن منهنجو چاچو بيلچو ڪلهي تي رکيون ڪيمپ مان واپس آيو ته انهيءَ جي چهري تي ٻه غيرمعمولي خوشيءَ جي جهلڪ ۽ چپن تي غير متوقع مُرڪ رقص ڪري رهي هئي. انهيءَ جي زباني خبر پيئي ته بابي امڙ کي پنهنجي سرزمين ۽ پنهنجي ملڪ فلسطين ڏي واپس موٽي هلڻ جي خوشخبري ٻڌائي هئي ۽ هاڻي جيڪي لڙڪن جا موتي امڙ جي اکين

محمود درويش

۾ جرڪي رهيا هئا سي خوشيءَ جي جهرڻن ۾ تبديل ٿي چڪا هئا.

فلسطين جي ڌرتيءَ جي مظلوم قوم جو هيءُ مزاحمتي ۽ انقلابي شاعر جڏهن جلاوطني ختم ڪري پنهنجي ديس فلسطين پهتو، تڏهن سندس ڳوٺ ”البروا“ جو فلسطين جي سرزمين تي ڪوبه نالو نشان ڪونه هو. محمود جي سموري ڳوٺ کي تباهه ڪري اتي اسرائيلي فوجي ڇانوڻي ۽ ٻيا سرڪاري دفتر قائم ڪيا ويا هئا، تنهنڪري محمود درويش کي اهي گهٽيون، گهر، باغ باغيچا ۽ ٻيو گهڻو ڪجهه، جنهن سان سندس ٻالجتيءَ جون يادگيريون وابسته هيون، وري ڏسڻ ٻه نصيب نه ٿيون جن جي ڏسڻ جي آس جا ڏيئا هن مَنَ ۽ اکين ۾ روشن ڪري رکيا هئا. انهيءَ ڏک کي درويش شيئر ڪندي هيئن لکيو آهي ته: ”مان لبنان ۾ صرف انهيءَ اميد جي سهاري جيئندو رهيس، ته هڪ نه هڪ ڏينهن ضرور مان پنهنجي ڳوٺ ”البروا“ ۾ ويندس ۽ پنهنجي ٻالجتيءَ جون سڀ حسين يادگيريون منهنجي اکين ۾ رقص ڪنديون. اُهي گهر، اُهي گهٽيون، جتي هڪ جيڏن سان رانديون ڪندو هوس ۽ اُهي وڻ جن ۾ پينگهون ٻڌي دوستن سان لڏندو هوس، سڀ پراڻا خواب

۽ سارڀائون سامهون ڏسي هڪ نئين زندگي ملي ويندي، پر افسوس جو ظالمن منهنجو ڳوٺ برباد ڪري منهنجي ماضيءَ جو سمورو حسين سرمايو ضايع ڪري ڇڏيو هو.

فلسطين پهچي محمود کي خبر پيئي ته فلسطين جي ڌرتي هن جي پنهنجي هوندي به پنهنجي نه رهي هئي. ڇاڪاڻ ته ديس کان دور رهڻ ۽ دير سان اچڻ ڪري درويش جي ڪٽنب سميت ٻين سيني جلاوطن فلسطينين جا نالا فلسطين جي آدم شماريءَ واري فهرست ۾ شامل نه ٿي سگهيا هئا. تنهنڪري هن ڌرتيءَ تان درويش جي شناخت ئي ختم ڪئي وئي هئي.

پنهنجي شاعريءَ جي باري ۾ ويچار ونڊيندي درويش چيو آهي ته: ”منهنجي شاعري اکيون کوليندي ئي منهنجي زندگيءَ جي رستي ۾ ڪنڊا وڇائڻ شروع ڪيا. بس دير ئي نه ٿي، انهيءَ شاعريءَ مون کي فوجي آمرن جي سامهون آڻي بيهاريو.“ انهيءَ سلسلي جو هڪ واقعو بيان ڪندي درويش ٻڌايو آهي ته: ”مان انين جماعت ۾ پڙهندو هوس. انهن ڏينهن ۾ ملڪ ۾ اسرائيلي رياست جي انين سالگرهه ملهائي پئي وئي. انهيءَ سلسلي ۾ ٿيندڙ اسڪولن جي جلسن مان هڪ جلسي ۾ منهنجي هيڊ ماستر مون کي شعر پڙهڻ لاءِ همٿايو. مان پنهنجي زندگيءَ ۾ پهريون ڀيرو مائڪروفون جي سامهون آيو هوس. ان وقت مون جيڪو نظم پڙهيو هو، ان ۾ هڪ احتجاجي للڪار هئي، صدا هئي. هڪ سڏ هو، هڪ عرب جوان جي طرفان هڪ اسرائيلي جوان جي نالي، جنهن جو مطلب ڪجهه هيئن هو: ”اي دوست! تون جڏهن به چاهين ۽ جيئن به چاهين، چمڪندڙ سج جي هينان ڪيڏي سگهين ٿو. تون چاهين ته پنهنجي لاءِ رانديڪا به حاصل ڪري سگهين ٿو، پر مان ڪجهه به ڪري نٿو سگهان. مون وٽ اها ڪابه شئي نه آهي، جيڪا توکي حاصل آهي. تو وٽ پنهنجو گهر آهي، مون کي ڪوبه گهر نه آهي، مان هڪ پناهه گير آهيان. سڀ عيدون ۽ خوشيون تولاءِ آهن، مون لاءِ ڪجهه به نه آهي. ۽ انهيءَ جو ڀلا سبب ڪهڙو آهي جو اسان گڏ ڪيڏي به نٿا سگهون!“

ٻئي ڏينهن مون کي فوجي دفتر ۾ گهرايو ويو. مون کي اتي فوجين جي طرفان خوب ڌمڪيون ۽ گاريون ڏنيون ويون. مون کي سمجهه ۾ نه ٿي آيو، ته مان کين ڪهڙو جواب ڏيان. مان دفتر کان ٻاهر اچي ڏاڍو رُنو هوس. ڇاڪاڻ ته فوجين جي آخري ڌمڪي هيءَ هئي ته ”جيڪڏهن تو وري ڪڏهن به اهڙي شاعري ڪئي ته تنهنجي پيءُ کي پٿرن جي کاڻ ۾ مزدوريءَ مان ڪڍيو ويندو.“

انهيءَ کان پوءِ زندگيءَ جي هر موڙ تي شاعري ۽ محمود درويش جو هڪ ٻئي سان مرڻ جيئڻ جو تعلق رهيو. انهيءَ شاعريءَ جي ڪري محمود ڪيترا ڀيرا جلاوطن به ٿيو، ته ڪيترا ڀيرا جيل جون صعوبتون به برداشت ڪيائين، مگر زندگيءَ جي آخري لمحن تائين شاعريءَ سان سندس پيچ پختو رهيو. ۽ اهائي شاعري آهي، جنهن جي ڪري محمود درويش دنيا ۾ ڄاتو سڃاتو ويو ۽ انهيءَ شاعريءَ جي ڪري ئي سندس وڇوڙي تي سڄي دنيا جي مثبت سوچ سوڳوار آهي.

2001ع تائين محمود درويش جي شاعريءَ جا چوڏنهن مجموعا شايع ٿي چڪا هئا. ”زيتون جون پتيون“ ۽ ”يارنهن سياره“ سندس مقبول ترين مجموعا آهن. ”ديوانِ درويش“، ٻين لفظن ۾ درويش جو (9) ڪتابن جو ”ڪليات“ به ڪيترائي ڀيرا شايع ٿي چڪو آهي. ان کان سواءِ سندس لڳ ڀڳ نثر جا ست ڪتاب به منظر عام تي اچي چڪا آهن. درويش جي شاعري هڪ اندازي موجب ويهن ٻولين ۾ ترجمو ٿي چڪي آهي. دنيا جو هيڏو وڏو مزاحمتي ۽ انقلابي شاعر انگريزي دنيا ۾ ايترو معروف نه ٿي سگهيو آهي، جيڏي سندس حيثيت آهي. شايد اسرائيل جي مزاحمت ۽ مخالفت جي ڪري يورپي ملڪن ۾ نظرانداز ڪيو ويو هجي، ڇاڪاڻ ته اُهي اسرائيل جا حمايتي آهن.

محمود درويش هڪ انٽرويو ۾ چيو هو ته: ”جيتوڻيڪ اها هڪ تاريخي ستم ظريفي آهي. جو مان پنهنجي وطن جي هوندي به بي وطن آهيان، مون کي پنهنجي وطن ۾ سفر ڪرڻ لاءِ به اجازت وٺڻي آهي، پر مان ائين ڪڏهن به نه ڪندس. منهنجي سڄي زندگي هڪ جلاوطن جي حيثيت ۾ گذرندي. پر مان پنهنجي ڌرتيءَ جي حق تان ڪڏهن به دست بردار نه ٿيندس. مان فلسطيني آهيان ۽ رهندس ۽ فلسطين

جي لاءِ هر قرباني ڏيڻ لاءِ هميشہ تيار رهندو آهيان. فلسطين ۽ بيت المقدس جي آزاديءَ لاءِ منهنجو قلم هر موڙ ۽ هر مورچي تي مزاحمتي جنگ لڙندو رهندو.“

محمود درويش پنهنجي پياري وطن فلسطين جي آزاديءَ جي لاءِ قلمي جنگ لڙڻ جي ڏوهہ ۾ قيد ۾ بہ رهيو، گهر ۾ نظربند بہ ٿيو، تہ زندگيءَ جو گهڻو حصو جلاوطنيءَ جي رڻ ۾ سفر ڪندو رهيو، پر ڪڏهن بہ سندس ذهن نہ ٿڪو، نہ ڪڏهن سندس قلم ٿڪو ۽ نہ هن ڪڏهن وطن جي آجپيءَ جي جنگ تان هٿ ڪنيو.

13 مارچ 1942ع تي ”البروا“ (فلسطين) ۾ جنم وٺندڙ عرب دنيا جو هيءُ جڳ مشهور ممتاز مزاحمتي شاعر محمود درويش 6- آگسٽ 2008ع تي آمريڪا جي شهر هوسٽن ۾ زندگيءَ جا 66 ورهيہ پورا ڪري اُنهيءَ ديس ڏانهن راهي ٿي ويو ، جتان ڪوبہ واپس ناهي وريو.

محمود درويش جو هيءُ وڇوڙو، جيڪو بظاهر صرف فلسطين جي تحريڪ آزاديءَ جو نقصان آهي، پر حقيقت ۾ اهو سموري دنيا جي مظلوم ۽ محڪوم قومن جي آزاديءَ جي تحريڪن جو نقصان آهي.

اهو بہ هڪ وڏو الميو آهي جو محمود درويش جهڙي آزاديءَ جي ذهني ۽ نظرياتي جنگ لڙندڙ هاڪاري بهادر قلمي سپاهيءَ جي وفات آمريڪا جي سرزمين تي ٿي آهي...! اُهو آمريڪا، جنهن هميشہ اسرائيل جي پٺڀرائي ڪري فلسطينن تي ظلم ۽ جبر جون ڪارستانيون قائم رکيون آهن. اهڙي ملڪ جي زمين تي آزاديءَ جي هن عظيم علمبردار ۽ مجاهد شاعر محمود درويش جو موت هڪ وڏو الميو آهي.

سڃاڻپ ڪارڊ

ها، رجسٽر ۾ لک
”مان عرب آهيان.“
ڪارڊ نمبر اٺم ايڪونجاهہ هزار
مون کي اٺ ٻار آهن
۽ نائون اچڻ وارو آهي، اونهاري کان پوءِ،
انهيءَ ۾ گهٻرائڻ جي ڪهڙي ڳالهہ آهي

*

ها رجسٽر ۾ لک
”مان عرب آهيان“
پنهنجن ٻين ساٿين وانگر مان
پٿرن جي کاڻ ۾ مزدور آهيان
منهنجا جيڪي اٺ ٻار آهن
انهن جي ماني، ڪپڙا ۽ ڪاپيون
پنهنجي ٻانهن جي ٻَل تي
پٿرن کان کسي وٺندو آهيان.
مان، توهان جي در تي پِنڻ جي لاءِ
ڪڏهن بہ ناهيان آيو.
توهان جي چائنٺ تي جُهڪڻ
منهنجي عادت نہ آهي.
انهيءَ ۾ اهڙي گهٻرائڻ جي ڪهڙي ڳالهہ آهي.

*

ها، رجسٽر ۾ لک
”مان عرب آهيان“
مان صرف هڪڙو نالو آهيان
منهنجو لقب ڪوئي بہ نہ آهي
هڪ اهڙي ملڪ ۾ بہ
جنهن ۾ هر شيءِ
بي چينيءَ جي هڪ ڪُن ۾ هميشہ
گردش ۾ آهي،
مان صبر سان جيئان ٿو
نشانيون منهنجيون ڪجهہ اُن کان بہ پراڻيون آهن،
وقت جڏهن پيدا ٿيو هو
جڏهن هي صديون هيون، غُنچا ٻڦجي ڪِليا،
نہ جڏهن سَروَ جا وڻ هئا ۽
نہ وري زيتون هئا.
جڏهن ويران شاخون هيئن پکڙيل نہ هيون.

*

منهنجو پيءُ هر هلائڻ وارن مان هڪ هيو،
اشرف ۽ امجد نہ هئا
۽ ڏاڏو سائين بہ هيو هڪ هاري
ڪوئي شجرو نہ منهنجو ۽ نہ ڪو
وڏو خاندان
گهر منهنجو هڪ ڪکائين جهوپڙي،
هڪ چوڪيدار جي،
ٻڌايو، هاڻي مطمئن آهيو، منهنجي
حيثيت ڪان اوهان؟
مان بہ بس هڪ نالو آهيان
بي خاندان

ها، رجسٽر ۾ لک،
”مان هڪ عرب آهيان“
رنگ منهنجي وارن جو ڪارو
اکيون ڀُوريون آهن،
ڪهڙي آهي منهنجي جاڻ؟ ڪهڙي آهي سڃاڻپ،
منهنجي مٿي تي هڪ رومال آهي
۽ ان تي ”عقال“
جيڪو اُن کي ڇهندو، اُن جا هٿ چلجي پوندا
۽ منهنجو ڏس پتو آهي؟
مان رهاڪو آهيان انهيءَ ڳوٺ جو
گذريل زمانو، ايترو بہ ياد نٿو اچي
ان جون گهٽيون، سموريون گهٽيون بي نالي آهن
۽ جيترا بہ مرد آهن،
سي سڀ آهن، ٻنين ۾ يا وري ڪٽي کاڻين ۾،
انهيءَ ۾ ڪهڙي آهي گهٻرائڻ جي ڳالهہ.

*

ها، رجسٽر ۾ لک
”مان هڪ عرب آهيان“
توهان ئي کسيا آهن مون کان
باغ جيڪي بہ هئا، منهنجن وڏن جا
۽ کسيو آهي زمين جو اُهو ٽڪرو بہ
جنهن کي مان ۽ منهنجا ٻار آباد ڪندا هئا سي ڪڏهن،
توهان منهنجي لاءِ ۽ منهنجي
ايندڙ نسلن لاءِ هتي
ڪجهہ بہ ناهي ڇڏيو سواءِ پٿرن جي،
ڇا توهان جي هيءَ حڪومت
هي سڀ پٿر بہ کاڏي کڻي ويندي؟
اڄڪلهہ سڀ ماڻهو ائين ئي تہ چون ٿا.
ها تہ پوءِ پهرين ئي صفحي تي
سڀ کان مٿان هي لک
مون کي انسانن سان ڪو بہ بغض يا نفرت نہ آهي.
ڪنهن جي مال سان دست اندازي،
فطري عمل نہ آهي.
پر ايترو ضرور آهي تہ جيڪڏهن منهنجو رزق ۽
روزي کسجي ويندي تہ، مان
غاصبن جو گوشت بہ ڪچو چٻاڙي ويندس
بس ڏڄ منهنجي بک کان ڏڄ!
۽ منهنجي غصي ۽ غضب کان ڏڄ..!!

گنار تي ڳاتل هڪ گيت

هو هُيو هڪ مصور
پر تصويرون
جيڪي گهڻو ڪري
نہ تہ دروازا کولي سگهنديون آهن
۽ نہ وري اُنهن کي ٽوڙي سگهنديون آهن
اهي تہ چنڊ جي ڇهري
جي سامهون ايندڙ مڇيءَ کي
ئي پري نہ ڪري سگهنديون آهن
(اوگنار وارا منهنجا يار
مون کي وٺي هل
پري، اُنهن درين جي ويجهو)

هو هڪ شاعر هو،

پر هن جڏهن جهاز جي عرشي تان
حيف ڪي ڏٺو
تہ نظم
سندس حافظي ۾ ئي خشڪ ٿي ويا

(اوگٽار وارا، منهنجا يار
مون ڪي وٺي هل
اُنهن ڏنڌلين اکين وٽ)

هو هڪ سپاهي هو
بہ جي هڪ ٽڪري
سندس ڪبو گوڏو اُڏائي ڇڏيو هو.
سندس عهدي ۾ ترقي ڪئي وئي
۽ ڪيس ڏني وئي
ڪانيءَ جي هڪ ٽنگ بغل ۾
(او گٽار وارا، منهنجا يار
مون ڪي وٺي هل
ننڍ ۾ ستل، منهنجي پنهنجي ملڪ ڏي)

*

اڄ شاهدين جي جشن جي جلسن ۾
گٽار وڄائڻ وارو اچي رهيو آهي
بنا لباس جي يا صرف هڪ ئي انڊرويئر ۾.
گٽار وڄائڻ وارو
اچي رهيو آهي
۽ مان ان ڪي ايندي ڏسي رهيو آهيان ۽
سِنگهي سگهان ٿو
سندس گٽار جي تارن مان
ايندڙ خُونَ جي
خوشبوءِ ڪي
هر گهٽيءَ مان گذرندي
مان اُن ڪي ڏسي سگهان ٿو
۽ ٻڌي بہ سگهان ٿو.

هو پوري طاقت سان
ڳائي رهيو آهي
"ڏسو، چڱيءَ طرح سان،
ڏسي وٺو...!
هيءَ آهي ڪانيءَ جي ٽنگ
ٻڌو، چڱي طرح ٻڌو...
هيءَ آهي،
انساني گوشت جي موسيقي"

ماٺھوءَ جي لاءِ

هُنن، هِن جو وات بند ڪيو،
هُن جي هٿن ڪي مُردن واري پهاڙي سان
مضبوط ڪري ٻَڌو
۽ چيائونس: خوني...!

هُنن، هن جي ماني، هن جا ڪپڙا ۽ هن جا بينر کسي ورتا،
هُن ڪي مجرمن واري ڪوٺڙيءَ ۾ ڌِڪيو،
۽ چيو: چورَ...!

*

هُو هِن ڪي بندرگاهہ کان تمام گهڻو پري وٺي ويا
سندس نوجوان محبوبا کي اغوا ڪيو
۽ چيائونس: پناهگير...!

*

ٻُڌو، اي خوني اکين ۽ رت ۾ ٻُڏل هٿن وارؤ!
رات هميشہ رهڻي ناهي،
بندي خانا سدائين قائم نہ رهندا آهن،
نہ وري زنجيرن جون ڪڙيون هميشہ
جُڙيل رهنديون آهن.
نيرو مري ويندو آهي ۽ روم ناهي مرندو
هو پنهنجن اُنهن ئي اکين سان وڙهندو آهي،
۽ اُنهن ئي خشڪ ڪاٺين جي پوڪ ئي،
واديءَ کي ڪڪڪ سان پري ڇڏيندي.

استاد عاشق علي خان

پٽيالہ گهراڻي جو روح روان

شيخ عزيز

موسيقيءَ جي حوالي سان ويهين صديءَ جو مطالعو ٻڌائي ٿو ته ننڍي کنڊ ۾ موسيقيءَ جي سيني گهراڻن ۾ عظيم ۽ اعلیٰ فنڪار پيدا ٿيا، جن موسيقيءَ جي هر صنف ۾ پنهنجي فن جا ڪمال جوهر ڏيکاريا. اُهي هئا جرڪندڙ ستارن وانگر پاسڪرراءِ، وي.ڊي پلوسڪر، استاد امير علي خان، استاد فياض خان، تان- ڪپتان استاد فتح علي خان ۽ ان جو ساٿي راڳي جرنيل علي بخش خان ۽ ان جي لائق شاگرد ملڪہ موسيقي روشن آرا بيگم، استاد علي اڪبر خان، پنڊت روي شنڪر، اُدئي شنڪر، مهاراج غلام حسين ڪٿڪ، خليفو قادر بخش ۽ ننو خان، جن نہ رڳو فني طور تي پنهنجو پاڻ مڃرايو بلڪہ راڳن ۾ نون اختراعن ذريعي نوان راڳ ۽ ڳائڻ جي صنف بہ متعارف ڪرائي، جيڪي ان ڪان پوءِ ايندڙ موسيقار اڄ تائين پنهنجي فن ۾ ڪتب آڻيندا ٿا اچن.

سنڌ ۾ لوڪ توڙي ڪلاسيڪي موسيقيءَ جي روايت تمام آڳاٽي آهي. تاريخ جي مطالعي مان خبر پوي ٿي تہ اڪبر بادشاهہ جي دور حڪومت ۾ بہ هتي ڪلاسيڪي موسيقي ٻڌڻ وارا موجود هئا. موسيقارن جي مستقل آبادڪاري ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جي دور ۾ ٿي. موسيقيءَ جي هن اعلیٰ فن کي وڌائڻ ۽ همٿائڻ ۾ هتان جي موسيقيءَ سان دل و جان سان پيار ڪندڙن، موسيقيءَ جي گواليار ۽ پٽيالہ گهراڻي جي موسيقارن کي هميشہ لاءِ هتي ترسائي رکڻ ۾ وڏو ڪردار ادا ڪيو. استاد صادق علي خان اڳ ۾ ئي پنجاب مان لڏي خيرپور ميرس ۾ ٽالپرن جي ڇپر ڇانوَ هيٺ آباد ٿي چڪو هو. انهيءَ زماني جي وڏن شهرن شڪارپور، لاڙڪاڻي، حيدرآباد، ڪراچي ۽ دادو ۾ سالانہ مقرر ۽ ڪڏهن ڪڏهن پنهنجي ليکي موسيقيءَ جون محفلون بہ منعقد ڪيون وينديون هيون. انهن مان سيٺ وشنداس نهالچند مانجهوءَ واري جو نالو سيني کان مٿانهون آهي، جنهن راڳ رنگ جون محفلون سجائڻ لاءِ بہ ماڙ بلڊنگ جوڙائي، جنهن ۾ راڳين ۽ موسيقارن جي رهائش سان گڏوگڏ سمورن راڳين ۽ سازندن جو خرچ پکو بہ پنهنجي سر ڪنيو هو. حيدرآباد شهر جي هيءَ بہ ماڙ تاريخي عمارت اڄا تائين پنهنجن منڙن راڳين جون وٺندڙ يادون پنهنجي اندر سانديو بيني آهي.

پوئين صديءَ ۾ ننڍي کنڊ ۾ باقاعدگيءَ سان ڪلاسيڪي موسيقيءَ جون چٽاڀيٽيءَ واريون محفلون ٿينديون هيون، جن کي "هاندا" سڏبو هو. انهن هاندن ۾ ٻهرو وٺڻ لاءِ پري پري کان موسيقار ڪهي ايندا هئا. هومر اسٽيڊ هال خاص طور موسيقيءَ جي محفلن ۽ راڳداريءَ تي بحث مباحثي لاءِ قابل ذڪر جاءِ آهي. ڪراچي ۾ سيٺ وشنداس انهيءَ مقصد لاءِ ميريويدر ٽاور ويجهو هڪ هال جوڙايو هو، جنهن ۾ ورهاڱي تائين اهڙين محفلن جو شاندار انتظام ڪيو ويندو هو. ان کان علاوه ميفيئر ٿيٽر ۾ بہ ڪلاسيڪي توڙي وچٽري ۽ لوڪ موسيقيءَ جون محفلون ڪوٺايون وينديون هيون. تڏهن شڪارپور اهڙين محفلن ڪرائڻ ۾ سيني کان اڳڀرو هو. ان کان پوءِ حيدرآباد اهڙين سُريلين سرگرمين ۾ نالو پيدا ڪيو، ڇو جو هتي گواليار ۽ پٽيالہ گهراڻي جا مشهور ۽ ناميارا راڳي مختلف شهرن کان لڏي پلاڻي اچي هميشہ لاءِ آباد ٿي ويا هئا.

موسيقيءَ جي واڌ ويجهہ لاءِ جن پاڻ ارپي ڇڏيو هو، تن ۾ بہ وڏا نالا استاد عاشق علي خان ۽

استاد الهڏنو نوناري آهن. استاد عاشق علي خان جي پيءُ جو نالو تان- ڪپتان فتح علي خان هو، جڏهن ته استاد الله ڏنو نوناري هڪ عام ڳوناٺو هو، جنهن جو موسيقيءَ جي ڪنهن به گهراڻي يا روايتي خانداني راڳين سان واسطو نه هو. استاد پنهنجي مستقل مزاجي، محنت ۽ لگن جي ڪري ڪلاسيڪي موسيقيءَ ۾ هڪ نمايان ڪلاسيڪل راڳيءَ جي حيثيت ماڻي. انهيءَ ڪري ان دور ۾ ڪابه وڏي محفل انهن ٻنهي راڳين بنا اڌوري هوندي هئي. جڏهن استاد عاشق علي خان حيدرآباد ۾ رهڻ لڳو ته هتي ڪجهه شاگردن کي به پنهنجي موسيقيءَ جي خزاني مان نوازيائين، جن نه رڳو پنهنجو مرتبو ۽ نانءُ پيدا ڪيو پر پنهنجي ملڪ ۾ به وڏي عزت ۽ شهرت ماڻي، جن ۾ فريده خانم، نسيم بيگم، زاهده پروين، استاد اميد علي خان ۽ نواب اختر جا نالا قابل ذڪر آهن.

پٽيالہ گهراڻو 'ڌرپد' گائڪيءَ جي ڪري خاص طور سڃاتو ويندو آهي. استاد عاشق علي خان ڌرپد جي جمود، زوال ۽ مشڪلاتن سبب پنهنجي لاءِ 'خيال' گائڪي کي چونڊيو. ڌرپد واريون مشڪل جڳهيون ڪڍي 'خيال' جي نرم لهجي واري راڳداري ۽ ان جي ادا کي ڪاميابي سان ڪتب آندائين. هن مختلف قسمن جا خيال ڳائڻ شروع ڪيا، جن کي ٻين گهراڻن جي ڳائڻن به راڳداريءَ جو حصو بنايو. هن کي ڳائڻ تي تمام گهڻو عبور حاصل هو. هو راڳ کي آلاپ، نرم گمڪ ۽ تيزترين تانن جي باوجود به وڌيڪ خوبصورت ناهڻ ۾ يڪتا هو. انهن سڀني خوبين سان گڏوگڏ استاد عاشق علي خان راڳ جي سروپ کي قائم رکندو هو، جيڪو تمام مشڪل ڪم آهي.

ان زماني ۾ کليل فضا ۾ محفلن ڳائڻ جو رواج هوندو هو، جنهن لاءِ استاد پنهنجو ڳائڻ جو انداز اهڙي نموني ناهيو هو جو جڏهن گراموفون

اُستاد عاشق علي خان

ڪمپني استاد کي ڳائڻ لاءِ آڇ ڪئي ته هن ان کي قبول ڪندي ڪلام، ڪافيون ۽ خيال رڪارڊ ڪرايا. رڪارڊ لاءِ ٽن منٽن ۽ ويهن سيڪنڊن جي گنجائش هوندي هئي. ان لاءِ استاد پنهنجي ڪلاڪن جا ڪلاڪ ڳائڻ واري روايت کان هٽي ڪري پنهنجي گائڪي ۽ ڪافي ڪلام جي مُدي جي وسعت کي مختصر ڪري پيش ڪيو ۽ اڌ ڪلاڪ ۽ ڪلاڪ وارو 'خيال' گهٽ وقت ۾ گهڻو ٻڌڻ لاءِ ملي ويو.

خيال ڳائڻ واري انداز کي 'ڇوٽا خيال' جي نالي سان ياد ڪيو وڃي ٿو، جنهن ۾ هن شروعاتي آلاپ ڪٽ ڪري سنئون سڌو آستائي انترو ڳايو، جنهن ۾ سڌي "درت" لئي يعني تکي لئي تان ڳائڻ شروع ڪيو آهي. استاد هن راڳ ۾ سڀني فني ڳڻن سان گڏ راڳ جو "سروپ" اصل

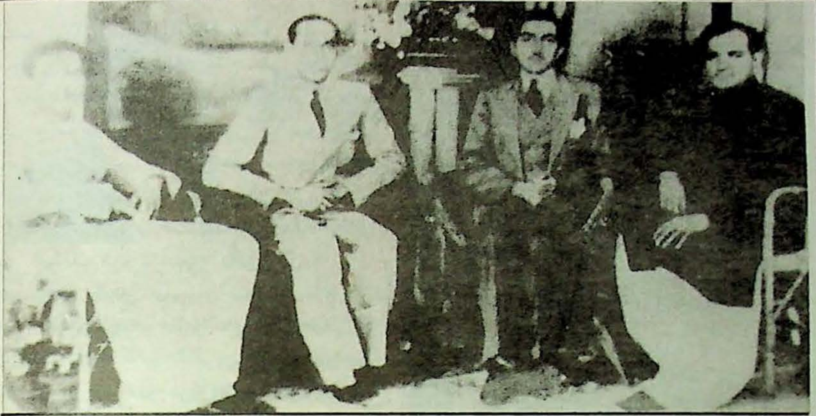

سنڌ جا ٻه ممتاز "موسيقي شناس" ۽ ٻه برک "موسيقار"

پير غلام رسول شاهه جيلاني (ميرپورخاص)، پير محمد زمان شاهه هاشمي (مٽياري)،

استاد امید علي خان ۽ استاد عاشق علي خان

(سيد ارشاد علي شاهه هاشمي جي ٿورن سان مليل تصوير، اندازاً 1940ع)

شڪل ۾ واهه جو بيهاريندو هو ۽ ان کي خراب ٿيڻ کان هر پل بچائي بيمثال ڪري پيش ڪيو.

انهن رڪارڊن ۾ روايتي سازن سان گڏ "پيانو" (هڪ يورپي ساز) به شامل ڪيو ويو، جنهن ۾ مشهور پيانو وڄائيندڙ ڪانتي لال، استاد عاشق علي خان سان سنگت ڪئي هئي. شايد استاد عاشق علي خان پهريون ڪلاسيڪي راڳي هو جنهن "خيال" ڳائڪي ۾ پيانو وڄرايو.

استاد عاشق علي خان هڪ تاريخ ساز، متحرڪ، يڪتا ۽ پنهنجي گهرائي جي راڳداريءَ جي روح روان هئڻ جي حيثيت ۾، پنهنجي فن جي حوالي سان تمام سخي انسان هو. هن ڪڏهن به شيءِ پنهنجن شاگردن کان ڪانه لڪائي. انهيءَ ڪري انهن جي ڳائڻ جي انداز جو سلسلو اڃا تائين به قائم آهي. استاد عاشق علي خان استادي-شاگردي جي نظريي تي يقين رکندو هو ۽ ان تعلق کي خوب سمجهندو هو، جيڪو هڪ صبر آزما ۽ ڏکئي مرحلي وارو سلسلو آهي، جنهن جي ذريعي هڪڙي پيڙهيءَ کان ٻي پيڙهيءَ تائين موسيقيءَ جو فن منتقل ٿي سگهندو آهي. انهيءَ روايت جي پوئواري اڃا تائين حاضر دور جا استاد به ڪندا ٿا اچن. مثال طور ان سلسلي جي هڪ ڪڙي استاد عاشق علي خان جو شاگرد استاد امید علي خان پنهنجي سکيا، محنت ۽ رياضت سان جڏهن اهڙو پڪو پختو ٿي ويو جو سائنس گڏ نه ڳائي سگهي ته استاد پاڻ سان گڏ امید علي خان کي [illegible] ڳارايو. انهيءَ جو اندازو ٻين عظيم راڳين جي روايتن سان لڳائي سگهجي ٿو، جنهن ۾ ٻنهي جاندار ڪمال جو راڳي روپ قائم ڪيو آهي!

استاد عاشق علي خان جي آواز ۾ خاص انگ ڳائڻ جو ميلاپ (خيال ۽ ٺمري) ملي ٿو. استاد انهي ٻنهن صنفن کي دل جي گهرائيءَ ۽ محنت سان هيئنئين سان هنڊايو ۽ سينگاريو.

استاد عاشق علي خان جو "خيال" ڳائڻ کان پوءِ "ٺمري" ڏانهن لاڙو [illegible] هو. تنهن ڪري هو "ٺمري" جي جڳهه تي سنڌي يا سرائڪي ڪافي ڳائڻ کي ترجيح ڏيندو هو. انهيءَ کي ڳائڻ ۾ هن هڪ خاص راڳداريءَ جو انداز متعارف ڪرايو، جيڪو ايترو ته پسند ڪيو ويو جو ان دور جي وڏن وڏن راڳين به انداز کي پنهنجي راڳداريءَ جو حصو بڻائڻ پسند ڪيو.

"جادو لائي ويم جيءَ ۾، اديون پيئم اڄ ڙي يار."

سنڌيڪار: ذوالفقار علي قريشي

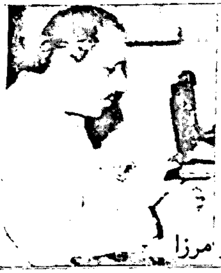

"نرمل" جيوتائي کي نمسڪار!

[بنب- لک ڊائري]

نصير مرزا

"...ڪنهن نہ جي، اُمنگن ڀريو ڪوئي نوجوان،
ڪٿي مري ويندو آهي، تڏهن هڪڙو دوست
سندس ۽ هڪڙي هُن جي سُرت بہ، جهڙوڪر،
هُن سان گڏ ئي، مري ويندا آهن!"

- **اسد محمد خان**

28- ورهيہ اڳ، 1980ع ڌاري، آءٌ نصير مرزا، جڏهن چوويهن ورهين جو هڪڙو Innocent... ڏورو ڪِيوٽ، گهڻو Shy ۽ ڪجهہ 'شانت' نوجوان هئس، سنڌ يونيورسٽيءَ جي جرنلزم ڊپارٽمينٽ ۾ 'فائنل ايئر' ۾ پڙهندو هئس. سائين نثار حسيني، جيڪو اسڪول جي زماني ۾ منهنجو استاد هو، سندس صحبت ۾ مون تي ادبي رنگ چڙهي چڪو هو ۽ آءٌ جيڪو By birth، سرشت ۾ 'ڊپريسڊ سياءُ' ڪٿي پيدا ٿيو آهيان. شاعر وغيره ٿي وڃڻ بعد، لڳندو هئم: هيءُ آءٌ نصير مرزا، Railway Track سان، پَري ڪٿي ڪنهن ڏُور دراز، اُجاڙ... ننڍڙي ريلوي اسٽيشن جي اُن Shade وانگر آهيان، جنهن جي پليٽ فارم لڳ نہ ڪائي ريل ئي بيهڻ تي چاهي، ۽ نہ ئي ڪو مسافر اُتي لهڻ تو پسند ڪري. ۽ بس اُن ئي زماني ۾، جڏهن آهستہ ڳالهائڻ، هوريان هوريان هلڻ ۽ گهڻو ٽڪو پنهنجو پاڻ ۾ گم رهڻ جي عادت هئي مون ۾... ۽ ياد پيو اچيم تہ سنڌ يونيورسٽي ڄام شوري ۾، تنهن زماني ۾ هيءَ هوا بہ ڪيڏو نہ تيز گهلندي هئي: گهُوگهات ڪندي!

لڳندو هئم، آرٽس فيڪلٽي جي چوطرف هيءُ جو يوڪلپٽس جا وڻ تيز هوا ۾ ڪِلي ڪِلي بيٺا ۽ ٽيٺا پيا ٽين، تہ اِهي بہ جڻ منهنجي ئي ان Slow رَوِش ڪي ڏسندي، مون تي ئي پيا کلن ۽ Snob ڪن مون کي.

آنجهاني شري نرمل جيوتائيءَ کي، پنهنجي اڪيلائين جي اُن ئي زماني ۾، 6- آڪٽوبر 1980ع تي مون اُن وقت دريافت ڪيو هو، جڏهن فِري پيريڊ ۾، آرٽس فيڪلٽيءَ کان Walking distance تي موجود، يوڪلپٽس جي وڻن ۾ گهيريل يونيورسٽيءَ جي سينٽرل لائبريريءَ ۾ ڪئٽالاگ ڪيبورڊ جي Draws ۾ پنهنجي 'مَن پسند' شاعرن جا شعري مجموعا ڳولهڻ ۾ مصروف هئس.

Believe ڪريو... سچا سارا بہ سال، 1978ع کان 1980ع تائين، مون نصير مرزا، سنڌ يونيورسٽيءَ جي اِن سينٽرل لائبريري جي شيلف شيلف جو طواف ڪيو هوندو. ۽ اُتان جڏهن بہ ڪو 'مَن ڀاوڪ' ڪتاب هٿ چڙهيو هوندم، اُن کي پڙهندي، لائبريريءَ جي ديوار تي لڳل Wall Clock ڏانهن ڪڏهن بہ نظر نہ ڪئي هوندم ۽ اِهو تہ... پوءِ تڏهن ئي وڃي اُتان اُٿندو هئس، جڏهن آس پاس کان اطلاع انائونس ٿيڻ شروع ٿيندو هو تہ: 'Time is over'.

۽ بس تہ ڪئٽالاگ ڪيبورڊ جي Draws مان نرمل جيوتائيءَ جي شعري مجموعي 'زندگيءَ' جو انتخاب ڪري، Issue ڪرائي، اُن کي لائبريريءَ ۾ ويهي ڏسڻ جو آءٌ وينس، تہ کولڻ سان 'ڪرائون سائيز' جي اُن مختصر شعري مجموعي جي مُهڙ ۾، 'فل پيج' تي ڇپيل نرمل جي موهيندڙ تصوير، ۽

اُن جي هيٺان لکيل Caption ۾ اکيون اٽڪي پيون هئم:

نرمل جيوتاڻي، جنم: 21- سيپٽمبر 1920ع ۽ ديهانت: 21- جنوري 1944ع.

۽ اُن جوان سال شاعر جي نوجوانيءَ ۾ ديهانت جي خبر ڪافي Shock تہ پهچائيم ٿي، پر ساڳئي وقت اُن جو Cause ڄاڻڻ لاءِ، پاڻ کي بي چين ۽ Excited تهائين وڌيڪ ٿي پاتيم!

پر نرمل بابت منهنجي اُن اڻ تڻ ۽ سندس نجي زندگيءَ بابت اڃا ڪجھ وڌيڪ ڄاڻڻ پويان، منهنجي دلچسپيءَ جو سبب، اڃا ئي ڪو ٻيو پئي لڳو مون کي!

ڪهڙو!؟

نصير مرزا

هڪڙو تہ نرمل جي Face cuts سان، مون نصير مرزا جي ساروپن جي حيرت انگيز مشابهت ۽ منجهس دلچسپيءَ جو ٻيو سبب اهو، تہ اُن وقت 6- آڪٽوبر 1980 تي، منهنجي ايج بہ چوويھ ورهيہ ئي هئي،

جيتري نرمل جيوتاڻيءَ جي، 1944ع تي ديهانت وقت هئي.

نرمل، جيڪو، آءٌ ڀانئيان ٿو تہ، سنڌي شاعريءَ لاءِ هڪڙي سهاني سپني سمان هو، پر هتي سوال آهي تہ ڪيئن، ڪهڙي ريت ۽ ڇو؟ اِهو سپنو اڌ ۾ ٽٽي پيو، ۽ پورڻتا جيون جي، جو ماڻي نہ سگهيو هُو!

پتو ئي ڪونهي ڪنهن کي اُن جو. ۽ اڄ تائين اُن بابت ادب جي تاريخ بہ خاموش ئي تہ آهي. ها! صرف تنوير عباسي صاحب منهنجي پڇڻ تي ٻڌايو هئم تہ، حيدرآباد جي پٽرس سڏجندڙ علائقي هيرآباد ۾ ڪنهن پيلي پٿر واري عاليشان Nivas ۾ هو رهندو هو ۽ ٻي 'مهاڀاري يڌ' دوران، فرنگين کي نندي ڪندڙ مان ترڪي ڪلهڻ واري مهم دوران انگريز سرڪار،

"نرمل" جيوتاڻي

ڪيس شهيد 'هيمو ڪالاڻيءَ' جو ساٿاري ڄاڻندي، گرفتار ڪري جيل ياترا ڪرائي هئي ۽ جتان هي نفيس شاعر، T.B جو مريض ٿي موٽيو، ۽ نهايت جلد

1944 ۾ گُري ڪندا ٿيل شاعر، نرمل، بلآخر خود پنهنجن ئي لفظن مطابق:

ڇٽي ڇڻ، اچي پٽ پيو!

نرمل جي اِن ۾ اهڙي ئي اداس، نفيس ۽ حسين شاعريءَ جو زمانو، جديد سنڌي شاعريءَ جي 'وهائو تاري' شاعر، ڪشنچند بيوس ۽ شيخ اياز جي استاد 'ڪيئلداس فانيءَ' جي شاعري وارو ئي زمانو آهي.

۽ نرمل جي ڪوتا ڪي پڙهندي، مون اهو به ڄاتو ته، هن جي شاعري جو رنگ آهنگ ۽ سواد به هوبهو اهڙو ئي آهي، جهڙو 'بيوس' جي 'شيرين شعر' ڪي آهي.

نرمل جو هيءُ شعري مجموعو، 'زندگي'، جيڪو هن جي ديهانت کان پوءِ شايع ٿيو، ان منجهان سندس نظمن جا هي ڪجهه نمونا نظر مان ڪڍندا هلو.

(1)

منو ساز قدرت لبن تي ڌري
مڌر راڳ ڳائي پئي تي ڦري

ڪُلي پوش مکڙين جا اُن کان پيا،
گلن سر بُڌڻ لئہ مٿي نيڻ ڪيا.

وڻن مان ڏِڪي بُور باهر ٿيو
سَلي پاڻ ڪي سبز ظاهر ڪيو

سُڪل پن ڇٽي پڻ اچي پٽ پيا
نوان پُور تنهن دم لئہ پَرگهٽ ٿيا.

(2)

پکي آهہ ڦاٿو جو پڃري اندر
کٿي پوءِ پڃرو هجي پڻ سُندر

نٿو آرزو تہ بہ رهڻ جي رکي،
سدا تڙڦ ٿي تن ڇُٽڻ جي بکي.

سندس ماڳ جو آ، سڄو آسمان
سندس آرزو آ پرينءَ سان رهاڻ

هَئي هن دنيا ۾ اي ڦاٿل پکي،
اٿئي دل اندر آرزو ڇا رکي؟

ائين ڪِين ٿئي مَنْ تہ پڃري اندر،
اجائي حياتي ڪرين پيو صبر

خوديءَ جو پڃي ڪوٽ جلدي اُڏام،
ملي خوش پرين سان رهج تون مُدام.

۽ آسمان، پکي، اندلٺ، تارن، هوائن، بور ۽ گُلن ڦُلن کي پنهنجي ڪوتا ۾ اُپٽاريندڙ هن شاعر نرمل کي سنڌي- ڪوتا اتهاس جي 'آلي اک' پڻائيندي، هن ڦوهہ جوانڻ شاعر کي، سنڌي شاعريءَ جو ڇڻ Keats پئي پانيم.

۽ توڙي جو نوجواني ۾ ئي نرمل جي، 'انتم ياترا' تي اُسهڻ جا ڪي واضح سبب مون کي معلوم نہ ٿي سگهيا آهن، پر ايترو تہ ويساهہ سان چئي سگهان ٿو تہ جيڪڏهن هو حيدرآباد هيرآباد ۾ رهندو هو تہ سندس 'ڪريا ڪرم' پڪ سان ٽنڊي ولي محمد واري مشهور 'مساڻ' ۾ ئي ٿيو هوندو. چون ٿا ديپڪ راڳ ڳائيندڙ ققنس پکي، جلي، پنهنجي ئي رک مان اُٿي ڪڙو ٿيندو آهي.

نرمل جيوتائيءَ جي رک شمشان گهاٽ تان اُڏامي حيدرآباد جي هوائن ۾ ڇا 'واءُ وکر' ٿي ويئي؟ يا.....

ڪڏهن ڪڏهن سوچيندو آهيان... 'نرمل' جي اُن اُڏامي ويل رک مان ڪٿي هي، آءٌ ئي تہ ڪونہ اُٿي ڪڙو ٿيو آهيان. ۽ ڪٿي آءٌ ئي تہ ناهيان اُهو ۽ فرض ڪريو، جيڪڏهن ناهيان، تہ هن لاءِ پوءِ هھڙا شبدَ منهنجي ازلي ابدي روح مان نڪري ڇو پيا هن کي Tribute پيش ڪن.

رات پيي روح جي گفائن مان
تنهنجي پيرن جي مون صدا پئي ٻڌي
ڇڻ پري کان پئي تو سڏيو مون کي

نانءُ منهنجو وٺي هوائن ۾.
۽ اکيون بند ٿي ويون جڏهين
ياڳ اياڳ جي انڌيرن ۾
ماٺڪين جي اُداس انبر تي
مُک...! پُونم جيان پُسَيم تنهنجو.

۽ جڏهن چيچ تنهنجي ڪِرٽي ڇِي
شاعريءَ جي شفق گهمڻ جي لئہ
تنهنجي پيرن تي پيرَ رکندو رهيس

پابري ڪَنڍِ جي مٿان چُپ چاپ
پنهنجي پشمَ سمانُ پيرن سان
ڏات جي ڏيهہ ڏانهن وڌندو رهيس.

Conclusion

۽ پنهنجي لکيل اِن مٿئين نظم ۽ مضمون سميت اهو سڀ ڪجهہ 28 ورهيہ اڳ، مون پنهنجي 'بئڊلڪ ڊائريءَ' ۾ درج ڪيو هو، ۽ اڄ 16- فيبروري 2008ع تي هڪ دفعو ٻيهر انهن لکيل پنهنجي نوٽس وارن پيلن پنن تي نظر جو پيئي اٿم، تہ سوچيان پيو تہ هنن ڪاڳرن کان سواءِ ٻيو ڇا آهي، جيڪو نہ بدليو آهي!

خود سينٽرل لائبريري، جنهن منجهان مون نرمل کي دريافت ڪيو، اُها هاڻي ڪمپيوٽرائيزڊ ٿي ويئي آهي ۽ ان جي Back تي، جتي لان جي پرسان

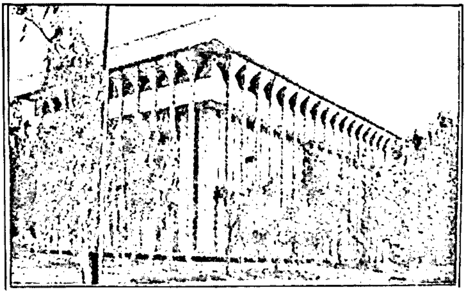

خالي ميدان هو، اُتي ڪامرس ڊپارٽمينٽ جي Huge عمارت ٺهي چڪي آهي. ڪاٻي هٿ تي فيڪلٽيءَ ۽ سينٽرل لائبريريءَ جي وچ ۾ يونيورسٽيءَ ۾ تقريبات جي لاءِ اسٽيج اسٽائيل جو وڏو ٿلهو جوڙايو ويو آهي. ۽ علاوه ازين لائبريريءَ جي چوطرف آمدرفت جا رستا ڪجهہ وڌيڪ وشال ڪيا ويا آهن.

ها! يوڪلپٽس جا اُهي وڻ، جيڪي 28 ورهيہ اڳ نوخيز هئا، هاڻي ٿورا ٿورا ايجڊ ٿي چڪا آهن، جي ها! بلڪل مون وانگر ئي مِڊل ايجڊ!

تلافي

عزيز پڙهندڙؤ! معافي جو طلبگار آهيان، جو نرمل جيوتاڻيءَ جو شعري مجموعو "زندگي" Issue ڪرائي، سينٽرل لائبريريءَ جي لائبريرين کي موٽائڻ کان پهرين مون ان ڪتاب جي مُهڙ منجهان 'نرمل' جي تصوير وارو جيڪو 'پيج' ڪوري ورتو هو. اجهو 'مهراڻ' لاءِ هتي پنهنجي اُن زماني واري 'بئڊ لڪ' ڊائري مان هي نوٽس اُتاريندي، نرمل جي ڪتاب مان اُن ڪوريل تصوير جي چوريءَ تي اڄ سخت ندامت پيو محسوس ڪريان.

اُن ندامت جي تلافي هاڻي هيئن پيو ڪرايان، تہ سنڌ يونيورسٽيءَ جي هڪ دوست معرفت، سينٽرل لائبريريءَ منجهان اُهو ساڳيو ڪتاب ڪيئي ورهين کان پوءِ Re Issue ڪرائي، اُن ۾ نرمل جي اُهائي تصوير ساڳئي هنڌ چسپان پيو ڪرايان.

۽ اي عزيز زندگي!
آءٌ تنهنجو ٿورائتو آهيان،
جو تون مون کي
شعري مجموعي
'زندگيءَ'
۽ ان جي شاعر
نرمل جيوتاڻيءَ سان
By chance

متعارف ڪرايو ۽ ان بهاني، مون کي نہ فقط هن جو مداح، پر مؤرخ بنجڻ جو بہ شرف بخشيو. ۽ اِن لاءِ، مهرباني تنهنجي، اي منهنجي زندگي ۽ اي منهنجي بئڊ- لڪ ڊائري. [16 فيبروري 2008]

تخليقي ادب جي اهميت

ممتاز مهر

تخليقي ادب (Creative Literature) انساني مشاهدن ۽ معنائون ڳوليندي انهن کي فني اظهار ۾ آڻيندو آهي. اهي گوناگون، پيچيده ۽ عجب لائق مشاهدا هڪ خاص دؤر ۽ وقت جي سماج ۾ رهندڙ فردن يا ڪن حالتن ۾ گروهن ۽ مختلف طبقن جا هوندا آهن، جيڪي ادبي متن (Text) ذريعي مختلف هيئتن (Forms) ۾ پيش ڪيا ويندا آهن. ادب سماجي زندگي (خارجي توڙي داخلي) جو تخيلاتي (Imaginative) عڪس يا چٽ هوندو آهي. اهو صحافتي رپورٽ جيان سؤ سيڪڙو سچو بيان نه بلڪ تخيلاتي ۽ تصوراتي حقيقت (Reality) جو اظهار هوندو آهي. اديب انهن مشاهدن جو ادراڪ ڪندي زبان ۽ فارم جي هڪ مخصوص تعلق کي جوڙيندي تخليق جي تڪميل ڪندو آهي.

رچناڪار هميشه زندگيءَ جي سُکدائڪ ۽ دکدائڪ يا مليل جليل گھٽنائن ۽ واقعن کي پنهنجي تصوراتي ۽ فني (Artistic) گرفت ۾ آڻي انهن کي معنيٰ خيز صورت ڏيندو آهي. تخليقي ادب جي معنيٰ خيزي (Meaning) ڪڏهن ڪڏهن تخليق ڪار ۾ تخليق دوران واضح نه هوندي آهي، پر تخليقي عمل دوران پاڻ مُرادو پيدا ٿيل تصوراتي قوت (Imaginative Power) انهيءَ لڪل ۽ دبيل روين کي ظاهر ڪندي انيڪ معنائن جو امڪان پيدا ڪندي آهي، جن ۾ ليکڪ سان گڏ پڙهندڙ پڻ پنهنجي پنهنجي ذهني صلاحيت موجب حصيدار ٿي ويندا آهن.

هڪ سُني ۽ ڪامياب تخليقڪار جو ڪم زندگيءَ جي عام توڙي لڪل پاسن کي فني صورت ۾ آڻي انساني تجربن ۽ مشاهدن کي تازگي ڏيڻ آهي. ليکڪ جيترو وڌيڪ تصوراتي ذهن رکندڙ هوندو، هُو اوترو ئي انساني مشاهدن، احساسن ۽ تجربن کي فني تازگي ڏئي سگھندو. اهڙي فني تازگي سبب رچنا نه رڳو پنهنجي دؤر ۾ بلڪ ايندڙ دؤرن ۾ پڻ پڙهندڙ لاءِ دلڪش هوندي. مثلاً يونان جا قديم منظوم ڊراما، ڊانتي، شيڪسپيئر، ڪاليداس، عمر خيام ۽ شاهه لطيف جون تخليقي ڪاوشون، جن کي ڪلاسڪس جو درجو ڏنو ويو آهي.

ادب ٻن قسمن جو هوندو آهي: هڪڙو تفريحي ۽ ٻيو حقيقي يا سنجيده ادب. تفريحي ادب ۾ عام زندگي کي سطحي يا روايتي قبوليل روين جي صورت ۾ پيش ڪيو ويندو آهي. ڪمرشلزم يا فقط ناڻو ڪمائڻ اهڙي ادب جو خاص مقصد هوندو آهي. جڏهن ته زندگيءَ کي تنقيدي انداز ۾ پيش ڪندڙ ادب زندگيءَ جي اصل روين جي عڪاسي ڪندو آهي. اهڙو ادب، جنهن ۾ ذهن ۽ جذبا ٻيئي ڪارفرما هوندا آهن، نه رڳو پڙهندڙ جي سوچ ۾ تلاطم پيدا ڪري ڇڏيندو آهي، بلڪ زندگيءَ بابت اسان جي نقطهءِ نظر کي به ڪافي حد تائين تبديل ڪري ڇڏيندو آهي.

ادب هڪ تصوراتي اڏاوت (Imaginative Architecture) مثل آهي، جنهن جو زبان، بيان ۽ هيئت سبب ٻوليءَ سان هڪ خاص قسم جو ناتو ڳنڍيل هوندو آهي. اهو ناتو هڪ ئي وقت ذهن ۽ جذبن تي آڌار رکندڙ هوندو آهي، جنهن ڪري اظهار بيان جي ڊڪشن ۾ ڳوڙهو

ويچار ۽ تيز مينهن جيان جذبن جو وهڪرو هڪ فني روپ ڌاريندا آهن. پر ياد رهي ته تخليقي ادب ۽ ٻوليءَ جو ناتو هميشه ڪن قدرن (Values) تي منحصر هوندو آهي. قدرن جو تعلق ضروري ناهي ته جامد اخلاقيات يا رائج سنائي ۽ خرابيءَ جي اصولن تي هجي. زندگيءَ جي ٽوڙ ٿڪ ڪندي ان مان نتيجا ڪڍڻ، زندگيءَ جي مختلف ۽ متضاد روين کي معنيٰ ڏيڻ تخليقي ادب جي دائري ۾ پڻ اچي ٿو. مثلاً فحاشي ڇا کي ٿو چئجي؟ هاڻي خاص طرح مغرب ۾ فحاشي (Pornography) ان کي ٿو چئجي جنهن کي ڏسڻ يا پڙهڻ سان ماڻهو ان کي امڪاني طور ذهن تي مسلط ڪري، گهرو اثر وٺي هميشه لاءِ جنسي روڳي بڻجي وڃي ۽ جنسياتي فينٽسي جي اثر ۾ اچي ممڪنه جنسي ڏوهن جي ور چڙهي وڃي. مغرب جي جديد نفسيات ۽ جنس جي ماهرن فحش ۽ عارضي طور جنسي اشتعال ڏيندڙ لٽريچر (Erotic Literature) ۾ وڏو فرق ظاهر ڪيو آهي. سندن خيال ۾ ايروٽڪ لٽريچر، تصويرون يا اهڙيون فلمون فحش مواد جي پيٽ ۾ گهٽو نقصانڪار ڪونهن. ڊي.ايڇ لارينس جي ناول "ليڊي چيٽرليز لوَر" کي ڪورٽ ادب ۾ قدرن جي سوال کي، يعني هڪ اخلاقي مسئلي کي صحيح طور پيش ڪندڙ قرار ڏيندي ان کي "غير فحش" قرار ڏنو هو. هينري ملر جي ناول "Tropic of cancer" ۾ سيڪس کي سيڪس ڪري پيش ڪيو ويو هو، جيئن ٻين مسئلن کي پيش ڪيو ويندو آهي.ساڳيو مسئلو جيمس جوائس جي ناول "يوليسس" جي ڇپجڻ کان پوءِ ٿيو، پر نيٺ عدالتن ان ناول کي فحاشيءَ کان آجو قرار ڏنو.

ادب، جيڪو سچائيءَ جو ساکي سمجهيو ويندو آهي، ان جو دارومدار ٻوليءَ تي آهي. ادب جي اظهار جو ذريعو عام ٻولي هوندي آهي جنهن کي روزمره جي زندگيءَ ۾ هرڪو استعمال ۾ آڻيندو آهي، تنهنڪري انساني صورتحالن جي عڪاسي ڪندي سگهاري تخليقي ادب ۾ بديءَ جي اهڃاڻن يا خراب صورتن جو اچڻ ڪڏهن ڪڏهن اٽڙ ٿيو وڃي. ياد رهي ته بودليئر جي نثري نظمن جو عنوان ئي "بديءَ جا گل" رکيو ويو هو، جنهن شعري مجموعي تي پڻ فحاشيءَ جا الزام لڳا هئا، پر هاڻي بودليئر جا اهي نثري نظم عالمي ادب جو وڏو سرمايو سمجهيا وڃن ٿا.

مڙني تخليقي فنن ۾ ادب وڌيڪ تخليقي وسعت رکي ٿو ڇو ته ان ۾ وڌ کان وڌ انساني مشاهدن کي آڻڻ جي تمام گهڻي گنجائش هوندي آهي. ادب ۾ فوٽوگرافڪ سچائيءَ جي بجاءِ تصوراتي سچائي ڪارفرما هوندي آهي. آئيني جو عڪس ۽ عڪسن جو عڪس، اهو آهي تخليقي ادب.

ادب ۽ آرٽ هڪ طرح سان علامتي آهن. انهن جو آڌار علامتن تي هوندو آهي، خود ٻولي علامتن تي آڌار رکي ٿي. انساني ذهن پڻ علامتن ذريعي ڪم ڪندو آهي. تنهنڪري خاص طرح تخليقي ادب ۽ آرٽ رڳو ريڊي ميڊ ڏنل وائنل عام رواجي حقيقت (Reality) کي نقل ڪرڻ جي بجاءِ ڪنهن غيرمعمولي حقيقت/سچائي کي ڳولي لهي ان کي گهربل فارم ۾ اظهاريندا آهن. اهوئي سچ هوندو آهي. ڪانٽ (Kant) لطيف فنن جو پهريون قدردان هو، جنهن دليلن سان حسن (Beauty) سميت آرٽ ۽ ادب کي هرقسم جي نظرين ۽ نظريا سازيءَ کان آجو قرار ڏنو ۽ چيائين ته جمالياتي مشاهدو ۽ تخليقي عمل ڪنهن به قسم جي اخلاقي يا علمي ڄاڻ وارن نظرين جي تابع ناهن. ان ڏس ۾ ملارمي به چيو ته "شاعري فقط لفظن سان جڙندي آهي، ان لاءِ ڳوڙها ويچار يا نظريا درڪار ناهن هوندا." ڪارل مارڪس کي هيءُ سوال ستائيندو رهيو ته يوناني آرٽ "دائمي ڪشش" ڇو ٿا رکن؟ ڳالهه اها آهي ته اعليٰ ادبي رچنائن سميت لطيف فنن ۾ اسان پنهنجا ڏک سُور ۽ خوشيون پسندا آهيون، تنهنڪري صديون گذرڻ بعد به انهن ۾ دائمي ڪشش هوندي آهي.

شاھ لطيف جي ڪردارن جو وجوديت پرست عڪس

"ڪھڙي منجھ حساب...!"

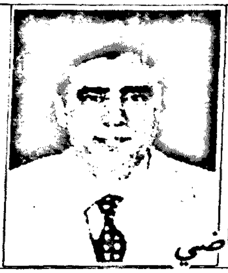

عمر قاضي

پھريان ڪان نھيل رستي تي هلڻ تمام آسان هوندو آهي، پر هڪ ريگستان يا بيابان ۾ ڪنهن نئين راھ کي اختيار ڪرڻ نہ رڳو مشڪل ڪم هجي ٿو، پر اُن ۾ سوين انومان، ڪيئي ڳُنڍڪا ۽ ڪيترين ئي غلطين جي گنجائش هجي ٿي. ان حوالي سان مان جڏهن شاھ لطيف جي شاعريءَ ۾ وجوديت پسنديءَ وارن لاڙن کي بيان ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيو آهيان، تہ مون کي اُتندي ئي اهو احساس ٿئي ٿو تہ ڪٿي اهو اندازو ڪو غلط تہ ناهي، ڇو تہ منهنجي معلومات مطابق شاھ جي شاعريءَ کي اِن نقطهءِ نظر سان اڄ تائين ڏٺو ئي نہ ويو آهي. جيڪڏهن ڪنهن دوست ان سلسلي ۾ ڪجھ لکيو بہ آهي تہ مان اُن لکڻيءَ کي پنهنجي نظر مان گذارڻ کان محروم رهيو آهيان، انڪري مون کي ان رستي تي پنهنجو قلم هيانو جي سوجهري تي هلائڻو ٿو پوي. باقي جيستائين ان سوال جو تعلق آهي تہ مان هن موضوع تي ڇو پيو لکان، تہ اُن جو جواب مان صرف اهوئي ڏيئي سگھان ٿو تہ جڏهن بہ مون شاھ سائينءَ جي ڪلام کي پڙهيو آهي، تہ مون کي اڪثر ڪنهن نہ ڪنهن اهڙي اديب جو ڪو ناول يا اُن جي ناول جو ڪو ڪردار يا ڪا اهڙي ڪيفيت ياد آئي آهي، جنهن جو بيان "وجوديت پسنديءَ" جي حوالي سان ئي ڪري سگھجي ٿو.

هونئن تہ وجوديت پسنديءَ جي سادي تشريح اها ڪئي وڃي ٿي تہ وجوديت پسندي جو نالو اُڻويهين صديءَ جي اُنهن فلاسافرن جي حوالي سان منظر عام تي آيو، جن بين اختلافن جي باوجود ان ڳالھ تي اتفاق ڪيو تہ فلسفي جي سوچ انساني وجود کان شروع ٿئي ٿي ۽ نہ رڳو انساني سوچ پر ڪم ڪندڙ، محسوس ڪندڙ، هڪ جيئندڙ انسان ئي اصل موضوع آهي. وجوديت پسندي هڪ اهڙي فرد کان شروع ٿئي ٿي، جيڪو هن بي معني دنيا ۾ مونجهاري جي احساس ۾ وڪوڙيل هجي ٿو. ڪافي وجوديت پسندن فلسفي کي انسان جي اصل احساسن کان پري سمجھيو، انڪري اُنهن وجوديت پسنديءَ تي اصرار ڪيو."

وجوديت پسندي مغربي ادب ۾ شهرت ويهين صديءَ جي چوٿين ڏهاڪي ۾ اُن وقت حاصل ڪئي، جڏهن فرانسيسي اديب ۽ مفڪر ژان پال سارتر جو ڏنل هڪ ليڪچر "Existentialism and Humanism" جي عنوان سان ڇپجي سوچيندڙن جي دنيا ۾ نوان سوال پيدا ڪرڻ لڳو. توڙي جو مٿئين ليڪچر کان بہ سال اڳ فرانسيسي فلسفي گيبريئل مارشل ان ٽرم کي منظرعام تي آندو، پر ويهين صديءَ جي وجوديت پسنديءَ تي سارتر جي نالي جي مهر لڳي رهي. اهوئي سبب آهي تہ جڏهن شيخ اياز اسيريءَ دوران پنهنجو ڪتاب "ڪَپر ٿو ڪُن ڪري" لکي رهيو هو تہ هن سارتر جي حوالي سان جيڪي بيت لکيا هئا، اُنهن مان هڪ بيت هن ريت آهي:

جي هِتِ جمين هان سارتر، ٿي سنڌي اولاد،
۽ پوکين ها مون جيان سوچي هستيءَ واد،
تڏهن توکي ياد، ٿيءِ اچي ها ماءُ جي!

'هستي واد' فڪري لاڙي جو هندي ترجمو

آهي. جنهن کي انگريزيءَ ۾ Existentialism ڪوٺيو ويندو آهي ۽ اسان وٽ اهو محاورو ”وجوديت پسندي“ جي حوالي سان مشهور آهي. مان هن وقت ان بحث ۾ پوڻ نٿو چاهيان ته ان انگريزي محاوري جو اهو سنڌي ترجمو صحيح آهي يا غلط، پر جيستائين وجوديت پسنديءَ جو تعلق آهي ته وجوديت پسندي پلي اڻويهين صديءَ جي اديبن ۽ مفڪرن جي لکڻين ۾ پرپور انداز سان پيش ٿي ۽ اُن کي ويهين صديءَ ۾ وڏي شان مان سان قبول ڪيو ويو، پر اُن فڪري لاڙي جي سلسلي ۾ محققن جو خيال آهي ته اُن لاڙي جا ڏس پتا اُنهن کي گوتم ٻڌ جي تعليم ۽ مقدس بائبل جي بن يا ٽن بابن سميت سينٽ آگسٽائن جي ’اعترافن‘ ۽ شيڪسپيئر جي ’هيمليٽ‘ ۾ به ملن ٿا. جڏهن ته اڻويهين صديءَ دوران ڊينش فلاسافر سورين ڪرڪيگارڊ ان فڪري لاڙي جو ابو تسليم ڪيو وڃي ٿو، جنهن 1835ع ۾ پنهنجي دوست پيٽر ولهيلم لنڊ کي هڪ خط ۾ لکيو هو ته ”مون کي اهو سمجهڻو آهي ته خدا مون کان ڇا ٿو چاهي؟ مون کي پنهنجو سچ تلاش ڪرڻو آهي. اهڙو سچ جنهن جي لاءِ مان جيئي به سگهان، ته پنهنجي جان به ڏيئي سگهان.“

ڪرڪيگارڊ کان پوءِ ٻيو فلسفي فريڊرڪ نِتشي هو، جنهن جي لکڻين تي اُن فڪري لاڙي جو تمام گهڻو اثر ڏٺو وڃي ٿو. جڏهن ته اديبن ۾ روس جو عظيم ناول نگار دوستوسڪي ۽ چيڪوسلواڪيا جو ليکڪ فرانز ڪافڪا ان لاڙي جي حوالي سان سڃاتا وڃن ٿا. دوستووسڪيءَ جي ناوليٽ ”نوٽس فرام انڊر گرائونڊ“ ته اُن سلسلي جو شاهڪار مثال آهي. هونئن ته ڪارل جيسپرس کان وٺي سارتر جي رفيقهء حيات سائمن ڊي بوار تائين وجوديت پسنديءَ جي سلسلي ۾ ڪيترائي نالا وٺي سگهجن ٿا، پر وجوديت پسنديءَ جي سلسلي ۾ جيڪڏهن فرينچ اديب البرٽ ڪاموءَ جي لکڻين جو ذڪر نه ڪيو وڃي ته اها ڪاموءَ سان نه پر ادب ۽ فڪر جي ان لاڙي سان ناانصافي ٿيندي، جنهن جو روح انسان جو وجود آهي. انسان جي اڪيلائي، هن جي دنيا ۾ ڪشمڪش ۽ مختلف واقعن سبب هن جو انسانن ۾ ڪسڪنڊڙ اعتبار ۽ هن جي دل جي اها پيڙا جنهن کان بچڻ لاءِ هو نشئي يا ڪنهن نشي آور تصور يا ڪنهن عورت جي پيار يا دنيا کي تبديل ڪرڻ جي عزم ۾ پناهه وٺي ٿو. ان پيڙا جو جهڙو اظهار البرٽ ڪاموءَ ڪيو آهي، اهڙو شايد ئي ڪنهن يورپي يا آمريڪي اديب ڪيو هجي. هونئن ته هن جا ٽي ڪتاب وجوديت پسنديءَ جي سلسلي ۾ پيش ڪيا وڃن ٿا، پر منهنجي خيال ۾ وجوديت پسنديءَ جو جيترو غلبو هن جي هڪ ناول ”فال“ تي آهي، ايترو نه ته ”ريبيل“ تي آهي ۽ نه وري ”مٿ آف سسي فس“ ۽ ”اسٽرينجر“ تي.

هونئن ته شاهه جي شاعريءَ ۾ جيڪو سوز ۽ گداز آهي، اُن کي وجوديت پسنديءَ جي روح طور پيش ڪري سگهجي ٿو، پر وجوديت پسنديءَ جي حوالي سان مٿي پيش ڪيل هلڪن حوالن مان به اهو احساس اُڀري ٿو ته وجوديت پسنديءَ جي هڪ ’وسيع دنيا‘ آهي. ان دنيا مان شاهه جي شاعريءَ تي ان فڪري لاڙي جو اثر ڏسڻ جي لاءِ مان صرف ان احساس جي چونڊ ڪريان ٿو، جنهن احساس سبب هڪ انسان پنهنجي ان ماحول سان مطابقت پيدا نٿو ڪري سگهي، جيڪو هن جي دل سان ٺهڪي نٿو اچي. ان سڄي ناناهيءَ جي نتيجي ۾ هڪ آرٽسٽ پنهنجي تصوراتي دنيا قائم ڪري ٿو. شاهه لطيف پنهنجي شاعريءَ ۾ جيڪا دنيا جوڙي آهي، اُن کي اِن حوالي سان پَسي سگهجي ٿو. جيڪڏهن ان حوالي سان ڏسجي ٿو ته هن جا لڳ ڀڳ سمورا ڪردار ان دنيا سان ٺٺا نهن، جيڪا دنيا اُنهن جي دل وٽان ناهي. پوءِ اُها دنيا سسئيءَ جو ڀنڀور هجي يا مارئيءَ لاءِ عمر جو محل يا سهڻيءَ لاءِ ڏم جو آغوش يا مومل جو اُهو ڪاڪ محل، جنهن ۾ هوءَ پنهنجي من جي مينڌري جي منتظر آهي. سسئيءَ جي اڻانگي سفر، مارئيءَ جي اسيري، سهڻيءَ جي بغاوت ۽ مومل جي انتظار ۾ صرف هڪ ڪيفيت جو گذر ناهي، اُن جا مختلف موڊس

آهن. ڪجهہ مرحلن جي دوران تہ اُهي عام روش ۾ بہ نظر اچن ٿا، پر اُنهن جون ڪجهہ خاص ڪيفيتون وجوديت پسنديءَ جو چِٽو مظهر آهن.

ايڪويهين صديءَ جي دوران آئرش اديب سيموئل بيڪٽ جو مشهور ناٽڪ "ويٽنگ فار گوڊو" وجوديت پسنديءَ جو ترجمان ڪوٺيو وڃي ٿو. ساڳيءَ طرح سان ڏٺو وڃي تہ شاهہ جا اڪثر ڪردار انتظار جي ٿياس تي تنگيل نظر ايندا. سسئيءَ جو ڪردار شاهہ لطيف جو محبوب ڪردار آهي. هوءَ هيڻي عورت پنهنجي وَر لاءِ ونڊر جي واٽ وٺي ٿي. هوءَ ڪهي ٿي، هلي ٿي، هن جي راهہ ۾ جيڪي بہ تڪليفون اچن ٿيون، هوءَ اُنهن جو همت سان مقابلو ڪري ٿي، پر اُن سفر دوران بہ هن کي اُهو انتظار آهي تہ هن سان پنهون رستي ۾ ئي ملي ويندو. ساڳيءَ طرح سهڻيءَ کي اُن رات جو انتظار آهي، جيڪا رات هن جو رستو آهي. اُهو رستو، جيڪو درياهہ مان ٽپي هن کي ميهار تائين پهچائي ٿو. مومل تہ آهي ئي سراپا انتظار جي مورت. جڏهن تہ مارئيءَ کي ان جو انتظار آهي تہ ڪڏهن ٿي عمر کي ڪهل پوي تہ هو هن کي آزاد ڪري يا ڪڏهن هن جي مارن کي ڪاوڙ ٿي اچي ۽ هو هن کي عمر جي قيد مان ڇڏرائڻ جي لاءِ اچن ٿا.

جڏهن لطيف سسئيءَ لاءِ چوي ٿو تہ: "ڪَڙهي ۽ ڪَڙي، پَرِ ۾ پير پنهونءَ جو" تہ اها ڪشمڪش انسان جي روح کي گهراين تائين جنجهوڙي ٿي. پر لطيف جي شاعريءَ ۾ اها ڪشمڪش اجائي ناهي، اڪارث ناهي. اُن جو هڪ مقصد آهي ۽ اُهو ڪردار تمام گهڻي پيڙا جي باوجود بہ پنهنجي مقصد تان هٽ نٿو ڪٽي. جڏهن تہ اسان کي ائويهين ۽ ويهين صديءَ ۾ لکيل مغربي ادب ۾ جيڪي ڪردار ڪشمڪش ۾ نظر اچن ٿا، اُنهن جي اڪثريت بيڪاريءَ سبب آتم هتيا جي خيالن جي آسپاس ڦيرڪي ٿي. لطيف جا ڪردار سر ترپءَ تي رکي بہ خودڪشيءَ جي تصور کان ڏور وَسن ٿا. هو ڪو ميلاپ چاهن ٿا. اُنهن کي ڪنهن شيءِ جي ڳولا آهي، پر اُنهن ۾ ڪشمڪش جو پهلو پنهنجي پوري زور سان موجود آهي. سسئيءَ جو ڪردار جڏهن جبلن ۾ ڀٽڪي ٿو، تڏهن اُهو پنهنجو پاڻ سان ائين ڳالهائي ٿو، جيئن شيڪسپيئر جو هيمليٽ! جڏهن اُهو ڪردار بنهہ اڪيلو ٿي وڃي ٿو، تڏهن اُهو انهن پٿرن سان بہ گفتگو ڪري ٿو، جيڪي هن جا پير ڏڪوئن ٿا.

ڏونگر تون ڏاڍو، ڏاڍا ڏاڍايون ڪرين،
ڏهين ائين وجود ۾ جيئن وڻ وڍي واڍو،
ايءَ ڪرم جو ڪاڍو نہ تہ ڪير پٽن پنڌ ڪري.

سسئيءَ جي حوالي سان شاهہ جو اهو بيت تہ وجوديت پسنديءَ جو ڀرپور مثال آهي، جنهن ۾ سسئي محسوس ٿي ڪري تہ صرف پنهونءَ جا پائر هن جا دشمن ناهن، پر ڪائنات جا سمورا مظهر هن جا مخالف ٿي ويا آهن. جڏهن هوءَ اُنن جي لاءِ بہ اهو سمجهي ٿي تہ اُهي هن جا ويري آهن، چنڊ بہ هن جو مخالف آهي، سج بہ هن جو ساٿ نٿو ڏئي، ڇپر بہ پنهونءَ جا پير ڇپائي رهيو آهي، هوا بہ هن جي خلاف سازش ۾ شريڪ آهي. هن جي اکين ۾ لهندڙ سج جي لالاڻ آهي ۽ هوءَ جهڙوڪر لاحاصل جي لاءِ اذيت ڀري جستجو ڪري رهي آهي. پر اهو لطيف جو ڪمال آهي تہ ان جي باوجود هُو پنهنجي ڪردار کان اُهو رستو نٿو ڇڏرائي، جنهن تي منزل نہ ملڻ جو پڪو شڪ ڪاريهر وانگر ڦڻ ڪڍي ويٺو آهي. اهڙي ڪيفيت ۾ هو پنهنجي ڪردار کي اهو سمجهائي ٿو تہ: "توڙي ملئہ نہ ماڳ، تہ بہ راحت آهي رڙهڻ ۾!"

اها ڪيفيت ڪيتري نہ وجوديت پسنديءَ واري آهي، جڏهن هوءَ بربٽ بيابانن ۾ جانورن جي پاڇن کي ڏسي پنهنجي خوشفهميءَ کي ٽيڪ ڏئي ٿي، جڏهن هن جي باري ۾ لطيف سائين چوي ٿو تہ:

"رات ڏٺائين روجهہ، پاڻ ڪ اوني آئيا"
يا
"اچي عزرائيل، سٽي جاڳئي سسئي
ٿي دوڙائي دليل، پنهون، ماٺهو موڪليو"

اهي سموريون نفسياتي ڪيفيتون وجوديت پسند ڪردارن جي حصي ۾ ايندڙون آهن، جيڪي

لطيف جي ڪردارن ۾ آل جال ڇُلي رهيون آهن.

ان سلسلي ۾ جيڪڏهن اسان مارئيءَ جو ڪردار ڏسون ٿا تہ اسان کي ان جي پيٽ ۾ سارتر جي ڪهاڻي "دي وال" جو مُک ڪردار ڪجهہ بہ نٿو لڳي. اها مارئي جيڪا هڪ طرف اها دعويٰ ڪري ٿي تہ:

"مُيائي جياس، جي وڃي مڙهہ ملير ڏي."

ساڳي مارئي هڪ ٻي ڪيفيت ۾ سوچي ٿي تہ:

"ڏريان ئي ڏار، جي وڍي وڻ جدا ڪيا،
تن ڪن ڪهڙي سار، تہ اُنا مينهن ملير تي."

انسان جي اها ڪيفيت نهايت خطرناڪ بلڪ موتمار آهي. منهنجو پختو خيال آهي تہ مارئيءَ جي ان ڪيفيت کي وجوديت پسنديءَ جي حوالي سان جڏهن شيخ اياز پنهنجي مخصوص وضاحت هيٺ آڻي ها تہ اها ڪيفيت عالمي ادب جو هڪ شهپارو ٿي پوي ها. اها ڪيفيت اهڙي بہ ناهي، جهڙي ان هندي دوهي ۾ پيش ڪيل آهي تہ:

"لڪڙي جلي، ڪوئلہ ڀيو، ڪوئلہ ڀيو راک،
مين برهن ايسي جلي، ڪوئلہ ڀيو نہ راک."

يا

"آلي بَن ڪي لڪڙي جيسي، سُلگت هون دن رين."

درد جا اهي تصور ايتري شدت پيدا نٿا ڪري سگهن، جيتري شدت ان خيال ۾ آهي تہ مان جنهن وڻ جي ٽاري آهيان، اُن وڻ مون کي پاڻ کان الڳ ڪري ڇڏيو آهي. هاڻي جيڪڏهن اُن مٿان برساتون پون تڏهن بہ اُن ۾ ڪي ساوا پَن اچي نہ سگهندا.

ان سلسلي ۾ جيستائين سهڻيءَ جو تعلق آهي تہ سهڻي جهڙيءَ ريت دنيا جي رشتن ناتن کي اهميت ڏيڻ بدران صرف پنهنجي دل جي چوڻ تي هلي ٿي تہ اُن جو اهو ڪردار اسان کي البرٽ ڪاموءَ جي مشهور ناول "اسٽرينجر" جي مک ڪردار جي ياد ڏياري ٿو. ڪاموءَ جو اهو ڪردار ڪنهن بہ قسم جي محبت کان وانجهيل آهي. هو هر رشتي جي محبت کان محروم آهي ۽ هن کي آخر ۾ هڪ اهڙي ڏوهہ جي ڪري موت جي سزا ملي ٿي، جيڪو ڏوهہ هن شعوري طور تي نہ ڪيو آهي. ساڳيءَ طرح سهڻيءَ کي ميهار جي محبت تہ ملي ٿي، پر اها محبت هن جي لاءِ هڪ مهڻو آهي. جڏهن تہ هن جڳ جا سمورا رشتا هن جي لاءِ ڪنهن بہ قسم جي معنيٰ نٿا رکن. هوءَ هڪ لاڳيتي ڪشمڪش ۾ رهڻ واري ڪردار جيان جيئي ٿي. ان ڪشمڪش ۾ ڪجهہ ڪيفيتون تہ هن مٿان اهڙيون بہ اچن ٿيون، جو هوءَ بلڪل اهڙي ذهني حالت ۾ هلي وڃي ٿي، جهڙي ذهني حالت ۾ ڪاموءَ جو مذڪور ڪردار پنهنجي آخري وقت ۾ محسوس ڪري ٿو. اها سڄي پيڙا هن جي جنهن پيار سبب ملي ٿي، هڪ ڪيفيت ۾ تہ هوءَ ان پيار کان بہ "اجنبي" ٿي سوچي ٿي تہ:

"ڪٿي ٿيو ميهار، ڪٿي ٿو ڳهنڊ ڳڙي،
ڪٿي دونهين دوست جي، ڪٿي پريون پار،
جو مون سڀ ڄمار، جر ۾ جهوتون ڏنيون."

سهڻيءَ جي مٿينءَ ڪيفيت وجوديت پسنديءَ جي اُها مخصوص ڪيفيت آهي، جنهن کي بيان ڪرڻ لاءِ هڪ مضمون جي نہ پر هڪ ناول جي ضرورت آهي.

اها بہ هڪ عجيب حقيقت آهي تہ وجوديت پسنديءَ کي بيان ڪرڻ جي لاءِ مفڪرن کي سدائين 'ادب' جي ميڊيم جي ضرورت محسوس ٿي آهي. مون کي ان سلسلي ۾ اها ڳالهہ بہ حيرت جهڙي لڳي ٿي تہ وجوديت پسنديءَ ۽ وحدت الوجود ۾ اها ڪيتري نہ هڪجهڙائي آهي جو ٻنهي کي سڌي سادي نثر ۾ پيش ڪري نٿو سگهجي. اسان جي صوفين سالڪن جڏهن بہ وحدت الوجود جون روحاني رمزون بيان ڪرڻ چاهيون آهن تہ اُنهن کي 'شاعريءَ' کان سواءِ اظهار جو ٻيو ڪو بہ ڳس حاصل ٿي نہ سگهيو آهي. مون ان ڳالهہ تي اڪثر سوچيو آهي تہ ائين ڇو آهي؟ مون کي ائين محسوس ٿيو آهي تہ وحدت الوجود بہ

کو فلسفو ناهي، اها هڪ ڪيفيت آهي، انڪري ڪيفيتن کي سڌو سادو نثر پوريءَ طرح بيان ڪري نٿو سگهي. ڪيفيتون صرف ادب ۾ ئي بيان ڪري سگهجن ٿيون، ڇو ته ادب انسان جي داخلي دنيا جو ترجمان آهي. ساڳيءَ طرح سان مان وجوديت پسنديءَ کي به هڪ فلسفو نٿو سمجهان. مان سمجهان ٿو ته اها حساس انسانن جي اندر ۾ پيدا ٿيندڙ هڪ ڪيفيت آهي. هڪ اهڙي ڪيفيت، جيڪا انسان جي دل کي مختلف دليلن ۽ رد دليلن جي پويان پٽڪائي ٿي.

"جاءِ نه سڄو ڏينهن، هينئڙو اوٺي وڳ جيان
مون پريان سان نينهن، ڇنڻ ڪارڻ نه ڪيو."

لطيف جا خاص ڪردار، جيڪي اٿاهه بيچينيءَ جا مسجما آهن، سي اُهي سامي ۽ جوڳي آهن، جن جو ذڪر هن سُر رامڪلي ۽ ڪاهوڙيءَ ۾ ڪيو آهي. اُهي عجيب سرگردان انسان جيڪي ڪنهن اهڙي جستجوءَ ۾ جُنبيل آهن، جنهن جو پتو خود اُنهن کي به ناهي. اُنهن کي آخر ڪهڙي مام ان خفي ۾ وڌو آهي. اُنهن کي پاڻ به اِن ڳالهه جي ڪا پروڙ ناهي، پر انهن ۾ مستقل طور تي بيچيني آهي.

"ڏوري ڏوري ڏيهه، ماءِ ڪاهوڙي آئيا،
مَين پيرين ڪيهه، کُهه جاڻان ڪنهن پار جي."

پر هُو ڇو ٿا ڏورين؟ ۽ ماڳن به اهڙن تي جتي عام نظر ۾ ڪجهه به ڪونهي.

"ڪهڙو اٿئہ ڪام، گنجي ڏونگر گام ۾."

۽ پوءِ اسان ڏسون ٿا ته هو هلندي هلندي اُن ڪيفيت ۾ پهچي وڃن ٿا، جتي اُنهن کي هر شيءِ بي مقصد ۽ اجائي محسوس ٿئي ٿي. جتي صرف ۽ صرف بي معنائيت ئي باقي بچي ٿي. ان ڪيفيت ۾ هو پنهنجي حوالي سان سڄي جڳ کي للڪاري پڇا ٿا ڪن ته:

"ڪهڙي منجهه حساب، هُئڻ منهنجو هوت ريءَ."

اهو انسانذات جي حوالي سان سڀ کان اهم سوال آهي. ڇا اسان وٽ ان سوال جو ڪو جواب آهي؟ هوت هڪ مقصد آهي. جڏهن مقصد نٿو رهي ته پوءِ ماڻهوءَ جو هجڻ ڪهڙي معنيٰ رکي ٿو؟ پوءِ هو پنهنجي مٿان پوندڙ پيڙا آخر ڇو سَهي؟ پوءِ هو جيئڻ جا جتن ڇو ڪري؟ پوءِ آخر هو ڇو جيئي؟

البرٽ ڪاموءَ چوندو هو ته "سڀ کان بنيادي سوال زندگي ۽ موت جو آهي." شيڪسپيئر جو مشهور وجودي ڪردار 'هيمليٽ' به پنهنجو پاڻ کان اهوئي پڇي ٿو ته: "To be or not to be, that is the question"

اهو ساڳيو اهم ۽ بنيادي سوال پٽائي سنڌ جي سامهون رکيو آهي. جيڪڏهن لطيف سائين جي ڪنهن به ڪردار جا مهانڊا وجوديت پسنديءَ سان نه به ملن، تڏهن به هن جي شاعريءَ تي وجوديت پسنديءَ جي پاڇي پوڻ جي حوالي سان هن جي اها 'وائي' ئي ڪافي آهي، جنهن ۾ هن ڪارج جي سڄي تاريخ کي چئلينج ڪندي ان سوال ۾ بنهه منجهائي رکيو آهي ته:

"ڪهڙي منجهه حساب، هُئڻ منهنجو هوت ريءَ."

ڇا اسان وٽ هن وقت به ان سوال جو ڪو جواب آهي؟ هي وقت، جنهن کي سائنس جي عظيم ڪارنامن جو دور ڪوٺيو وڃي ٿو ۽ هن انفرميشن ٽيڪنالاجيءَ جي دور ۾ ماڻهو صرف هڪ اِشاري سان هر سوال جو جواب پنهنجي ڪمپيوٽر اسڪرين تي حاضر ڪرائي سگهي ٿو. پر اُن جي باوجود به هن وٽ اُن سوال جو ڪو به جواب ناهي ته:

"ڪهڙي منجهه حساب، هئڻ منهنجو هوت ريءَ."

اهو سوال وجوديت پسنديءَ جو رولاڪ روح آهي. اهو سوال انسان جي دل ۾ سدا پٽڪندو ۽ هن کي پٽڪائيندو رهندو. هو پاڻ کان ۽ هن سموري جڳ جهان کان سدائين پيو پڇا ڪندو رهندو ته:

"ڪهڙي منجهه حساب، هئڻ منهنجو هوت ريءَ."

◆

"سنڌي ادبي سنگت" جو اشاعتي سلسلو

يوسف سنڌي

سنڌي ادبي سنگت جي بنياد وجهڻ جو مقصد سنڌي ٻوليءَ جي اديبن کي هڪ پليٽ فارم تي گڏ ڪرڻ هو. ان جي پس منظر ۾"انجمن ترقي پسند مصنفين" جي تشڪيل کان متاثر ٿيڻ به هو. جيئن سنگت جي باني سيڪريٽري جنرل گوبند مالهيءَ پنهنجي هڪ تقرير ۾ چيو: "مارچ-اپريل 1947ع ۾ اسان جي ڪوشش هئي ته هر ڪنهن قسم جي ويچار- ڌارا رکندڙ سنڌي اديب، هڪڙي ماڳ تي گڏ ٿين ۽ رابطي ۾ رهن. جيتوڻيڪ ترقي پسند ليکڪن جي جماعت اڳ ۾ ٺهيل هئي ۽ مون کي ان جي جنرل سيڪريٽري هئڻ جو شرف به رهيو، پر مون چاهيو پئي ته هر پيڙهيءَ جا سنڌي اديب، هڪڙي ئي ماڳ تي هجن. ان زماني ۾ اسان ٽن ڄڻن- مون، شيخ اياز ۽ ٻهاري لال ڇابڙيا سنڌي اديبن کي دعوت ڏني. اسان ٽنهي جي دعوت تي ڪراچي سٽي اسٽيشن کان ٿورو اڳيان"انڊين مرچنٽس ايسوسيئيشن هال" ۾ ان وقت جي وڏي ۾ وڏي سنڌي اديب لعل چند امرڏنومل ڄڳتياڻيءَ جي صدارت هيٺ گڏ ٿيا هئاسين ۽ هڪ نئين تنظيم پيدا ڪئي هئي ته سڀ اديب گڏ آهن. ويچارڌاراڻون ڀلي الڳ هجن، پر پنهنجي ٻوليءَ کي بچائڻ لاءِ، پنهنجي ادب کي بچائڻ لاءِ، هڪ هنڌ تي گڏ ٿين ۽ هڪ ئي آدرش ۾ اچن ۽ هڪ ئي تنظيم ۾ اچن. اها تنظيم سنڌي ادبي سنگت اسان هتي پيدا ڪئي. ان وقت جو هڪڙو ٻيو وڏو ليکڪ آسا نند مامتوراءِ ان جو پريزيڊنٽ ۽ ايم يو ملڪاڻي ان جو وائيس پريزيڊنٽ، مان (گوبند مالهي) جنرل سيڪريٽري ۽ شيخ اياز جوائنٽ سيڪريٽري هو. ان تنظيم کي جيسٽائين ڪو روپ ملي، ان کان اڳ اسين هليا وياسين. ۽ منهنجي خواب خيال ۾ به نه هو ته اهو ننڍڙو ٻوٽو 'سنڌي ادبي سنگت' هڪ وڏي چمن (وسيع چمن) جو روپ اختيار ڪندو."[1]

جيتوڻيڪ ورهاڱي سبب اهو ٻوٽو وقتي طرح مرجهائجي ويو، پر اڳتي هلي سنڌي ٻولي ۽ ادب جي سڄڻن ان ڳالهه جي کهرج محسوس ڪئي ته ان کي نئين سر جيارجي. نتيجي ۾ سنگت جي نئين سر تنظيم ڪاري ڪئي وئي ۽ 17- آڪٽوبر1956 ع تي سنڌ مدرسي ڪراچي ۾ محترم اياز قادري کي سيڪريٽري جنرل چونڊي، سنگت جي نئين سفر جي شروعات ڪئي وئي.

سنگت کي جنهن نئين انداز ۾ تحريڪ ۾ آندو ويو ان ۾ "سنڌي ادب کي ڇپرائي پڌرو ڪرڻ" به مقصدن ۾ شامل هو. پر جيئن ته ون يونٽ ٺهي چڪو هو ۽ سنڌ ۽ سنڌي ٻولي جو وجود خطري ۾ هو، تنهنڪري انفرادي طور تي لکڻ پڙهڻ. شعروشاعري ۽ ڪتابن جي اشاعت ته جاري رهي، پر عملي طور سنڌ جي باشعور طبقي جي تحريڪي عمل ۾ سرگرم رهڻ سبب، ادبي سنگت پنهنجي اشاعتي مقصد ڏانهن ڪو جوڳو ڌيان نه ڏيئي سگهي. ان سڄي عرصي ۾ آئين ۽ جوڙجڪ ڇپائڻ کانسواءِ سنگت مرڪز جي ڪريڊٽ تي ڪو ڪتاب ڪونهي. البت ڪن شاخن: جهڙوڪ نواب شاهه، نور عباسيءَ جي افسانن جو مجموعو "ڇمڙي جا واڀاري" ۽ بردي سنڌي جو شعري مجموعو "اکڙيون ميگهه ملهار" ڇپائي پڌرا ڪيا.

سنڌي ادبي سنگت پبليڪيشن،ڪتابي سلسلو-4، سهيڙيندڙ غلام حسين رنگريز، فيبروري [illegible]ع ص 64

سنگت جي نئين ۽ متحرڪ دور جي شروعات 5- آگسٽ 1983ع کان ٿئي ٿي ۽ خيرپور ۾ ٿيل چونڊن ۾ تاج جويو"سنگت" جو نئون سيڪريٽري جنرل چونڊيو ويو. پر جيئن ته تاج جويي جو گهڻو ڌيان تحريڪي ۽ تنظيمي عمل ڏانهن رهيو، تنهنڪري "سنگت" پنهنجو ڪو باقاعده اشاعتي سلسلو قائم ڪري ڪري نه سگهي.

تاج جويي جي سيڪريٽري شپ جي پهرين دور[5-آگسٽ 1983ع کان 9- آگسٽ 1985ع] تائين سنگت جي رڪارڊ تي ڪوبه ڪتاب/ڪتابي سلسلو ڪونهي البت ٻئي دور [9- آگسٽ 1985ع کان 1-اپريل 1988ع] ۾ هڪ ننڍڙو ڪتاب "سنڌ سنگت:ڪتاب (1) "جي عنوان سان ڇپيل آهي. ڊيمي سائيز ۾ چاليهن صفحن جي ان ڪتاب جي ٽائيٽل تي سنگت جي باني سيڪريٽري جنرل گوبند مالهي ۽ پوءِ ٿيندڙ سيڪريٽري جنرل اياز قادري، شمشيرالحيدري، تنوير عباسي ۽ رشيد ڀٽي جا فوٽو ۽ سنگت جو مونوگرام ڇپيل آهي. ۽ بئڪ ٽائيٽل تي ان وقت جي عهديدارن تاج جويي (سيڪريٽري جنرل)، اياز گل (جوائنٽ سيڪريٽري)، رسول بخش درس (خزانچي) ۽ اسير ملاح (آڊيٽر) جا فوٽو ڏنل آهن. اهو ڪتاب 'سهڻي پرنٽرس الهندو ڪچو حيدرآباد' ۾ ڇپيو. ۽ ان جو سهيڙيندڙ تاج جويو آهي، جيڪو ڪتاب جي منڍ 'سنگت سان' ۾ لکي ٿو: "سنڌي ادبي سنگت- سنڌ پاران اشاعتي سلسلي جي شروعات ڪندي پهريون ڪتابڙو، سنڌي ادبي سنگت ڪانفرنس (27- ڊسمبر 1985ع) جي موقعي تي پڌرو ڪري رهيا آهيون. اسان ڪوشش ڪنداسون ته هر ٽئين مهيني هن سلسلي جو ڪتاب ظاهر ڪندا رهون."

منڍ کان پوءِ صفحي 3 تي ڊاڪٽر عمر بن محمد دائودپوٽي جو مهراڻ نمبر 3-4 سال 1958ع جي پرچي ۾ ڇپيل خط، بعنوان "ادبي سنگت" ڏئي شايع ڪيو ويو آهي، جنهن ۾ هن هڪ 'ادبي سنگت' يا 'ادبي ياري جمعيت' جو خيال پيش ڪيو آهي. ڊاڪٽر دائودپوٽي اهو خط ڪراچي مان 31- آگسٽ 1945ع تي لکيو هو. عام تاثر اهو ڏنو ويندو آهي ته "سنڌي ادبي بسنگت" جي بنياد جو محرڪ اهو خط آهي. پر محققن جو ان ڳالهه تي اتفاق ڪونهي. خود منهنجو به خيال آهي ته ان خط کي 'سنگت' ٺهڻ جو محرڪ قرار ڏيڻ درست ڪونهي. ان سلسلي ۾ سنڌي ادبي سنگت جي پهرين ڪاروباري ڪميٽي جي ميمبر ڪامريڊ سوڀي گيانچنداڻي پنهنجي هڪ انٽرويو ۾ ان ڳالهه ڏانهن اشارو ڪندي چيو. "اسان وٽ هتي تعصب به ڪافي حد تائين آهي. ڪجهه ڏينهن اڳ سنڌي ادبي سنگت بابت ليک پڙهيم، انهيءَ ۾ منهنجو نالو ئي نه هو. ان ۾ لکيل هو ته علامه دائود پوٽي جي مهراڻ رسالي ۾ لکيل خط سان ئي سنڌي ادبي سنگت جو جنم ٿيو. اهو قصو اڳ ۾ به ٻڌو اٿ. پر حقيقت هيءَ آهي ته سنڌي ادبي سنگت ان کان اڳ وجود ۾ اچي چڪي هئي. جولاءِ 1944ع ۾ جڏهن مان جيل مان نڪتس ته هفتي جي اندر ئي سنڌي ادبي سنگت جو ميڙ ٿيو."

خط کان پوءِ سنڌي ادبي سنگت جو پڌرنامو ڏنو ويو آهي. جيڪو24- جنوري 1971ع تي سنڌ سنگت ڪائونسل جي سکر واري ميڙ ۾ منظور ڪيو ويو هو(ص: 4). ان جي هيٺان صفحي 5- تي 'سنڌ سنگت جي 15- نومبر 1985ع ۾ موري ۾ ٿيل ڪاروباري ڪميٽي جي اجلاس ۾ ڏکڻ آفريڪا جي شاعر 'بنجامن مولائيز' کي ڏکڻ آفريڪا جي نسل پرست سرڪار پاران ڏنل ڦاهي جي مذمتي قرارداد ڏني وئي آهي. ۽ گڏوگڏ ان پاس ڪيل قرارداد ۾ اتان جي اصلي رهاڪو ڪارن باشندن سان سندن جدوجهد جي اخلاقي حمايت ۽ يڪجهتي جو اظهار پڻ ڪيو ويو آهي.

ان کان پوءِ سنگت جي تاريخ جي حوالي سان رشيد ڀٽي جو مضمون "سنڌي ادبي سنگت جا 23- سال" (1947ع کان 1970ع) ڏنو ويو آهي، جنهن ۾ رشيد ڀٽي سنگت جي بنياد ۽ ڪارڪردگي جو مختصر جائزو ورتو آهي. مضمون ڪافي ڄاڻ ڏيندڙ ۽ سنگت جي تاريخ جي ڪيترن ئي گمنام گوشن تان پردو کڻي ٿو.

تنهن کان پوءِ ان وقت جي سيڪريٽري جنرل تاج جويي جي ڪارڪردگي رپورٽ "هوءَ جا

بري باهہ ...." اشاعت هيٺ آندل آهي، جنهن ۾ تمهيد کان پوءِ مرڪز ۽ شاخن جي ڪارڪردگي ڏنل آهي.

باقي ٻئي مواد ۾ رسول بخش درس جو ترتيب ڏنل "سنگت سماچار"، "ساٿ هلندو رهي" (خبرنامو)، آگسٽ 1985ع کان ڊسمبر 1985ع تائين مرڪز ۽ شاخن پاران پاس ڪيل ٺهراءَ، جيڪي گل ملاح ترتيب ڏنا آهن. ۽ "سنگت هڪ تحريڪ" جي عنوان هيٺ مختلف اديبن ۽ ليکڪن جا رايا ڏنا ويا آهن، جيڪي اسير ملاح ترتيب ڏنا آهن.

تاج جويي جي ٻن دورن کان پوءِ غلام حسين رنگريز، اپريل 1988ع تي سنگت جو سيڪريٽري جنرل چونڊيو، جنهن ساڳئي ڏينهن تي 'سنڌڪائونسل' جي اجلاس اڳيان سنگت جي ساٿين جا ٿورا مڃيندي "سنڌي ادبي سنگت" پاران پبليڪيشن سيل قائم ڪري، اشاعتي سلسلو فوري طور تي شروع ڪرڻ جو اعلان ڪيو. ۽ ان پروگرام کي عملي جامو پهرائڻ لاءِ 20- مئي 1988ع تي سن ۾ ٿيل مرڪزي عهديدارن جي گڏجاڻي ۾ "سنگت پبليڪيشن" قائم ڪئي وئي. جنهن ۾ سنگت جا چارئي عهديدار، سنگت پبليڪيشن جي ايڊيٽوريل بورڊ جا ميمبر، ۽ سهڪاري ساٿين طور تاج جويي ۽ يوسف سنڌي کي ڪنيو ويو.

سنڌي ادبي سنگت- سنڌ پاران"سنگت پبليڪيشن" جي اعلان ادبي حلقن ۾ گهڻي سرهائي پکيڙي، جنهن جو اظهار مختلف اديبن ۽ ساڃهہ وندن پاران (اڳوڻي) سيڪريٽري جنرل غلام حسين رنگريز کي لکيل خطن ۾ ملي ٿو، جيڪي خط "سنگت پبليڪيشن" جي پهرين پرچي"سنڌي ادبي سنگت-هڪ هلچل" ۾ ڇپيا ويا. "سنگت پبليڪيشن" جو پهريون پرچو آگسٽ 1988ع ۾ ظاهر ٿيو. ڊبل ڊيمي سائيز جي هن پرچي جا ڪل صفحا 68 آهن، ٽائيٽل تي اڀرندڙ سج جو اسڪيچ ڏنو ويو آهي. پرچو تعداد ۾ هڪ هزار ڪاپيون ڇپيو ۽ قيمت ڏهہ رپيا رکي وئي. سنگت جي هن پرچي ۾ نجم عباسي، رسول ميمڻ، ظفر عباسي، غلام رسول پرهياڙ، رحمت الله ماجوٺي ۽ پرويز جون ڪهاڻيون. ف.م. لاشاري ۽ ملهار سنڌي جا مضمون ۽ جي. ايم مهڪري جو هڪ نئيو ليک (ترجمو)، ۽ ٻين اسمن ۾ شاعري، هڪ خط (ڊاڪٽر شمس سومرو) سنگت سماچار ۽ ڪانگل جي سري هيٺ (خط) ڏنا ويا آهن. خطن ۾ شيخ اياز، الهداد بوهيي، استاد بخاري ۽ ادل سومري جا خط پڻ شامل آهن. الهداد بوهيي پنهنجي خط ۾ لکيو آهي:

"اسان کي اميد آهي تہ توهان بہ سنڌي ادبي سنگت کي پنهنجي دور ۾، پنهنجي مرتبي تي رکڻ جي جدوجهد ڪندا. مون تاج (جويي) جي زماني ۾ ڪئين تجويزون ڏنيون هيون. مون سنگت کي ٻين ادبي تنظيمن کان اڳتي رهڻ جو هڪ پروگرام بہ ڏنو هو... مون ويهين صدي کان پوءِ ايڪويهين صدي جي ڪردار تي هڪ تقرير ۾، هڪ پروگرام ڏنو هو. مون چيو هو تہ سنگت کي ايڪويهين صدي لاءِ افرادي قوت تيار ڪرڻ گهرجي. مون تجويز ڏني هئي تہ سنگت ۾ عام ڀلائي جي ڪم لاءِ ونگ قائم ڪئي وڃي... بهرحال توهان هڪ ٽہ ماهي رسالي جي تجويز ڏني آهي. جيڪڏهن ان تي ڪم ڪري سگهيا تہ اها اسان جي لاءِ خوشيءَ جي ڳالهہ هوندي."

پرچو مارڪيٽ ۾ آيو تہ الهداد بوهيي هڪ ٻيو خط غلام حسين رنگريز کي لکيو.

اڄ هلال پاڪستان جي وسيلي معلوم ٿيو تہ توهان جي پبليڪيشن شايع ٿي چڪي آهي، مبارڪ. شايد هي پهريون دفعو سنگت مرڪز کو ڪتاب شايع ڪيو آهي (سواءِ آئين جي) پر ڪراچي (شاخ) ۾ سنگت ڪتاب شايع ڪيا آهن."[1]

ٻين خطن ۾ شيخ اياز، ادل سومري جي هٿان مواد موڪلڻ جو اطلاع ڏنو آهي ۽ ادل سومري پنهنجي خط ۾ لکيو آهي:

---

(1) ماهوار 'ادب'، الهداد بوهيو نمبر، سيپٽمبر 1997ع، مرتب يوسف سنڌي

"...توهان جي نظرداريءَ هيٺ نڪرندڙ ڪتابي سلسلو پڪ سان هن دور جي ادبي گهرجن پٽاندر معياري ثابت ٿيندو.سنگت پاران هڪ ڪتابي سلسلي جي ضرورت گهڻي وقت کان محسوس ڪئي پئي وئي. اهڙو اظهار سائين شيخ اياز سنگت جي سالياني ميڙ ۾ پنهنجي صدارتي تقرير ۾ به ڪيو هو... سنگت پاران ڪتابي سلسلي جو ٻڌي ڪيس(شيخ اياز کي) گهڻي خوشي ٿي ۽ هڪدم پنهنجا ڪجهه نوان نظم توهان لاءِ ڏنائون."

غلام حسين رنگريز جي ادارت ۾ "سنڌي ادبي سنگت پبليڪيشن" جو ٻيو پرچو جنوري 1989ع ۾ ڇپرو ٿيو. ٽائيٽل تي هٿن ۾ جهليل سج کي چورس روشني پکيڙيندي ڏيکاريو ويو آهي. ۽ ان جي هيٺان شيخ اياز جي شعر جي سِٽ"ڪو سج اُڀاري ايندا سين" ڏنل آهي. هي پرچو 78 صفحن تي مشتمل آهي. بئڪ ٽائيٽل تي سنڌي ادبي سنگت'واه ڪينٽ' طرفان ملهايل جشن لطيف ۽ دادو سنگت پاران نورالهديٰ شاهه کان ڪرايل ليڪچر جا فوٽو ڏنل آهن.مواد ۾ رسول بخش درس، مسعود لوهار، غلام حسين رنگريز، غرق برهماڻي، ڪيشو سارنگ، ايشور چندر جون ڪهاڻيون- تنوير عباسي، ڊاڪٽر الهداد بوهيو، نصير مرزا جا مضمون، اعجاز خواجه جون جيل جون ساروڻيون، يوسف سنڌي جي ٻارن لاءِ ڪهاڻي، اي- جي- اتم جو عبدالحئي پليجي جي هندستان جي سفرنامي "ديس بديس" تي تبصرو، سنگت سماچار ۽ 'ڪانگل خط' ڏنل آهن.

ايڊيٽوريل ۾ "اورڻ اِي ٿيو" جي عنوان سان برک شاعر نارائڻ شيام جي وفات ۽ سنگت جي ڪارڪن نٿومل مورواڻي جي ديهانت تي تعزيت نامه "سنگت پبليڪيشن" بابت ويچار ۽ سنڌي ڪتابن ۽ رسالن تي لڳل پابندين کي هٽائڻ جي گهر ڪئي وئي آهي.۽ ڊگهي عرصي کان پوءِ ملڪ ۾ بحال ٿيل جمهوريت بابت خيال جو اظهار ڪندي لکيو ويو آهي:

"....سنڌي قوم، جمهوريت جي بحالي سان گڏوگڏ جنهن ڌر کي اقتدار جو ڏٿي بڻايو آهي، تنهن سان وڏ ۾ وڏ توقعات وابسته رکڻ جو حق به رکي ٿي. انهيءَ حق کي نظر ۾ رکندي، اسان سنڌ سرڪار کان مطالبو ٿا ڪريون ته ماضيءَ جي حڪومت، جن به سنڌي ڪتابن ۽ رسالن تي پابنديون وڌيون آهن، سي فوري طور تي هٽايون وڃن، ته جيئن ضمير جي آزادي ۽ قلم جي آزادي جو بول بالا ٿئي....."

ڪانگل ۾ ڇپيل پنهنجي خط ۾ استاد بخاري پبليڪيشن کي واکاڻيندي لکي ٿو:

"اسان جي سالن جي سڪ ۽ خواهش اڄ "سنگت- هڪ هلچل" جي روپ ۾ ملي، خوشي ٿي. سنگت سان جيڪي مالي مسئلا آهن، ان جي پورائي لاءِ ڪجهه نذرانو عرض رکان ٿو. اميد ته قبول پوندو."

استاد بخاري پاران موڪليل اهو نذرانو ٻن سئو رپين جو هو.

"سنڌي ادبي سنگت پبليڪيشن" جو ڪتاب 3- جولاءِ 1989ع تي ڇپرو ٿيو. پرچي جي ٽائيٽل تي نارائڻ شيام جو پورٽريٽ ۽ بئڪ تي پڻ نارائڻ شيام جو ئي پورٽريٽ ڏنو ويو آهي، جنهن جي هيٺان غلام حسين رنگريز جو نارائڻ شيام جي لاڏاڻي تي لکيل شعر ڏنل آهي.

تنهنجي ابدي ننڊ پيل نيڻن ۾
شاهه لطيف جي سنڌ جا خواب
تنهنجي غزلن گيتن واين ۾
جلاوطني جي پيڙائن جا عذاب
اي شاعر درد و محبت شيام
تنهنجي محبت مٽيءَ سان بي حساب.

ايڊيٽوريل "اورڻ اي ٿيو" ۾ "جڏهن سنڌ دشمن قوتون متحد ٿي سگهن ٿيون ته سنڌ دوست ڇو نه؟" جي عنوان سان سنڌ دوست ڌرين پاران هڪ ٻئي جي خلاف

ڪنيل ڪلت ڪهاڙن تي افسوس ۽ ڏک جو اظهار ڪندي، نهايت دردانگيزي مان ڪين ٻڌي ڪرڻ جي اپيل ڪندي لکيو ويو آهي:

"...جيڪڏهن اسانجي سياستڪارن ايڪي ۽ ٻڌي جي واٽ نه ورتي، هڪ ٻئي لاءِ جاءِ نه پيدا ڪئي. هڪ ٻئي کي نه سَنو، بدگمانيون ختم نه ڪيون ته سنڌي عوام ۽ اهو سياسي ورڪر، جنهن جي پگهر جي پورهئي ۽ قربانين تي سياسي اڳواڻ پلجن ٿا، چند فيصلن ڪرڻ تي مجبور ٿيندا:

(1) هر انهيءَ جلسي ۾، انهيءَ مقرر کي ٻڌڻ کان انڪار ڪيو ويندو، جيڪو باهمي ڇڪتاڻ واريون ڳالهيون ڪندي، هڪٻئي جي ڪردارڪشي ڪندو.

(2) هر انهيءَ لکت جو بائڪاٽ ڪيو ويندو، جنهن ۾ هڪ ٻئي جي خلاف بد زبان استعمال ڪئي وئي هوندي.

(3) هر انهيءَ سياسي اڳواڻ جو گريبان پڪڙيو ويندو، جيڪو سنڌي قوم جي ٻڌي جي راهه ۾ رڪاوٽ بڻبو.

اها اپيل نه رڳو ان وقت (89-1988) جي قوم پرست سياست جو تعارف ڪرائي ٿي، پر پنهنجي اندر ۾ وسيع پس منظر پڻ رکي ٿي ۽ اهو پهريون پيرو هو جو "سنڌي ادبي سنگت" جي پليٽ فارم تان سنڌي قوم جي وسيع تر اتحاد جي لاءِ اپيل ڪئي وئي ۽ گڏو گڏ انهيءَ تي اتحاد ڪرڻ جي لاءِ دٻاءُ وجهڻ خاطر ٽن نڪتن جو پروگرام به ڏنو ويو. سنگت پبليڪيشن ۾ لکيل اهو ايڊيٽوريل پوءِ پمفليٽ جي صورت ۾ ڇپرائي سڄي سنڌ ۾ ورهايو ويو.

پبليڪيشن ۾ 'موجوده صورتحال ۾ سنڌي ادبي سنگت جو لائحہ عمل'، جيڪو 27- جنوري 1989ع جي ڪاروباري ڪميٽي جي اجلاس ۾ پاس ڪيو ويو، ان پاليسي جو متن شايع ڪيل آهي (صفحو 68-69)- اهو لائحہ عمل جو متن هڪ تاريخي دستاويز جي حيثيت رکي ٿو. اهو پهريون موقعو هو، جو "سنگت-سنڌ" جمهوريت ۾ اديب ۽ عوام جي ڪردار جي باري ۾ چٽو موقف اختيار ڪيو. لائحہ عمل جي هن پڌرنامي ۾ لکيو ويو:

موجوده صورتحال ۾ سنڌي ادبي سنگت جو لائحہ عمل تاريخ

(27-01 -1989)

"سنڌي ادبي سنگت سنڌ، 1988ع جي عام چونڊن کان پوءِ ملڪ ۾ بحال ٿيل جمهوريت تي اطمينان جو اظهار ڪندي هن نقطہ نظر جي پنهرائي ڪري ٿي ته جمهوريت جي قيام سان گڏ ان جي استحڪام لاءِ سوچڻ، لوچڻ ۽ لکڻ به اديب جي ذميوارين ۾ شامل آهي. ادبي سنگت چاهي ٿي ته هن ملڪ جي سيني ماڻهن کي سيئي جمهوري حق ۽ آزاديون بنا ڪنهن امتياز ۽ تخصيص جي ملڻ گهرجن. جمهوريت جي قيام ۽ استحڪام جو مدار وڏيڪ جمهوريت هئڻ تي آهي.

جمهوريت جي قيام بعد اديب ۽ عوام جو رول ختم نٿو ٿئي پر ويتر وڌي ٿووڃي. ڇاڪاڻ ته حڪمرانن جي آپيشاهي، ساٺن لاڳاپيل مستقل مفادن جي ڦرلٽ ۽ ڪامورا شاهي جو ڏاڍ هڪ طرف وڏڻ جو خطرو درپيش رهي ٿو ته ٻئي طرف جمهوري قوتن جي خلاف سازشن جا سلسلا تيز ٿيو وڃن. اهڙيءَ صورتحال ۾ اديب ۽ عوام جو محض ڪنهن مخصوص گروهہ جي فائدي ۾ ملڪي معاملن کان لاتعلق رهي، خوش فهمين جي جنت ۾ فرحت جي خيالي نند سمهڻ جو عمل درست نہ آهي. انهيءَ ٻٽي ذميواريءَ کي شعوري طرح سمجهڻ ۽ زنده مسئلن تي بنا ڪنهن مصلحت ۽ مصالحت جي، خيالن جو اظهار ڪرڻ جمهوري روايتن ۽ قدر لاءِ فائديمند ثابت ٿيندو. سنڌي ادبي سنگت نہ لازمي طرح حڪمرانن جي حمايت لاءِ ٻڌل آهي ۽ نہ ئي لازمي طرح مخالفت تي سندرو ٻڌي بيهڻ واسطي تيار آهي. هر اهو ڪم جيڪو سنڌي قوم، ٻولي ۽ ادب لاءِ نفع بخش هوندو، ان جي حمايت ڪئي ويندي ۽ هر اهو عمل جنهن سان سنڌي قوم، ٻوليءَ ۽ ادب کي ٿر جيترو به ڇيهو رسندو، ان جي مخالفت ڪرڻ سنگت جو آئيني انساني ۽ اخلاقي حق ۽ فرض هوندو.

سنڌي ادبي سنگت بدستور ترقي پسند قومي نقطہ نظر جي ڦهلاءُ ۽ روشن خيالي واري ادب جي ڀرپور تخليق لاءِ ڪم ڪندي رهندي.

موجوده دور ۾ جڏهن ته ريڊيو ۽ ٽي وي جي عام ٿيڻ ۽ شهري زندگي جي ڦهلجڻ ڪري اسان جون زباني لوڪ روايتون ۽ لوڪ ادب جا ذخيرا متجندا پيا وڃن. سنڌ جي لوڪ ادب ۽ روايتن کي محفوظ رکڻ، جياريڻ ۽ ان جي ترقي لاءِ سنگت طرفان سگهڙن سان ڪچهريون ۽ فنڪارن سان گڏجاڻيون باقاعدگيءَ سان ڪيون وڃن، ۽ زباني روايتن کي آڊيو، وڊيو ۽ فوٽوگرافيءَ جي ذريعي محفوظ ڪيو وڃي ته جيئن اهو لوڪ ورثو محفوظ رهجي وڃي، جنهن ۾ اسان جي تهذيب جو ساهه سمايل آهي.

ان کان سواءِ سنڌي ادبي سنگت اهو واضح ٿي ڪري ته ورهاڱي کان وٺي گذريل 41 سالن کان هر نئين انڊين حڪومت جو اصلوڪين قومي ٻولين ۽ قومي ثقافتن جي باري ۾ رويو مبهم ۽ اڻچٽو رهيو آهي ۽ هر انڊين حڪومت اصلوڪين قومن جي ورثي جي بقا ۽ ترقيءَ لاءِ ڪوبه بنيادي ڪم نه ڪيو آهي، بلڪ انهن سان تمام گهڻيون بي انصافيون ڪيون آهن. ان ڪري سنڌي ادبي سنگت ان نئين حڪومت کي حقيقي ۽ جمهوري حڪومت سمجهندي، جنهن جو اصلوڪين قومن جي تاريخي ورثن بابت رويو چٽو ۽ واضح هوندو."

سنگت جو ٽيون پرچو 76 صفحن تي مشتمل آهي ۽ پندرهن سئو ڪاپين جي تعداد ۾ ڇپيو ويو. جنهن مان ان ڳالهه جي چٽائي ٿئي ٿي ته "سنگت پبليڪيشن" جي سٺي پذيرائي ڪئي وئي.

ڪهاڻين جي ڀاڱي ۾ طارق اشرف، غلام نبي مغل، پرويز، زاهده گوپانگ، رحمت الله ماڃوٺي ۽ ذوالفقار ميمڻ بنورائي جون ڪهاڻيون شامل آهن، جڏهن ته بدر قريشي ۽ مير محمد پيرزادي جي مضمونن کان علاوه شاعري، سنگت سماچار ۽ 'ڪانگل/خط' ڏنا ويا آهن.

"سنگت پبليڪيشن" جو چوٿون پرچو، جيڪو غلام حسين رنگريز جي دور جو آخري پرچو هو، فيبروري 1990ع ۾ شايع ڪيو ويو، جيڪو 70 صفحن تي مشتمل آهي ۽ هن پرچي جي قيمت ٻه رپيا وڌائي ٻارنهن رپيا ڪئي وئي. ٽائيٽل تي 26- ڊسمبر کان 29- ڊسمبر 1989ع تائين سڳا طرفان سڏايل 'انٽرنيشنل سچل ڪانگريس' ۾ هندستان مان آيل سنڌي اديبن گوبند مالهي، ڪرشن کٽواڻي، ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي، نارائڻ ڀارتي، قيمت هريسنگهاڻي ۽ وينا شرنگي جون تصويرون ۽ انهن جي هينئان عنوان "سنڌي آيا سنڌ ۾..." ڏنو ويو آهي. انهن اديبن جي مان ۾ 'سنڌ سنگت' پاران "مرڪزي اردو بورڊ لائبرري حيدرآباد" ۾ آجياڻو ڏنو ويو، جنهن ۾ تقرير ڪندي سنڌي ادبي سنگت جي باني سيڪريٽري جنرل شري گوبند مالهي چيو:" مون کي خوشي ٿي آهي ته مون جيڪو ننڍڙو ٻوٽو (س-ا-س) پوکيو هو، اهو وڌي وڻ ٿي چڪو آهي...."

مواد ۾ ڊاڪٽر الهداد ٻوهيو، محمود مغل، يونس سنڌي، مسعود لوهار ۽ نور محمد ڪيبر جون ڪهاڻيون- نياز همايوني، سيد اڪبر، تاج جويو، گوبند مالهي، وينا شرنگي، غلام حسين رنگريز جا مضمون ۽ تقريرون ڇپيون ويون آهن. شاعري ۽ سنگت سماچار به ڏنل آهن. هر پرچي وانگر ڪانگل جي عنوان سان خط به ڏنا ويا آهن.

سنگت پبليڪيشن جي شروعاتي ٽن پرچن جا ٽائيٽل آرٽسٽ هرجي مل جا ٺاهيل آهن، ۽ اهي ٽيئي پرچا طارق اشرف سهڻي پريس الهندو ڪڇو حيدرآباد ۾ ڇپيا آهن ۽ چوٿون پرچو جمالي پرنٽنگ پريس ۾ ڇپيو آهي.

انهن چئني پرچن ۾ راقم به هڪ ڪارڪن جي حيثيت سان ڇپائيءَ ۽ ٻئي ڪم ۾ سرگرم رهيو، جنهن جو ذڪر ڪندي غلام حسين رنگريز سنڌي ادبي سنگت سنڌ: ٻه سالہ رپورٽ 89-1988ع ۾ لکي ٿو:

> "....هن سلسلي ۾ آءٌ يوسف سنڌيءَ جو خصوصي طرح شڪريو مڃان ٿو، ڇاڪاڻ ته هن جي ڪوشش سان ئي پرچو پريس ۾ پهتو ٿي ۽ ڇپجي پڌرو ٿيو ٿي." (ص: 3).

(66) صفحن تي مشتمل اها رپورٽ ڪتابي صورت ۾ ڇپائي پڌري ڪئي وئي، جنهن ۾ رنگريز جي سيڪريٽري جنرل شپ واري سڄي دور جي مرڪز ۽ شاخن جي ڪارڪردگي ڏني وئي آهي.

غلام حسين رنگريز جي دور (90-1988) ۾ شروع ڪيل اهو ڪتابي سلسلو صحيح معنيٰ ۾ "سنڌي ادبي سنگت" کي ان جي اڪيڊمڪ ۽ فڪري ڪردار طرف وک وڌائڻ جي پهرين ڪامياب ڪوشش هئي. جنهن جا اڳتي هلي بهتر نتيجا نڪتا.

1990ع ۾ تاج جويو سنڌي ادبي سنگت جو ٽيون ڀيرو سيڪريٽري جنرل چونڊيو (23- مارچ 1990ع کان 22- مئي 1992ع تائين) تاج جي هن دور ۾ هڪ نئيو ڪتاب "سنگت پبليڪيشن (1)- سنڌي ادبي سنگت جي، دهشت گرديءَ جي خلاف جدوجهد" 1991ع ۾ ڇپيو. اهو ڪتاب ڊيمي سائيز جي 88 صفحن تي مشتمل آهي. اُن جا ترتيب ڏيندڙ اياز گل، نياز پنهور ۽ پارس حميد آهن. اُن ۾ مختلف موقعن تي تاج جويي جون لکيل رپورٽون ۽ مضمون ڏنا ويا آهن. هن ڪتاب تي منهنجو هڪ تفصيلي تنقيدي مضمون، منهنجي ڪتاب "سنڌي ادبي سنگت (هڪ جائزو)" ۾ ڏنل آهي. تاج جويي جي هن ٽئين دور ۾ وڌيڪ ٻيو ڪو به ڪتاب شايع ٿيل ڪونهي.

ادل سومرو پهريون ڀيرو 22- مئي 1992ع تي سيڪريٽري جنرل چونڊيو. ادل سومري جي هن پهرين دور ۾ "سنگت: سنڌي ڪهاڻي نمبر" ۽ "سنگت: سنڌي شاعري نمبر" کان سواءِ "سنگت ڪارڪردگي نمبر" (1992- 1994) شايع ڪيا ويا. ڊيمي سائيز ۾ "سنگت: سنڌي ڪهاڻي نمبر"160 صفحن تي مشتمل آهي. ڪهاڻي نمبر جي پهرين ڀاڱي ۾ اٺ مضمون ۽ ٻئي ڀاڱي ۾ 9- ڪهاڻيون ڏنل آهن. هي ڪتاب مارچ 1993ع ۾ شايع ٿيو.

"سنگت: سنڌي شاعري نمبر" جنوري-مارچ 1994ع ۾ شايع ڪيو ويو، جنهن جي پهرين حصي ۾ شاعري ۽ سنڌي شاعري بابت 9 مضمون ۽ ٻئي ڀاڱي ۾ بيت، غزل، نظم، گيت، ترائيل، ٽيڙو ۽ قطعه ڏنل آهن. "پنهنجي پاران" ۾ ادل سومرو لکي ٿو:

"سنگت پبليڪيشن جي سلسلي ۾ ساٿين جي اها راءِ بيٺي ته چاليهن صفحن جي ڌار ڌار ڳڌيل مواد وارن پرچن جاري ڪرڻ بدران اهڙا نمبر شايع ڪيا وڃن، جيڪي مستقل حوالي طور استعمال ٿيندا رهن. انهيءَ خيال کي عملي روپ ڏيڻ لاءِ ڪهاڻي نمبر ڪانپوءِ شاعري نمبر اوهان جي هٿن ۾ آهي."

"سنگت: شاعري نمبر" ڊبل ڊيمي سائيز جي 176 صفحن تي مشتمل آهي ۽ قيمت چاليهه رپيا اٿس.

ادل سومري جي دور جو ٽيون پرچو "سنگت ڪارڪردگي نمبر1992ع کان 1994ع آهي، جنهن ۾ سنگت جي شاخن جي فهرست، انهن جي سيڪريٽرين ۽ ڪائونسلرن جا نالا، انهن جا فوٽو ۽ سنگت مرڪز پاران ڪوٺايل مختلف پروگرامن ۽ ايوارڊن جا تفصيل ڏنل آهن. هي ڪارڪردگي نمبر ڊبل ڊيمي سائيز جي 56 صفحن تي مشتمل آهي. مٿين ٽنهي پرچن جي سهيڙيندڙن ۾ منٺار سولنگي، غلام نبي ناشاد ۽ نعيم شيخ شامل آهن.

3- جون 1994ع تي ڀٽ شاهه ۾ سنگت جون چونڊون ٿيون، جنهن ۾ ڊاڪٽر شمس سومرو سنگت جو نئون سيڪريٽري جنرل چونڊيو ويو، پر هارايل ڌر پاران، جمهوري عمل کي پٺي ڏئي، سندس چونڊ کي تسليم نه ڪيو ويو، جنهن ڪري سنگت سخت بحران ۽ اختلافن جي ور چڙهي ويئي. نوبت استعيفائن تائين وڃي پهتي. انهن اختلافن ۽ بحراني صورتحال جي ڪري سنگت پاران ڪو به اشاعتي ڪم ٿي نه سگهيو.

8- نومبر 1996ع تي ٿيل چونڊن ۾ ايازگل سيڪريٽري جنرل ٿيو. اياز گل جي دور ۾ سنگت پاران چار اشاعتون رڪارڊ تي آهن. پهرين اشاعت "سنگت پبليڪيشن" جي نالي سان آگسٽ 1997ع ۾ ڊبل ڪرائون سائيز جي آهي ۽ 56 صفحن تي ٻڌل آهي. ان پرچي جو ايڊيٽر جوائنٽ سيڪريٽري وسيم سومرو، 'ايڊيٽر پاران' ۾ لکي ٿو: "سنڌي ادبي سنگت ۾ اچڻ ڪانپوءِ منهنجو جيڪڏهن ڳڻڻ جهڙو عمل آهي ته اهو سنگت جو نئون پرچو ئي آهي." هن پرچي ۾ انٽرويو، شعر ۽ ڪهاڻيون شامل آهن. اعلان جي باوجود باقي سڄي دور ۾ پبليڪيشن جو ٻيو پرچو اچي نه سگهيو.

اياز گل جي ٽئين دور ۾ 28- ڊسمبر 1997ع تي حيدرآباد ۾ ٿيل ڪانفرنس جي موقعي تي، جيڪو

اجلاس پوءِ شيخ اياز جي وفات سبب تعزيتي ميڙ ۾ تبديل ٿي ويو، هڪ ننڍڙو بڪ ليٽ شايع ڪرايو ويو، جيڪو 16 صفحن تي مشتمل آهي. بڪ ليٽ جي ٻئڪ ٽائيٽل تي سنگت جي ان وقت تائين ٿيل سيني جنرل سيڪريٽرين جون تصويرون ڏنل آهن. نومبر 1998ع ۾ ”سنڌ سنگت“ پاران فتاح ملڪ جي اخباري ڪالمن جو مجموعو ”پينر هن پنيور ۾“ ۽ 1997ع ۾ تاجل بيوس جي اڳ ڇپيل سيني شعري مجموعن جو گڏيل ضخيم ڪتاب ”ڏوريان ڏوريان م لهان“ ڇپايو ويو، جيڪو تاجل بيوس اڪيڊميءَ جي سهڪار سان ڇپيل آهي.

اياز گل کان پوءِ 13-ڊسمبر 1998ع تي مختيار ملڪ سنڌي ادبي سنگت جو سيڪريٽري جنرل چونڊيو ويو، پر اشاعتي حوالي سان سندس ڪريڊٽ تي ڪوبہ ڪتاب ڪونهي.

مختيار ملڪ کان پوءِ 19-فيبروري 2001ع تي هڪ ڀيرو ٻيهر ادل سومرو سنگت جو سيڪريٽري جنرل چونڊيو ويو ۽ ’ڪهاڻيون‘ جي عنوان سان نڪور ڪهاڻين جو هڪ مجموعو مارچ 2002ع ۾ ’سنڌ سنگت‘ پاران شايع ڪرايائين، جنهن ۾ ويهن ڪهاڻيڪارن جون نڪور ڪهاڻيون شامل آهن. اهو مجموعو ڊيمي سائيز جي 160 صفحن تي مشتمل آهي.

14- ڊسمبر 2004ع تي تاج جويو چوٿون ڀيرو سنڌي ادبي سنگت جو سيڪريٽري جنرل چونڊيو. هن دور ۾ تاج جويي جي ڪريڊٽ تي ”سنگت“ (خبرنامو صفحا: 80)، سنگت پبليڪيشن ”شاهه، سنڌ ۽ هندستان“ (صفحا: 224)، ”سنڌي آيا سنڌ ڏسڻ“ مرتب تاج جويو جيڪو 2004ع تي ”سنڌ گريجوئيٽس ائسوسئيشن“ پاران ٿيل ”شاهه سچل سامي امن ڪانفرنس“ جي موقعي تي هندستان مان آيل سنڌي اديبن، شاعرن ۽ فنڪارن جي تعارف تي مشتمل آهي. (صفحا: 224) ۽ 19-فيبروري 2006ع جي چونڊن جي موقعي تي ”سات هلندو رهي، لاٽ ٻرندي رهي“ جي عنوان سان پيش ڪيل رپورٽ (صفحا: 108) شامل آهن.

19-فيبروري 2006ع تي سنگت جي چونڊن ۾ ڊاڪٽر ذوالفقار سيال نئون سيڪريٽري جنرل چونڊيو جنهن پاران فوري طور تي سنگت جي اشاعتي ڪم کي هٿ ۾ کڻي راقم جي اڳواڻي ۾ سنگت جو پبليڪيشن سيڪشن قائم ڪيو ويو، جنهن پاران پهرين قلم طور ”سنگت“ مخزن جي اشاعت شروع ڪئي وئي، جنهن جا هيستائين ٻارهن پرچا ڇپجي چڪا آهن. ساڳيءَ ريت ڪجهه ڪتاب پڻ اشاعت هيٺ آندا ويا. غلام نبي ناشاد جو شعري مجموعو”سچ، سونهن ۽ سرهاڻ“ ۽ امجد دراني جو شعري مجموعو: ”مون کي ساڻ ڪٿجو“، ناميار دانشور نصير ميمڻ جي تحقيقي ۽ تجزياتي آرٽيڪلس جا ٻہ مجموعا ”نئين سنڌ جي ڳولا“ ۽ ”سنڌ جي ترقي- رنڊڪون ۽ رستا“ ۽ سنگت جي شروعاتي ستن پرچن جي چونڊ ڪهاڻين جي مجموعو”پوپٽ جهڙو پيار“ شامل آهن. مٿين ڪتابن کان سواءِ نصير ميمڻ جي آرٽيڪلس جو اردو ترجمي وارو ڪتاب پڻ ڇپرايو ويو، جيئن غير سنڌي طبقو بہ سنڌ جي مسئلن کان واقف ٿي سگهي. پبليڪيشن جو اهو ڪم هلندڙ آهي.

مٿئين مختصر جائزي مان ان ڳالهہ جي پليءَ پٽ پروڙ پوي ٿي تہ سنگت مناسب ۽ گهربل وسيلن جي اڻهوند جي باوجود بہ اشاعتي ڪم جاري رکيو آهي ۽ اهو سلسلو تاحال جانفشانيءَ سان جاري آهي.

سنگت مرڪز کان سواءِ ڪيترن ئي شاخن پڻ پنهنجا اشاعتي شعبا قائم ڪري ڪتابي سلسلا ۽ مختلف ليکڪن جا ڪتاب اشاعت هيٺ آندا آهن، جن ۾ ڪراچي، سکر، نئون ديرو، قمبر، دڙو، حيدرآباد، ميرپوربٺورو، شاهپورچاڪر، خانواهڻ، نوابشاهه، نوان جتوئي، ٽنڊو غلام علي، تلهار، چتو مادراڻي، جيڪب آباد، لونگاڻي، واهي پانڊي، جام شورو ۽ ٻيون ڪيتريون ئي شاخون شامل آهن، جن جو تفصيل هڪ ڌار مضمون جي تقاضا ڪري ٿو.

”سنڌي ادبي سنگت“ -- ۽ يادگار تصويرون

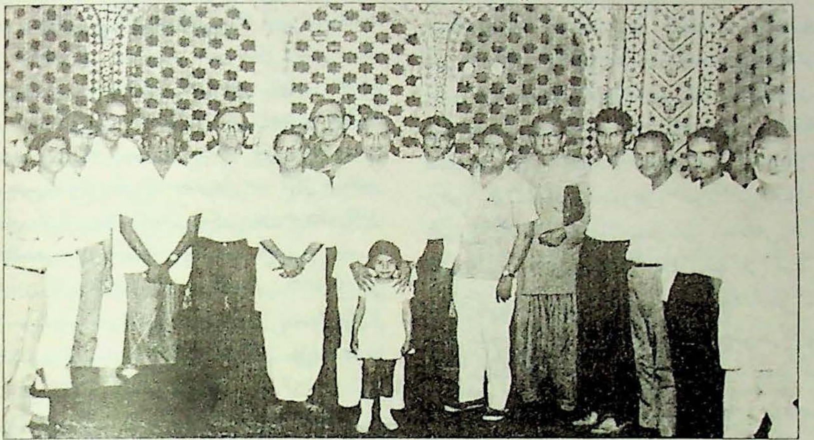

”سنڌي ادبي سنگت“ جي مرڪزي ڪاروباري ڪميٽيءَ ۾ شريڪ عيوضي: محمد عثمان ڏيپلائي، منير احمد مانڪ، پٽر سنڌي، رسول بخش پليجو، انور هالائي، رشيد ڀٽي، سيف ٻنوي، نورالدين سرڪي، حميد سنڌي، تنوير عباسي، غلام رباني آگرو، زيب ڀٽي، پروانو ڀٽي، شوڪت حسين شورو، ناشاد ۽ نياز همايوني (”هوٽل اورينٽ“، حيدرآباد، 24- اپريل 1967ع)

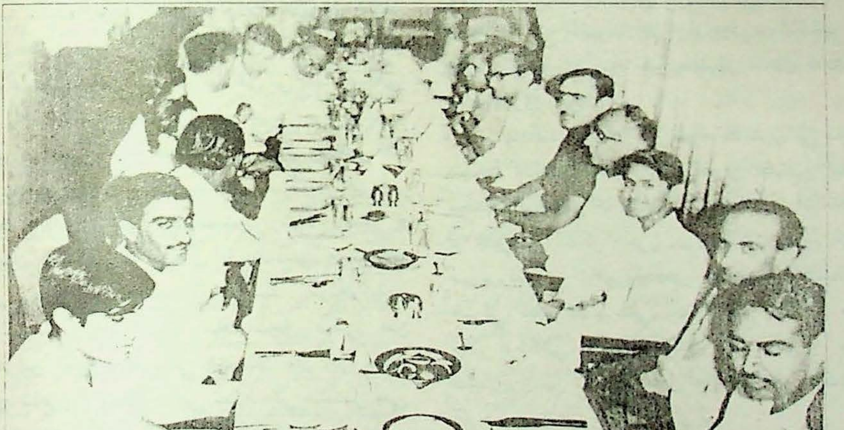

24- اپريل 1967ع تي حيدرآباد ۾ ”سنڌي ادبي سنگت“ جي مرڪزي ڪاروباري ڪميٽيءَ جي عيوضين جي مان ۾ حيدرآباد جي چئن مقامي روزانن- ”عبرت“، ”نواءِ سنڌ“، ”خادم وطن“ ۽ ”هلال پاڪستان“- جي ايڊيٽرن طرفان هوٽل اورينٽ ۾ ڏنل لنچ جو منظر.

ساڄي کان: منير احمد مانڪ، نياز همايوني، ناشاد، محمد ابراهيم جويو، حميد سنڌي، غلام رباني آگرو ۽ رشيد ڀٽي.

کاٻي کان: شوڪت حسين شورو، سيف ٻنوي، پٽر سنڌي، شيخ علي محمد، رسول بخش پليجو، محمد عثمان ڏيپلائي....

شعرِ شهيد الهام اگر آ

”هيڪلايون نويڪلايون“ جو جائزو

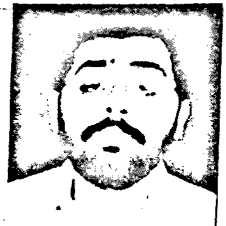

ڊاڪٽر سيد مخمور بخاري

خلقڻهار انسان کي شعور ڏئي کيس اشرف المخلوقات بڻايو. شعور انسان کي ڏک عطا ڪيو ۽ ڏک ئي حساسيت کي جنميو ۽ ان حساسيت انسان ۾ پنجين موسم کي پيدا ڪيو. ان پنجين موسم جون ڪيترين ئي ڪيفيتون، ڪيترن ئي رنگن ۾ ماڻهوءَ تي اثرانداز ٿين ٿيون. اندر جي ان موسم، جنهن کي اسين ”پنجين موسم“ سڏيون ٿا، ان جي هڪ ڪيفيت ”شاعري“ چورائي ٿي. شاعري، جيڪا وجداني ڪيفيت جي محتاج ٿئي ٿي، ان ۾ حساسيت، پيڙا، اڪيلائي ۽ بيقراري روح ڦوڪي ٿي، پوءِ هڪ تخليقڪار سچل سرمست چوائي ٿي:

حدين وڃي هرڪو، لاحد وڃي پير،
”سچو“ سو فقير، جو حد لاحد لنگهي ويا.

وانگيان ”شاعر“ حد لاحد اُڪري وڃي تخليق جا گل پنهنجي جهولي ۾ اچي ورهائي ٿو. اهو سفر من اندر جو سفر آهي، جيڪو وقت ۽ عمر جي قيد کان آجو ٿئي ٿو. شاعر من اندر سفر جو اهو مسافر آهي، جنهن جڏهن به ڪا بهترين تخليق ڪئي هوندي ته ان جي اندر جي دنيا ۾ وڏي پچ ڊاهه ٿي هوندي، اُن اندر کي چيريو ڦاڙيو هوندو. نورالهديٰ شاهه جون سٽون ياد پون ٿيون:

ٻه
ليڪا ڪڍي
صليب ناهي
پنهنجو پاڻ
ٽنگي ڇڏيان
جي
ڏک سيئي
لکي نه سگهان!

حميد شهيد عمر جي اُن حصي ۾، جڏهن عام طرح لکڻ پڙهڻ کان ڪناره ڪشي اختيار ڪري هڪ ڏگهي ابدي سفر جي تياري شروع ڪبي آهي، ان وقت هي پنهنجي اندر کي بار بار ولوڙي پنهنجي جهوليءَ ۾ تخليق جا گل پري اسان کي آڇي رهيو آهي. هن وٽ حساسيت، رومانس، مزاحمت ۽ ڌرتيءَ سان محبت جا ڪيترائي دلڪش ۽ سونهن ڀريا مثال آهن. هو وقت شناس شاعر آهي. هن جو نظم ”ماچيس جي تيلي“ اسان جي اڄ جي تاريخ ۽ انساني سياهه جي مُنجهندڙ ڪيفيتن ۽ مزاجن جو آئينو آهي. ماچيس جي هڪڙي تيلي گهڻا ممڻ مچائي سگهي ٿي. اسين پنهنجن انائن، خود غرضين ۽ ذاتي ۽ گروهي مفادن جي ڪري هڪ گهر اندر پنهنجا پنهنجا ليڪا ڪڍي، پنهنجن پنهنجن خولن اندر قيد ٿيا ويٺا آهيون. حميد شهيد، جيڪو هڪ شاعر جي حيثيت ۾ وقت جي نبض تي پنهنجا هٿ مضبوطيءَ سان جهليو ويٺو آهي، سو پنهنجي هن نظم ”ماچيس جي تيلي“ ۾ چئي ٿو:

پاڻ جي آهيون غريبن ۾ غريب
بک ۽ بيماري جنين جو آ هميشه کان نصيب
هڪڙي ننڍي کنڊ ۾ قيدي اسين
هڪڙي گهر جا پاتي ۽ پيدي اسين
اک ۾ اک، دوڏن اندر دوڏا وجهي
باهه نفرت جي ٿا پڙڪايون نوان چوڏا وجهي
جنگ جڻ ڪُڪڙن جو ڪوئي ميل آ
خوب ٿيندو هي تماشو، واهه جو هي کيل آ
پاڻ هن سان ڪئن ملون، ٿيڻي نه آهه
هن جو مذهب آ جدا ۽ منهنجو ’مهذب‘ آ جدا
هن جو ڀيو پرماتما ۽ منهنجو پنهنجو آ خدا

۽ وري هن کي بہ ٽيڳر آ لڳي
اڄ مغز ۾ منهنجي پڻ آهي مڳي
هن کي طاقت جي گهٽي آ
مون وٽ بہ آهن جام بم
هي ڪلسٽر بم ۽ هي نيپام بم
هٿ ۾ ائٽم بم کڻي ٽلندا وتون
مڇ وٽي ۽ ڳاٽ اوچي ساڻ ڪلندا وتون
باهہ بک جي پيٽ ۾ آ، پوءِ ڪونهي ڪوئي غم
دم دمادم ٿي وڃي، يارو دمادم ٿي وڃي
خلق پل ٻُک ۾ مري، اَڄ ۾ لُڇي
ڪنهن ۾ همت آهہ جو مون کان پُڇي
ملڪ جي تاراج ٿئي ٿو پل ٿئي،
مسئلو پاڙيسريءَ جو حل ٿئي.

نظم "گلوبل وليج" بہ "ماچيس جي تيلي" جو تسلسل آهي، جيڪو ڏاڍو پرپور آهي. ظالم پاڻ کي ڪڏهن بہ ظالم نہ چوندو.فرعون پاڻ کي ڪڏهن بہ غلط نہ سمجهيو، پر هر فرعون لاءِ موسىٰ تہ پيدا ٿيندو، جنهن صحيح ۽ غلط جي پرک جو شعور ڏنو آهي. "اڇي محل" واري حويلي لاءِ بہ موسىٰ پيدا ضرور ٿيڻو آهي. شهيد چوائي ٿو تہ:

پيدا هڪ فرعون جي ٿيندو
فرعون جي لاءِ موسىٰ بہ تہ ايندو!
فرعون آ ها، ها ڪار مچائي
موسىٰ ڪيڏي دير لڳائي.

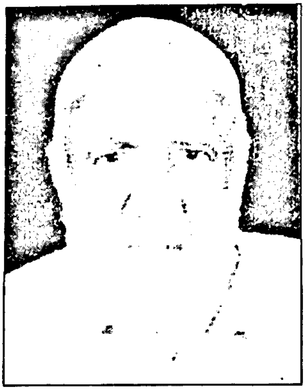

حميد شهيد اسان جو انتهائي حساس شاعر آهي. هن ڏاڍي ذميواري ۽ حساسيت مان لکيو آهي. هن وٽ شاعري فقط سَڪيءَ جي ڪارڻ وارن کان شروع ٿي اُن جي نڪ جي ڪوڪي تي ختم نٿي ٿئي، بلڪ هن شاعري کان تلوار وارو ڪم ورتو آهي. شاعر ٻاٽ اونداهہ ۾ روشني جو ڪرڻو آهي. قومن جون سماجي، اخلاقي ۽ معاشي حالتون جڏهن بد کان بدتر ٿي وڃن ۽ ان حالت ۾ جيئڻ ٿان ارواح ڪڇي وڃي تہ ان وقت شاعر روشنيءَ جو هڪڙو ڪرڻو ٿي اُڀرندو آهي، جيڪو عام ماڻهوءَ کي شعور ڏئي ٿو. انهن کي سوچڻ سمجهڻ جو ڏانءُ سيکاري ٿو. انهن جي رهنمائي ڪرڻ جي سگهہ فقط ڪنهن اديب ۽ شاعر ئي ۾ باقي رهي ٿي. حميد شهيد پنهنجي شاعريءَ ۾ جتي ڏاڍو وقت شناس شاعر آهي، اُتي هو خبر ناهي ڪهڙي خيال کان هھڙا شعر بہ لکي ٿو:

اڄ غلط کي غلط چوڻ بہ غلط،
هن سچائي کان مون ڪئي توبهن.
تون بہ مون جئن "شهيد" ٿي ويندين،
حق جي وائي کان مون ڪئي توبهن.

حميد شهيد پلي چوي تہ هن حق جي وائي ورائڻ کان "توبهہ" ڪئي آهي، پر اهو درست نہ آهي. هن جي ڪتاب "هيڪلايون نويڪلايون" ۾ ڪيترائي اهڙا شعر موجود آهن، جن ۾ هن شاعر جي حيثيتَ ۾ 'رهنما' وارو ڪردار ادا ڪيو آهي:

بي ضميرن سان ناهه چو ڪريان؟
هي ڪبيرو گناهه چو ڪريان؟
چٽنگ بڻجي ڪو پل ڪيان روشن،
هئن حياتي تباهه چو ڪريان؟
هڪڙي لغزش جو وقت آهه اچا،
هي به ضايع پساهه چو ڪريان؟
ديم ناهيو، ضرور ناهيو، پر،
شاهه درياهه کي واهه چو ڪريان؟

حميد شهيد جو نظم " چا اسين تر وجون" هڪ سُوچيندڙ نظم آهي، جيڪو پنهنجي وقت جو عڪاس آهي، هڪ سوال آهي، جنهن جو جواب اسان کي ڏيڻو پوندو. تر ڪان پوءِ اڳيان چا آهي؟ ڊگهي مزاحمت، جيڪا سياٽي ساهه کڻڻ شروع ڪندي، اُها اڄ چو نه ٿي اسان جو ڪردار بڻجي؟ ڪيترو نه گهرو سچ آهي هنن سٽن ۾:
زلزلو آيو نه ڪو طوفان هو
ڪن ۾ منهنجو گهر سچو شمشان هو
ڪير هي شيطان هو؟ ها ڪير هي شيطان هو؟
پاهران آيل هي ڌاريا بي وطن
جن تي تن من پنهنجو ڏن گهوري ڇڏيم
هڪ خواب جي تعبير پويان
هن ديس جي تعمير پويان
جن کي جيءَ جان ۾ جايون ڏنيون
دل جي ڌرتي ۽ بنيون سايون ڏنيون
پر عرب جو اُٺ اڄ تنبو اندر
۽ عرب خود دربدر!
اهو تاريخي سچ آهي ته نُون مهمانن کي اسان چا نه ڏنو؟ پنهنجي ڌرتي، قديم ورثو، تاريخ، سڀ ڪجهه اُنهن کي ڏنوسين. انهن کي پنهنجي جيءَ ۾ جايون ڏنيوسين،پر موٽ ۾ اسان کي اُنهن پاران چا مليو؟ هڪ سوچيل سمجهيل سازش تحت ڪن ناعاقبت انديش فردن اهو تفرقو وڌو. اڄ هو اسان جي سمورن وسيلن تي حاوي ٿيڻ لاءِ اسان جي تاريخ، ثقافت، تهذيب ۽ ٻوليءَ تي راتاهي هڻڻ لاءِ هر وقت سرگردان آهن۽ اهو به ثابت آهي ته هُنن گهڻو ڪجهه ڪيو به آهي. اسان جا شهر، ڳوٺ، پاڙا اسان لاءِ اوپرا بڻايا پيا وڃن. اسان کي اسان جي گهرن اندر اوپرو ۽ اجنبي بڻائڻ جا جتن ڪيا ٿا وڃن. انهن ئي حالتن جو عڪاس آهي "شهيد"جو هيءُ نظم "چا اسين سڀ تر وجون؟"
پنهنجا گلشن ۽ پلازائون جڏهن ڌاهي ويا،
اڄ هو منهنجو ڳوٺ ۽گهر گهاٽ ئي ڌاهي ويا!
۽ چون ٿا شهر مان نڪري وڃو!
ڪيڏانهن وڃون ۽پنهنجي ڪهڙي گهر وڃون!
چا اسين سڀ تر وجون؟
هي سوچڻ واري صورتحال آهي، اسين ڪيڏانهن به ڪونه ويندآسين. هر گهٽي، هر رستو، هر شهر، هر ڳوٺ اسان جو پنهنجو آهي، هر ڪنهن جو آهي. ان کي ڇڏي وڃڻ جو اسان سوچي به ڪونه ٿا سگهون.
جيڪڏهن ڌرتيءَ جي سڳنڌ ڪنهن کي نٿي آئڙي ته اُهي پنهنجا مزاج بدلائن. اُهي "سنڌڙي، سُر سنگيت، سڳنڌ" سان پنهنجو پاند اٽڪائي من تان مير لاهي ڏسن ته ڌرتي ماءُ جي پوتر ۽ سُکي ستابي هنج جي گرمي ۽ سڳنڌ چا ٿيندي آهي؟ "شهيد" سچاڻ شاعر آهي، هن جي سادن لفظن ۾ به معنيٰ سمايل آهي. هن جڏهن پنهنجي غزل جون هي سٽون مشاعري ۾ پڙهيون هيون ته ٺهڪڙو مچي ويو هو.
ميمڻ، ڪوري روز ڪڇن ٿا،
حيرت آ اڄ شاهه ڪڇي ويو.
واقعي به اها ڳالهه اسان جي روايتن جو حصو رهي آهي ته ڌاڙيل سيد يا نياٽي اڳيان اچي وڃڻ تي ڦُر جو مال اُتي موٽائي واپس هليا ويندا هئا، يا جنهن گهر جو نمڪ کائبو هو، اُن سان وفاداري نيائبي هئي، پر اڄ اها ديد ڌاڙيلءَ ڦورو مان ته نڪري وئي پر جڻ هر ڪنهن مان احترام جو اهو عنصر گهٽ ٿيندو ٿو وڃي. هن غزل جو هيءُ ٻيو بند انتهائي اهم آهي:
پاٽيءَ واري تان پيا جهيڙيون،
مُرڳو سچو درياهه ڪڇي ويو.
هي ٻيئي بند خيال جي هڪجهڙائيءَ جا مثال آهن. توٽي جو هي لفظ شاعر جي واتان چٽر ٿا لڳن. جتي اسان جي سماج مان شناس جي ديد گهٽجي وئي

آهي، اُتي اسان پنهنجن ننڍڙين نااتفاقين جي نتيجي ۾ وڏيون سزائون ڀوڳيون ٿا. اسان جي ماضي جا قصا ۽ ڪردار اڄ به تاريخ ۾ ساهه کڻي رهيا آهن. اسان انهن کان به ڪجهه نه پرايو آهي. اڄ به اسان جي حالت ڄام فيروز سمي ۽ مير علي مراد ٽالپر جهڙي آهي. اڄ به اسان ۾ نائونمل جهڙا ڪردار موجود آهن ۽ اسان سندن حرڪتن تي اکيون پوري پاڻيءَ واري تان پيا جهيڙيون يا شاهه جي ڪچي وچڻ واري تمثيل تي محفلن ۾ ٽهڪ پيا ڏيون، پر پنهنجي حالت زار تي نه سوچيون ٿا، نه روئون ٿا. بس اڻجاڻن وانگر کلون ٿا. اسان وساري ويٺا آهيون ته هڪ نئين صبح جي تعبير پويان اسان کي جستجو ۽ اڻٿڪ محنت ڪرڻي پوندي، بلڪل شاهه سائينءَ جي هنن لفظن جيان:

سڀ ننگيون ٿي نڪرو، لالچ ڇڏي لوڀ،
سپيريان سين سوڀ، ننڌون ڪندي نه ٿئي.

حميد شهيد پنهنجو ڪردار ادا ڪندي اڃا به تعبير پويان جاڳي پيو ۽ پنهنجي تخليق سان پنهنجو فرض ادا ڪندي چئي ٿو:

جيستائين سنڌ جاڳي، جاڳ پنهنجو ڀاڳ آ،
واهرو جيسين ورن، تيسين سدا جاڳان پيو.

شهيد جي شاعريءَ جا ڪيترائي مزاج آهن. هن جي شعر ۾ وقت شناسي، رومانس، مزاحمت ۽ حساسيت به موجود آهي. هن جو نظم ”ڪيل ختم ٿيو“ نهايت خوبصورت نظم آهي، جيڪو حيات، موت جو منظر چٽي ٿو. سائين امداد حسيني ”مهاڳ“ ۾ پڻ هن نظم جو ذڪر ڪندي لکي ٿو:

”حميد شهيد مختلف هنڌن، صنفن ۾ موڊ ۽ ڪيفيت ۾ موت، حيات بابت لکيو آهي، پر اهو ڪيل ختم نه ٿو ٿئي. نوان ويس ڌاري اچن ٿا ۽ زندگي جو ڪيل جاري رهي ٿو. زندگي وانگي“

زندگي- موت- زندگي، وهندڙ درياءَ جيان ڪائنات اندر فطرت جو روان دوان هڪ سلسلو آهي، جيڪو پنهنجي اندر ۾ ڳجهه به رکي ٿو ته ٻئي طرف ان راز جي پروڙ به. ان حيات جي تسلسل جو جز آهي. صوفين جي نظر ۾ ”حيات“ پاڻ سڃاڻڻ وارو مختصر عرصو آهي، روح جسم اندر قيد آهي، جيڪو محبوب سان وصال چاهي ٿو. موت وصال جو ذريعو آهي. عربي فقرو آهي:

”الموت جسر يوصل الحبيب للقاء الحبيب“

(موت هڪ پُل آهي جيڪا هڪ دوست کي ٻئي دوست سان ملائي ٿي.)

حميد شهيد جي هن نظم جون هي سٽون به ان ئي خيال جون آهن:

جيون ٿيپ جنب جيئڙا،
جيل ختم ٿيو، ڪيل ختم ٿيو.

توڙي جو زندگي پاڻ سڃاڻڻ جو ذريعو هجي يا موت حبيب سان ملڻ جو بهانو، پر زندگي ڏاڍي پياري آهي. خوبصورت رنگن ۽ ڳهاءُ ڏيندڙ ڏکن سان ڀرپور جيون پنهنجا رنگ ترنگ آڇي ٿو. زندگي پيار آڇي ٿي، سونهن آڇي ٿي، سوڀيا آڇي ٿي. خواب، احساس جذبا آڇي ٿي، زندگي خار ڪنڊا آڇي ٿي، زندگي محروميون ۽ اڪيلايون نويڪلايون به آڇي ٿي، زندگي هر رنگ ۽ هر منظر آڇي ٿي. شيخ اياز چوائي:

سو درد ها
سو ڏک ها
پر زندگي پياري هئي
اڌ رات جو ٻهرن مٿان
جا چاندني پياري هئي!

حميد شهيد ڪعبة الله جي زيارت به ڪري آيو. خيرن سان عمرو به ادا ڪيائين ته حاجي به ٿي آيو. پنج وقت جو نمازي به آهي، پر خوشقسمتي چئبي جو هو مذهب ڏانهن انتها پسنديءَ وارو رويو نٿو رکي. ظاهري مذهبي ناهه نوهه کان من جي مالها جپڻ جو قائل آهي. دين اسلام جو روح به اهو آهي. مذهب روح جي پاڪائي جا فلسفا بيان ڪندا آهن.

اسلام دنيا جي سمورن مذهبن کان اعلي آهي، جيڪو پڻ روح جي پاڪيزگي جي تبليغ ڪري ٿو. شاهه لطيف ته ان فلسفي کي ڏاڍي ڳوڙهي انداز سان سمجهايو آهي:

ظاهر ۾ زاني، فڪر منجهه فنا ٿيا،
تنين کي تعليم جي، ڪُڙهه اندر ڪاني،
حرف حقاني، دور ڪيائون دل ۾.

شهيد جو مذهب ڌانهن رويو صحتمندائو آهي. چئي ٿو:

هڪ ئي سجده خلوص جو ڪافي،
هيئن چو پيشاني داغدار ڪجي.
("پيار جا پوپٽ ۽ چاهت جا گلاب")

دين تبليغ سان نہ ايندو آہ،
دين، دل جي يقين سان آهي.

اڃان بہ اڳتي هڪ هنڌ ٻئي طرح چئي ٿو:

هٿ ۾ هر دم "شهيد" جي تسبيح،
من جي مالا ڪٿي جپي نہ جپي.

شهيد جا ٻيا بہ ڪيترائي نظم ، غزل ۽ چوسٽا "وردي"، "ڪچرو گهر"، "شاعر"، "سنڌوءَ جو خواب"، "اي پرين......"، "قومي مفاد"، "بند"، "دانگي"، "چٽ چٽ" اهڙيون تخليقون آهن جن تي سوچي سگهجي ٿو، لکي سگهجي ٿو، ڳالهائي سگهجي ٿو. هُو جنهن دور ۾ زنده آهي ان دور جي سمورين حالتن کان نہ رڳو هُو باخبرآهي، پر هن جي شاعري ۾ اهڙا ڪيترائي نقش چٽيل آهن جيڪي ڪيس وقت شناس، باهمت ۽ حوصلہ مند شاعر ثابت ڪن ٿا.

حميد شهيد جي هن مجموعي "هيڪلايون نويڪلايون "۾ ان کان سواءِ ٻيا بہ ڪيترائي رنگ چٽيل آهن. خاص طور رومانيت "شهيد" جي شاعريءَ جو بنيادي محرڪ آهي. هونئن بہ شاعر جي جمالياتي حس عام فرد کان وڌيڪ سگهاري ٿئي ٿي. هو هر منظر، نظر ۽ هر صورت ۾ ڪونہ ڪو جمالياتي عڪس ڳولي ان مان آمادگي حاصل ڪري ٿو. حميد شهيد وٽ بہ اهڙا ڪوڙ سارا مثال موجود آهن، جنهن سان سندس ان فطري جذبي جي ترجماني ٿئي ٿي هو پنهنجي هڪ غزل ۾ بي اختيار چئي ٿو:

چاهتون، چاهيون نہ چاهيون، ٿيو وڃن،
پنهنجي وس ۾ يار ناهيون، ٿيو وڃن.
لغزشون انسان آهيون، ٿو وڃن،
پاڪ پوتي پاڻ ناهيون، ٿيو وڃن.

هڪ ٻئي هنڌ چئي ٿو:

پيرين اگهاڙي آيو آهيان،
پرين پاڙي آيو آهيان،
وارن جا واسينگ ڇمڻ لئي،
لنڊيون لتاڙي آيو آهيان.

حميد شهيد وٽ عشق جيئڻ جو اتساهہ آهي. هن جي اندر ۾ اڄ بہ هڪ عاشق موجود آهي، هن جي عاشقي هن جي اڄ ، تات ۽ طلب وڌائي ڇڏي ٿي:

اڄ بہ مَنَ کو پياسو مڻ پاڻي پئي،
آس جا ڪورا گهڙا مهڪي اٿيا.

سندس جمالياتي حس جا ڪجهہ خوبصورت رنگ ڏسو

وِڄ وراڪو، نہ چنڊ جو چمڪو،
پاند پوتيءَ جو سرڪيو آهي.

نانءَ وڻن سان مهڪي اڱڻ ٿو،
چاهت ۾ چا راحت آهي.

نيڻ نشيلا ڪڻ سيرين،
شام لٿي آ رنگ رتي.

ناز مان هڪ گُل هٿي ويندو رهيو،
پيار جو پهريون پهڻ ڳولهي لڌم.

--

چيلاٽن جا چهڪ لهي ويا،
توکي ڏسڻ سان ٿڪ لهي ويا

خدا تي ايمان پختو ٿئي ٿو،
حسين صورت اگر ڏسون ٿا.

شهيد، جيڪو بقول سائين امداد حسيني "رڳو خانداني شاعر نہ آهي، بلڪ اصلي نسلي خانداني عاشق پڻ آهي"، سو ان جي عشق جي ڪٿا ڪنهن بہ نہ ٻڌي آهي. زڄ جيان هن جو من پيار جي منطقي انجام جي مَڏ رکيو ويٺو آهي. هن جي اندر جي بيقراري، تڙپ، لوچ پوچ، هن کان ههڙيون ئي سٽون لکرائين ٿيون:

ڪنهن بہ نہ دل جو درد سُڃاتو،
تو بہ نہ سمجهيو تو بہ نہ ڄاتو،
پيار جو رشتو نينهن جو ناتو،
تو بہ نہ سمجهيو تو بہ نہ ڄاتو.

منهنجي اکين جي تاس ڏني تو؟
صحرا جي هي پياس ڏني تو؟
من چو ماندو، تن چو آتو؟
تو به نه سمجهيو تو به نه چاتو؟

حميد شهيد جا ڪيترائي اهڙا شعر آهن جيڪي سچ پچ هت نقل ڪرڻ جهڙا آهن. هن وٽ پنهنجن خيالن جي اظهار لاءِ نيون تشبيهون، ڪنايا ۽ لفظن جون معنائون پڻ آهن. سندس هڪ چوسٽو "وهاٽو" مردانٽي سماج جي ڀرپور عڪاسي ڪري ٿو. هڪ عورت (زال ڪي) مولٽي فوم جي وهاٽي سان تشبيهه به عجيب و غريب آهي، جيڪا دل کي نٽي آئڙي. هڪ عورت محبت ۽ اعتماد تي پنهنجا جذبا، احساس، خواهشون ۽ پنهنجو سڀ ڪجهه هڪ مرد جي نانءُ ڪري ڇڏي ٿي. پوءِ مرد ڪي زندگيءَ جي هڪ موڙ تي اها عورت (زال) جيڪا ڪڏهن هن جي خوابن، خواهشن، احساسن ۽ محبتن جو محور هوندي هئي، ڪيس مولٽي فوم جو وهاٽو لڳي ٿي. جڏهن عورت جي جسماني حسناڪي تبديل ٿي وڃي ٿي ته پوءِ مرد ڪي اها ئي عورت مولٽي فوم جو وهاٽو ڇو ٿي لڳي؟ شاعر پنهنجين خواهشن کان به وڌيڪ ٻئي جي اندر ۾ لهي ان جي احساسن، جذبن ۽ موسم ڪي لفظن ۾ نقش ڪري- اهو ان جو ڪمال چئبو.

هالا سنڌي شاعري خاص ڪري غزل جي حوالي سان ادب جي اتهاس ۾ وڏي حيثيت رکي ٿو. خليفي گل کان خليفي قاسم تائين هالا جو غزل پنهنجا رنگ روپ ڏاري بيٺو آهي. هالا جو شاعراڻو ماحول خاص طور مشاعرن جون محفلون پنهنجي مخصوص لب و لهجو ۽ رنگ ترنگ رکن ٿيون، جنهن تي وڏي وقت تائين عروضي، روايتي ۽ نيم ڪلاسيڪي رنگ غالب رهيو. گهڻي وقت کان پوءِ هالا جي شاعرانه روايت ۾ جدت جو پهريون ترورو"سوز" هالائي جي شاعري جي صورت ۾ ظاهر ٿيو، جنهن هالا جي شاعراڻي ماحول کي هڪ خاص صورت ڏني. اهڙيءَ ريت امتياز ابڙي، عرفان مهدي، سيف بخاري تنها، ڪوثر هالائي، جاويد سوز هالائي، سهيل فيصل ابڙي، مخمور بخاري، حسين سرور ۽ ٻين جديد شاعريءَ جو رنگ اختيار ڪيو. هن فڪري تبديلي جو ڪارڻ جديد سنڌي شاعريءَ جا سرموڙ شاعر شيخ اياز، تنوير عباسي، استاد بخاري، عبدالڪريم گدائي، نارائڻ شيام، نياز همايوني، امداد حسيني ۽ تاج بلوچ اچ به سندن رهنمائيءَ جون علامتون آهن.

هالا جي جديد رنگ اختيار ڪيل شاعرن ۾ حميد شهيد پنهنجي هن ٻئي مجموعي "هيڪلايون نويڪلايون" کان خاص طور پوءِ مون کي جدت جي سلسلي ۾ ڪجهه اڳيرو بيٺل نظر اچي ٿو. هن وٽ پنهنجي شاعري لاءِ لاتعداد موضوع آهن ۽ انهن موضوعن کي گهاڙيٽن جي قالب ۾ اوتڻ لاءِ وري وٽس خوب بيساختگي پڻ آهي:

ماٽ ڪرڻ جا سوڪو ڪم آ،
شيشا چٻاڙي آيو آهيان.
سنڌو اُجاري رڻ گهريو ٿي،
ڳوڙها ڳاڙي آيو آهيان.

حميد شهيد، جيڪو شاعريءَ کي قومي امانت سمجهي ان جي ڀرپور حفاظت ڪري رهيو آهي، اُهو پنهنجي ذات جي اندر بي باڪ، مخلص،همدرد ۽ ميناج وارو شخص آهي. هو اها قومي امانت سنڌ جي اُسرندڙ نئين ٽهيءَ جي حوالي ڪرڻ چاهي ٿو:

وڏن جي مليل امانت آهي،
هي خواب جيڪي اسين ڏسون ٿا،
نئين ٽهيءَ کي هي خواب سونپي،
اسين وڃون ٿا، اسين وڃون ٿا.

حميد شهيد جي نيڻن ۾ جرڪندڙ روشن صبح جو خواب اسان کي پنهنجن نيڻن ۾ نه فقط سمائڻو پوندو، پر ان راهه ۾ اسان کي حميد شهيد جهڙن شاعرن جي رهنمائي جي ضرورت آهي:

پير ڪٽڻ جي دير فقط آ،
ماڳ ملڻ ۾ دير نه ٿئي ٿي.
شعر "شهيد" الهام اگر آ،
شعر چوڻ ۾ دير نه ٿئي ٿي.

تاج بلوچ جي شعري مجموعي "درد جو صحرا" جو جائزو

طارق عزيز شيخ

جيئن سنڌي ٻولي نهايت وسيع ۽ شاهوڪار آهي، اهڙيءَ ئي ريت هن ٻوليءَ پنهنجا خدمتگار ٻه صلاحيتمند ۽ سگهارا پيدا ڪيا آهن. سنڌي ادب ۾ شاعريءَ جي آسمان تي ڪيترن ئي ستارن سدائين لاءِ اهڙي امر جوت جرڪائي ڇڏي آهي، جيڪا ڪڏهن ٻه جهڪي نٿي ٿي سگهي ۽ اهڙن جڳ مڳ ستارن ۾ هڪ نشانبر نالو 'تاج بلوچ' جو آهي.

تاج بلوچ شاعريءَ جي گهڻو ڪري سمورين صنفن تي طبع آزمائي ڪئي آهي ۽ سيني صنفن ۾ پاڻ مڃايائين. دُوها، نظم، غزل، گيت، وايون، نثري نظم، بي قافيا نظم ۽ قطعا وغيره چيا اٿس. پنهنجن چئن شعري مجموعن "درد جو صحرا" ، "خوشبوءِ جو زهر" "لفظن جو ماتم" ۽ "دل جزيرو اُداس سپنن جو" ۾ تاج بلوچ جي بيشتر شاعري 'رومانوي' نظر اچي ٿي. هونئن ته هُن مختلف موضوعن تي ٻه ڪلام چيو آهي، پر مون کي سندس شاعري تي مجموعي طرح رومانوي رنگ جو غلبو محسوس ٿيو. هتي اهو واضح ڪرڻ لازمي ٿو سمجهان ته تاج بلوچ سياسي ۽ انقلابي لٽريچر جو سگهارو قلمڪار آهي ۽ ڪالم، مضمون توڙي نثر جي ٻين صنفن تي ٻه عبور رکي ٿو. پر جهڙو اظهار هن پنهنجي دلنشين شاعريءَ جي وسيلي ڪيو آهي، تهڙو ٻئي نموني نٿو ڪري سگهي. تاج بلوچ جي ڪلام جو تفصيل سان ذڪر ڪرڻ لاءِ اڄ اسان سندس پهرئين شعري مجموعي جو جائزو وٺون ٿا:

"درد جو صحرا" 1970ع ۾ ڇپيو ۽ هيل تائين ان جا ٽي ايڊيشن اچي چڪا آهن. پاڪستان رائٽرس گلڊ پاران 1970ع جو 'بهترين ڪتاب' هن ئي مجموعي کي قرار ڏئي ساليانو ايوارڊ ڏنو ويو. "درد جو صحرا" ۾ دوها، وايون، گيت، نظم، غزل ۽ قطعا آيل آهن. هيءُ شعري مجموعو 1962ع کان وٺي 1970ع تائين شاعريءَ تي مشتمل آهي. هيءُ اهو زمانو آهي جڏهن سنڌ ۾ ٻوليءَ جو مسئلو ڀرپور طرح سان پنهنجي حساس حيثيت حاصل ڪري چڪو هو. سنڌ جو اديب ۽ صحافي ايوبي آمريت جي خلاف نظرياتي توڙي سياسي ويڙهه ڪري رهيو هو. انهيءَ بقا جي ويڙهه ۾ تاج بلوچ ٻه ڌرتي ماءُ جي ٻين سڄڻ سپوتن جيان پنهنجي حصي جو ادبي فرض خوب نڀايو ۽ پوري ذات ۽ ڏانءُ سان آواز بلند ڪيو:

هُو سرفروش مٽي سان ڪفن ٻڌي جو هليا،
هزار هوشو ۽ هيمون گهٽيءَ گهٽيءَ مان اُٿيا،
ڏمر جا، ڏاڍ جا، ڪنگرا ڇڏيائون ڪيرائي،
لهوءَ سان جن جي ٿيا سُرخ چوڪ ۽ رستا.

هن زماني ۾ جديد ترقي پسند وطن دوست سنڌي ادب تي زنجير پيا. سنڌي شاگردن ۽ شاگرد تنظيمن تي تشدد ٿيو، ڪين جيلن ۾ واڙيو ويو. ٻوليءَ جي مسئلي تي حق جو آواز بلند ڪندڙ عام توڙي خاص ماڻهوءَ کي ظلم جو نشانو بڻايو ويو. سنڌ جي وجود کي ختم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي، جنهن جي ڪري لاتعداد غير سنڌين کي ڪراچي، حيدرآباد ۽ سنڌ جي وڏن شهرن ۾ آباد ٿيڻ ۾ آسانيون مليون. ايوب خان پنهنجن

مارشل لا جي ويجهن ساٿين جنرل موسيٰ، اصغرخان ۽ ٽڪا خان جهڙن سوين ڌارين کي سنڌ جي زمين "مال مفت" طور ڏني. سنڌ جو دانشور اهڙي موقعي تي ڪُڇي ته ڪافر پئي ٿيو، پر ڌرتيءَ لاءِ آواز اٿاريندڙ سنڌ جو باغيرت ۽ باشعور شاعر اهڙي ڪيفيت ظاهر ڪرڻ لاءِ خاموش رهي نه سگهيو. ان موقعي تي تاج بلوچ لکيو:

باهه پنيور ۾ پڙڪائي سگهان ٿو
منهنجي ٿو ناهه ڏني شعلہ نوائي
سنڌ جي سينڌ ۾ سِنڌُرو پرڻ ڏي،
ورنه ڏوراپا اچي ڏينلو پنائي.

هن زماني ۾ پاڪستان جي وجود ۾ اچڻ کان پوءِ پهريون ڀيرو اهڙي ڀرپور مزاحمت هلي هئي جو هر سنڌي پڙهيل خواه اڻپڙهيل پنهنجي پوري سگهه سان ايوبي آمريت خلاف اٿي ڪڙو ٿيو ۽ علمي توڙي سياسي جاڪوڙ ۾ وِک وِک سان ملايائين. 9 فيبروري 1962ع تي 'سنڌي ٻوليءَ جو ڏينهن' ملهايو ويو هو. هن ڏينهن تي سنڌي اخبارن غيرن جي آبادڪاري، سنڌين کي بيروزگار ڪرڻ، سنڌ جي وسيلن تي مارشلائي ڇاڙتن جي قبضن ڪرڻ،

تاج بلوچ

سنڌي ٻوليءَ کي نصابي دائري مان ڪڍڻ جهڙن ٻين ڪيترن نازڪ قومي مامرن تي سنڌ جو ڪيس اُپاريو. سڄي سنڌ ۾ 'ڪارو ڏينهن' ملهايو ويو. اديبن ۽ عالمن احتجاجي نشستون منعقد ڪيون. سنڌ ۽ بلوچستان جي قومي اسيمبلي ميمبرن ۽ دانشورن هڪ گڏيل نهراءُ پيش ڪيو، جن ۾ شيخ عبدالمجيد سنڌي، مخدوم طالب المولىٰ، مير رسول بخش ٽالپر جو خاص ڪردار رهيو. سنڌ جي نمائنده شاعر شيخ اياز جي پهرئين شعري مجموعي "ڀونئر ڀري آڪاس" تي پابندي مڙهي وئي. اظهار جي آزاديءَ لاءِ هڪ به شعر چوڻ دشمن جي اک ۾ ڪنڊو هو. اياز جي مجموعي تي پابندي پوڻ تي تاج بلوچ متاثر ٿي وقتائتو نظم چيو:

روايت

وري دار سينگارجي ٿي
اڄهو ڪوئي منصور ڦاهيءَ چڙهيو
وري حق پرستي تي الزام آيا
ثناخوانِ حسن و جواني جي تهمت لڳي
وري دار سينگارجي ٿي
اڄهو ڪوئي منصور ڦاهيءَ چڙهيو
اها ڪا نئين ڳالهه ناهي
هي دستور آهي پراڻو
ائين ئي ٿيو آ

ازل کان ابد تائين ٿيندو ئي رهندو
اڳي پي ته منصور ڪيئي
ڏري حق پرستيءَ جي تهمت
سدا دار تي چاڙهيا ويا
سهي ڏنگ ڏاهپ سندا
ائين ئي هي ڪونڌر ته ڪُسندا رهيا
مگر حق پرستيءَ ۾ اڳرن کان اڳرا رهيا:
ڪري ٿا سگهو بند جسمن کي بيشڪ
مگر روح تي
حسن ۽ حق جي رهندي حڪومت
ڀلي دار سينگاريو
ڀڃي ڀوُلي منصور ڦاهي تيءَ چاڙهيو
اوهان کي به دنيا مڃيندي
اسان کي به دنيا مڃيندي.

تاج بلوچ انهيءَ سموري مزاحمتي تحريڪ ۾ اڳرو ۽ اڳيرو رهيو. هن مٿان ڪاٻي ڌر جي سياسي نظريي جي غالب هئڻ ڪري سندس مزاج ۽ اظهار ۾ اجا به تشنگي ۾ اضافو محسوس ٿيو. تاج بلوچ سنڌ جي تحريڪ ۾ ٻن ادبي ڌڙن ۾ هڪجيترو سگهارو قلمڪار مڃيو ويندو آهي. هڪ ڪاٻي ڌر وارن (ڪامريڊن) ۾ ۽ ٻيو ترقي پسند اديبن البت مذهبي ڪٽرپڻي يا انتها پسند ليڪڪن لاءِ تاج بلوچ "اکين ۾ مرچن" مثل آهي.
جديد سنڌي شاعري جي سرجڻ ۾ وقت بوقت تبديلون ايندون رهيون آهن. 1947ع کان پوءِ سنڌ جي شاعريءَ ۾ جيڪي تبديليون آيون آهن يا سنڌي شاعريءَ جو جيڪو مزاج بڻيو آهي، تاج بلوچ انهيءَ رفتار ۽ انهيءَ انداز سان ڪلام چيو آهي. هن وٽ "لڪير جو فقير" هئڻ واري ڪٿ ڪونهي، نه وري سندس مزاج ۾ قديم شاعريءَ جي زبردستي مروج ڪرڻ جو خيال آهي. هن جي ڪلام ۾ اظهار جو سڌو سنئون بيان ملي ٿو. شيخ اياز جيان هر صنف ۾ تجربا ڪرڻ ۽ صنفن کي نون گهاڙيٽن سان استعمال ڪرڻ جو تاج بلوچ ماهر آهي. تاج جيڪڏهن نقاد جي نظر ۾ اچي ته، هو قديم صنف کي به جديد انداز ۾ چوڻ وارو شاعر ڪونهي. مثال طور سنڌيءَ جي ڪلاسيڪل صنف "دوهو" تاج بلوچ جي اظهار ۾ هن ريت ملي ٿو:

قدم قدم تي سُور سهون ٿا گهڙيءَ گهڙيءَ تي گهاءُ
آهه حياتي ٿوهر جو وڻ، ناهه جيئڻ جو ساءُ.

دوهو قاضي قادن جي دور کان وٺي سنڌي شاعريءَ جا مختلف دور ڏسندو تاج بلوچ جي تخيل تائين پهتو آهي. تاج جي ڪنهن به شعري صنف ۾ هڪ جهلڪ دڪدائڪ ضرور ملندي. سندس دوها اهڙي صورت ۾ سندس حساس اظهار کان خالي ناهن، خاص طورتي هن مجموعي جا سمورا دوها انهيءَ انداز ۾ ملن ٿا، جيئن هي مثال آهن:

سمنڊ به ڪنهن جي ياد ۾ پاڻ پيو تڙپائي
اهڙي ريت اسان جي دل کي درد اوهان جو ڪائي.
ڪنهن به نه چاتو ڪنهن نه سڃاتو منهنجي من جو گهاءُ
چانڊوڪي ٿي ڇُهنديون ڀائي، آءُ پريتم آءُ.

تاج جي دوهن ۾ رومانوي رنگ سان گڏ التجا ۽ محبوب کي شڪايت ضرور ملي ٿي. هُو پنهنجي اندر جو درد پنهنجي پياري کي ٻڌائڻ چاهي ٿو. هن وٽ جيڪڏهن خوشيءَ جو اظهار آهي ته لازمي آهي ته ٿورو درد جو به سيڪ ملندو. هن جي شعر ۾ مٺاڻ سان گڏ ٿوري ڪوڙاڻ به آهي، سُکون سان گڏ ٿورو سور به آهي، بهار سان گڏ خزان به آهي. انهي جو اندازو مٿي آيل دوهن مان ٿيو هوندو، پر خاص طور تي هي نمونو حاضر آهي:

ڦوڳ ڦُلاريا چنڊي پاسي وڻ ي پيو اچ نُور
آس جي وڻ کي خزان وڪوڙيو ڪيئن جهلي سو ٻور

سنڌي شاعريءَ جي ٻي قديم صنف وائي آهي، جنهن کي پڻ تاج بلوچ سٺي انداز ۾ نباهيو آهي. وائي جي لغوي معنيٰ روئڻ ۽ دانهون ڪرڻ آهي. تاج بلوچ وٽ انهيءَ مفهوم جو ٺڙ نمونو ملي ٿو. رومانوي انداز جي هن شاعر جي وائي ۾ جيڪا وڏي سونهن آهي سا لفظن جي چونڊ آهي. اهو وائي جو گهاڙيٽو آهي ته ورائي انهيءَ ۾ هر حالت ۾

ايندي آهي، پر تاج جي چيل وائي ۾ بند کان پوءِ وراڻي ترنم جو شاهڪار نمونو آهي، جيئن مثال طور:

ڪير ڳلن جا پوئي هار
هٽ سين جا زخمي زخمي
خوشبو تي نيلام وئي
بند چمن جو ڪاروبار
گل شاخن تي بار
ڪير ڳلن جا پوئي هار.........

سُرها سُرها ساهه جنين جا
تن جي ڪين وٽي گفتار
هرڪا دل بيمار
ڪير ڳلن جا پوئي هار.........

ڪا ڪا سِٽ ڪويءَ جو سينو
چيري ڦاڙي ٿئي نروار
جڻ تيز تکي تلوار
ڪير ڳلن جا پوئي هار.........

ڄاڻ ته جرڪيا ڦٽ اندر جا
نيٺ ته مٽبو هيءُ انڌڪار
ڪو نه ڏياٽيون ٻاري يار
پوءِ ڏياٽيون ٻاريو يار
ڪير ڳلن جا پوئي هار
هٽ سين جا زخمي زخمي.

تاج بلوچ جيئن ته جديد سنڌي شاعريءَ جو هڪ وڏو نالو آهي، انهيءَ ڪري سنڌس شاعريءَ ۾ جديد موضوعن تي به سٺو عبور حاصل اٿس.

"نظم" جديد شاعريءَ جي اهم صنف آهي، جيڪا ٻي مهاڀاري جنگ کان پوءِ وجود ۾ آئي. جيتوڻيڪ هيءُ صنف مغرب کان آيل آهي پر جڏهن سنڌي شاعرن پنهنجي مادري ٻوليءَ جو هن کي ويس ڍڪايو ته جڻ هن صنف جو صدين کان واسطو اسان سان پئي لڳو. ڪشنچند بيوس ۽ حيدربخش جتوئي اڳي هن صنف کي ترقي وٺرائي، پر پوءِ شيخ اياز، نياز همايوني، تاج بلوچ، تنوير عباسي، شمشيرالحيدري، امداد حسيني، سليم ڳاڙهوي ۽ ٻين شاعرن برجستا نظم لکي، ان صنف کي اڳتي وڌايو.

هن مجموعي ۾ تاج جا مختلف موضوعن تي اسان کي نظم ملن ٿا. هر موضوع جي نوعيت پنهنجي پنهنجي آهي، پر تاج جو انداز سمورن نظمن ۾ هڪجهڙو يعني تفصيلي ۽ باريڪ بينيءَ وارو آهي. هُو خيال کي واضح ڪري گهرائيءَ سان بيان ڪري ٿو. مثال طور:

نوريءَ جي مزار تي

غربتِ سنڌ آهه دفن هتي
سيرتِ سنڌ آهه دفن هتي
هي نه آهي مزار نورجهان
هي نه آ يادگار شاهِ جهان
سنڌ جو ڄاڻ هن کي نورمحل
آگري جو نه آ هي تاج محل
هي مزار خمير سنڌ آهي
حسن مشرق ضميرِ سنڌ آهي
نام نوري سراپا نور هئي
جام جا سنڌ جو غرور هئي
اهڙي پاڪيزا مه جبين معصوم
جڻ ڀٽائيءَ جي بيت جو مفهوم
حاڪمِ وقت جي ٿي گهرواري
هن مٽان جو ٿيو ٿي ٻلهاري
ان جي هوندي به با نياز رهي
حُسن سيرت ۾ پاڪباز رهي
هي ڀٽائيءَ جي لاڏلي نوري
هي تماچيءَ جي چاڳلي نوري
هي مزار خميرِ سنڌ آهي
حسن مشرق ضميرِ سنڌ آهي
هي نه آهي مزار نورجهان
هي نه آ يادگار شاهِ جهان
غربتِ سنڌ آهه دفن هتي
سيرتِ سنڌ آهه دفن هتي

اسان جو اندر مختلف جذبن ۽ احساسن جي اهڙي عدالت آهي جتان اسان کي پاڻ جاڻ ملي ويندي آهي ته ڪهڙي شيءِ ڀلي آهي ۽ ڪهڙي شيءِ بُري آهي؟ مثبت ڇا آهي ته منفي ڇا آهي؟ ايستائين جو اسان پاڻ جيڪو ڪجهه لکندا آهيون، ان جو وزن بين ڪان اڳي، اسان کي اسان جو اندر ٻڌائي ڇڏيندو آهي ته شيءِ چڱي لکجي چڪي آهي يا هلڪڙي آهي. جيڪڏهن انسان جو ضمير ساڻس سچو آهي ته هو ڪري ۽ ڪوڙي جو پاڻ پارکو ٿيندو آهي.

تاج بلوچ جي شاعريءَ ۾ اهو اندازو واضح ٿئي ٿو ته هو زندگيءَ جي مثبت ۽ منفي ڳالهه پرکي شڪايت ۽ مزاحمت جو پهلو اُجاگر ڪري ٿو. ايستائين جو سندس رومانوي ڪلام ۾ به محبوب سان مٺي گفتار ۾ به اهو شڪايت ۽ مزاحمت وارو پهلو نمايان آهي، جيئن هن نظم ۾ چوي ٿو:

عشق ۽ اٿهوند

توکي شايد نه هجي ياد
ڪلفٽن جي ڪناري تي اها شام
ڇيچ ۾ ڇيچ وجهي
منهنجي همراهه هلئين تي
سرمئي رنگ فضا ۾
تنهنجي ساڙهي جي پلو سان
شوخ ۽ مست هوائن ٿي ڪڍيو
تنهنجي مکڙي تان مٿيون
زلف برهم ٿي ڳڏيون
توکي شايد نه هجي ياد
ڪلفٽن جي ڪناري تي اها شام
پاڻيءَ جي شوخ ڇنڊن
جسم تنهنجي جي ڪئي ٿئي پوڄا
توکي سجدا ٿي ڪيا لهرن
چؤطرف نور ئي نور جو عالم هو
تنهنجي مخمور جواني
منهنجي ٻانهن ۾ هئي
مرمرين جسم سنڌ جي خوشبو
روح منهنجي ۾ رچي وئي هئي
پاڻ تي پياس بجهائي
۽ فضا مٿي ٿي وسائي
توکي شايد نه هجي ياد
ڪلفٽن جي ڪناري تي اها شام
عمر ڀر مون سان گذارڻ جا ڪيا قول هيا تو
منهنجي گردن ۾ ڪري پنهنجي ٻانهن کي حمائل
ڪيف آميز لهجي ۾ تو چيو هو:
تاج! تنهنجو ڪو بدل ناهه جهان ۾
ساهه تنهنجي جي معطر گرمي
مون کي سرشار ڪيو آ
پيار تنهنجي ۾ نئين آهه ملي مون کي حيات
موت جي ٿيندو برابر
جي ٿيس توکان جدا مان
تنهنجا ئي لفظ پيو دهرايان
پنهنجي طرفان مون ڪيو ناهه وڏاءُ
توکي شايد نه هجي ياد
ڪلفٽن جي ڪناري تي اها شام
منهنجي محبوبه
اها شام، اهو آهه ڪلفٽن جو ڪنارو
سرمئي رنگ فضا
اڄ به دنيا کي ٿي راحت بخشي
شوخ ۽ مست هوائون به ڳهلن ٿيون
مان به ساڳيو ئي سنڌءِ "تاج" آهيان
(پنهنجي اٿهوند جي آزار سان پهتو آهيان)
پر جي ناهي ڪو اها تون ناهين
منهنجي محبوبه ڪٿي آهين ڀلا تون
منهنجي محبوبه ڪٿي آهين ڀلا تون
منهنجي محبوبه.

تاج بلوچ جي شاعري سونهن ۽ پيار جي شاعري آهي. سندس لفظ لفظ سونهن ۽ پيار جا وڏا ٽوبا آهن جيڪي عشق جي سمنڊ ۾ اونهاين تائين وڃي ٿا پهچن. شاعر جي اندر ۾ هڪ الڳ دنيا اڏيل هوندي آهي، جنهن ۾ ڏکن ۽ خوشين جا رستا مختلف منزلن ڏانهن نهيل هوندا آهن. شاعر جي سمورن رستن جي رهنمائي 'فطري' طور ٿيندي آهي ۽ جيڪو شاعر اندر جي دنيا کي روشن ڪري خيال کي عطر ۽ عنبير سان مهڪائي ٿو ته اهو تاج بلوچ جهڙا شعر

رچي ٿو. تاج جي سهڻن خيالن ۾ نفرتن ۽ ڪفلتن جي ڳالهه پري پري تائين نٿي ڏسجي. هن وٽ عشق ۽ سونهن جون منيون منيون ڳالهيون آهن. هن وٽ پرينءَ جي ملڻ ۽ ڳالهائڻ واريون اهڙيون رنگين يادون موجود آهن، جهڙيون مينهوڳيءَ جي آخري بارش آسمان تي اندلٺ جي رنگن ۾ ڇڏي ويندي آهي. سندس هڪ نظم انهيءَ حوالي سان ملي ٿو، جنهن ۾ سونهن، پيار ۽ سچائي جو چٽو عڪس ملي ٿو:

حرارت

زندگي آهي مٺي چشمي جيان
جنهن ۾ ڪيئي پياريون پياريون
ڪنواريون ڪنواريون
حسن جون شهزاديون
رات جي پوئين پهر
سوڳوار ۽ سوڳوار
اڌ اگهاڙيون، تڙ ڪرڻ لئه ٿيون اچن
مان انهيءَ چشمي جو پاڻي آهيان
تن جي جسمن سان لڳي
تن جي چپڙن کي ڇُهي
ڪتڪتايون ٿو ڪريان
تن جي هر هڪ انگ ۾ مستي پري
زندگي ٿو بخشيان
ڪجھ گهڙيون اڳ حسن جون شهزاديون
جي سوڳوار ۽ سوڳوار آيون هيون
تن جي چپن تي مُرڪ آ
سونهن جي سرهاڻ کي ڦهلائينديون
چنڊ جي چانڊاڻ ۾
ترڪنديون ۽ ڇرڪنديون
جهومنديون ۽ جهولنديون
موٽيو وڃن
زندگي آهي مٺي چشمي جيان
مان انهيءَ چشمي جو پاڻي آهيان

تاج بلوچ جي رومانوي شاعريءَ ۾ هلڪي ڦلڪي غنائيت ۽ لڪل احساسن جو هڪ سُرور ملي ٿو، جڻ ڪنهن ڳوٺ جي واهه ۾ فجر ويل ڪا ناري جسم ڌوئي ماٺهو ته پري پکي پکڻ ڪان به پاڻ لڪائي محفوظ مقام ڏانهن تڪڙي هلندي هجي. تاج جي شاعريءَ ۾ آرٽ جو وڏو عنصر نمايان آهي، بلڪ تاج جي شاعري ڪنهن وڏي مصور جي تخليق جو نعم البدل ٿي سگهي ٿي. هن وٽ زندگيءَ جي شائسته ۽ شوخ رنگن جو ميلاپ آهي.

جديد شاعرن مان ڪن شاعرن وٽ اها خوبي بدرجئہ أتم موجود آهي ته هو جماليات سان گڏوگڏ علامتي طور حالتن جو به بيان ڪري ويندا آهن. ڪيفي اعظمي، فيض احمد فيض، گلزار ۽ ڪڏهن ڪڏهن منير نيازيءَ وٽ اهڙو انداز نمايان آهي. گلزار ته پنهنجن فلمي گانن ۾ به اهڙو عڪس چٽيندو آهي. اهڙيءَ ئي ريت تاج بلوچ وٽ سندس رومانوي شاعريءَ ۾ علامت نگاريءَ ڪان ڪم ورتل آهي. تاج جي سياسي تربيت ۽ ترقي پسند ادب جو مطالعو سندس اهڙي شاعريءَ جا اهم سبب آهن. هن پاڻ "ساجاهه" رسالي کي انٽرويو ۾ اهڙي مطالعي جو بيان هن طرح ڪيو آهي:

> "مون خاص ۽ پنهنجي انفرادي ۽ تکي مزاج واريون ڪجھ شيون پڙهيون آهن. حمزاتوف رسول، پئبلو نرودا، لورڪا، گورڪي، دوستو وسڪي، مايا ڪووسڪي، ناظم حڪمت، ٽئگور، ٽي.ايس.ايليٽ، اذرا پائونڊ، والٽ وٽمئن، گارشيا مارڪيز، نزار قباني، محمود درويش، برٽولڊ بريخت ۽ هڪ به ٻيا منهنجي پسند جا ليکڪ آهن. اهي مون کي انهي ڪري ويجها آهن جو انهن جي تخليقن ۾ پنهنجي مٽيءَ جي خوشبوءِ ۽ تخليقي جوهر سيبتي انداز سان موجود آهن."

تاج بلوچ جي سوچ لوچ ۾ مزاحمتي ۽ شڪايتي رنگ فقط اهڙي مطالعي جو ئي نتيجو آهي. هن جون علمي ادبي سرگرميون به ڪجھ اهڙي انداز جون رهيون آهن جو سندس لهجي ۾ تُرشي ۽ تکائي سرس آهي. وري ڪامريڊ سوڀي گيانچندائيءَ، خاڪي جويي ۽ حميد سنڌيءَ جهڙن همخيال همدردن جو ساٿ رهيو ته سندس شاعريءَ ۾ اجا به موضوعاتي خيال وڌيڪ پڊرو ٿيو وڃي.

تاج بلوچ جي شاعريءَ ۾ جديد صنفن کي ترقي ملڻ سان گڏو گڏ سندس ڪلام ۾ انهيءَ زماني، حالتن ۽ ماحول جو به اثر ملي ٿو. لازمي آهي ته هڪ حساس شاعر جي خيالن ۾ جڏهن ماحول ۽ حالتون شامل ٿينديون ته هن جي هر ڳالهه ۾ انهيءَ جو عڪس به عيان ٿيندو. اهڙن شاعرن جي ڪلام جي ڪري ٻين شاعرن تي به اثر پيو ۽ فڪر جو انداز تبديل ٿيو، انهيءَ ڪري شاعريءَ جو مزاج موڙ کائي نئين پيدا ٿيل ترڪيب تحت نهي پيو.

تاج بلوچ جو "نظم" سنڌيءَ جي جديد شاعريءَ ۾ ٻين سمورن شاعرن کان قطعي مختلف ۽ منفرد آهي. سندس نئين انداز ۾ ممڪن آهي ته ڏاريو اثر هجي، پر تاج جي شاعريءَ ۾ سنڌ جي مٽيءَ جي مهڪ، خوشبوئن ۾ مُشڪ مثل آهي.

ڪيفي اعظمي، فيض يا گلزار پنهنجي طور تي رومانوي شاعريءَ ۾ حالتن کي علامتي طرح شامل ڪندا هوندا، پر تاج بلوچ جي شاعريءَ ۾ سندس مزاج جو اثر سنڌ جي سياسي حالتن جو علامتي رنگ ۽ پريت جو سچو مانداڻ رچيل آهي:

رنگين شهڪار

طبيعت انهيءَ جي تغزل تغزل
سندس گفتگو ۾ ترنم ترنم
سندس نيڻ انگوري مڌ جا پيالا
شرافت سان معمور چهرو
پرستش جي قابل
محبت جو گهوارو
ڪوڙين شڪسته دلين جي مسيحا
مگر پاڻ زخمي
ائين جيئن ڪو ماري
پٽي پر پکيءَ کي مقيد ڪري ٿو
جو تڙپي ٿو پيهم
۽ پڃري جي تيلين سان ٽڪرائي سر ٿو
ڪري احتجاج

مگر هن جي فرياد
جلاد ماري ٻُڌي ٿو ڪٿي
سماج آهه اهڙي طرح سان
مقيد ڪيو هن کي پيرن ۾ مجبورين ۽ مظالم
جا زنجير پارائي
چهري تان شرم و حيا کي چني
سندس گفتگو مان ترنم ڪڍي
تغزل سان پرپور هن جي جواني کي چيٽاڙي
ڪوٺي تي آهي ويهاريو
هُو اهڙي طرح سان لتاڙي وئي آ
ائين جيئن پامال مضمون ڪوئي غزل جو
هُو اهڙي طرح سان چهاڙي وئي آ
ائين جيئن، قدامت پرستيءَ جا قائل ڪي شاعر
جي سالن کان الفاظ بدلائي مشق سخن ٿا ڪرين
ائين ئي رهي تختهءِ مشق آهي هميشه
ڪي ڳيرو، ڪي پوڙها
ڪنوارا ۽ رنڊ
ڪي پرٽيل، ڪي زالن ۽ ٻارن کان بيزار افراد
انهيءَ جي ڪوٺي تي دارو پيئو
عيش جو داد ڏيندا رهن ٿا
مسرت جي رنگين وادي ۾ بي خوف جي پٽڪندا ٿا وتن
سماجي غلاظت
نفاست جي پردن ۾ پروان چڙهندي رهي ٿي
۽ صدين کان افلاڪ اهڙو تماشو ڏسي ٿو
۽ اهڙي نموني سان انهيءَ کي روزي ملي ٿي
۽ اهڙي طريقي سان
تخليق فطرت جو رنگين شهڪار
پيرن ۾ پامال ٿيندو رهي ٿو.

سنڌي شاعري جي روايتي انداز ۾ تاج بلوچ ۽ سندس دور جي ٻين شاعرن جي ڪري اهم تبديلي آئي آهي. اڳي وارا روايتي شاعر لڪير جا فقير هئا جيڪي هڪ ئي طريقي سان ڪلام جو مزاج ناهي ويا هئا. تاج جي دؤر ۾ سنڌي شاعريءَ پنهنجو الڳ رنگ ناهيو ۽ حقيقتن جي ويجهي ٿي عڪاسي ڪئي. تاج کان اڳي ڌاري دؤر ۾ اهوئي فارسي زده انداز ۾ شاعري چوڻ جو رواج هو جيڪو نئين ٽهيءَ تي به حاوي پئي ٿيو، پر تاج بلوچ ۽ سندس ٽهيءَ جي شاعرن حالتن ۽ ماحول کي ڏسندي جديد شاعريءَ کي متعارف ڪرايو ۽ ترقي وٺرائي. هن ٽهيءَ بغير ڪنهن هٻڪ جي شاعريءَ جو

مزاج موڙيو، جيڪو تاريخي ۽ يادگار ڪم آهي. تاج جو ڪلام انهيءَ سنڌي شاعريءَ جي مزاج موڙڻ واري ڪارنامي جو اهم حصو آهي. تاج جي زماني ۾ اڃا فارسي زده شاعريءَ جي پختگي هئي. سنڌي شاعريءَ ۾ ايڪڙ ٻيڪڙ سنڌي لفظن کان سواءِ باقي سمورو شعر فارسي لفظن سان ڀريل هوندو هو. شايد فارسي لفظن وارو ڪلام انهن ڏينهن ۾ شاعريءَ جي معنيٰ ۾ استعمال ٿيندو هو.

تاج بلوچ جديد سنڌي شاعريءَ جي انهيءَ اولين سٽ جو شاعر آهي، جنهن تجرباتي طور تي روايتي انداز جو جمود ٽوڙيو. هن نون موضوعن ۽ جديد ڳهاڻيٽن سان ترقي پسند خيالن کي متعارف ڪرايو. عالمي واقعن ۽ عالمي تحريڪن جو ڪلام ۾ ذڪر آندو. تاج جي ڪيل ڳالهه يا ڪلام ۾ آيل موضوع جديد تاريخ جو پس منظر آهن. هن جديد سنڌي شاعريءَ ۾ انفراديت پيدا ڪئي. سادي ۽ سلوڻي ٻوليءَ ۾ سهڻيون تشبيهون ڏيڻ جي مهارت تاج جي خوبيءَ جي هڪ ثابتي آهي. تشبيه تہ هونءَ بہ شاعري جي سونهن جو وڏو عنصر آهي، پر تاج بلوچ جي شاعريءَ ۾ تشبيهہ پريت ۽ سونهن جي نعم البدل کان وڌيڪ ملي ٿي، مثال طور:

سفيد جسم ۽ سفيد ساڙهي
ائين جيئن ڪو ڪنول ڪلي پيو
ٿنا لکڻ لئہ قلم ڪنيو مون
لکڻ جو وينس قلم ٽٽي پيو.

جديد سنڌي شاعريءَ ۾ اشتراڪي اثر جي حوالي سان تاج بلوچ جو نالو انهن شاعرن ۾ آهي، جيڪي خوداختياريءَ جو نعرو هڻن ٿا. تاج جي جيئن تہ سياسي تربيت بہ اشتراڪي اڳواڻن جي ٿيل آهي انهيءَ ڪري هن وٽ پنهنجي سياسي سوچ جو اظهار شاعريءَ ۾ بہ واضح ملي ٿو. تاج جو ذهن عالمي تحريڪن ۽ سياسي واقعن سان سرشار آهي، انهيءَ ڪري هن ڪي ظالم ۽ مظلوم، حاڪم ۽ محڪوم، جابر ۽ مجبور جي وڏي پرک آهي. هن کي ويٽنام جي ويڙهہ ۽ غريب مسڪينن جي قتل عام کان ويندي روسي ڪميونيسٽ پارٽي جي اڳواڻ برزنيف جي حڪمت عملي سان بنگلاديش جي آزاديءَ تائين جي سموري تاريخ حفظ آهي.

آمريڪا ۾ ڪارن جي جدوجهد ۽ انساني حقن تحت ڪين حق ملڻ وارين تحريڪن کان ويندي برطانوي حاڪمن جي ڪينيا ۾ قيامت خيز ظلمن تائين بربريت سان ڀريل ڪاري دؤر جي تاريخ تاج بلوچ جي زباني ائين ٻڌي سگهجي ٿي جيئن مشاق خطيب جو وعظ! هن ڪي فرانس، آمريڪا، روس، چين ۽ ايران ۾ آيل انقلاب اکين ڏٺي شاهدن جيان ياد آهن. اهوئي سمورو سياسي انقلابي مطالعو هن جي سوچ- لوچ جو اثر وٺي شاعريءَ ۾ اوتجي ويو. هن جي اهڙي ڪافي شاعري آهي جيڪا اشاراتي انداز ۾ عالميءَ تحريڪن جو عڪس نمايان ڪندي پر ڪنهن ڪنهن شاعريءَ ۾ هن واضح نظريو ڏنو آهي، جيئن هڪ نظم روس جي خلاباز ڪئپٽن گاگارين جي ڪامياب فضائي دوري کان متاثر ٿي هن چيو آهي:

صدا

عرش تي پنهنجو ٿيندو مسڪن
امر ٿيو انسانن جو فن
تاريڪين کان خطرو ڪهڙو
پنهنجي دنيا روشن روشن
بجلين تي پڻ پنهنجو قبضو
هاڻي ڇا جو، خوفِ گلشن
حسن سلامي عشق جو ٿيندو
ڇا جي وحشت ڪهڙو دامن
ان سان پنهنجو رستو ناهي
جيڪو انسانن جو دشمن
عرش تي پنهنجو ٿيندو مسڪن
امر ٿيو انسانن جو فن.

تاج بلوچ جي شاعريءَ ۾ بظاهر عام رواجي پيار محبت جو خيال ڏسڻ ۾ اچي ٿو پر نظرياتي نظر وجهڻ سان ان جي اصل فلسفي جي پروڙ ٿئي ٿي، جنهن جو هڪ نمونو مٿيون نظم اسان کي مليو.

شاعر اسان جي سماج جو عڪاس هوندو آهي هن کي سماج جي چڱاين ۽ برائين جي جيڪا پرک

ٿئي ٿي سا پنهنجي شاعريءَ ۾ ڪري ٿو. اسان جي سماج ۾ عورت کي حقن جي لحاظ کان يڪسر نظرانداز ڪيو ويو آهي ۽ اها ڳالهه هاڻي بلڪل چٽي ٿي چڪي آهي ته هيءُ سماج مردن جو آهي. هتي عورت کي فقط پنهنجي جسماني اُج اجهاڻ خاطرئي اهميت ڏني وڃي ٿي، نه ته معاشري ۾ سندس ڪا به حيثيت ڪانهي. تاج بلوچ به اسان جي معاشري جي سچاين کي پنهنجي شاعريءَ ۾ رچيو آهي. هن عورت جي اهڙي روپ تي هوبهو مٿين حقيقتن مان ڪنهن ڳالهه کي ڏٺو آهي. پر هڪ ڳالهه انهي ۾ حيرت جي اها آهي ته تاج بلوچ اها ڳالهه 1970ع ۾ چئي هئي ۽ ڪجهه سال اڳ مون پنهنجي شعوري زماني ۾ انهيءَ ڳالهه کي ڏٺو، جيڪا هن نظم ۾ آهي:

آزار

آهه مون اهڙي جواني کي ڏٺو
جنهن جي دامن تي فرشتن جي عبادت سونهين
حُسن تقديس تي جنهن جي هيڪر
هوند خالق به پشيمان ٿئي
پيءُ ۽ ماءُ اٿس بئي پوڙها
ڪو بيو ناهه ڪمائڻ وارو
تنگ دستي جو شڪار آهه گهراڻو سارو
مفلسي فاقه ڪشي تن جو مقدر آهي
آهه ايئن جو زمانو ليڪن
ماڻهو مجبور ضرور آهي مگر
هيراڦيري سان گذارو ته ڪري ئي ٿو وني
عزتِ نفس پوءِ رهي يا نه رهي
هوءَ پڻ آهه گهڻوئي مجبور
پيٽ جي آڳ اُجهائڻ خاطر
جنس جي باهه کي پڙڪائي پئي
ڪيئن نه پاڪيزه جواني
سرِ بازار تي نيلام ٿئي
چند سڪن تي وڪامي ٿو پيو حسنِ ازل
آهه ڪو ملڪ ۾ راڻو راڻي
جيڪو هن ظلم کي منهن ٺوڙ
گهڙيءَ لاءِ ڪٽي ظلم چٽي
شبنم آلود ڪلين جي ڪو بچائي عصمت
گل ٽيڻ تائين انهن جو ڪونگهبان ٿئي
دستِ صياد کي روڪي ڪوئي
ڪوئي آهي
انهيءَ بيداد کي بيداد چئي
پيٽ جي آڳ اجهائي ڪوئي
اهڙو آزار مٽائي ڪوئي.

شاعريءَ ۾ جيستائين حقيقي علم، عمل ۽ نظرياتي ارتقا جا تجربا ڪونه ٿيندا تيستائين شاعريءَ ۾ دم ڪونه ايندو. اها ڳالهه، جيڪا ٻئي کي متاثر ڪري يا وري ائين چئجي ته ٻئي کي پنهنجي لڳي، پاڻ سان ٺيل لڳي، تنهن کي دل سان قبول ڪبو آهي. زبردستي ڪنهن کي ڪونه ٿو مڃرائي سگهجي. تاج بلوچ جي سڄي ساري شاعريءَ کي به اسان حرف آخر ڪري حقيقي نٿا چئي سگهون، ڇاڪاڻ ته شاعريءَ ۾ ڪجهه شيون تصوراتي به هونديون آهن، جيڪي هر شاعر وٽ لازمي هونديون آهن. اهڙيون خيالي شيون تاج وٽ به آهن، پر اُهي تصوراتي شيون اسان جي اڄ جي نئين ٿهيءَ جي شاعر وٽ ڪجهه زياده آهن. حقيقت ۾ جيڪا شيءِ فڪري ۽ نظرياتي جڙي ٿي سا خيالي شيءِ کان وڌيڪ جاندار ۽ وڏي ڄمار واري بڻجي ٿي. انهي جي حيثيت ئي الڳ بڻجيو وڃي. جيڪڏهن ادبي ڪيتر ۾ انهيءَ ڳالهه کان انحراف ڪيو وڃي ته اهو سچ کان منهن موڙڻ جي ڳالهه بڻجي ويندي ۽ هر حساس توڙي بالغ نظر انهي کي يقيني طور ناپسند قرار ڏيندو. تاج بلوچ جي اعليٰ صلاحيت جي ڏات فن سان هن ريت آڏو اچي ٿي:

منهنجي سر تي قضا ڪڙي آهي
ڪنهن حسين سان نظر لڙي آهي
ڪا مني طنز، ڪو حسين الزام
ان سواءِ زندگي ڪڙي آهي
جام ڏي، ساز ڪڻ، ڪو ڇيڙ غزل
منهنجي گردش ۾ دل اڙي آهي
دل جو آباد شهر توکان سواءِ
جڻ ته واري جي ڪا دڙي آهي
پوءِ پرين ڪير توکي روڪيندو؟
اڄ نه وڃ، موت جي گهڙي آهي

تلخئہ وقت جو نہ خوف اٿم
منهنجي ساغر ۾ وِهہ ڳڙي آهي
منهنجي دل جو پکي چو ترڪي ٿو
چا ڪٿي ڪونج ڪا رڙي آهي
منهنجي محبوبہ، شاعري منهنجي
منهنجي توساڻ جيءَ جڙي آهي.

تاج بلوچ پنهنجي ذاتي زندگيءَ ۾ ڪليل ذهن، ڪليل دل ۽ ڪليل زبان وارو ماڻهو آهي. اڪثر سندس ڪچهريءَ ۾ اهو جملو ٻڌڻ لاءِ ملندو آهي تہ ”ڪنهن ڪي وٺي نہ وٺي، سچ تا چئون“. تاج بلوچ عالمي ادب جو مطالعو ڪرڻ سبب چڱيءَ ريت اسان جي ادب ۽ عالمي ادب جي وچ ۾ فرق محسوس ڪندو آهي ۽ وقت سر پنهنجي شاعريءَ سان گڏوگڏ نثر ۾ بہ اظهار ڪندو رهندو آهي. ڪلاسيڪل ۽ جديد ادب جي پرپور ڄاڻ رکندڙ اسان جو هيءُ ناميارو ترقي پسند شاعر اڄ بہ پنهنجي دلڪش ڪلام ذريعي متحرڪ ۽ تازو توانو ڏسڻ ۾ ايندو.

سنڌي اديبن ۽ شاعرن ۾ سندس همعصرن مان اڪثر لکڻ وساري وينا آهن يا گهٽ ڪيو اٿن ۽ فقط مطالعي تائين محدود آهن. پر دلچسپ ڳالهہ هيءَ آهي تہ انهن مان بہ ڪيترائي اهڙا آهن جيڪي مطالعو ڪرڻ بہ ڇڏي چڪا آهن. تاج ۾ اها خوبي بهرحال موجود آهي تہ هو مارڪيٽ ۾ آيل تازه ادب کان پاڻ کي بخوبي واقف رکندو آهي ۽ هڪ سني شاعر ۽ نثر نويس هجڻ سان گڏ هڪ عدد رسالي جو ايڊيٽر پڻ آهي. تخليقي ادب کان وٺي ويندي تحقيق تائين معاشري ۾ سرجندڙ بگاڙ ۽ سڌاري جي ڪيفيتن جو اظهار ڪندڙ هيءُ شاعر سنڌ جي سمورن شاعرن کان الڳ ٿلڳ انداز ۾ نظر اچي ٿو. سنڌ جي نوآموزشاعرن ۽ اديبن کي هن جي ذات ۽ ڏانءَ مان اُتساهہ ملي ٿو. اڄ بہ سمورن اديبن ۽ شاعرن کي سندن پرپور حوصلہ افزائي ڪندي، ڪين تخليقي ڪم ڪري ڏيکارڻ لاءِ اڳتي آڻيندو رهي ٿو.

تاج بلوچ لاءِ جتي اڪيچار خوبيون ڳڻيون ويون آهن، اُتي سندس باري ۾ ڪجهہ خاميون پڻ ٻُڌڻ ۾ ايندڙيون رهنديون آهن. لازم آهي تہ ڪوبہ ماڻهو سو سيڪڙو مثبت ۽ عقل ڪُل ناهي هوندو.

هڪ فعال ۽ متحرڪ ليکڪ جي مکيہ نشاني اها آهي تہ هو بنيادي طرح ڪرو هوندو آهي ۽ تاج ۾ اها خوبي بدرجئہ اتم موجود آهي. سنڌ جي نوجوان اديبن ۽ شاعرن جي هڪ ڊگهي فهرست آهي، جيڪا صلاحيتمند ۽ ڪُهنہ مشق اديب ۽ شاعر تاج بلوچ جي پُرڪشش صحبت ۽ فني رهنمائيءَ ۾ وڌي وڻ ٿي آهي. اسان جي دعا آهي تہ سندس منفرد قرب اٿين ئي سنڌ جي ادبي ڪيتر ۾ وسندو رهي.

تاج بلوچ نہ فقط محب الوطن شاعر آهي پر سنڌي ادبي سنگت ڪراچيءَ جو سرگرم ڪارڪن بہ آهي ۽ قومي تحريڪ ۾ سنڌ جي انقلابي قوتن جو ساٿ ڏيندو رهيو آهي. سنڌ سان سياسي وابستگي هن جي شعر تي بہ اثر ڪيو آهي ۽ رومانِي تغزل جي دنيا کان اڳتي وڌي هن پنهنجي واين، گيتن ۽ نظمن ۾ سنڌ جي اها پيڙا سمائي آهي، جا ايوبي آمريت جي دور ۾ سنڌ جي هر نوجوان شاعر کي پنهنجي رومانيت ۽ فرار مان ٻاهر ڇڪي آئي آهي ۽ هو هن وقت سنڌ جي عوامي جدوجهد جو بهترين ساٿي آهي. هن جا گيت هن ڌرتيءَ جا گيت آهن، پر فقط هن ڌرتيءَ لاءِ نہ آهن چو تہ هُو پوري انسانذات جي من جي پيڙا ۾ ڀاڱي ڀائيوار آهي جي تاج بلوچ جو سياسي شعور، وطنيت ۽ انسانيت جي انهيءَ تصور تائين پهچي سگهيو، جو اڄڪلهہ هن برصغير جي بطن ۾ پلجي رهيو آهي ۽ جي هن اُن تصور کي حقيقت جو روپ ڏيڻ لاءِ جدوجهد ۾ حصو ورتو، تہ نہ فقط هن جي شاعريءَ جو رنگ روپ وڌيڪ نکرجي ويندو پر هن ۾ اها گهرائي بہ پيدا ٿي ويندي جا شاعريءَ کي پائندگي عطا ڪندي آهي. ’جيئي سنڌ‘ تحريڪ هن برصغير جي تاريخ ۾ هڪ لازوال تحريڪ آهي ۽ ان جا لازمي سياسي نتيجا جي منهنجيءَ نظر ۾ آهن، سي نہ فقط انسان کي پنهنجي وڃايل عظمت موٽائي ڏيندا، پر ان کي ايترو اجاگر ڪندا، جو هن جو ساڳيءَ اونداهيءَ ۽ بربريت ۾ موٽي وڃڻ جو سوال ئي نہ اٿندو. سنڌ جا شاعر انسانيت تي اها اُمٽ مُهر هڻي رهيا آهن، جا هڪ هزار سالن کان ڪنهن جي خواب خيال ۾ بہ نہ هئي. مون کي يقين آهي تہ موهن جي دڙي جي مٽي اها عجيب مٽي آهي جا ڪجهہ وقت بنجر رهڻ کان پوءِ، جڏهن هڪ وار ڦٽي تہ ديس ديس کي پنهنجي واس سان واسي ڇڏيندي.
مان تاج بلوچ کي فقط اهو چوندس تہ اردو غزل ڪوڙهئي جو ڀاڪر آهي، ان کان جيترو ڀاسي رهي اوترو چڱو. سنڌي شاعري سدا گلاب آهي، ان جو هُڳاءُ ڪڏهن بہ نہ ڪٽڻو آهي، ان تي جي بہ ڀونر ڀڻيوليا، امر ٿي ويا.
سکر، سنڌ

شيخ اياز

20 جولاءِ 1970ع

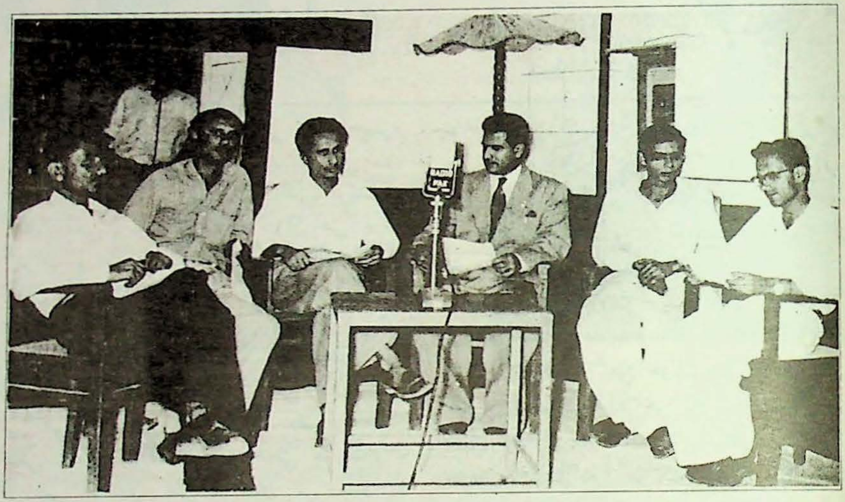

1963ع ۾ ريڊيو پاڪستان حيدرآباد جي اسٽوڊيو ۾ ادبي پروگرام ۾ شرڪت ڪندڙ.
(ساڄي کان) ڊاڪٽر تنوير عباسي، ممتاز مرزا، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، الله بخش بخاري، علي محمد مجروح ۽
سيد منظور نقوي (تصوير بشڪريه شيخ عزيز)
(جيڪڏهن اوهان وٽ ڪا اهڙي پراڻي تصوير هجي ته ضرور موڪليو، ”مهراڻ“ انهيءَ مهربان جي ٿورن سان شايع ڪندو. ادارو)

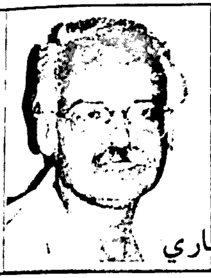

"جڏهن ٽِڙندا ڳاڙها گُل"

(اپياس)

اخلاق انصاري

"مرد جو گُناهہ بہ اوترو ئي آهي، جيترو عورت جو، پر هن دنيا ۾ ان جي سزا رڳو عورت کي ئي ملي." (امرتا پريتم)

ائين آهي بہ يا نہ، اهو هڪ سوال آهي، ۽ اُن جي جواب ۾ شگفتہ شاهہ "جڏهن ٽِڙندا ڳاڙها گُل" ناول ۾ بحث ڪري پئي. ناول ايتري سولي صنف نہ آهي، جيترو اُن کي تصور ڪيو وڃي ٿو. ناول جي ارينجمينٽ بہ هڪ جنگ جي ميدان جي ئي ترتيب آهي، بلڪل ڪردارن جي صف بندي ڪرڻي آهي. ڪهڙي وقت ڪهڙو ڪردار Move ڪرائجي، سڀ ڪجهہ ذهن ۾ هجي ۽ زمان ۽ مڪان جي مڪمل ادراڪ سان ئي سٺو ۽ ڪامياب ناول لکي سگهجي ٿو.

شگفتہ شاهہ جو مٿيون ناول جڏهن پڙهڻ لاءِ کنيم، اُن کان اڳ مون ڪافڪا جو "Castle" پڙهي پورو ڪيو هو ۽ ان جي سحر ۾ محو هُيم- ڪافڪا لکي ٿو: "An ignorant man thinks every thing possible"

سچ بہ اهو آهي تہ ڄاڻ ئي وڏو ڏک ڏئي ٿي. الميو اهو نہ آهي تہ ماڻهو اڻ ڄاڻ آهي، ڄاڻ ئي ماڻهوءَ کي ڏنگي ٿي. ڪافڪا ڪنهن هنڌ چيو آهي "I am victim of my education"

لطيف سائين چوائي: "الا ڏاهي مَ ٿيان، ڏاهيون ڏک ڏِسن"

شگفتہ شاهہ جي ناول جا بيئي ڪردار هيرو ۽ هيروئن 'ڄاڻ' جو شڪار آهن. رابيل، جا فراريت ٿي چاهي، روز رات جو ننڊ جي گوري سان آرام ڪري ٿي، جو هوءَ سچي ننڊ لاءِ سڪي ٿي. ائين ڪافڪا جي "ڪئسل" ۾ ڪردار 'اميلا' کي آرام نہ آهي. ڪيس ڪئسل جو عملدار، جنهن کي هي وٺي وڃي ٿي ۽ هو ڪيس خط ٿو لکي تہ "See that you come at once, or else..." (ڏسون تا، تون جلدي ٿي اچين يا پوءِ....) سچ تہ هڪ جملي ۾ ايڏي وڏي بيعزتي ڪنهن عورت جي- ۽ اميلا خط ڦاڙي ڇڏيو ۽ سڄي زندگي عذاب ۾ گذاري. سندس پيءُ پيسا ۽ وقت ان ڪئسل جي خوشنودي حاصل ڪرڻ ۾ گذاري ۽ صرف اميلا جي پاڻ کي ڪئسل ۾ هڪ ننڍي نوڪري صرف تعبيداري ڪرڻ لاءِ ملي، ۽ K جيڪو ڪئسل ناول جو هيرو آهي، ان جي مگيندي فريڊا ان ڪري ئي K کي ڇڏي ٿي ڏئي تہ هو ڪئسل جي بيعزتي ڪندڙ اميلا جي ويجهو آهي هڪ عورت K کي ڇڏي ٿي ۽ هڪ رابيل کي مرد ڇڏي ٿو. سوسائٽي ۾ عورت مرد کي ڇڏي ۽ مرد عورت کي ڇڏي- حادثا تہ پوءِ بہ زندگين سان ئي ڪيڏندا نہ-

شگفتہ شاهہ جو ناول "جڏهن ٽِڙندا ڳاڙها گُل" پڙهندي ائين لڳو تہ هيءَ هڪ ندي آهي، جا بظاهر هلي ٿي بلڪل ٺهراءُ سان، آهستي آهستي، پُرسڪون، پر جيئن نديءَ جي هيٺان وهڪرو تيز هوندو آهي، ائين ناول ۾ بہ احساس جي شدت تيز آهي.

ناول جي هيروئن رابيل شروع کان وٺي آخر تائين زندگيءَ جي هلندڙ جنگ ۾ ڪٿي بہ سريندر نٿي ڪري. سچ تہ شگفتہ جو ڪمال اهو

آهي تہ هن پنهنجي ناول جي هيري فيضان احمد کي بہ آخر تائين شانائتو ڏيکاريو آهي، جو رابيل کي فون ڪري پنهنجي فورم ۾ ان پاران نڪرندڙ مئگزين ۾ آرٽسٽ طور ڪم ڪرائي ٿو. تڏهن بہ هن ڪٿي بہ فيضان جي عزت ۽ شان کي گهٽ نہ ڪرايو آهي. پر شگفتہ عورت جي نفسيات کي ڀرپور نموني سان چٽيو آهي.

جڏهن فيضان واري اداري ۾ هڪ ڇوڪري ناهيد فيضان سان ڪچهري ڪري ٿي تہ رابيل کي ان تي بي انتها ساڙ ٿو محسوس ٿئي ۽ ڪيس رابيل اهو محسوس بہ ڪرائي ٿي. جڏهن تہ فيضان ڪميٽيڊ آهي. هو چاهي ٿو تہ هتان جو نوجوان بہ دنيا جي ٻين نوجوانن وانگر اپ ڊيٽ هجي ۽ زندگيءَ جي هڙني شعبن ۾ ائين اڳتي وڌي جيئن دنيا ۾ ٻئي هنڌ ٿئي ٿو. ائين بهتر ٿئي ها تہ هتان جي ٻين مسئلن تي بحث ڪجي ها ۽ هٽ اها ڄاڻ ٿي آهي جا هو پنهنجي فورم تان ڏيڻ چاهين ٿا.

مون جڏهن امرتا پريتم جو ناول"بند دروازو" پڙهيو هو، جنهن جي هيروئن ڪملا ماسترياڻي آهي،

شگفتہ شاهہ

جنهن کي پهرئين مڙس انڪري ڇڏيو تہ هن پيءُ ماءُ کان گهر نہ آندو ۽ ٻئي مرد انڪري ڪڏي ڇڏيس، جو هُو هن کي گهر نہ ڏئي سگهيو ۽ ڏئي سگهيو تہ فقط هڪ ڀار. ائين شگفتہ شاهہ جي ناول جي هيروئن رابيل جو مڙس تہ سندس پار ئي ڪٿي آمريڪا هليو ٿو وڃي. سندس مڙس آصف اعليٰ تعليم يافتہ هوندي بہ ميل شاونزم جو شڪار آهي، جنهن کي سڀ ڪجهہ هوندي بہ رابيل کي فن جي ڪري ملندڙ حيثيت کي ڏسي برداشت نٿو ڪري سگهي، بلڪ پنهنجي حيثيت گهٽ ٿيندي محسوس ٿو ڪري. ڪيس ڇڏي پُٽ شان کي پاڻ سان ڪٿي آمريڪا هليو ٿو وڃي ۽ رابيل اڪيلائي جي اونداهين ۾ گم ٿي ٿي وڃي. تڏهن هڪ ٻيو مرد، جيڪو آمريڪا مان اچي هن جي زندگيءَ ۾ داخل ٿو ٿئي، جيڪو ڪيس اونداهين مان ڪڍي خوشين، ٽهڪن ۽ جيئڻ جي اُتساهہ سان ڪيس وري زندگيءَ ۾ موٽائي ٿو آڻي.

ناول ۾ ڪجهہ ڪوٽ هن طرح محسوس ٿي ٿئي، تہ جيئن ناول جي هر باب جي پڄاڻي اهو اُتساهہ نٿي پيدا ڪري تہ ڪهاڻي اڳتي ڇا ۽ ڪيئن هوندي، بلڪ اڳتي پڙهڻ لاءِ آماده نٿي ڪري، روايتي جملن تي باب ختم ٿو ٿئي. جيئن. موڪلائڻ بعد رابيل فون رکي ڇڏي، رابيل ڪلي پيئي ۽ پوءِ ٻنهي موڪلائي فون رکي ڇڏي. اهڙي نموني رابيل صرف فيضان کان هڪ جملي ڪري متاثر ٿي ٿئي تہ "پنهنجو خيال

رکجؤ“ اهڙي روايتي جملي کان تہ هن جي ڪمٽمينٽ متاثر ڪندڙ آهي.

ناول ۾ رابيل ۽ فيضان جا بحث دوران دليل خوبصورت آهن. سڄي ناول ۾ ڪٿي بہ زندگيءَ ۾ ٿيندڙ حادثن کي يا وري بحث کي ڳؤرن لفظن يا جذباتي جملن سان پڙهندڙ کي ٿڪايو نہ ويو آهي. جڏهن تہ فيضان جي بي رخي رابطو نہ ڪرڻ ڪري- شگفتہ- رابيل کان هڪ نظم لکرائي ٿي. نظم بہ آهستي آهستي ڇڻ تہ پڙهندڙ جي ذهن ۾ Disolve ٿيو ٿي.

هڪ پيري
مون
تو کان پُڇيو هو
تہ
هن رستي تي
اڇڻ کان پوءِ
منهنجو مستقبل
ڇا ٿيندو؟
تو چيو هو:-
”اهو اسان
وقت تي ڇڏيون ٿا.
وقت خود
ان ڳالهہ جو
فيصلو ڪندو“
۽.....
اڄ تائين
وقت
ڪو بہ فيصلو
نہ ڪري سگهيو
آهي
بلڪ
قدم قدم تي
مون کي
پوئتي
ڌڪي رهيو آهي-
ياد رکجانءِ!
وقت
خاموشيءَ سان
هٽڻ مان
نڪري ويندو
تنهنجي
مجبورين جو
انت
نہ ايندو
زندگيءَ جو
انت اچي ويندو-

۽ واقعي فيضان جي زندگيءَ جو انت ئي خطرناڪ ٿيو. ڪيس بلڊ ڪينسر هو.

فيضان، جنهن رابيل جو مانُ رکيو، ڪيس ”شان“ سان موتائي موڪليو. جڏهن تہ ناول جي پڇاڙي ڏاڍي ڊرامائي آهي، ان ڪي ائين ئي آرام سان ڪجهہ جملن سان پُڏائي سگهجي پيو.

ناول جي پڇاڙي بہ ڏاڍي عجيب ٿي لڳي تہ رابيل کي فون تي فائزه حسين، جا نئين آرٽسٽ آهي، دعوت ٿي ڏئي تہ هوءَ ان جي تصويرن جي نمائش جو افتتاح ڪري. جڏهن تہ تصويرن واري نمائش ۾ شگفتہ شاهہ رابيل ۽ فائزه حسين کان مرد جي گناهن نہ پر ثوابن تي تقريرن ڪرايون آهن، پر مثبت سوچ تہ اها ئي آهي تہ گناهہ گناهہ هوندو آهي، پوءِ اُهو مرد ڪري يا عورت. ذميوار تہ معاشرو آهي. ائين نہ جيئن ڪئنسل جي هيري K کي عورت فريدا ان ڪري ڇڏي ٿي ڏئي جو هو ڪئنسل جي عملدار جي بي عزتي ڪندڙ اميلا جي گهر ويو هو. شگفتہ شاهہ کي تہ ائين ڪرڻ گهربو هو تہ هو رابيل کان فيضان جي فورم تان نون آرٽسٽن جي همت افزائي ڪرائي ها. جي هروڀرو مرد جي تعريف ئي ڪرائڻي هئي تہ ڪنهن Male Artist جي تصويرن جي نمائش ڪرائي فيضان جي مشن کي اڳتي وڌائي ها.

◆

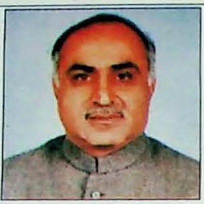

يعقوب علي زرداريءَ جي ياد ۾ تعزيتي گڏجاڻي

هيرو ٺڪر، مولابخش ڪٽياڻ، سڪندر خان زرداري، رئيس حاڪم علي خان زرداري،
ڊاڪٽر محمد لائق زرداري ۽ رڪيل مورائي

رئيس حاڪم علي زرداري، صوبائي سينئر وزيرتعليم پير مظهرالحق، ڊاڪٽر محمد لائق زرداري، هيرو ٺڪر، تاجل بيوس، مونس اياز،
آغا نورمحمد پٺاڻ، ڊاڪٽر دُرشهوار، انجنيئر شهنيلا زرداري ۽ سڪندر خان زرداري خطاب ڪري رهيا آهن.

سامعين

[ڪراچي 23- نومبر 2008ع]

ڪير روح رهاڻ

هڪ جائزو

انور ساگر ڪانڊڙو

سنڌيءَ ۾ آتم ڪهاڻيءَ کي ”آتم ڪٿا“ به چيو ويندو آهي. اردو ادب ۾ ”آپ بيتي/جگ بيتي“ وارو محاورو ان ڪري مشهور ٿيو آهي، جو آتم ڪٿا نه رڳو ڪهاڻي يا ناول جي ويجهو آهي بلڪ تاريخ سان تعلق رکندڙ صنف به آهي. ڪنهن به دؤر جي تاريخ لکڻ لاءِ آتم ڪٿا جي مواد تي انحصار ڪرڻ ضروري سمجهيو ويندو آهي. سنڌي ادب ۾ آتم ڪهاڻيءَ جي تاريخ پراڻي آهي. ماهرن اهو اندازو لڳايو آهي ته جڏهن کان نثر لکيو ويو هوندو، تڏهن کان ئي آتم ڪهاڻي پڻ جنم ورتو هوندو.

سنڌيءَ ۾ شمس العلماء مرزا قليچ بيگ، ڊاڪٽر دائودپوٽي، سائين جي.ايم.سيد، پير حسام الدين راشدي، ڪريم بخش نظاماڻي، محمد اسماعيل عرساڻي، مخدوم طالب المولىٰ، شيخ اياز، جمال ابڙي، نجم عباسي، پوپٽي هيرانندڻي، گوبند مالهي، غلام فاطمه شيخ، آپا شمس عباسي، محمد صادق ميمڻ، فضل احمد بچاڻي، هري موٽواڻي، ڪيرت ٻاٻاڻي، هري دلگير، لال پشپ ۽ ٻين جون آتم ڪٿائون شايع ٿيل آهن.

مٿي ذڪر ڪيل ليکڪن جي آتم ڪهاڻين کان سواءِ سنڌي ادب ۾ ٻيون به اهڙيون آتم ڪهاڻيون يا وري ان سان ملندڙ جلندڙ صنفون/يادگيريون به يقيناً شايع ٿيون آهن. ان کان علاوه ٻين ٻولين مان به ڪيترين ئي آتم ڪهاڻيون سنڌيءَ ۾ ترجمو ٿيون آهن. مثلاً سر سلطان محمد شاهه آغا خان جي لائيف

عام طرح تصور ڪيو ويندو آهي ته آتم ڪٿا ۾ ليکڪ گهڻو ڪري پنهنجا عيب لڪائي پاڻ کي فرشتو ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو آهي. دراصل ليکڪ جڏهن پاڻ پنهنجي ئي آتم ڪهاڻيءَ ۾ هيرو سڏائڻ جي ڪوشش ڪندو آهي، اُتان کان ئي ليکڪ ۽ پڙهندڙ جو پاڻ ۾ ڳانڍاپو ٽٽي پوندو آهي، پوءِ اُها آتم ڪهاڻي خودنمائي کان سواءِ ٻيو ڪجهه به نه هوندي آهي. آتم ڪهاڻي ۽ سوانح عمريءَ ۾ بنيادي فرق به اهوئي آهي. سوانح عمري ۾ ليکڪ کي تمام گهڻو احتياط ڪرڻو پوندو آهي، آتم ڪٿا ۾ ليکڪ پاڻ آزاد سمجهندو آهي. هو سمجهندو آهي ته پنهنجي ڪهاڻي کي جيئن وڻي ائين پيش ڪريان. اڪثر ڪري آتم ڪٿا جا ليکڪ عمر جي آخري حصي ۾ ئي آتم ڪٿا مڪمل ڪري ڇپائڻ کي اوليت ڏيندا آهن. هڪڙا اُهي ماڻهو هوندا آهن جيڪي حيرت انگيز وارتائن سان ڀريل زندگيءَ کي ٻين آڏو پيش ڪرڻ لاءِ بيتاب هوندا آهن، اُهي پنهنجي آتم ڪٿا ۾ حقيقتن جون ڳنڍيون کولڻ ۾ دير نه ڪندا آهن. ٻيا وري آتم ڪٿا وسيلي افسانوي ڪردار بيان ڪري گهڻي شهرت حاصل ڪرڻ چاهيندا آهن، پر پوءِ به شهرت جي ديوي کانئن رُٺل هوندي آهي. جڳ مشهور ليکڪ روسو پنهنجي آتم ڪٿا ۾ پنهنجي جنسي اسڪينڊلز جو کُليل نموني ذڪر ڪيو آهي، اُن ڪري سندس آتم ڪٿا جو ڏاڪو سڄي دنيا ۾ وڄيل آهي. هندستان ۾ تازو خوشونت سنگهه جي آتم ڪٿا گهڻو مشهور ٿي آهي. سنڌي ادب ۾ رئيس ڪريم بخش خان نظاماڻي جي جڳ مشهور آتم ڪٿا، ”ڪيئي ڪتاب“ کي تمام گهڻي شهرت ملي چڪي آهي. عظيم شاعر شيخ اياز جي آتم ڪٿا جي ڪتابن به تمام گهڻي شهرت حاصل

ڪئي. جديد سنڌي ڪهاڻي جي امام جمال ابڙي جي آتم ڪٿا جي اندازِ بيان توڙي مواد جا گڻ نہ ڳائڻ ناانصافي ٿيندي رئيس نظاماڻي، جمال ۽ اياز کان پوءِ جنهن شخص پنهنجي آتم ڪٿا ۾ بنا رک رکاءَ جي، نهايت جرئت ۽ بي باڪي سان پنهنجي زندگيءَ جا سمورا سچا واقعا بنھ چٽائي ۽ صفائي سان پيش ڪري، سنڌي ادب ۾ پنهنجي آتم ڪٿا کي ڇڻ هڪ "بحث" جو موضوع بڻائي ڇڏيو آهي، اهو اسان جو بزرگ اسان جي منڙي سنڌ جي ڏڙڪنڊڙ دل، موري سان تعلق رکي ٿو.

سنڌي ادب ۾ چاٽل سچاٽل ڪتاب "تحريڪ پاڪستان ۾ سنڌ جو حصو" جو فاضل محقق ڊاڪٽر محمد لائق زرداري، 368 صفحن تي لکيل پنهنجي دلڪش آتم ڪٿا "ڪيم روح رهاڻ" سان هڪ دفعو وري سنڌي ادب، ٻولي، تاريخ ۽ ثقافت جي خدمت ڪرڻ لاءِ حاضر ٿيو آهي. "ڪيم روح رهاڻ" سنڌي ادب ۾ هڪ منفرد اضافو آهي. هن شاهڪار ڪتاب جو نہ رڳو مواد عبرتناڪ واقعن سان ڀريل آهي، پر ڪتاب جو ٽائيٽل پڻ نهايت دلڪش آهي. ڪتاب جي انرٽائيٽل ۾ ڊاڪٽر سليمان شيخ، اُستاد بخاري، پروفيسر نذير قاضي، حاڪم علي شاھ بخاري، خاڪي جويي ۽ ڊاڪٽر غلام عباس مهيسر جا ويچار شامل آهن. ڪتاب جي بئڪ ٽائيٽل تي نامور محقق ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر حميده کهڙو، امر جليل ۽ صدر پاڪستان آصف علي زرداري جا فاضل ليکڪ جي خدمتن بابت رايا ڏنا ويا آهن. آتم ڪٿا جي منڍ ۾ نوجوان اديب اسلم عباسي سنڌ هسٽاريڪل اينڊ ڪلچرل سوسائٽي مورو طرفان ڊاڪٽر صاحب جي ڇپيل ڪتابن جو تفصيل بيان ڪيو ويو آهي.

آتم ڪٿا جي تمهيد ٻڌندي ڊاڪٽر صاحب "ڇو؟" ۾ نهايت پُراثر ڳالهيون ڪيون آهن تہ اهو کهڙو جوالا مُکي هو، جنهن جي ڦاٽڻ سان آتم ڪٿا "ڪيم روح رهاڻ" ۾ زندگيءَ جي دلفريب واقعن جا واهڙ وهايا ويا آهن. ڊاڪٽر صاحب جي وضاحت مان لڳي ٿو تہ اندر جي پُراسرار دنيا جي پڃري مان يادن جا پکيئڙا آزاد ٿيڻ گهرن تہ انهن کي آزاد فضا ۾ ضرور ڇڏڻ گهرجي، پر ان لاءِ ليکڪ وٽ وڏي همت ۽ برداشت جي سخت ضرورت پوي ٿي. ڊاڪٽر صاحب بلڪل سچ لکيو آهي تہ زندگيءَ جا سيئي يادگار ڏينهن پاڻ سان گڏ قبر ۾ دفن نہ ڪجن تہ بهتر آهي، پر پنهنجي دل جا دفتر قوم اڳيان کولي ڇڏجن، ان سان نئي اسان جو معاشرو پنهنجي هلت چلت جو جائزو وٺي سگهي ٿو، ۽ نئين اتساھ ۽ اٽل اِرادن سان زندگيءَ کي سهڻي نموني گذاري سگهي ٿو، ڊاڪٽر صاحب آتم ڪٿا جي تياري واري مرحلي بابت لکي ٿو:

”... منهنجي ماضيءَ ۾ مُرڪندڙ چهرا ۽ اُنهن
جي ٽهڪن جا پڙلاءَ منهنجي ڪنن تي پئجي
رهيا هئا. سوچيم پوءِ تصور ڪيم تہ گرم
ميدان ۾ باھ جا شعلا آهن جتي زندگي
عجيب ڏسڻ ۾ پئي آئي. زندگي ۾ جن
ماڻهن جي ڳچين ۾ ٻانهون وجهي جهُوميس،
جن جي ڳچين ۾ هار وڌم، اُهي ماڻهو
پنهنجن ڪردارن جي روپ ۾ ايڏا پاڪ صاف
۽ وفادار تہ ثابت ڪونہ ٿيا...“

ڳالهيون جڏهن پيٽ- ورن ۾ وڌي وڻ ٿين ٿيون، تڏهن وڃي ڪا ”آتم ڪٿا“ هڪ مڪمل ڪتاب جو روپ وٺي ٿي، نہ تہ ٻيءَ صورت ۾ ناول لکڻ يا پنهنجي آتم ڪٿا لکڻ ڪو ايترو سولو ڪم نہ آهي. ڊاڪٽر زرداري بنيادي طرح نثر نگار آهي، پر سندس اصل سڃاڻپ محقق ۽ تاريخدان طور معروف آهي. ڊاڪٽر صاحب جي آتم ڪٿا وارو هيءُ ڪتاب سندس ٻين ڪتابن کان ٻولي ۽ مواد جي لحاظ کان وڌيڪ اثرائتو ثابت ٿيو آهي، اهو انڪري جو ڊاڪٽر صاحب حساس طبع وارو ماڻهو آهي. سندس طبيعت شاعرن وانگر نازڪ ۽ نفيس آهي. ڊاڪٽر صاحب جي نفسيات مان معلوم ٿئي ٿو تہ پاڻ تاريخدان طور وڌيڪ ڪم ڪيو آهي. ڊاڪٽر زرداري جي حساسيت جو اصل پتو. دلچسپ واقعن سان ڀريل هن ڪتاب مان پيو آهي. فاضل ليکڪ آتم ڪٿا لکڻ کان اڳ رئيس نظاماڻي جي مشهور ڪتاب ”ڪيئي ڪتاب“ کان بيحد متاثر ٿيل ٿو ڏسجي. اُن کان علاوه ليکڪ شيخ اياز ۽ غلام رباني جي ڪتاب ”جهڙا گُل گُلاب جا“ جي نثرنگاري جي پڻ تعريف ڪئي آهي.

ڪنهن بہ لکڻيءَ جي ڪٿ اُن ليکڪ جي ٻوليءَ مان ئي ظاهر ٿيندي آهي، تہ اُن کي ٻوليءَ تي ڪيترو مَلڪو حاصل آهي. ان ۾ ڪو وڏاءُ نہ آهي تہ ڊاڪٽر صاحب پنهنجن ٻين ڪتابن جي ڀيٽ ۾ هن ڪتاب ۾ سنڌي ٻوليءَ کي نهايت سهڻي نموني ڪتب آندو آهي. ٻوليءَ جو اندازِ بيان بہ اُهوئي آهي، جتان سنڌي ٻولي ٺهي، اوج حاصل ڪيو اٿس، يعني ڊاڪٽر صاحب اُهائي ڀهراڙي جي شاهوڪار محاوري واري ٻولي استعمال ڪئي آهي. پاڻ ڀهراڙي جي انهن ئي عام ماڻهن جي ڪچهرين ۾ ويهي، آتم ڪٿا وارو هيءُ املھ ماڻڪ ڪتاب تخليق ڪيو اٿس، جن ماڻهن سنڌي ٻوليءَ سان پنهنجو اڻٽٽ رشتو قائم ڪندي، اڄ ڏينهن تائين ٻولي کي جياريو بہ آهي تہ پنهنجي گفتگو ۾ بہ ٻولي کي نهايت سهڻي نموني ڪتب آندو آهي. فاضل ليکڪ ماضي جا سونا روپا ورق ورائيندي پنهنجن بزرگن کان پنهنجي وڏڙن بابت روايتون ونندي، سنڌي ٻوليءَ جو اصلوڪو پر تاثير بيان قائم رکيو آهي.

ڊاڪٽر صاحب هن ڪتاب ۾ پنهنجي ڏاڏيءَ جي ڪهاڻي بيان ڪندي، اُن ۾ جيڪو خوبصورت نثر قائم ڪيو آهي، تنهن کي پڙهڻ تي بار بار دل چوي ٿي. آتم ڪٿا ۾ نثر جون ٻيون بہ ناياب شيون موجود آهن، جن کي ڊاڪٽر صاحب دلنشين بنائڻ ۾ ڪامياب ٿيو آهي.

ڊاڪٽر زرداري آتم ڪٿا ۾ جيڪو عام محاورو، چوڻيون ۽ لفظ استعمال ڪيا آهن، اُهي سنڌ جي اڪثريت کي پسند ايندا، ڇاڪاڻ تہ اُها ٻولي ڳوڙهي يا ديومالائي نہ آهي. سنڌ هڪ زرعي صوبو آهي، ان ڪري اڪثر ماڻهن جو واهپو گهڻي ڀاڱي ڀهراڙي سان رهي ٿو. اندازِ بيان جي حوالي سان ڊاڪٽر صاحب ٻولي ڏاڍي عام فهم ۽ سليس، نج ۽ نيٽ ڪتب آندي آهي.

آتم ڪٿا ۾ ڊاڪٽر صاحب پنهنجي ئي ڪردار جون ڪوتاهيون کُليءَ دل سان بيان ڪيون آهن، مثال طور گورنمينٽ هاءِ اسڪول موري ۾ پهريون پيرو داخل ٿيڻ وقت ٽڪو ٻڌي وڃڻ ۽ شهر جي ڇوڪرن طرفان مٿس ڇٽرون ڪرڻ. پنهنجي اصل اباڻي ڌنڌي بار ڍوئڻ، ڏاچيون چارڻ ۽ هارپو ڪرڻ تي فخر ڪرڻ. ڏوڪڙن ڪمائڻ جي لالچ ۾ اچي. خرڪار ڪئمپ ۾ پهچي قيد ڪاٽڻ ۽ مفت ۾ مزدوري ڪرڻ ۽ ان سان گڏ زخمي ٿي ذري گهٽ موت جي منهن ۾ پوڻ سميت نهايت عبرتناڪ واقعا بيان ڪيا اٿس. اهڙن اعترافن مان معلوم ٿئي ٿو تہ فاضل مصنف پنهنجي ڪردار کي

نهايت سچائيءَ سان جيئن جو تيئن پيش ڪيو آهي ۽ اُن ۾ ڪا بناوٽ يا لفاظي نہ ڪئي اٿس. آتم ڪٿا جو مطالعو ڪندي، هڪ غير جانبدار قاري کي ڪٿي ڪٿي ليکڪ طرفان ڪنهن ڪردار سان ڪيل ناانصافي واري ڇڪَ محسوس ٿئي ٿي، پر مصنف فورن ئي پاڻ سنڀالي وٺي ٿو ۽ ان ڪردار سان انصاف ڪندي، آتم ڪٿا جي مقصد کي وزندار بڻائي ٿو.

فاضل مصنف آتم ڪٿا ۾ ڪردارن جا ٻيئي پاسا پيش ڪيا آهن ۽ انهن سان انصاف جي پوري ڪوشش ڪئي آهي. هڪ پاسو عالم آشڪار آهي تہ ٻيو پاسو علامتي انداز ۾ بيان ڪيو ويو آهي. پر قاري اُن ڪردار جو مثبت انداز سندس ئي ڪردار مان پرکي وٺي ٿو. سچ تہ اهو هڪ ليکڪ جي ڏاهپ ۽ معصوميت جو گڏيل ڳانڍاپو آهي. اهوئي عظيم سنڌي، جيڪو جوانيءَ ۾ هڪ شرارتي ڇوڪرو هوندو هو، مصنف جي پهرئين ڪتاب جي رونمائيءَ جي ڪاچ ۾ موري جي مشهور شخصيت سائين علي بخش شاهه سان گڏ پيش پيش هو، راقم جي راءِ موجب مانائتي اديب عظيم سنڌيءَ جو اهو وڏو وڏ چئبو جو پنهنجي دوست جي ڪتاب جي رونمائي کي پنهنجو ڪاچ سمجهي ڪم ڪاريون ڪندو رهيو ۽ فاضل مصنف پنهنجي آتم ڪٿا ۾ سندس فراخدليءَ جو معترف پڻ آهي. اُن مان ثابت ٿيو آهي تہ اسان جو هي پُرخلوص اديب عظيم سنڌي نہ رڳو موري شهر بلڪ سنڌ جو هڪ عظيم ۽ اهم ڪردار آهي، جنهن جي ذڪر سان آتم ڪٿا ۾ "زوبيءَ" (سندس تڪيہ ڪلام) جي چاشني جو اضافو ٿيو آهي. سندس ڪردار جي حوالي سان راقم کي پير حسام الدين راشدي جي ڪتاب "هُو ڏوتي هُو ڏينهن" ۾ آيل مشهور ڪردار آغا نظر علي خان جون يادون ذهن تي تري آيون آهن. آتم ڪٿا جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو تہ ليکڪ جنس جي موضوع تي اظهار خيال دوران وڏي بيباڪي ڏيکاري آهي. سچ تہ اِهو آهي تہ ڪوبہ ليکڪ پنهنجي لکڻين وسيلي تڏهن ڪامياب ٿيندو، جڏهن سچ کي بيان ڪرڻ ۾ ڪا هٻڪ محسوس نہ ڪري، بلڪ هن مدي خارج معاشري ۾ سچ چوڻ لاءِ پير تي ڏونڪو هڻي. ڊاڪٽر زرداري نهايت بيباڪيءَ سان پنهنجا جمالياتي ۽ رومانوي موضوع ڪمال فني ڪاريگري ۽ دلپذير انداز سان بيان ڪيا آهن ۽ ان طرح ڊاڪٽر صاحب پنهنجي سماج جو نهايت باريڪ بينيءَ سان منظرنامو پيش ڪيو آهي. زندگيءَ جون ننڍڙيون ننڍڙيون ڳالهيون، جن جي بظاهر ڪا خاص اهميت ناهي هوندي، پر اهي ڳالهيون دلچسپ ۽ ديرپا ضرور ٿين ٿيون.

اديب ۽ دانشور سماج جا عڪاس ٿين ٿا، ان ڪري سنڌي سماج جي سچي منظرڪشي سندن فرائض ۾ داخل آهي. سنڌ جي ٻهراڙي جي مظلوم عورت، جنهن جي نصيبن ۾ رڳو ڏک ئي لکيل آهن. هيءُ اُها سنڌ آهي جتي عورت کي مختلف اذيتناڪ ۽ ناقابل تصور ڪُٺن ۽ وحشي طريقن سان ماريو وڃي ٿو. اهڙي گهُٽ ۽ ٻُوسٽ واري ماحول ۾ اسان جي باشعور ۽ اهل دل فاضل ليکڪ جو قلم ڪيئن خاموش رهندو؟ ڊاڪٽر صاحب پنهنجي آتم ڪٿا ۾ سنڌ ۾ روايتي طرح عورت سان ٿيندڙ ظلم جي ڪهاڻي کي بيان ڪندي، پنهنجي قلم وسيلي پورو پورو فرض ادا ڪيو آهي.

مثال طور هڪ مظلوم عورت، جنهن جو نالو "پوڙهي" آهي ۽ سندس مڙس جو نالو سومر آهي، جيڪو پنهنجي گهرواريءَ تي فقط ڪنهن شڪ جي بنياد تي تشدد ڪري ٿو، تہ آخرڪار ان مظلوم "پوڙهيءَ" جي اندر جي آهہ بيان ڪندي ليکڪ لکي ٿو تہ:

"سومر کي ڏاٽو هٿ ۾ هو، ٿي چار لڳاتار ڏڪ وهايائين. هن رڙ ڪئي "الله ڙي"، "امان ڙي"، قرآن جي صدقي، ميان سهڻي جي صدقي، حافظ سائين جي مهابي، مون ٻي ڏوهيءَ کي خواهہ مخواهہ نہ مار! هن جا هٿ ۽ ٻانهون زخمي ٿي پيون هيون. رت جا نالا، رت جو ڦڙيون، رت جون تونارون، پوءِ رت جا دٻا نهيا. ڪيڙا رت ۾ رنگجي ويا. الله سائين

هن کي سمجهه ڏي، مولا سائين هن کي وڏي عمر ڏي، مون کي مار، منهنجي عمر به هن کي ڏيو."

اها ساڳي 'پوڙهي' جڏهن همت جو مظاهرو ڪندي، پنهنجي اٽل ارادن سان جڏهن ان ساڳئي سومر سان مخاطب ٿي آهي ته هتي فاضل ليکڪ نهايت سهڻي انداز ۾ سندس بهادريءَ جا رنگ چٽيندي لکي ٿو ته:

"اڄ پوڙهي دل جهلي سومر سان مخاطب ٿي چيو ته تون مون کي ماريندو رهيو آهين، اِها به ڪا غيرت آهي، اها ڪا مڙسي مردانگي آهي؟ نه ثبوت نه ثابتي، نه شاهدي نه گواهي. ڪنهن ٻُڌل نڪاءِ ۽ ڪوڙي مهڻي تي زال ٻارن ٻچن جي ماءُ کي ائين بي دردي سان قتل ڪرين؟ ڇاڪاڻ ته ڪنهن واهيات رَنَ ڏِيکُ ڏنو آهي. اکين ڏسي، ڪنين ٻڌي، ڳالهه جي تپاس ڪبي آهي."

دراصل ڪنهن اديب، عالم يا محقق جي عظمت بابت ڪو بيو ماڻهو بهتر انداز ۾ تبصرو نٿو ڪري سگهي ، جيترو ليکڪ پاڻ پنهنجي ڳجهه جون ڳنڍيون کولي سگهي ٿو. فاضل ليکڪ پنهنجي هن دلچسپ آتم ڪٿا ۾ "معصوميت جو پيار" جي عنوان سان پنهنجي پهرئين پيار جا چٽا ته سهڻا رنگ چٽيا آهن! فاضل ليکڪ نصرت نالي هڪ خوبصورت ڇوڪريءَ سان پنهنجي معصوم طبيعت جو ذڪر ڏاڍي سادي نموني ڪيو آهي. پهرئين پيار واري هيءَ ڪهاڻي جڻ ته موري جي هر نوجوان جي ڪا وِسريل ڪهاڻي آهي، جيڪا ساڳي طرح ڊاڪٽر صاحب جي قلم جي جُنبش مان نڪري نروار ٿي آهي. ڊاڪٽر زرداري صاحب جي قلم هن ڪردار کي امر بڻائي ڇڏيو آهي ۽ پنهنجين يادگيرين جي طوفان ۾ آٿي، ڪائناتِ حسن ۾ وجي ڦِٽو ڪيو آهي.

آتم ڪٿا ۾ ليکڪ پنهنجو قبيلو، خاندان، شجرو، ڳوٺ، ضلعو، تعلقو، يوسي، جنم جو هنڌ نناڍپڻ، يادون، پرائمري تعليم، موري ۾ پڙهڻ ۽ رهڻ، معاشقا، ڪوئٽيا جو سفر، رٽائرمينٽ، نذير وساڻ جي شادي، لنڊن جو سفر، سميت ڪيترائي اهم ۽ دلچسپ موضوع پنهنجي هن ڪتاب ۾ رقم ڪيا آهن، جن هن ڪتاب جي اهميت ۾ اضافو ڪيو آهي ۽ هيءَ آتم ڪٿا سنڌي ادب ۾ نهايت باوقار نموني سان شامل ٿي رهي آهي. نامور ليکڪ ڊاڪٽر غلام محمد لاکي جي راءِ موجب ڊاڪٽر زرداري صاحب جي ٻين ڪتابن جي پيٽ ۾ هيءُ ڪتاب هڪ بهترين ڪوشش آهي. فاضل ليکڪ جتي دلچسپ ڪارائتيون ڳالهيون ۽ قصا بيان ڪيا آهن، اُتي طنز و مزاح جا به ڪيترائي انوکا ۽ نرالا واقعا بيان ڪرڻ ۾ وسان نه گهٽايو آهي.

ڊاڪٽر زرداري جي مفصل آتم ڪٿا سنڌي ادب جي سرمايي ۾ هڪ بي بها اضافو آهي، بلڪ تاريخ، سماجيات، سياسيات ۽ تحقيق لاءِ هيءَ آتم ڪٿا هڪ سورس مٽيريل (بنيادي ماخذ) جي حيثيت رکي ٿي. نون ليکڪن لاءِ هيءَ آتم ڪٿا خاطريءَ سان وڏي اُتساهه جو باعث بڻجندي. اِنڪري هن ڪٿا کي هڪ مڪمل دور جي سماجي، سياسي، تاريخي، معاشرتي، تحقيقي ۽ تنقيدي مواد حاصل ڪرڻ لاءِ بنيادي ماخذ طور تسليم ڪيو ويندو.

هن آتم ڪٿا تي سوچڻ کان پوءِ راقم وٽ اِها راءِ جُڙي آهي ته زندگيءَ جا واقعا ڪيترائي اهم چو نه هجن، پر آخرڪار ماضيءَ جي مزارن ۾ دفن ٿيو وڃن ٿا، پر سُجاڻ قاري انهن واقعن مان عبرت ضرور حاصل ڪري ٿو. اهائي هر آتم ڪٿا جي ڪاميابي آهي ۽ ضرورت ان ڳالهه جي آهي ته ڊاڪٽر زرداري صاحب جي آتم ڪٿا "ڪيم روح رهاڻ" مان پرپور نموني سبق پرائي، پنهنجين زندگين جي خوبصورتين ۾ اضافو ڪيو وڃي.

شعور- شاعر- شاعري

- اپياس -

گُل محمد عمراڻي

اصل ۾ علم تنقيد 400ق.م ۾ يونان ۾ هڪ صوفي لاکوفي فيلسوف استاد ارسطاطاليس ارسطو (Aristotle) کان شروع ٿيو هو، جيڪو وري اڄ ڏينهن تائين علم منطق (logic) جي پاڇي کان ٻاهر نڪري نه سگهيو آهي. ڊاڪٽر سحر امداد حسيني جي نئين نکور تنقيدي تصنيف "شعور- شاعر- شاعري" به هڪ جديد فلسفيانہ تنقيد جو نادر ۽ نفيس مُرقعو آهي. اصل ۾ فن (Art) کي علمي ادبي زبان ۾ پيش ڪرڻ جي ڏانءُ کي تنقيد نگاري چئبو آهي. ڊاڪٽر سحر هيءُ فن بخوبي ڄاڻي ٿي. ارسطو جو فلسفو منطق هيو ۽ اسان جي سُڄاڻ تنقيد نگار به پنهنجا 25 مقالا جديد logical (منطقي) انداز ۽ طرز ۾ لکيا آهن. سندس فن ۽ فڪر جو Canvas (پيش منظر) وسيع ۽ وشال آهي. وجودي سوچ ۽ صوفياڻي (Existential and Mystic) ذهن رکندڙ هيءُ نہ مُحققہ پنهنجي ذهن جي پورهئي جي ابتدا نهايت جاندار ۽ متحرڪ نثر سان ڪري ٿي. ٽئگور جي طرز جي ٻولي ۽ خليل جبران جي Poetic prose انداز ۾ وحدت الوجودي سُر ۾ ڇَن ڇَن ڪري ڪنن تي مٺڙ پڙلاءُ پهچائي ٿي.

هاڻ غور سان ٻُڌو: "هيءُ ڪائنات ڪيئن نهي؟ ڪڏهين نهي؟ ڇو نهي؟ آد کان اڳ ڇا هو ۽ انت کان پوءِ ڇا؟ فطرت ڇا آهي ۽ خود وقت جي حقيقت ڇا آهي؟ اهڙائي سوين سوال هر کوجنا (تحقيق) جي ابتدا آهن."

وري اڳيان هلي لکي ٿي: "هونئن لفظ 'باهہ' ۾ نہ ڪا باهہ آهي ۽ نہ لفظ 'خوشبو' ۾ ڪائي خوشبو، ۽ نہ ڪوئي لفظ 'ڏک' ۾ ڪو ڏک! هڪ شاعر پنهنجي شاعريءَ ذريعي جهرجهنگ ۾ باهہ لڳائي سگهي ٿو، خيالن جي خوشبو ڦهلائي سگهي ٿو ۽ دلين ۾ ڏک جاڳائي سگهي ٿو. هڪ شاعر بي جان لفظن ۾ جان وجهي سگهي ٿو. شاعر پنهنجي ذهن ۾ پيدا ٿيل خيال ۽ تصور کي پنهنجي شاعري ذريعي اوهان جي خيال ۽ تصور ۾ اُجاگر ڪري سگهي ٿو، انڪري ئي سمورن لطيف فنن ۾ شاعري سڀ کان وڌيڪ مشڪل فن آهي. ان مشڪل ڪم تي تحقيق/ تنقيد ڪرڻ اُن کان بہ مشڪل ڪم آهي."

ڊاڪٽر سحر امداد حسيني اُن مشڪل ڪم کي آسان ڪري ڏيکاريو آهي، ڇاڪاڻ تہ پاڻ نہ فقط هڪ حساس دل شاعره آهي، پر ان سان گڏ هڪ مڃيل انشاپرداز، اورچ تحقيق دان ۽ تجربيڪار ماهر تعليم پڻ آهي. سندس وسيع تقابلي مطالعي (Comparative studies) ۽ عميق مشاهدي جي ابتدائي روشن ثابتي سندس پيش لفظ "محدوديت- لامحدوديت" آهي. گهڻي وقت کان پوءِ جديد مغربي ۽ مشرقي (Oriental occidental) آرٽ ۽ فلسفي جو متوازن ۽ حسين امتزاج هن ڪتاب وسيلي هڪ جڳهہ تي پڙهڻ لاءِ مليو آهي. ڪاش، اسان جا ٻيا همعصر تنقيد نگار بہ اهڙي اعليٰ معيار جي تنقيد اسان جي اڳيان آڻين!

محترمہ ڊاڪٽر سحر امداد جو تنقيدي مقلو ڪتاب "شعور- شاعر- شاعري" جي اصل دل ۽ روح آهي. اُن ۾ جديد مغربي تنقيدي مستند حوالن (Critical theory and references) کان وٺي مشرقي شاعري جي قدرن (Poetic values) تائين- هڪ بيش بها دانش ۽ بينش جو عجب جهان محيط آهي. ايترا قيمتي (valuable) حوالا، مثلاً هورس (Horace) کان ايليٽ (Eliot) تائين، اڄ جي عصري تنقيد ۾ عام طور ڪونہ ڏنا وڃن ٿا سنڌي ادب ۾ اسان وٽ غلطي

ڊاڪٽر سحر امداد حسيني

سان فاضل تنقيد نگار عام طرح سان علم تنقيد نگاري ۽ تخليقي علم ادب (fiction) کي هڪ وَٽ ڪري سمجهندا آهن ۽ ان ڪري لامحالہ انهن نقادن جو محدود مطالعو فقط سندن خودپسند ذاتي راين (Opinions) ۽ شخصي لاڙن (پسند ۽ ناپسند) تي مبني هوندو آهي. لئي مان لٺ پيچي ٽيندڙ اڏوگلبرن نقادن جي تہ ڄڻ اسان وٽ ڪا کوٽ آهي ئي ڪانہ! ڊاڪٽر صاحبہ جي 25 مقالن ۽ مضمونن ۾ سندس آدرشي (Ideal) شاعر شيخ اياز کان وٺي سندس جيون ساٿي امداد حسيني (سانول) جي فن ۽ فڪر جو پُرمغز تنقيدي فني اپياس (Critical evaluation standard) مُروج ۽ مجيل ادبي ۽ تنقيدي اصولن ماپن ۽ ميزانن مطلق آهي.

اُڄ جي نئين تنقيد (New criticism) بہ هڪ جديد سائنس آهي ۽ ان جي ئي ڪري ڪنهن بہ فنڪار، اديب ۽ شاعر جي فڪر ۽ فن کي پرکڻ لاءِ سندس شخصيت جي تحليل (analysis) ڪرڻ (بقول فرائڊ) ضروري آهي. ڊاڪٽر سحر صاحبہ سنڌيءَ جي اعليٰ ترين شاعر شاهہ عبداللطيف ڀٽائيءَ سان گڏ اياز، هري درياني دلگير، نارائڻ شيام، استاد بخاري، اير ڪمل ۽ تنوير عباسي تي خوب متوازن (balanced) ۽ ماهرانہ ڇنڊڇاڻ ڪئي آهي. مثلاً "دلگير جي شاعري نغمگي، سُرلتا، مَترتا ۽ ميناج سان پُر آهي. هن جي شاعري جي موسيقيت هن کي اعليٰ گيتڪار جو درجو عطا ڪري ٿي." دلگير

جي شاعري جي تعريف ان کان وڌيڪ خوبصورت ۽ ٺُڙ ٻي ڪابہ ٿي نٿي سگهي:

نارائڻ شيام جي شاعري جو ذڪر ڪندي ڊاڪٽر سحر لکي ٿي تہ: "هونئن تہ شاعر پنهنجي ذات ۾ ڪُل ڪائنات آهي ۽ انڪري ئي هر سچو شاعر پنهنجي ٻوليءَ ۽ ڌرتيءَ جو اُهڃاڻ آهي ۽ اسان وٽ شاهہ لطيف کي اهو اعزاز حاصل آهي. تڏهن تہ شيام سنڌ لاءِ پنهنجي اٿاهہ سڪ اُڪير کي لفظن ۾ هيئن ٿو اُڪيري:

اُڄ شاهہ جي رسالي تي نظرون کپي ويون،
موٽي صدين کانپوءِ ٿي ڄڻ سنڌ ھون ڏٺي.

شاهہ جي سِٽ سِٽ ۾ سنڌ ساهہ کڻندي نظر اچي ٿي. اڄ اسان وٽ سنڌ محض ڌرتي نہ پر سنڌ هڪ 'احساس' جو نالو آهي."

مضمون "اياز- هڪ شخص، هڪ شاعر" ۾ تنقيد نگار محترمہ جون اياز متعلق ڪوڙ ساروڻيون درج آهن. سندس فن کي پيٽا ڏيندي ڊاڪٽر سحر هڪ عجيب وجداني ڪيفيت هيئن بيان ڪئي آهي:

"۽ ائين اُن شاعر سان، جنهن جو مذهب فقط شاعري آهي ۽ جو شاعر ٽيڻ کي فرشتي ٿيڻ تي ترجيح ٿو ڏئي ۽ جنهن اڻ ڳاتي کي ڏنو ۽ اڻ ڏٺي کي ڳاتو آهي ۽ جو ماضيءَ جي ماضي ۽ مستقبل جي مستقبل جو شاعر آهي، ان سان منهنجي اندر ۾ ويٺل

تخليق جو نرالو تصور رکندڙ ناستڪ جوڳيءَ جي دوستي ٿي ويئي، ۽ اها دوستي ان مهل وڌيڪ پختي ٿي، جڏهن مون اياز جي چڪايل مَدَ مان چُسڪي چکي ڏٺي ۽ اُن راهه تي رَميس، جنهن جو اياز به هڪ پانڌيئڙو هو. اها راهه هئي تخليق جي راهه."

استاد بخاري جي شاعري جي اپٽار ڪندي سحر امداد پنهنجي مضمون کي هيئن ٿي سهيڙي: "هن گلن جي، خوشبوئن جي، آزادين جي، نينهن ۽ مينهن جي، پرين ۽ سُپرين جي، رُوپن، رنگن ۽ روشنين جي ئي ڳالهه ڪئي. هن جتي آخري قدم ڌريو، اُتان کان اُن عَلَم کي ڪٿي پهريون قدم ڪير ته کڻندو؟ جو ته خود اُستاد بخاري جو اهو اٽل ويساهه هو/ آهي ته:

"روشني مرٽي نه آ، مرٽي نه آ."

تنوير عباسي جي شاعري جي ٽنهي دورن- روايتي دور (شروعاتي دور)، ترقي پسند دور (وچون دور) ۽ جديد دور (هلندڙ دور) جو اڀياس به اصل ڪمال ادبي خوبصورتي ۽ فني مهارت سان ڪيل آهي. مضمون جي نڪته آفريني ۽ باريڪ بيني جي پنيان تنقيد نگار محترم جو پُختو ادبي ۽ تنقيدي شعور ڪارفرما آهي. تنوير جي پنهنجي اصل ڏانهن واپسي کي "مراجعت" چئي، تنقيد نگار صاحب پنهنجي مشڪل پسند فارسي آميز (Diction) يعني اکرن جي انتخاب جو شعوري/لاشعوري مظاهرو ڪيو آهي، جيڪو هت ڪجهه عجيب به لڳي ٿو. بهرحال، مضمون جو تت يا وچور هيئن بيان ڪيل آهي، جيڪو سليس ۽ سلوڻي معياري اسلوب ۾ لکيل آهي. 'رجعيت' ۽ 'مراجعت' هاڻي تقريباً متروڪ لفظ آهن: "۽ ان موڙ تي اچي تنوير عباسي سنڌ سنڌ جي ماڻهن، انهن جي مسئلن، نج سنڌي ٻولي ۽ سنڌي احساس- (جنهن کي تنوير پنهنجي مضمون "جديد سنڌي شاعري ۾ قومي مزاج (National temperament) ڪوني ٿو) سان پيوندجي ٿو. انهيءَ دور ۾ تنوير جيڪي شاندار شعري ڪارناما سرانجام ڏنا آهن، اُهي ساهتڪ اتهاس جو لازوال ۽ روشن باب آهن. اهو هڪ وڏو انقلاب هو جنهن سنڌي ٻولي، ادب ۽ شاعري کي هڪ نئين رنگ ۾ رڱي ڇڏيو." ("ساهتڪ اتهاس" به هڪ نيٺ هندي لفظ آهي، جنهن جي جاءِ تي خبر نه آهي، چو "ادبي تاريخ" لفظ استعمال نه ڪيو ويو آهي؟)

مرزا قليچ بيگ ۽ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سنڌي ادب جون عظيم هستيون آهن، جن تي جيترو تحقيقي ڪم ٿيڻ گهرجي ها، اُهو بلڪل نه ٿيڻ جهڙو آهي. محترم جا ٻيئي مضمون انهيءَ کوٽ جي تلافي جي حوالي سان قابل قدر اضافو ته آهن پر اجان گهڻي ڪم جي اشد ضرورت آهي، خاص طور تي قليچ ...ر جي قيام کان پوءِ ڊاڪٽر صاحب کي ان موضوع تي وڌيڪ ڪم ڪرڻ گهرجي. ڊاڪٽر بلوچ تي مضمون به جهڙو اجان تشنه ٿو لڳي، وڌيڪ تفصيل سان لکجي ها ته بهتر هو.

لوڪ ادب تي ليک "ڳجهارت ڳجهڙي" قدري محنت ۽ محبت سان لکيل آهي، پر هندي، گجراتي، پنجابي، مَراٺي ۽ ڪشميري ٻولين ۾ هنن لوڪ صنفن تي ته باقاعده ڊاڪٽريٽ ٿي چڪيون آهن. بهرحال، هڪ قابل ستائش ڪوشش آهي. اردو ۾ چڱو خاصو ڪم اردو ترقي بورڊ يو.پي. (ڀارت) وارن ڪيو آهي. سنڌيءَ ۾ هاڻ اِهو ڪم وري هٿ ۾ کڻڻ گهرجي، خدا ڊاڪٽر بلوچ کي وڏي حياتي ڏئي.

"امداد حسينيءَ جي شاعري"، "اعليٰ ترين شاعري اعليٰ ترين منشور"، "سلميءَ سنڌو سروپ"، "جيئڻ ڪارڻ جيڏيون وڏا وس ڪيام"، "سنڌي جوڳيان ذات"، "تان کي ساڻن اور"، "صليبن ڏي سفر"، "نه ماهي مهراڻ- اڌ صديءَ کان سنڌي شاعريءَ جو اُهڃاڻ" ۽ "جديد سنڌي شاعريءَ جو اُهاءُ"، ۽ ٻيا مضمون تنقيد نگار صاحب جي مسلسل علمي ادبي رياضت، دانشورانه Approach and Insight ۽ فلسفيانه صداقت جو بيّن ثبوت آهن. ان طرح محترم سحر امداد جو تنقيدي شعور جمالياتي ۽ افادي آهي ۽ اهوئي بهترين ادب جو دليل آهي.

سنڌي ادبي بورڊ ڪيرون لهڻيون، جو اهڙو شانائتو ڪتاب ڏاڍي مانائتي انداز سان ڇپرو ڪري اداري پنهنجي روايتن کي هڪ وار وري تازو ڪيو آهي. سرورق جي دلڪشي هن معياري ڪتاب تي سون تي سهاڳ مثل آهي. دلپذير گيٽ اپ ۽ سفيد معياري ڪاغذ تي ڊيمي سائيز ۾ ڇپيل هن ڪتاب جي قيمت -/340 رپيا نهايت موزون آهي. سنڌيءَ ۾ قمرشهباز جو مهاڳ ۽ انگريزيءَ ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جي وائيس چانسيلر محترم مظهرالحق صديقي جو Epilogue ڪتاب "شعور- شاعر- شاعري" جون اضافي خصوصيتون آهن.

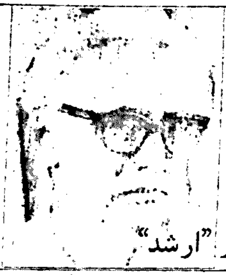

عامر سيال- تنهائيءَ جي درد جو شاعر

عبدالحڪيم "ارشد"

نوخيز شاعر عامر سيال جي شاعريءَ جو ٻيو مجموعو "اکڙيون ڏيل ڏيئا" منهنجي سامهون آهي. هيءُ ڪتاب شاعريءَ جي مختلف صنفن- بيت، غزل، پابند نظم، آزاد نظم، وائي، چهه سٽا ۽ ٻين صنفن جو هڪ خوبصورت گلدستو آهي. عامر هن ڪتاب ۾ شاعريءَ جي هر صنف سان خوب نباهيو آهي. شاعريءَ جي ظاهري خوبين، لفظن جي انتخاب، ردم، لفظي حسن، فني پختگي ۽ معنوي خوبين جي لحاظ سان آءٌ سمجهان ٿو ته عامر جو هيءُ ٻيو مجموعو سندس پهرين مجموعي ("سمنڊ اکين ۾") کان تمام اڳرو، ڪنهن اونهي سوچ جو لفظن جي روپ ۾ انوکو اظهار ۽ عمدي عڪاسي آهي. ائين ٿو لڳي ڄڻ شاعريءَ جي روپ ۾ احساسن جي تمام گهڻي شدت جي تڙپ، ڪنهن وڃي ٽڪرا ٽي ويل وجود جي پڪار آهي.

عامر گنڊريل ڪجهه سالن کان مون سان مسلسل ملندو رهندو آهي. هن کان اڳ آءٌ هن نوجوان کي هڪ سنو شاعر، اديب ۽ سنو دوست ئي سمجهندو هوس، پر سندس اندروني شخصيت جي انٽراسائونڊ جي سامهون اچڻ بعد هاڻي پتو پيو آهي ته هي پُردرد شاعر اندر ئي اندر ڪيڏو نه پڳل، پُريل، رجيل ۽ ڇيهون ڇيهون ٿيل آهي. پنهنجي ٻاهرئين روپ موجب هميشه مڪمل مطمئن، پُرسڪون، هشاش بشاس ۽ نهايت بي فڪر هئڻ جي باوجود سندس باطني شخصيت ڪيڏي نه زخمي ۽ سراپا درد بنيل آهي!

عامر پنهنجو هيءُ ڪتاب ڇپجڻ بعد سڀ کان پهريائين مون کي سوکڙيءَ طور ڏنو ته پهريون ئي بيت سامهون اچڻ سان منهنجو سڄو وجود لرزي ويو ۽ منهنجي ساهه پساهه مان سيسراٽ نڪري ويا:

من ۾ گونجي، ٿو پيو، هڪڙو ئي آواز،
ڪو به نه ڄاڻي راز، تنهائيءَ جي درد جو!

اهي بيت پڙهڻ سان بي اختيار منهنجي ذهن تي غلام فريد جون سٽون عابده جي آواز ۾ گونجڻ لڳيون:

اُس پنجري وِچ روح ٿيا ماندا
لِڪ لِڪ چنيان پُنهل نهين آوندا
او قاصدا دردمندا دا، بيدردان نال ڪهڙا گذرانا!

هائو عامر سيال! دردمندن جي ڳالهه ته ڪو درد وارو ئي سمجهي سگهي ٿو. جنهن جي سيني ۾ ساڪت پٿر پيل هجن، تنهن کي ڪهڙي ڪل ته تنهائيءَ جو درد ڇا ٿيندو آهي؟ تنهنجي اجنبيت جو اهو احساس بلڪل بجا آهي. اياز سچ چيو هو ته:

ڪهڙو پنڇي پيار جو، ماريءَ ناهه مُنو؟
جيڪو ڪونه ڪُنو، سو نه اسان جي ڪُڙم مان!

اڻ ڪُني کي ڪهڙي خبر ته روشنين جي شهر، سمنڊ جي پر رونق، دلفريب ۽ روح کي وندرائيندڙ تفريح گاهن ۾ هزارين جهومندڙ، مسڪرائيندڙ ۽ نچندڙ نوجوان مردن ۽ عورتن جي وچ ۾ سنڌ جو هڪ اهلِ درد اڪيلو اڪيلو، بيحد اٻاڻڪو ۽ اُداس اُداس، اهڙو به نوجوان آهي جنهن جي دلي ڪيفيت ملڪه معظمه جي بڪنگهم پئليس جي آڏو واري پررونق تفريح گاهه ۾ به هن طرح آهي ته.

چوڌاري اڄ ٻاٽ آ، ناهي ڪا چانڊاڻ،
هِن اُجاري رات کي گهرجي ٿي سُرهاڻ،
مَن ۾ يادون پيار جون، اکڙين ۾ آلاڻ،

عامر سيال

صحرا جيون ۾ رهي ڏس، ڪيڏي آ چڪتاڻ،
ڪيئن گذاريون تو سوا روح رهيو تو ساڻ،
ڇڏ مٽائي فاصلا، اچ! سڳنڌن ساڻ،
آهيون رتوڇاڻ، تنهائيءَ جي درد ۾!

ڪيڏي نہ پيڙا ۽ ڪيڏي نہ اٻاڻڪائي سمايل آهي انهن رتوڇاڻ سٽن ۾! جنهن ڪيفيت ۾ شاعر جي ذهن تي انهن سٽن جو ادراڪ ٿيو آهي، ان جو بہ اندازو لڳايو ۽ وري هڪ رتورت دل جي انهيءَ پڪار تي بہ غور ڪريو. احساس جي ڪيڏي شدت ۽ پرپوريت آهي انهن سٽن ۾-؟ خبر ناهي ڇو هت پهچي مون کي حضرت سلطان باهو جي هيءَ سٽ ياد اچي وئي آهي تہ:

شال نہ مسافر ڪوئي هووي ڪک بہ جنهان تي ڀاري هو!

عامر کي درد جي احساس جي شدت جڻ لطيف ڪان ورثي ۾ مليل آهي. سنڌ جي موجوده سڄي شاعري لطيف جو پرتوو آهي. شاهہ دلين جي نازڪ ۽ لطيف جذبن جو ترجمان آهي- لطيف چيو هو تہ:-

بندي ٻيا قرار، اسين لوچيون لوهہ ۾،
مٿان تيغ ترار، سدا سانبيئڙن جي!

قرار جي انهيءَ ماحول ۾ تانگهہ تاڻ، سوچ لوچ هن ڪري ٿيندي آهي جو:-

سَنهيءَ سُئيءَ سبيو، مون مارُن سين ساهہ،
ويئي ساريان سومرا، گولاڙا ۽ گاهہ،
پَکن منجهہ پَساهہ، قالب آهي ڪوٽ ۾!

جن جا روح سَنهيءَ سئيءَ سان ڪنهن سِبي ڇڏيا هجن، جن جا جيءَ ڪنهن جيءَ جياري سان جڪڙيل هجن، جن پنهنجي زندگيءَ جو مقصد سواءِ محبوب جي وصال جي ٻيو ڪو بہ متعين نہ ڪيو هجي، انهن لاءِ برطانيہ جا تفريح گاهہ بي مقصد هوندا آهن ۽ انهن کي سواءِ محبوب جي وصال جي، ٻي ڪابہ رنگيني، روشني ۽ دلفريبي، موهي پنڻ ڏانهن ڇڪي نٿي سگهي: ڇو تہ بقول عامر:-

هُئينءَ زندگيءَ ۾ رڳو تون ئي تون،
مجيمر هر خوشيءَ ۾ رڳو تون ئي تون!
وري دل ڇيو اڄ ڏسان پاڻ کي،
مگر آرسيءَ ۾ رڳو تون ئي تون!
رهيو هوش ناهي خدا جو قسم!
اڃا بيخوديءَ ۾ رڳو تون ئي تون!

اها لوچ، آرزو، امنگ ۽ اها تات ۽ طلب ئي هئي، جنهن اهڙي پر ڪشش ماحول ۾ بہ عامر کي بيقرار رکيو آهي. ماحول جو ٻاهريون طلسم تيستائين من- موهيندڙ آهي، جيستائين دل خوش آهي، پر جيڪڏهن دل جو ڏيئو وساميل آهي تہ بڪنگهم پئليس جي آڏو بہ چوڏاري اڄ ٻاٽ آهي.

۽ اسان جو عامر من موهيندڙ نظارن ۾ بہ ڪنهن پيڙا ۾ پڇرندي ڇوي ٿو تہ:

تو سوا تہ هر گهڙي
باهہ جي ڪنهن سمنڊ ۾،
وهنجڻ برابر ٿي لڳي-!

ڪنهن جي پُور جي پيڙا ۾ پڄرندي ۽ ڪنهن جي ياد ۽ تصور ۾ دل جو ٻرندڙ جبل دکي دکي جڏهن ڦاٽي پوندو آهي تہ اندر مان ٻڙڪي آيل ان باهہ ۾ سواءِ محبوب جي تصور جي ٻي هر خواهش، سڙي ڀسم ٿي ويندي آهي. عشق جي راهہ وجود وڃائڻ ۽ فنايت جي راهہ آهي. هن راهہ تي گلاب ۽ موتئي جا گل وڇايل نہ هوندا آهن. هن راهہ تي تہ ٻرندڙ ٽانڊن تي پير رکي رڄڻو ۽ پاڻ ڳارڻو پوي ٿو: هن راهہ تي گهڙيءَ گهڙيءَ باهہ جي سمنڊ ۾ وهنجڻو پوي ٿو. شاهہ سائينءَ چيو هو تہ:-

نهائينءَ کان نينهن، سِک منهنجا سپرين!
سڙي سارو ڏينهن، ٻاهر ٻاڦ نہ نڪري!

۽ سنڌ جي هڪ ٻئي تمام وڏي عارف ۽ درويش سامي فقير چيو هو تہ:-

جي تو سَڌ سِکڻ جي مکڻ سيخ پڄاءِ!

باقي عامر چوي ٿو تہ: گهڙيءَ گهڙيءَ باهہ جا سمنڊ پار ڪرڻا پوندا آهن، تنهن کان پوءِ ئي ڏٺم تہ بيخوديءَ ۾ رڳو تون ئي تون آهين! انهيءَ 'تون' تائين آءٌ تڏهن پهچي سگهان ٿو، جڏهن پاڻ ۾ 'آءٌ' نہ رهان. انهيءَ 'آءٌ' جي پردي کي جڏهن عشق جي سمنڊ ۾ سڙي ڀسم ڪري ڇڏبو، تہ پوءِ وڃي بچندو رڳو "تون ئي تون!"

اسان جي لطيف بہ چيو هو تہ:-

گهڙو ڀڳو، مُنڌ مُئي، وسيلا وياس،
تِهان پوءِ سُئاس، سهڻيءَ سڏ ميهار جا!

اسان جو عامر بہ چوي ٿو تہ:-

من ۾ گونجي ٿو پيو، هڪڙو ئي آواز!

عامر سيال جي باري ۾ اسان سڀني کي معلوم آهي تہ هو هڪ اديب ۽ شاعر هجڻ سان گڏ سياح بہ آهي. هن نوجوان ننڍيءَ عمر کان وٺي مشرق ۽ مغرب جا ڪيترائي ملڪ ڏٺا آهن، پر هن ڀيري برطانيہ جي پررونق شهر لندن ۾ اچي سندس ڏات جو ٻرندڙ جبل ڦاٽي پيو آهي ۽ هي شعلا شعلا بيت، نظم ۽ غزل ان جو نمايان اظهار آهن. منهنجو خيال آهي تہ عامر جي شاعريءَ مان اهو ئي شخص لطف اندوز ٿي سگهي ٿو يا ٻين لفظن ۾ هيءَ شاعري ان ماڻهو لاءِ روح- ورونهن ٿي سگهي ٿي، جيڪو عامر وانگر باهہ جي درياهہ ۾ وهنتو هوندو، جيڪو پنهنجي ويڳاڻي من جي رڃ- سفر ۾ مسلسل ڀٽڪيو هوندو، جنهن لاءِ سواءِ محبوب جي تصور جي ٻي ڪابہ روح ورونهن نہ ٿي سگهي هوندي. هي شاعري پٿر دل، بي حس، مرده دل ۽ عشق جي درد جي رازن ۽ اسرارن کان محروم دلين لاءِ ناهي، پر هيءَ سوغات يقيناً انهن هزارها نوجوان مردن ۽ عورتن جي احساسن، اڌمن، جذبن ۽ امنگن جي ترجمان آهي، جيڪي عامر وانگر وڇوڙي جي باهہ ۾ سَڙندا ٻَرندا رهن ٿا. جن جا سُڏڪا سينن ۾ گهٽجن پيا، جن جي آهہ اندر ئي اندر دٻيل رهي ٿي، ٻاهر ٻڙڪ بہ نٿا ڪڍي سگهن، عامر جي شاعري انهن جي دلين جو آواز ۽ پڙلاءُ آهي ۽ عامر انهن جو ئي شاعر آهي. مون کي خبر آهي تہ عامر جي شاعري هن دور جي عمربادشاهن جا اُوچا ڪوٽ اورانگهي ڪڙن ڪوٽڻ ۾ قيد ماروين جي بيچين روحن جي همراز بنجي چڪي آهي.

مون کي خبر ناهي تہ سنڌ جي نقادن وٽ هن ڪتاب جي ڪيتري اهميت ٿي سگهي ٿي، پر جيڪڏهن عامر جا هي بيت ۽ غزل رات جي سناٽي ۾ تنهائيءَ جي درد جي پيڙا ۾ پڄرندڙ ڪو روح جيءُ ئي جيءَ ۾ جهونگاري، ڪو اڌ مُئو اندر مان اٿل ڪائي وري من جي پاتال ۾ گم ٿي وڃي، ڪو لڙڪ اکين ئي اکين تي اچي وري موٽي وڃي، ڪو روح تڙپي، ڪو هانءُ ڦِسي، ڪو جيءُ جهري، ڪو دوست ڪنهن دوست کي ان جو ڦهريون ئي بيت "اي- ميل" ڪري، تہ مان سمجهان ٿو تہ عامر جي هن ڪتاب کي جڻ مجتا ملي وئي. اهڙي خاموش ايوارڊ تي آءٌ عامر کي واڌايون ڏيندس.

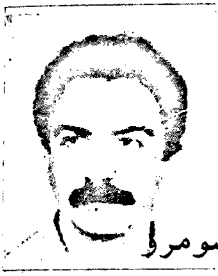

دودو سومرو

سومرا دؤر جو هڪ عظيم ڪردار

ادل سومرو

تاريخ هڪ وڏو ۽ وسيع موضوع آهي. اسين اُن جي وصف، اهميت ۽ افاديت ۽ اُن جي فلسفي جي وَرَ وَڪڙ گهڻين ۾ گُم ٿيڻ نٿا چاهيون، ڇو ته اُن قسم جي ڪوشش موضوع کان گهڻو پري ڪٺي ويندي. اِهو هڪ نهايت ذميواريءَ وارو ڪم آهي. سنڌ جي تاريخ جا ڪيترائي اهم پاسا اڄ به وقت ۽ حالتن جي ڌنڌ ۾ وڪوڙيل آهن. جيڪو به اڌوگابرو تاريخي مواد موجود آهي، سو به ٻاهرين تاريخ نويسن جي ماخذن ۽ ڏيهي حڪايتن، روايتن ۽ ڏندڪٿائن مان ڇنڊڇاڻ ڪري ٽُڪرا ٽُڪرا صورت ۾ ميڙيو ويو آهي. ڌارين تاريخ نويسن سنڌ سان پورو انصاف نه ڪيو آهي. گهڻو ڪري سنڌ واسين سان غلط روايتون منسوب ڪري، اُنهن جي قومي ڪردار کي مشڪوڪ بڻايو ويو آهي ۽ ڌرتيءَ جي عظيم ڪردارن کي عيبدار بڻائڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي. سنڌ جي ”سچي عوامي تاريخ“ اڃا تائين نه لکجي سگهي آهي. تاريخي سچاين کي ڳولڻ لاءِ حالتن جي ڀرپور بصيرت ۽ واقعن جو دُرست اِدراڪ هئڻ به ضروري آهي. اسان جا محقق ۽ تاريخ نويس اڃا تائين انهيءَ فڪر ۾ مبتلا آهن، ته سومرا عرب آهن يا ڏيهي راجپوت نسل مان آهن. فقط عرب هجڻ ڪا فخر جي ڳالهه ناهي، نه ئي وري ڏيهي راجپوت هجڻ ۾ ڪا گهٽتائي ئي آهي. ڪنهن به قبيلي لاءِ فخر لائق بنيادي ڳالهه اُن جو مجموعي قومي ڪردار آهي.

سومرا قبيلي جي نسبت سان نياز همايوني لکي ٿو ته:

”سومرن جو دؤر اُهو سنڌريل دؤر هو، جنهن ۾ سنڌين کي تهذيبي قدرن سان گڏ قومي غيرت ورثي ۾ ملي. اُنهيءَ عظيم قومي ورثي جي ڪر، اسان جي قومي هيرن ۽ سورمن جي ساک، توڙي سچائي، اسان لاءِ قومي علامت جي حيثيت رکي ٿي.“(1)

سومرن جي دؤر جي سُورمن: هاسي سوڍي، چام ابڙي، ساهڙ سومري ۽ ننگر سومري جي سورهيائي، ارڏائي ۽ وطن دوستي اسان لاءِ فخر جو سبب آهي. پر انهن سڀني جي سرواڻ طور دودي سومري جو نالو اسان لاءِ عظيم قومي علامت آهي. ڪنهن به انساني ڪردار جو مطالعو، اُن جي عمل، اخلاق ۽ رويي جي آڌار تي ئي ڪري سگهجي ٿو. ان نسبت سان دودي جو ڪردار انهن سڀني خوبين سان ڀرپور نظر اچي ٿو، جيڪي هڪ عظيم ۽ ڪامل مڪمل وطن پرست ڪردار ۾ هئڻ گهرجن. هن وٽ سورهيائي سان گڏ ڏاهپ به آهي. هو اقتدار ۽ ڪامل مڪمل منصب جي پيٽ ۾ اجتماعي عوامي راءِ کي اهميت ڏئي ٿو. هن ڌرتيءَ خلاف علاءُالدين خلجي اڱرائي ڪري پاڻ آيو يا پنهنجي ڪنهن سالار کي موڪليائين، اِها ڳالهه ڪا ايتري اهم نه آهي. پر ذڪر ۽ فخر لائق ڳالهه آهي دودي ۽ سندس ساٿين جي ڌارين حملہ آورن خلاف سخت مزاحمت ۽ پنهنجي ننگ ناموس جي بقا ۽

برقراريءَ لاءِ پنهنجي ڌرتي خاطر وارجي وڃڻ ۽ ڪنهن جي آڻ نہ مڃڻ:

هي ڪنڌ ڪنهن اڳيان جُهڪڻ نہ ڏجي،
بهتر آ سر ئي وڍائي ڇڏجي.
(تنوير عباسي)

دودي سومري جي انهيءَ غيرمعمولي تاريخي ڪردار، غيرت، سورهيائي ۽ وطن دوستيءَ سبب اِهو من موهيندڙ نالو سنڌي ادب، خاص طور تي شاعريءَ ۾ انهن سيني گڻن جي علامت طور استعمال ٿيو ۽ ٿيندو رهي ٿو. اڄ بہ سنڌ ۾ ڪنهن بهادر فرد لاءِ وڏي فخر سان ائين چيو ويندو آهي: ”مڙس تہ ڪو دودو آهي.“ لوڪ ادب کان وٺي جديد ادب تائين ”دودو“ هڪ اُتساهيندڙ اِستعارو بڻجي ويو آهي. جديد سنڌي شاعريءَ جي جائزي مان معلوم ٿئي ٿو تہ جتي بہ وطن، سورهيائي ۽ قومي غيرت جو ذڪر آيو آهي، اُتي ”دودي“ جو نالو علامت ۽ اِستعاري طور ضرور استعمال ٿيو آهي. شيخ اياز ”دودي سومري جو موت“ جي عنوان سان منظوم ڊرامو لکي هِن عظيم ڪردار جي عظمت کي پنهنجي عقيدت جي ڀرپور ڀيٽا پيش ڪئي آهي. نياز همايونيءَ، دودي سومري ۽ اُن دؤر جي ٻين ڌرتيءَ جي سُورهيہ شهيدن جي تاريخي پسمنظر ۾ ”ساٿيهہ جي ساک“ جي عنوان سان هڪ مڪمل ڪتاب لکي، وطن دوستي ۽ قومي غيرت جي انهيءَ روشن باب کي منظوم انداز ۾ سنڌ جي تاريخ ۾ سدائين لاءِ محفوظ ڪيو آهي. آغا سليم ”دودو ۽ چنيسر“ جي عنوان سان ناٽڪ لکيو آهي، جنهن ۾ انهيءَ دؤر جي داڻهن کي فنڪارانہ انداز ۾ نهايت اثرائتن جملن ۾ بيان ڪيو آهي، ۽ اِهائي انهيءَ دور جي سچي تاريخ آهي.

دودي جي شهادت بابت هاڪارو قومي مفڪر سائين جي.ايم.سيد لکي ٿو تہ:

”هِن مان هي سبق حاصل ٿئي ٿو تہ حق جي راهہ ۾ ڪٽڻ ۽ هارائڻ جا ليکا ڪرڻ عاشقن جو مرڪ نہ آهي. ماڻهوءَ جي بزرگي ان ۾ نہ آهي تہ ڪٽڻ جي اُميد تي لڙي، پر اِن ۾ آهي تہ ڏسي وائسي طاقت ۽ ڏاڍ جي اڳيان سر نمائڻ کان انڪار ڪري قربان ٿي وڃي.“(2)

دودي جي ڪردار ۽ اُن جي بهادريءَ جا قصا هنڌين ماڳهين ڳايا ۽ ورجايا ويا، جنهن ڪري سندس ڪردار بابت ماڻهن ۾ هڪ ديومالائي تصور قائم ٿيو ۽ شروعاتي سماجي فڪر ۾ جن ڏندڪٿائن جي روايت موجود هئي، انهن کي ورجائيندي ڪيترين ئي ڏندڪٿائون دودي سان منسوب ڪيون ويون. خاص طور تي اسان جي لوڪ ادب واري حصي ۾ اهڙيون ڪيتريون ئي حڪايتون ۽ روايتون موجود آهن، جن جا ڪجهہ مثال هن ريت آهن:

- دودو مَڻ مصري ۽ بہ مَڻ ماهيو ڪير پيئندو هو.
- رات جو ڪُلهي تي مينهن کڻي باغن ۾ ٽپي وڃي چاريندو هو ۽ اُسر جو وري ڪُلهي تي کڻي، پيرَ لڪائي، اچي ڪوٺ ۾ وجهندو هو.
- دودو راڪاس کي ماري ٿو.
- دودي جي گهوڙي اُڏامي لهندي هئي.(3)

دودي بابت اهڙن ديومالائي تصورن جي اثر هيٺ، روپاهہ ماڙي، بدين ۾ پوئين دؤر ۾ دودي جي تربت بہ غيرفطري طور نهايت ڊگهي تيار ڪرائي وئي آهي. جڏهن تہ اڳ ۾ ساڳئي هنڌ تي دودي جي تربت عام تربت وانگر ئي هئي. ضرورت آهي تہ دودي بابت اهڙن ڏندڪٿائي ۽ ديومالائي تصورن جي ڇنڊڇاڻ ڪري انهيءَ قومي ڪردار جو صحيح رخ عوام آڏو آڻجي.

عالمن، اديبن ۽ تاريخ نويسن سومرا دؤر بابت ڪافي تحقيق ڪئي آهي. انهيءَ تحقيق جي روشنيءَ ۾ دودي سومري جو ڪردار هڪ ڏاهي،

مدبر ۽ بهادر جي مثالي روپ ۾ اسان جي آڏو اچي ٿو. سماجي ۽ سياسي معاملن ۾ هن جي ڏاهپ جي تعريف ڪئي وئي آهي. ديس جي خوشحاليءَ، بهتريءَ ۽ ڀلائيءَ لاءِ هُن جي اُپائن جي تاريخ نويسن واکاڻ ڪئي آهي. ان سلسلي ۾ دادا سنڌي لکي ٿو تہ:

"دودو پڙهيل ڳڙهيل، هوشيار ۽ علم دوست هو. مطالعي لاءِ ڪتاب سدائين هٿ ۾ هوندو هوس. هن گاديءَ تي ويهڻ شرط باغ رکايا، شهر آباد ڪرايا، راڄ رهايا، رستا ٺهرايا ۽ مسافرخانا تعمير ڪرايا. سندس شاهي باغ جو نالو "لکي باغ" هو. سندس دربار وارو ڪوٽ "ٻالنگ ڪوٽ" سڏبو هو. سندس روپاھ شهر تي راز هو. ان کي آباد ڪيائين ۽ پري پري کان ماڻهو لڏائي، اُتي رهائي، ڪين هر قسم جي سهولت ڏنائين. هن پنهنجي دربار قائم ڪئي، جنهن کي اَڄ جي زبان ۾ اسيمبلي سڏجي ٿو. هڪ خاص ڪابينہ تشڪيل ڏنائين، جنهن ۾ ساهڙ سومرو، حيدر سومرو، ٻارڻ، ڀاڳو ڀان وغيره اچي وڃن ٿا." (4)

دودي سومري پنهنجي ديس جي ڀلائيءَ لاءِ جيڪي تدبيرون اختيار ڪيون، اُهي پنهنجيءَ جاءِ تي اهميت واريون آهن، پر جنهن ڪردار هن کي تاريخ جي صفحن ۽ ماڻهن جي دلين ۾ احترام جوڳي جاءِ ڏني آهي، اهو آهي حملا آورن خلاف سندس مزاحمتي ڪردار. دودي جي جرئت ۽ همت ئي هُن جي عظمت جو سبب بڻي ۽ هو هميشہ لاءِ اَمر ٿي ويو. ديس تي جڏهن جنگ جو راڪاس ڪاهي آيو هو تہ هن پنهنجيءَ ڀيڻ کي حوصلو ڏيندي چيو هو تہ:

"ٻاگهل ڀيڻ! ڊپ جي ڪا ڳالهہ ڪانهي، جو ڊپ اسان سکيا ئي ناهيون. مائُرن اسان کي موت جون لوليون ڏنيون آهن. موت اسان کان پناهہ گهرندو آهي. جنگ جو ميدان اسان جي سيج آهي."(5)

دودي جي دليريءَ جو سڀ اعتراف ڪن ٿا، پر سندس ساٿي ۽ ڪٽنب جا ڀاتي بہ ساڳيءَ واٽ جا پانڌيئڙا هئا. جُهڪڻ بدران ڪُسڻ، جن جي زندگيءَ جو منشور هو. ٻاگهل دودي سان هن ريت مخاطب ٿئي ٿي، جڏهن هُو جنگ لاءِ سنبري ٿو:

جي تون وڙهندي ماريو ويندين،
هن وستيءَ تان واريو ويندين.
دودا تنهنجو ساھ تہ ويندو،
ماڻهوءَ جو ويساھ نہ ويندو.(6)
(شيخ اياز)

سُورهيہ ڪڏهن بہ سر جو سانگو نہ ڪندا آهن. هُنن کي پنهنجي زندگيءَ کان آدرش ۽ اصول وڌيڪ پيارا هوندا آهن. دودي جو ساھ ڀلي وڃي، پر ماڻهوءَ جو ويساھ نہ وڃي. تاريخ شاهد آهي تہ دودي جي پنهنجي ڌرتيءَ سان ان سچي وابستگيءَ ۾ ماڻهوءَ جو ويساھ اَڄ بہ قائم آهي. ڇو تہ هن چيو هو:

جنڊڙيءَ جوت سدائين جلندي،
آئي آ مون تائين هلندي.
مون کان پوءِ بہ جلندي رهندي،
هر پيڙهيءَ کان هلندي رهندي.
جوت ڪڏهن بہ نہ مرڻي آهي،
اَڄ جا منهنجي ڪرڻي آهي.
تنهن کي اڳا نيائي ويندس،
پنهنجي جوت جلائي ويندس.(7)
(شيخ اياز)

دودي ڌرتيءَ سان نباهيو ۽ پنهنجي لهوءَ سان اهڙي جوت جلائي ويو، جيڪا سدائين جلندي رهندي ۽ سندس جرئت جي ياد ڏياريندي رهندي. جيئن شاھ لطيف جا ڪردار مارئي ۽ سسئي زنده رهندا، تيئن دودو سنڌي شاعريءَ ۾ بهادريءَ ۽ غيرت جي استعاري ۽ علامت طور ليکيو ويندو

وطن سان وابستگي ۽ مزاحمت واري شاعري دودي جي علامتي ذڪر کان سواءِ جڻ تہ اڌوري آهي.

ڌرتيءَ جي دودن، آهِ نہ مڃي ڪڏهين
مُلان، قاضي، مفتي، توڙي ويرَ وجهن
سرمد سوريءَ سامهون، نعرا نينهن هڻن
فتويٰ، ڦندا، سازشون، گهاٽا پل نهن
اڏيءَ سر ڏين، مُرڪي آڏو موت جي.(8)
(عبدالحڪيم ارشد)

سنڌ ڪي اهڙو سُورهيہ گهرجي، جنهن جو اهو ڪردار هجي،
ملڪ ۽ ماڻهن ساڻ سڌو پڻ دشمن لءِ ديوار هجي،
دودي بن ٻيو آڻيو اهڙو، جنهن جو اهو ڪردار هجي.(9)
(نياز همايوني)

سنڌين دودي جي سرواڻيءَ ۾ پنهنجي ڌرتي جي ويڙهہ وڙهي. اِها مزاحمت ايندڙ نسل لاءِ تاريخ جو اهڙو سبق آهي، جيڪو اُنهن کي فخر سان جيئڻ ۽ ڌرتيءَ جي مهانتا خاطر ڪُسڻ جو ڏس ڏيندو.

هُو سُورهيہ سنبري نڪرن ٿا،
جُونجهار جٿا ٿي نڪرن ٿا.
۽ جيءُ هٿي ٿو جهومريون،
تيار ٿيو اي سومريون.
آ غيرت تن جي رَڳ رَڳ ۾،
۽ ڪنڌ جهُڪائڻ ڪان آڳ ۾.
هُو ڪنڌ ڪپائڻ چاهن ٿا،
۽ تيسين سينو ساهن ٿا.
پي جيسين جام شهادت جو،
هُو ڪَن ٿا سنڌڙيءَ کي سجدو.(10)
(شيخ اياز)

سومرن ۽ ٻين سنڌين جي ڌارين خلاف مزاحمت جو سلسلو دودي جي شهادت کان پوءِ بند ڪونہ ٿيو، پر جڏهن بہ ڪنهن ڌارئي هن ڌرتيءَ ڏانهن ميري نگاهہ ڪئي، انهيءَ خلاف مزاحمت ڪئي وئي. انهيءَ سلسلي ۾ مشهور تاريخ نويس علامہ سليمان ندوي سومرن بابت لکي ٿو تہ: ”...سندن فوجي قابليت مڃيل هئي. سلطنت جي زوال کان پوءِ سلطان محمود بيگڙي جي مقابلي ۾ چوويهہ هزار سوارن سان مقابلي لاءِ اچي چڪا هئا ۽ بيگڙي سفارتڪاريءَ ۾ ئي پنهنجو خير سمجهيو.“(11)

حوالا

1. نيازهمايوني: مهاڳ،”سومرن جي دؤر جا سورما“، دادا سنڌي، سنڌ تحقيقي بورڊ، حيدرآباد 1989ع، ص 7
2. جي.ايم.سيد: ”سنڌ جا سورما“، ڀاڱو پهريون، نئين سنڌ پبليڪيشن ڪراچي، 1984ع، ص 21
3. نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر: ”دودو چنيسر“، سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو، 1976ع، صفحا 228، 235 ۽ 300
4. دادا سنڌي: ”سومرن جي دؤر جا سورما“، سنڌ تحقيقي بورڊ، حيدرآباد 1989ع، ص 61
5. آغا سليم: ”دودو چنيسر“ (ناٽڪ)، ماهوار سهڻي، حيدرآباد، اپريل- مئي- جون 1970ع، ص 152
6. شيخ اياز: ”ڪي جو ٻيجل ٻوليو“، نيو فيلڊس پبليڪيشن، حيدرآباد، ڇاپو ٽيون، ص 22
7. حوالو ساڳيو، ص 28
8. عبدالحڪيم ارشد: ”ڏيئا ڏات جا“، مارئي اڪيڊمي ڪراچي/سڪرنڊ 1997ع، ص 128
9. نياز همايوني: ”ساٿيهہ جي ساک“، نئين سنڌ پبليڪيشن، ڪراچي 1975ع، ص 33
10. شيخ اياز: ”ڪي جو ٻيجل ٻوليو“، نيو فيلڊس پبليڪيشن حيدرآباد، 1995ع، ص 28
11. سليمان ندوي، ”تاريخ سنڌ“ سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي 2005ع، ص 270

پير حسام الدين راشدي، ايران ۾

ڊاڪٽر عارف نوشاهي
مترجم: مقصود احمد قاضي

جڳ مشهور هاڪارو تاريخدان پير حسام الدين راشدي (1911-1982ع) بيشڪ سنڌي زبان ۽ سنڌ جو محقق هو، پر سندن گهڻو تحقيقي، تاريخي ۽ ادبي ڪم فارسيءَ ۾ ٿيل آهي يا فارسي ٻولي ۽ ادب سان لاڳاپيل آهي. پير صاحب ڪي سنڌ جي سياسي، ادبي ۽ روحاني تاريخ جي بنيادي ماخذن سان دلچسپي هئي، جيڪي سڀ جا سڀ فارسيءَ ۾ آهن، انڪري سندن پايي ۽ مزاج واري محقق لاءِ فارسيءَ ڏانهن رجوع ڪرڻ اٽڙ هو. جيئن تہ فارسي زبان ۽ ادب جي حوالي سان سندن اهي خدمتون نهايت ئي اعليٰ معيار جون هيون، انڪري سندن علمي ڪم کي ان علائقي ۾ تمام گهڻي مڃتا ۽ پذيرائي ملي، جنهن کي اسان تاريخي لحاظ کان ۽ اصطلاحي معنيٰ ۾ "فارسي قلم رو" (فارسي شهنشاهت جي حدن ۾ رهندڙ علائقا) چوندا آهيون. ان جي هڪ چيڙي تي بلخ ۽ بخارا ۽ ٻئي چيڙي تي بنگال آهي. تنهن وقت جي سوويت يونين جي ڏکڻ ۽ اولهہ وارين رياستن جي فارسي حلقي ۾ پير صاحب جي بلند ۽ بالا علمي هستي کي چڱيءَ طرح ڄاتو سڃاتو ويندو هو. عالمي شهرت يافتہ دانشور پروفيسر يوري گنڪوفسڪي، عبدالله جانُ غفوروف، بي.جي. غفوروف، آءِ.اي. ڪريچوف، عبدالغني ميرزايوف ۽ سيد مرادوف سندن ذاتي دوستن مان هئا. افغانستان ۾ پروفيسر عبدالحي حبيبي جهڙا محقق سندن قدردان هئا. پر ان "فارسي قلم رو" جو مک مرڪز اصل ۾ ايران آهي. اهوئي ڪارڻ آهي جو پير صاحب جو سڀ کان وڌيڪ واسطو ايرانين سان ئي هو ۽ اُتي جي چوٽيءَ جي محققن سان سندن ذاتي دوستي، علمي رابطو ۽ اُتي تحقيقي ڪمن سان اڃڻ وڃڻ جاري رهندو هو. ناميارا عالم: آقاي سعيد نفيسي، مجتبيٰ مينوي، محمد تقي دانش پژوه، احمد گلچين معاني، جيڪي سڀ هاڻي فوت ٿي چڪا آهن. اِهي سندن مداحن مان هئا. ايران جي اعليٰ پايي جي محقق ۽ هڪ لحاظ کان ايوان جي علمي سڃاڻپ جي حيثيت رکندڙ پروفيسر ايرج افشار پيرُ صاحب جي دوستن جي حلقي ۾ شامل رهيو ۽ دراصل هن وقت اهو واحد ايراني محقق ۽ دانشور آهي. جيڪو پير صاحب جي وفات سان پيدا ٿيندڙ خلا کي ڏاڍي شدت سان محسوس ڪري ٿو. مان لڳ ڀڳ هر سال ايران ويندو آهيان ۽ ايرج افشار سان سعيو ڪري ملندو آهيان. سندن ڀهريون سوال اهوئي هوندو آهي تہ "پاڪستان ۾ پير راشدي جي باري ۾ ڪا نئين شيءِ ڇپي آهي؟" پير صاحب جي وفات سان پيدا ٿيڻ واري جنهن خلا جو ذڪر مون ڪيو آهي، اُهو ڇا آهي ۽ اسان جيڪو هر وڏي ماڻهوءَ جي فوت ٿيڻ تي هڪڙو روايتي جملو ڳالهائيندا آهيون تہ فلاڻي جي مرڻ سان جيڪو خلا پيدا ٿيو آهي، اهو ڪڏهن بہ پرجي نہ سگهندو، يا ورهين تائين پورو نہ ٿي سگهندو، ان جملي جي معنويت مون کي ايرج افشار جي سدائين ساڳئي سوال پڇڻ سان سمجهہ ۾ آئي. پير صاحب جيستائين جيئرو هو، پاڪستان ۽ ايران جي وچ ۾ هڪڙي مضبوط ثقافتي ۽ ادبي پُل جو ڪم ڪندو

تهران ۾ ايران شناسيءَ جي هڪ بين الاقوامي ڪانگريس جي موقعي تي دنيا جي مختلف ملڪن جا عالم ۽ تاريخدان، سنڌ جي سپوت پير حسام الدين راشديءَ جي ڪنهن نقطي کي وڏي غور سان ٻڌي رهيا آهن.

رهيو. اُتي جا محقق هِتي جي ادبي مسئلن جي باري ۾ ڪانئن ئي پڇندا هئا. ڪنهن قلمي نسخي يا اُن جي مائڪرو فلم جي ڪين ضرورت پوندي هئي ته پير صاحب کي ئي چيو ويندو هو. نندي ڪنڌ جي ڪنهن ڪتاب يا مصنف جي باري ۾ ڪجهه پڇڻو هوندو هو ته پير صاحب کان ئي پڇيو ويندو هو. 2007ع ۾ مون کي تهران ۾ اديبن جي تنظيم جي هڪ تقريب ۾ شرڪت ڪرڻ جو مُوقعو مليو. اُتي هڪڙي ايراني دانشور جناب اڪبر ثبوت جي واتان به وري ساڳيو جملو ٻُڌڻ ۾ آيو. موصوف 1982ع ۾ مرڪز تحقيقات فارسي ايران ۽ پاڪستان اسلام آباد ۾ ڊائريڪٽر هو. ساڳئي سال پير صاحب جي وفات ٿي. ثبوت صاحب ٻڌايو ته اسان مرڪز ۾ ايراني عملي جو هڪڙو تعزيتي ميڙاڪو ڪوٺايو ۽ اسان سڀني ان ڳالهه تي فڪر جو اظهار ڪيو ته پير صاحب جي وفات کان پوءِ هاڻي ايران ۽ پاڪستان جي وچ ۾ ”علمي سفارتڪاري“ ڪير ڪندو؟ اهو ثبوت صاحب ئي هو، جنهن پير صاحب جي وفات کان هڪدم پوءِ سندن مرتب ڪيل ”رياض العارفين“ جو ٻيو جلد مرڪز پاران ڇپرايو، جيڪو 1979ع ۾ ايراني انقلاب اچڻ جي ڪري رولڙي جو شڪار ٿي ويو هو.

پير صاحب جي ايران سان لاڳاپن جا ڪيترائي رخ آهن ۽ انهن کي واضح طور تي ٻن دَورن ۾ ورهائي سگهجي ٿو: هڪڙو دَور سندن زندگيءَ وارو ۽ ٻيو سندن وفات کان پوءِ وارو دَور.

پير صاحب جو ايران سان رابطو، ايران جا ڪيترائي علمي دورا، ڪانفرنسن ۾ شرڪت، اُتان مِلندڙ اعليٰ اعزاز، ايرانين سان لکپڙهه، انهن موضوعن جو ذڪر گهڻي قدر پير صاحب جي سوانح حيات ۾ موجود آهي. مان ڪوشش ڪندس ته هن مقالي ۾ پير صاحب جي وفات کان پوءِ جيئن ڪين ايران ۾ ياد رکيو ويو آهي. ان باري ۾ ڪجهه ٻڌايان.

پير صاحب جي وفات تي سندن پراڻي دوست ايرج افشار پنهنجي رسالي ”آينده“ (تهران، شمارو 3-4، 1316شمسي/ 1982ع، ص 205) ۾ هڪڙو تعزيتي تاثر لکيو، جيڪو پوءِ سندس ڪتاب ”نادره ڪاران“ (محمود نيڪويه، تهران، نشر قطره 1382 شمسي 2003ع، ص 1049) ۾ ٻيهر ڇپيو. ايرج افشار پنهنجي سوڳ نامي ۾ صحيح لکيو آهي ته:

"هاڻي اهو پير صاحب جي ايراني دوستن جو فرض آهي ته اهي هن سچي 'پير' جي مان مرتبي مطابق هڪ مجموعو (ڪتاب) تيار ڪن ۽ ان ۾ پير صاحب جي نفسياتي، اخلاقي ۽ انساني آداب ۽ سندن علمي ڪمال ۽ تهذيبي فضائل جي باري ۾ پنهنجون يادون تازه ڪن".

پير حسام الدين راشدي، ايران جي عالمن جي هڪ وفد کي حيدرآباد ۽ سنڌ گهمائڻ وٺي آيو. سنڌي ادبي بورڊ ۾ سندن آڌرڀاءَ کان پوءِ کين بورڊ جي اشاعتن جو تعارف ڏئي رهيو آهي.

افسوس جو پير صاحب جي وفات کان پوءِ سندن شايان شان ڪنهن ايرانيءَ ڪو ڪتاب ته ڇا، هڪڙو مقالو به نه لکيو. اُن جا ڪيترائي ڪارڻ آهن: هڪ ته پير صاحب جو همعصر ايراني علمي نسل، جنهن سان سندن ذاتي لاڳاپا هئا، هاڻي هڪ هڪ ٿي ختم ٿي چڪو آهي. سندن هڪ اڌ جيئرو دوست به عمر جي اُن حصي ۾ آهي جو اُن مان ڪنهن وڏي ڪم جي اميد نه ٿي رکي سگهجي. ٻيو اهو ته پير صاحب پنهنجن تاليف ڪيل جن ڪتابن تي اردو يا سنڌيءَ ۾ مقدما لکيا آهن، ايراني سندن ڪم ۽ محنت کان واقف ٿي پوريءَ طرح لاڀ حاصل ڪري نه سگهيا. پير صاحب جي سموري علمي شان و شوڪت جو دور ايران ۾ 'پهلوي دور' سان لاڳاپيل آهي. اُن ئي دور ۾ اُتي ڪانفرنسن ۾ ڪين گهرايو ويو، جن ۾ مقالا پڙهيائون، سندن تحقيق کي متعارف ڪرايو ويو ۽ اعليٰ اعزاز ڏنا ويا. 1979ع ۾ اُتي اسلامي انقلاب آيو. جيئن هر انقلاب کان پوءِ ٿيندو آهي، ايران جي انقلابي حڪومت ڪجهه اهڙا قدم کنيا، جن کان پير صاحب خوش نه هو ۽ پاڻ ايران جي اُن صورتحال تي سخت ڏکويل هو. مان خاطريءَ سان ته نه ٿو چئي سگهان، پر اهو گمان ضرور اٿم ته پير صاحب جا ڪي ڪتاب ايران جي شاهه جي تاج پوشيءَ جي تقريب جي موقعي تي شايع ٿيا هئا ۽ اُنهن مان ڪنهن جو انتساب به پاڻ ايران جي شاهه جي نالي ڪيو هئائون. ايران جي وليعهد جي پيدائش جي موقعي تي مبارڪباد وارن نظمن جي هڪ مجموعي جي ترتيب ۾ به پاڻ شامل هو. شايد اهي ڳالهيون ايران جي نئين انقلابي حڪومت جي لاءِ اڻ وڻندڙ هيون ۽ پير صاحب لاءِ انهن جي دل ۾ ڪو گوشو پيدا نه ٿي سگهيو. پير صاحب، جيڪو انقلاب کان ٿي چار سال پوءِ به زنده رهيو، انقلابي ايران کائنس ۽ پاڻ ايران کان لاتعلق رهيو. پر غور ڪرڻ تي خبر پوي ٿي ته پير صاحب، سياسي طور تي ڪو به اهڙو ڪم شاهه جي حمايت ۾ ڪونه ڪيو، جيڪو ايران جي انقلابين لاءِ ڪنهن اعتراض جو ڪارڻ بنجي ها. پير صاحب جو سمورو علمي ڪم خالص فارسي ادب جي خدمت جي حوالي سان هو ۽ اهو به نندي کنڊ ۽ ايران جي مشترڪ حوالن سان. اسان ايرانين کي ڇو ڏوهه ڏيون، پير صاحب اسان جو هو ۽ اهو اسان جو ئي فرض آهي ته اسان سندن علمي ڪارنامن جو چرچو ايران ۾ پيدا ڪريون. اهو فرض محسوس ڪندي مون پنهنجي سر ڪوشش ڪئي آهي ته پير صاحب جو تذڪرو ڪنهن نه ڪنهن طرح ايران ۾ ٿيندو رهي. اهو سٺو نه ٿو لڳي ته مان پنهنجن ئي ڪمن جو پاڻ تفصيل بيان ڪريان. جيتوڻيڪ اهي ڪي ايڏا وڏا ڪم به نه آهن، پر موضوع جي تقاضا آهي ته گهٽ ۾ گهٽ هڪ ڀيرو اُنهن ڪوششن جو ذڪر هتي ضرور ڪريان ته جيئن

پاڪستان جو علمي حلقو باخبر رهي ته اسان جي هڪ نامياري اديب تي ايران ۾ ڪيترو ڪجهه ڇپجي چڪو آهي يا ڇپجڻ وارو آهي:

* پير صاحب جي وفات کان هڪدم پوءِ مون هڪ خبر "وفات پير حسام الدين راشدي" جي سري سان فارسيءَ ۾ لکي، جيڪا ايرج افشار جي رسالي "آينده"، تهران، سال 8، شمارو 3-4 (1982ع) ۾ ڇپي.

* پير صاحب جي تصنيف ۽ تدوين ڪيل فارسي ڪتابن جي فهرست هڪڙي فارسي مضمون "ڪارنامهءِ سيد پير حسام الدين راشدي" ۾ پيش ڪيم. اهو مضمون به ايرج افشار جي رسالي "آينده"، تهران، سال 10، شمارو 11، بهمن 1361شمسي (1982ع) ۾ شايع ٿيو.

* ايرج افشار شايد ڪنهن زماني ۾ پير صاحب کان فرمائش ڪئي هئي ته پاڻ نندي ڪنڊ جي اردو رسالن ۾ شايع ٿيندڙ اهڙن مقالن جي فهرست ناهين، جيڪي فارسي زبان ۽ ادب يا ايرانيات سان لاڳاپيل هجن. پير صاحب ان سلسلي ۾ ڪجهه ڪم ڪري افشار صاحب جي حوالي ڪيو هو. 1993ع ۾ جڏهن مان تهران ۾ هئس ته افشار صاحب مون کي چيو ته پاڻ هڪڙي ايراني عالم احمد شعبانيءَ جي مدد سان مقالن جي ان فهرست کي ترتيب ڏياريو اٿس. جيئن ته أن مان ڪيترن جا عنوان اردوءَ ۾ آهن، تنهنڪري مان ان فهرست جي ترتيب ۽ تدوين تي هڪ نظر وجهان ۽ جتي به ضروري هجي، أتي فارسيءَ ۾ وضاحت ڪريان. مون اهو ڪم بخوشي ڪري ڏنو. پير صاحب جي تيار ڪيل ۽ احمد شعبانيءَ جي مرتب ڪيل اها ڏگهي فهرست "مقاله نامهءِ پژوهش هاي ايراني در زبان اردو" جي عنوان سان ناموارءِ دڪتر محمود افشار جي 7 جلد ۾ شايع ٿيل آهي. (تهران، 1372شمسي/1993ع)

منهنجو ايران جي ڪن اهڙن ادارن سان علمي لاڳاپو آهي، جن جو ڪم مختلف موضوعن تي انسائيڪلوپيڊيا مرتب ڪرڻ ۽ ان کي ڇپرائڻ آهي. اهي ادارا ٻون کان نندي ڪنڊ سان لاڳاپيل مختلف موضوعن تي صلاحون وٺندا رهندا آهن. ظاهر آهي ته انهن موضوعن ۾ پير صاحب ۽ سندن تاريخي خدمتن کي نظرانداز نه ٿو ڪري سگهجي. تنهنڪري هيٺ اهڙين ڪجهه انسائيڪلوپيڊيائن جو ذڪر ٿيندو، جن جي لاءِ مون "راشدي" جي سري هيٺ پير صاحب تي مقالا لکيا، جهڙوڪ:

* حسن انوشه جي نگراني ۽ سرپرستيءَ ۾ مرتب ٿيل ۽ ڇپيل "دانش نامهءِ ادب فارسي" جو چوٿون جلد "ادب فارسي در شبه قاره هند، پاڪستان و بنگلاديش" جي ٻئي حصي ۾، ص 1223، 1225 وارو مقالو "راشدي" (تهران، 1380 شمسي/2001ع)

* بنياد دائرة المعارف اسلامي، تهران جي پاران مرتب ڪيل ۽ ڇپجندڙ انسائيڪلوپيڊيا "دانش نامهءِ جهان اسلام" جي لاءِ مقالو "راشدي، حسام الدين"، جيڪو جلد ٽئي ان جي لاڳاپيل جلد ۾ ڇپجندو.

* فرهنگستان زبان و ادب فارسي پاران اسماعيل سعادت جي نگرانيءَ ۾ مرتب ٿيندڙ انسائيڪلوپيڊيا "دانش نامهءِ زبان و ادب فارسي" جي لاءِ مقالو "راشدي، حسام الدين"، جيڪو ان جي ٽئين جلد ۾ 2009ع ۾ شايع ٿيڻ وارو آهي.

* ايراني ريڊيو ۽ ٽي.وي (صدا و سيماي جمهوري ايران) جو اشاعتي ادارو "سروش" فارسي ۽ اسلامي ڪتابن سان لاڳاپيل هڪ انسائيڪلوپيڊيا "فرهنگ آثار اسلامي- ايران" سيد علي آل داود، احمد سميعي گيلاني ۽ رضا سيد حسيني جي نگرانيءَ ۾ شايع ڪندو آهي. ان جي ٻئي جلد جي لاءِ، جنهن جي ڇپائي هن سال متوقع آهي، مون پير صاحب جي ترتيب ڏنل ٽن ڪتابن "تذکره مقالات الشعرا"، "تکملهء مقالات الشعرا" ۽ "حديقة الاولياء" تي مقالا لکيا آهن. ان ئي جلد ۾ پير صاحب جي مرتب ڪيل "تذکرهءِ شعراءِ ڪشمير" تي به سيد علي آل داود جو مقالو شامل آهي.

* فرهنگستان زبان و ادب فارسي جي هڪڙي ٻي انسائيڪلوپيڊيا "دانش نامهءِ زبان و ادب فارسي در شبه قاره" جا ٻه جلد ڇپجي چڪا آهن، جن جو آخري اکر "ج" آهي. ان جي ايندڙ جلد م "راشدي" جي سري هيٺ مقالو ڇپجندو، جيڪو ڪنهن ٻئي جو لکيل هوندو.

* تهران يونيورسٽيءَ سان لاڳاپيل هڪڙو اسڪالر ڊاڪٽر قاسم صافي، جيڪو مختلف دورن ۾

پاڪستان ۾ به ڪم ڪندو رهيو آهي ۽ پاڪستان جي باري ۾ ڪجهه ڪتاب پڻ لکيا اٿس، تنهن پنهنجي هڪ ڪتاب "سفرنامهء سنڌ ڪراچي تا شهرخموشان" (انتشارات دانشگاه تهران، 1385شمسي/ 2006ع، ص 159) ۾ پير صاحب جو تذڪرو ڪيو آهي.

14 جولاءِ 2007ع تي مون مرڪز نشر ميراث مڪتوبه تهران جي هڪڙي ميڙاڪي ۾ "تاريخچهء مطالعات ايراني و مباحث متن پژوهي در پاڪستان" جي سري هيٺ هڪڙو خصوصي ليڪچر ڏنو. ان ۾ پير صاحب جي علمي ڪاوشن جو ڀرپور ذڪر ڪيل آهي. اهو ليڪچر بعد ۾ "آئينهء ميراث" تهران جي ضميمي 2 طور 2004ع ۾ شايع ٿيو. ان سلسلي ۾ ايراني دانشورن جي هڪ پينل سان منهنجو هڪڙو فارسي انٽرويو به ڇپيو آهي. انٽرويو جو موضوع "احيا و تصحيح متون فارسي در شبه قاره پاڪستان و هند" (يعني ننڍي کنڊ پاڪ ۽ هند ۾ فارسي ڪتابن جي احيا ۽ تدوين جو ڪم) آهي. ان ۾ هڪ هنڌ راشدي صاحب جي ڪوششن جو به چڱيءَ طرح سان ذڪر ڪيو ويو آهي.

مان لڳ ڀڳ هر سال ايران ويندو آهيان ۽ اُتي اهڙا ڪيترا ئي علم وارا ملندا رهندا آهن، جيڪي ننڍي کنڊ ۾ فارسي ادب جي تاريخ سان دلچسپي رکن ٿا. 2006ع ۾ هڪ صاحب سان مليس، جيڪو ايران جي شهر بروجرد جو رهاڪو هو ۽ هن کي پنهنجي هڪ هم وطن شاعر مرشد بروجردي، جيڪو ايران کان سنڌ ۾ آيو هو، جي فارسي ديوان جي ڳولا هئي. مون کي ان جو ڪو نسخو ته نه مليو، پر ڪيس.. پير صاحب جي ڪتاب "مرزا غازي بيگ ترخان اور اس کي بزم ادب" جو اهو حصو هٿ ڪري ڏنومانس، جنهن ۾ پير صاحب مرشد بروجردي جي چونڊ شاعري شايع ڪئي آهي. اسان جو هڪڙو پاڪستاني دوست شڪيل اسلم بيگ، جيڪو تهران ۾ پي.ايڇ.ڊي ڪري رهيو آهي، تنهن هن ڪتاب جو فارسي ترجمو ڪيو آهي ۽ اهو تهران ۾ شايع ٿيڻ وارو آهي. اها ڳالهه مون کي شڪيل صاحب پاڻ ٻڌائي آهي.

هڪ ٻي پاڪستاني محققه، فائزه زهرا ميرزا، جنهن 2007ع ۾ تهران يونيورسٽيءَ مان پي.ايڇ.ڊي ڪئي آهي، ان جو تعلق سنڌ سان آهي ۽ هن وقت ڪراچي يونيورسٽيءَ جي فارسي شعبي سان لاڳاپيل آهي. مون ان کي صلاح ڏني هئي ته پاڻ پير صاحب جي فارسي خدمتن تي پنهنجي ٿيسز لکي. ان جو شاهد پروفيسر نواز علي شوق صاحب پڻ آهي. هڪڙو ته ان موضوع تي اڃا تائين خاطرخواه ڪم نه ٿيو آهي ۽ ٻيو ته خود فائزه صاحبه هن موضوع کي چڱيءَ طرح نباهي سگهي ٿي، ڇو ته پاڻ سنڌي، اردو ۽ انگريزي سان گڏ "فارسي" چڱيءَ طرح ڄاڻي ٿي ۽ خاص طور ڪيس سنڌي ماخذن مان استفادي وٺڻ ۾ ڏکيائي نه ٿيندي، جيڪا ڪنهن غير سنڌيءَ کي پير صاحب تي ڪم ڪرڻ مهل ٿي سگهي ٿي. پر هُن صاحبه پنهنجي مرضيءَ سان هڪڙي ٻئي موضوع تي ڪم ڪيو. مطلب ته اهو موضوع اڃا تائين ڪنهن محقق لاءِ منتظر آهي ۽ مون کي پڪ آهي ته پاڪستان ۾ جيڪڏهن ڪو هن موضوع سان انصاف ڪري سگهي ٿو ته اها فقط ڊاڪٽر فائزه زهرا ميرزا ئي آهي. پاڻ اهو ڪتاب هڪ ئي وقت ٽِن ٻولين ۾ به تيار ڪري سگهڻ جي اهليت رکي ٿي يا گهٽ ۾ گهٽ ايران لاءِ فارسيءَ ۾ ۽ پاڪستان لاءِ اردوءَ ۾ ڪتاب جوڙي سگهي ٿي. ان طرح فارسي ڪتاب جي اشاعت جي ذميواري مون تي ڇڏي سگهجي ٿي.

مان آخر ۾ هڪڙي تجويز پيش ڪندس. 1911ع پير صاحب جي جنم جو سال آهي. 2011ع ۾ سندن ولادت کي سؤ سال پورا ٿيندا. هن تاريخي موقعي تي پاڪستان جي ڪنهن علمي اداري کي پير صاحب جي شايان شان هڪ "بين الاقوامي پير حسام الدين راشدي ڪانفرنس" ڪوٺائڻ گهرجي، ۽ ان سلسلي ۾ هينئر کان ئي ابتدائي ڪم ڪرڻ شروع ڪري ڇڏڻ گهرجي. منهنجي نظر هڪ پيرو وري سنڌ يونيورسٽيءَ ڏانهن کڄي ٿي، جو هيءُ ئي اُهو باوقار ادارو ٿي سگهي ٿو، جيڪو سنڌ جي هن سپوت جو صحيح حق ادا ڪري سگهي. ان طرح 'سنڌي پير' جي 'سنڌي مريد' پروفيسر ڊاڪٽر غلام محمد لاکي کي ان سلسلي ۾ خاص ذميواري سونپي وڃي ۽ مون کي خاطري آهي ته ڊاڪٽر لاکو ئي اهو فرض احسن طريقي سان انجام ڏيئي سگهي ٿو. انشاءالله اسان سندس ٻانهن ٻيلي ٿينداسين ۽ کيس ان ڪانفرنس کي ڪامياب ڪرڻ ۾ ڀرپور مدد ڪنداسين.

("جديد سنده کي تاريخ"، چند جهلکيان- شعبه جنرل هسٽري، سنده يونيورسٽي جام شورو، 2008ع)

شاعري

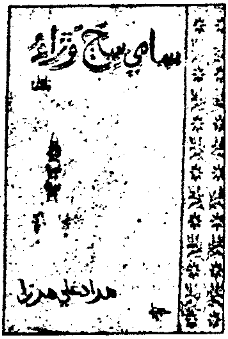

مراد علي مرزا "ساميءَ سِجُ وڙاءُ" لکي واقعي اسان تي وڏو وڙ ڪيو آهي. هيءُ ڪتاب عظيم شاعر جي جيوني تہ آهي، جيڪا حقيقتن تي ٻڌل آهي، پر اُن ۾ روحاني، رومانوي ۽ دلچسپ واقعا بہ شامل ٿي ويا آهن. هڪ ليکي هيءُ هڪ سفرنامو پڻ آهي. هيءُ ناول نہ صرف شاعر جي شاعريءَ سان وابستہ آهي، پر سندس جيون ڪٿا بہ ٻڌائي ٿو، شخصي ڪردار کي اُڀاري ٿو، اهڙيءَ طرح جو شاهہ جو جيئرو جاڳندو، نماڻو، ڳنڀير، بيحد حساس، جذباتي ۽ شاعراڻو سروپ اسان جي اکين سامهون اچي بيهي ٿو ۽ اسين هُن کي پيار ڪرڻ ٿا لڳون....

اهڙيءَ طرح هن ڪتاب ۾ اتهاس تہ شامل آهي، جنهن لاءِ ليکڪ خوب اپياس ڪيو آهي، پر شاهہ لطيف جي جيون ڪهاڻي دلچسپ انداز ۾ ٻُڌائي ويئي آهي، جنهن ۾ تصور پنهنجو ڪم ڪيو آهي. شاهہ صاحب کي عوام پيارو آهي ۽ سندس زندگيءَ جا ٽڙيل پکڙيل واقعا عوام کان ڳجها ناهن، ڪيترا ماڻهو اُنهن کان واقف آهن پر جنهن ترتيب ۽ خوبصورتيءَ سان اُنهن واقعن جي واٽين کي هڪ ڌاڳي ۾ پرويو ويو آهي ۽ سُندر پُستڪ ۾ سميٽيو ويو آهي، ان لاءِ مراد علي مرزا بيشڪ داد جو مستحق آهي.

ناول جي ٻولي اڄ جي ٻوليءَ کان ڪي قدر علحده آهي. ان ۾ اڄ وانگر اردو، فارسي ۽ عربي لفظن جي ڀرمار ناهي. اها سڌي سنواٽي ٻولي آهي. اُن ۾ اُن زماني جا استعارا ۽ الفاظ استعمال ڪيا ويا آهن، مگر اها شاهہ جي رسالي جي ٻوليءَ کان بہ مختلف آهي. ان جي رواني اهڙي آهي، جيڪا اسان کي ڪهاڻيءَ سان گڏ وٺي هلي ٿي. ناول لاءِ اهڙي ئي ٻوليءَ جي ضرورت ٿيندي آهي. ناول ۾ منظرڪشي اهڙي آهي، جو سڀ ڪجهہ اسان جي نظرن سامهون گذري وڃي ٿو. ان دؤر جي ڳوٺاڻي جيون کي اسين جيئڻ لڳون ٿا. اوطاقن ۽ حويلين جا ذڪر، ڪمرن ۾ رکيل سامان جو تفصيلوار بيان، صحن ۾ رکيل ڪٽن، رلين ۽ چادرن جا چِٽ، ڪردارن جي پوشاڪ جا ورڻن دلڪش آهن. رستن تي هلندڙ ڏڳي گاڏيون، هنن جي هلڻ سان ڌوڙ جو اُڏامڻ يعني سڀني ڳالهين جو خيال رکيو ويو آهي.

— ريتا شهاڻي

("چند ويچار"، ص 14-16)

ڪويتا پبليڪيشن، حيدرآباد، 2008ع

شمشير الحيدري

تهذيب دشمن

ڳالهه ڳجهڙي ٻہ هئي،
ڳالهه پڌري ٻہ هُئي:
ڪالهه پوئين پهر
ڪير آيا ويا،
راڄ ساري اڳيان ڏيئي ساري ڪري ڪي ويا چُوچڙي.

باهہ پنيٽ ڪيا،
ڪي تہ ماڻهو مُئا،
ڳوٺ جو ڳوٺ ڪن ۾ ويو سارو سڙي.

ڳوٺ جي رَڪ مٿان،
دونهن ۾ دز منجهان،
هڪ ڄڄن جي جهُريل جهور ٻڍڙيءَ ٽي دلدوز
دانهون ڪيون:
چو ڀلا ڳوٺ منهنجو ئي هر هر اُجاڙيو وڃي ٿو،
اباڻن ککن کي ئي ساڙيو وڃي ٿو؟
اڙي ڪوئي آهي جو مون ڏي اچي؟
اڙي ڪوئي آهي جو منهنجي ٻُڌي؟
اڙي راڄ وارا،
اڙي راڄ وارا،
اِها وارتا ڪو تہ مون کان پڇي.
ڪير آيا ويا، ڪنهن ڏني چُوچڙي،
ڪوئي آهي جو مون کي سُڃاڻي سگهي،
ڪو تہ مون کان پڇي.
منهنجي ٻانهنءَ جي چُوڙن تي تاريخ جا نقش جاڻي
سگهي؟
مان تہ آهيان مُهيَن جي دڙي جي اُها نِرتڪي،
جنهن سوين بار هن ”سُک نگر“ جي دبيل کنڊرن
جي مٿان
ڳوٺ نهندي ڏٺا، ڳوٺ ڊهندي ڏٺا.
ڪير ايندا رهيا.
ڪير ايندا رهيا،
ڪير ڏيندا رهيا هر دفعي ڳوٺ کي چُوچڙي؟
مان ڄڄن کان اُنهن کي، اُنهن جي اُريءَ ۽ پُريءَ
کي سڃاڻان.
هي دهشت ۽ وحشت جا باني مباني
هي شيطان ثاني
هي تهذيب دشمن، هي تهذيب دشمن، هي تهذيب
دشمن ئي آهن نياڳا،
مُهين جي زماني کان، سنڌوءَ ڪنارن جي تهذيب
تي جي سَڙن پوسرن تا.

اڙي راڄ وارا،
اڙي راڄ وارا،
اچو ۽ ڏسو، منهنجي هٿ تي هي تهذيب دشمن
خبيثن کي شهہ- مات جي چال آهي لکيل.
اوهان جي جا شهڪار تهذيب آهي قديم ۽ عظيم،
ڪرشمو فقط آهي سنڌوءَ جي پاڻيءَ سندو.
جي پاڻي نہ آهي تہ سنڌو ڪٿي؟
جي سنڌو نہ آهي تہ تهذيب ڇا؟

تہ اي راڄ وارا،
وڃي پنهنجي تهذيب جي لاءِ سنڌو بچايو،
۽ سنڌوءَ جي لئہ اُن جو پاڻي بچايو.
نجات آهي پاڻي،
حيات آهي پاڻي.

هي پيغام آهي مُهَين جي دڙي جي ٻُڍي نرتڪيءَ جو،
اوهان جي امڙ جو.

امداد حُسيني

”قيدي“ نظم جا بہ بند

دوستي مون چيو هئو هن کي
پر اهو سوچيو بہ ڪونہ هئم
تہ اها دوستي هئي نَم جي
سا بہ نادان سان نہ ڪنهن ڪم جي
جيڪڏهن دوستي اها آهي
دشمني پوءِ ڇا ڀلا آهي؟

هُن تہ مون لاءِ پاڻ ماريو ٿي
پاڻ تي پيٽرول هاريو ٿي
پوءِ ماچيس سان گهي تيلي
پاڻ کي جيئري ئي ٻاريو ٿي!

۽ پکي سان ٻڌي رَئو پنهنجو
پاڻ کي پاڻ تي ڏنو ڦاهو
ٻوڙيائين ٿي پاڻ سنڌوءَ ۾
هن تہ نَس کي بليڊ سان ٿي ڪَپيو
ڪڏ تان پاڻ کي ٿي ڪيرايو
ٽرين آڏو ٿي پاڻ اُڇلايو

ڇا اهو ڍونگ هو؟ رڳو ڏُلبو!
يا ڇڙو ڊائلاگ بازي هئي
۽ انهيءَ ڊائلاگ بازيءَ ۾
هُوءَ ماهر هئي اڳي کان ئي
ڊائلاگن تي ڊائلاگ هڻڻ-
کان سوا جڻ تہ ڪجھ سِکي نہ هئي!
رات جو ٽين چئين وڳي تائين
فون تي گفتگو ڪرڻ مون سان
مشغلو من پسند هو هُن جو
سينڌ تي هٿ رکي چيائين جو
پَٽر آگر ڇلي لکيائين جو
سو رڳو ڪوڙ هو؟ رڳو دوکو!
جڻ تہ ماچيس جو ٺلهو ڪوکو
ڪنهن ڊڙي تي سواءِ اُڇلڻ جي
ڪوبہ ڪارج نہ سِڌ ٿئي جنهن مان!

ڪالهہ جنهن باغ ۾ مِلي ٿي هُوءَ
۽ گُلن ساڻ گڏ کِلي ٿي هُوءَ
اڄ اُهي گل بہ ڇتر ٿا ڀاسن
اڄ اُهي ٺهڪ مِڪر ٿا ڀاسن!

ڪالهہ ڪيڏي نہ هوءَ پنهنجي هئي
صرف ۽ صرف منهنجي هئي
اڄ اُهائي هئي ٻئي ڪنهن جي

سَتَ ڏارين ۽ پر پرائي .هئي
ڪالهہ هڪ وار جي وٿي نہ هئي
اڄ جدائي رڳو جدائي- هئي

ڪالهہ جنهن جاءِ تي هئس آئون
اڄ انهيءَ جاءِ تي ٻيو آهي
(۽ سيائي وري ٽيون هوندو)
ها، ٻيو جنهن رڳو ٻيائيءَ سان
بي حيائيءَ ۽ بي پتائيءَ سان
زهر ايڏو پري ڇڏيو هُن ۾
جو سندس سُرخ رنگ اُڏامي ويو
هاڻ نيري لڳي پئي آهي!

آگهي مون چيو هئو هُن کي
پر اهو سوچيو بہ ڪونہ هئم
تہ اها آگهي ملي بہ وڃي
تہ رڳو اڄ رُڄ سُڄ آهي
بس رڳو ٻُڪَ، ڏُڪَ، ڄُڪ آهي
هُن چيو هُن تہ مور- پر آهي
پر پٽيل آهہ، هُن چيو هو ڪونہ!

آءٌ آهيان ۽ قيد تنهائي
جڻ تہ ڪو بي دريافتو قيدي
جنهن جي اڄ تاءِ ڪابہ شنوائي
ڪانہ ٿي آهہ ڪنهن عدالت ۾
نہ ملاقات ئي ڪٿهن آئي
۽ انهيءَ بي گناهہ قيدي لاءِ
ڪوبہ نهراءُ پاس ڪونہ ٿيو
نہ ڪو اخبارَ ۾ بيان ڇپيو
نہ ڪو جلسو نہ احتجاج ٿيو
نہ وري ڪو جلوس ئي نڪتو!

هڪ نظم جا ڪجهہ بند

ٻڍن جا ۽ ٻارن جا مائُن جا قاتل
ڀنائيءَ جي ڀيتن ۽ وائُن جا قاتل
ڪميڻا ۽ ڪوڙا سچائُن جا قاتل
ٻراين جا راڪا ڀلائُن جا قاتل
هي ٻانهين ۽ ٻائُن ۽ دائُن جا قاتل
هيءَ ڌرتيءَ جي ڄاون ۽ ڄائُن جا قاتل

دليلن جا قاتل مثالن جا قاتل
ثبوتن جا قاتل حوالن جا قاتل
انڌيرن جا ايجنٽ اُجالن جا قاتل
۽ سچ ڪان بہ روشن خيالن جا قاتل

رشين ۽ مُنين ۽ رسولن جا قاتل
هي قدرن جا قاتل اصولن جا قاتل

هي ڳهوٽن جا قاتل هي موڙن جا قاتل
هي سيڄن ۽ جوڙن سجوڙن جا قاتل
اڙي گهوڙا گهوڙا هي گهوڙن جا قاتل

هي معصوم ٽج پياڪ اصغر جا قاتل
هي جوڌي جوان سال اڪبر جا قاتل
پري ڪان ئي پٽرا ڊسمبر جا قاتل

لکي سَچُ جو تنهن قلم جا هي قاتل
جو اُوچو هجي تنهن عَلم جا هي قاتل
جو اڳتي وڌي تنهن قدم جا هي قاتل

ڪڄن جي بہ سر تن سرن جا هي قاتل
نہ لڄ ليههَ جن ڪي سي نِرڄا هي قاتل

هي خوشحال خان جي تمنا جا قاتل
بُلها شاهہ رحمان بابا جا قاتل
هي مسجد جا مندر جا گرجا جا قاتل
هي منڇر جا ۽ شينهن دريا جا قاتل
هي اکرن جا لفظن جا معنيٰ جا قاتل
هي بادل جا بوندن جا برکا جا قاتل
هي مجنون جا قاتل هي ليليٰ جا قاتل
هي يوسف جا ڀائر زليخا جا قاتل
هي مُوجد صليبن جا، عيسيٰ جا قاتل
عبادت جا ويري ۽ پُوڄا جا قاتل
هزارن جي لشڪر سان تنها جا قاتل
رُليا روهہ راوڻ هي سيتا جا قاتل
هي سرمد جا قاتل هي دارا جا قاتل
هي شومبي جا پونيرَ لومبا جا قاتل

نمائين نيائين سيائين جا قاتل
سهاڳڻ جي نٿ، نٿ جي ڏائين جا قاتل
هي ٻي ٻي جيان راڄ رائين جا قاتل

گيت

مُند وئي
ٻي مُند آئي
تون ڪونہ آئين!

هِيرَ گهلي ڙي گُل ڙڙي پيا
ڇَن ڇَن ڇَن پازيب وڳو- هو-
پونر مِڙي ويا سُرَ چڙي ويا
سَڪيون ٻَڪيون سپ، آءٌ توائي
مُند وئي
ٻي مُند آئي
تون ڪونہ آئين!

جيءَ جيان ئي جهُڙ جهڙالا
مينهن وتوڙي، پَٽ پُسي ويا
ڪپڙن سان گڏ نيڻ بہ آلا

مُند وئي
ٻي مُند آئي
تون ڪونہ آئين!

ڏُلبو!

تاسَ جي پتي جيان ڪيڏي ڪتي اُڇلي ڇڏيئہ
ٻُوٽ سان چچري ڇڏيئہ احساس کي سگريٽ جي ٽوٽي جيان
سَڳ سُرهو گند جي ڪنهن ڍير تي اُڇلي ڇڏيئہ ماچيس جي ڪوڪي جيان
رنگ تنهنجو ڍنگ ۾ هر روپ هو ڏلبي جيان دوکي جيان

هٿ تريءَ جي ليڪ هئي تولاءِ بس پاڻيءَ مٿان ليڪي جيان
دل اُمل هئي، پر هئي تولاءِ هڪ بيڪار رانديڪي جيان
سو اُهو بيڪار رانديڪو هئي پَٽ تي پٽي پوري ڇڏيئہ
جيءُ مر هئي جاءِ مون تولاءِ جوڙي، جيءَ کي جهوري ڇڏيئہ

سِڪَ جو ڪچو سڳو هڪ ڇڪَ سان ٽوڙي ڇڏيئہ
ڏينهن جو سورج مُکيءَ کان سِج کي موڙي ڇڏيئہ

قول جيڪو تو ڪيو سو قول پاريو ڪونہ ڪو
بيو تہ سيڪجهہ تو وساريو، ڪجهہ بہ ساريو ڪونہ ڪو
پر ڦٽن تي لُوڻ ٻُرڪڻ تو وساريو ڪونہ ڪو

جنهن پني تي مون لکي ڳوتا هئي تولاءِ، سو
ڪنهن ردي ڪاڳر جيان ڦاڙي هوائن ۾ اُڏاري تو ڇڏيو
ميڻ بتيءَ جيئن ساري رات ٻاري وَٽِ ساڙي ميڻ ڳاري تو ڇڏيو
جيئرو مون کي رکي، پنهنجين اکين جو آب ماري تو ڇڏيو!

وائـــي

ڪنهن تہ ڪئي ڪلراڻي؟ پاڻيتي هيءَ پونءَ پليري!
ڪنهن تہ ڪئي؟
ها، ڪنهن تہ ڪئي!
سمنڊ مِٺي پاڻيءَ جو سنڌو، ڪنءَ تي وئي هنءَ ماڻي!
ڪنهن تہ ڪئي؟
ها، ڪنهن تہ ڪئي!
ٻيلو بہ تہ ٻڄي ڪونہ سگهيا، هرڪو ڪاڻي ڪاڻي!
ڪنهن تہ ڪئي؟
ها، ڪنهن تہ ڪئي!
سيد جنهن جي ساک ڪنئي سا، سنڌڙي ڪنءَ ڪاٽاڻي!
ڪنهن تہ ڪئي؟
ها، ڪنهن تہ ڪئي!
ڏمَر ۾ ڏير ۾ ڦوڳ اُهيئي، ٿي ويهون ٽيون ساڻي!
ڪنهن تہ ڪئي؟
ها، ڪنهن تہ ڪئي!
سنڌين لئہ امداد چوان چا، جهڙا گهر جا ناڻي!
ڪنهن تہ ڪئي؟
ها، ڪنهن تہ ڪئي!

"عنايت" بلوچ

غزل

ڇا ٿيو جو حوصلو بيهي رهيو،
هلندي هلندي قافلو بيهي رهيو.
تو لڳي ڪو گل ڇڻو گرنار جو،
وقت جو ڄڻ وهڪرو بيهي رهيو.
ساهه جي سُرهاڻ جيئن ڪسجي وئي،
رنگ رونق ڇهڇٽو بيهي رهيو.
سُونهن سوڀيا جو هو سرچشمو سڄڻ،
جنهن ڏنو هُن کي، اُهو بيهي رهيو.
ڪا سُجهي منزل نہ ڪائي واهہ ٿي،
رَند، رستو، پيچرو بيهي رهيو.
نااُميدي ايتري وئي ڇانئجي،
زندگيءَ جو تِرورو بيهي رهيو.
رهبري ناهي تہ پنهنجو قافلو،
اڳيرو ٿيو، نيٺ سو بيهي رهيو.
ڪا تہ ڇُرپُر ٿئي 'عنايت' سانت ۾،
سوچ جو نہ تہ سلسلو بيهي رهيو.

غزل

نہ منهنجي همسري توسان، آ تنهنجو شان شاهاڻو،
طبيعت پنهنجي درويشي، طريقو آ فقيراڻو.
محل محلات جي تذڪار ۾ مخمور تون آهين،
اسان جا حال ٿئي هيٺا، جهُڳو پنهنجو غريباڻو.
تنهنجي هستي ۾ آ مستي ۽ تو وٽ دٻدٻو دولت،
اسان مسڪين، پنهنجو ناٺ ميراڻو نہ پيراڻو.
دغا دولاب جي رفتار مون کان تيز تر آهي،
ڪيا ڪي پال پورائي، سليقو پنهنجو ٻاراڻو.
محبت، پيار قربن جا مَتل تيسين هُيا ميلا،
ڪدورت، بُغض جو راڪاس جيسين هو نہ ساماڻو.
ڪڏهن تون حال اورينديِن، خبر ڪا خير جي پُڇندين،
پرين، مان تنهنجي پاڙي ۾ وياڪل آهيان ويڳاڻو.
پَڇان، پَڇران، لُڇان، ٺڙپان، ڪُڇان پر ڪين ٿو هرگز،
'عنايت' حال ڪهڙي ۾، اوهان شايد نٿا ڄاڻو.

"محبوب" سروري

غزل

وري يار جو سنگِ در ياد آيو،
جنون ۾ بہ پنهنجو ئي گهر ياد آيو.
وفا جو سفر پُرخطر ياد آيو،
سندس رستو پيچيده تر ياد آيو.
قمر ڏسندي رشڪِ قمر ياد آيو،
سفر ۾ ئي ڪو همسفر ياد آيو.
هُو ياد آيو ۽ خوبتر ياد آيو،
"وساريم گهڻو ئي مگر ياد آيو."
ڇا ترڪِ مُحبت، ڇا اُلفت جون ڳالهيون،
نئين سر، سفر در سفر ياد آيو.
ڪَئين گهاءَ دل تي ڪي اُبتا ڪي سُبتا،
هُو ڪَمسن جو تيرِ نظر ياد آيو.
ملڻ ڪاڻ منهنجون هي آزيون نيازيون،
سڄڻ جو 'اگر' ۽ 'مگر' ياد آيو.
ڪِريا وقتِ سڪرات ڳوڙها ڳلن تان،
مسافر کي رَختِ سفر ياد آيو.
سڄو داستان تازه تر ياد آيو،
ڪيو جنهن کي مون درگذر ياد آيو.

غزل

هي قفس، هي نہ قيدخانو هو،
ڇا نہ آزادي جو زمانو هو.
تنهنجي منهنجي دل بہ هڪڙي هئي،
ٻن پکين جو هڪ آشيانو هو.
گل و بلبل جي لَب تي شام و سحر،
تنهنجو منهنجو سڄڻ فسانو هو.
ڪوبہ دنيا جو قيد بند نہ هو،
ڇا نہ هو وقت، ڇا زمانو هو!
ڪر نہ ذڪرِ جهانِ رسم و رواج،
قيدخانو ئي قيدخانو هو.
سادگي، پيار، عشق ۽ اُلفت،
منهنجي غربت جو هي خزانو هو.
مصحفِ رُخ هو رحلِ زانو تي،
مون تي تنهنجو سَر هو ۽ منهنجو زانو هو.
تون فدا مون تي، مان فدا تو تي،
سو بہ 'محبوب' ڪو زمانو هو!

غلام حسين "مشتاق" سچاروي

غزل

وار ڪارن مان جا رُخ جي روشني محسوس ٿي،
بادلن مان چنڊ يا سج جي ڪِني محسوس ٿي.

يار وٽ نالو وٺي منهنجو، گلا ڪئي دشمنن،
دشمنن جي دشمني پڻ دوستي محسوس ٿي.

هُو عيادت لاءِ آيو هو رقيبن ساڻ گڏ،
دل نہ زخمي ٿي، مگر آسودگي محسوس ٿي.

زخم پهچائي پڇي ٿو، خيريت آهي جناب،
هن شرارت ۾ بہ هُن جي سادگي محسوس ٿي.

گل جي خاطر خار جا آزار سَهڻا ٿا پون،
دلربا، تنهنجي ڏکن ۾ پڻ خوشي محسوس ٿي.

چنڊ جهڙا چهرا ها موجود محفل ۾ مگر،
مهلقا جي بزم ۾ ڏاڍي ڪمي محسوس ٿي.

هر قدم تي راهہ جا پٿر بہ پاٽي ٿي پيا،
سنگدل آڏو اسان کي بيوسي محسوس ٿي.

سات پنهنجو پنهنجا پاچا ويا مصيبت ۾ ڇڏي،
تو سوا تنهائي ۾ بي مائگي محسوس ٿي.

عشق جو درياءُ هو جنهن وقت آيو موج ۾،
صبر وارن ساحلن جي بي بسي محسوس ٿي.

خواب پنهنجا ٿي ويا اُن وقت چڪناچور سڀ،
يار جي رخسار تي جيئن برهمي محسوس ٿي.

نقش واري جا هُيا جڻ يار جا وعدا وچن،
سهڻي صورت کان اِها حرڪت ڪَسي محسوس ٿي.

مون گُلن ۽ مُکڙي کي سؤبار ورجائي ڏٺو،
پر نہ تنهنجي رخ جي ڪنهن ۾ تازگي محسوس ٿي.

مُهر خاموشي لبن تي، راز افشان ٿي ويا،
دل سندي دل سان ڪجهي وابستگي محسوس ٿي.

سنگِ در تي پنهنجي پيشاني بہ پرچاڻ لئي هئي،
حاڪميت هُن جي، منهنجي عاجزي محسوس ٿي.

جام کان وڌ آهي ساقي جي نگاهن جو ڪمال،
هڪ نِگهہ سان ئي بدن ۾ بيخودي محسوس ٿي.

محب ريءَ "مشتاق" جو آهي جيئڻ جنجال جڻ،
زندگي محبوب سان گڏ زندگي محسوس ٿي.

غزل

محبوب مهلقا جڻ تعبير خواب جي،
مون کان پڇو ٿا ڪهڙي خبر انتخاب جي.

دل جي خبر نہ سمجهي رڳو اهلِ دل سگهن،
بي ذوق کي خبر ڇا هِن اضطراب جي.

هي تنهنجي ئي محبت جو ڪارنامو آهہ،
مون کي نہ ڏي ميار تون خانہ خراب جي.

زاهد کي زهد و تقويٰ ۾ ٿو اچي سُرور،
آهي انوکي لذت چنگ و رباب جي.

واعظ! تون پنهنجي پند و نصيحت کي بند ڪر،
موجن ۾ آهي محفل شوق و شباب جي.

گذري آ بي ٹڪلف توساڻ زندگي،
ڪهڙي ڪرين ٿو ڳالهڙي هاڻي حجاب جي.

ماڻهو نہ مون کي سمجهن ٿا پارسا مگر،
مون کي خبر آ پنهنجي عيب و ثواب جي.

"مشتاق" عمر ساري گذري فراق ۾،
ڌمڪي ڏيو ٿا هاڻي ڪهڙي عذاب جي

احمد خان "مدهوش"

غزل

كيئن ڏيان اعتبار ماڻهن کي،
تو ڏسان آءٌ جابجا هُن کي؟
دل بہ هڪڙي، اُهو بہ هڪڙو آ،
چو مُجان ايترن خدائن کي.
يار اهڙي نگاهہ ڏيکاري جو،
ماتِ اچي ويئي انائن کي.
هستي پنهنجي کي جنهن نہ ماريو،
ڪين سمجهي سگهيو وفائن کي.
سي رڻن ۾ رُلي فنا ٿي ويا،
جن وَسايو ويران راهُن کي.
ڪر نہ 'مدهوش' وائکيون وايون،
دل ۾ دفناءِ پنهنجي دانهن کي.

غزل

اي زمانا! مَري مَري ايندس،
عشق آهيان، وَري وَري ايندس.

تنهنجي ليکي ٻَري ٺَري ويندس،
مان تہ بيهر ٻَري ٻَري ايندس.

جيڪڏهن نوحَ جو اُٿيو طوفان،
تارَ مان پي تري تري ايندس.

شوق چاهيو تہ مان شهادت جي،
گنجَ مان ٿي ذري ذري ايندس.

نيٺ 'مدهوش' عزم سان کولي،
درشنن جي دري دري ايندس.

غزل

هُو اکين جي ٻَکن ۾ پئجي ويو،
ساهہ ساٿي بدن ۾ پئجي ويو.

هيءَ حقيقت رقيب جي ڪَنَ پئي،
جڙ تہ ٽانڊو ڪکن ۾ پئجي ويو.

هيڏي عيدون عروج تي پهتيون،
هوڏي لُرزو لگن ۾ پئجي ويو.

محب مون سان ڪِليو تہ هُن کي چو؟
آهہ مهڻو هٽن ۾ پئجي ويو

مون چکيو مس مِناڻ سنگت جو،
زهر هُن کي چِڀن ۾ پئجي ويو.

مُرڪ هُن موڪلي گجهارت ۾،
ٽرٽلو حاسِدن ۾ پئجي ويو.

واهہ 'مدهوش'، واهہ مدهوشي!
هُل سڄڻ عاشقن ۾ پئجي ويو.

غزل

ٿُنهنجي آڌو ذرو بہ ناهيان سائين،
ٿُبڪڙي جيترو بہ ناهيان سائين.
توکان ڪجهہ پَرپَرو بہ ناهيان سائين،
اڻ ڏٺل اوپرو بہ ناهيان سائين.
ڪو وَزن ويڪرو بہ ناهيان سائين،
بازَ ايڏو گِرو بہ ناهيان سائين.
مُعتبر مَٿيرو بہ ناهيان سائين،
ءِ صفا ٿرو بہ ناهيان سائين.
تون 'مدهوش' کي جيترو سمجهين ٿو،
سَچ پُڇين ايترو بہ ناهيان سائين.

”راشد“ مورائي

غزل

مسيحا چؤ مريضن لئہ شفا آهي بہ يا ناهي،
اسان جي دردِ دل خاطر دوا آهي بہ يا ناهي.
نہ ٿي سمجهيم تہ ڪو اهڙو ڦهاري ٿي ڪندين ناحق،
سزا ڏيندي نٿو سوچين، خطا آهي بہ يا ناهي.
ٿيو آ ذهن اڄ منهنجو ائين مجبور سوچڻ تي،
دنيا ۾ ڪو غريبن جو خدا آهي بہ يا ناهي.
لڳي شل ڪين ڪوسو واءُ، منهنجي محب منٺڙي کي،
فقيرن جي لبن تي ڏس، دعا آهي بہ يا ناهي.
چڙهئہ چا دل جي دفتر تان، مِٽائي نانءُ ’راشد‘ جو،
جڳهہ در تي اسان جي لئہ، پلا آهي بہ يا ناهي.

غزل

وئڪيشن آ، فراغت ئي فراغت ٿي وئي آهي،
ملڻ جي پڻ جسارت ئي جسارت ٿي وئي آهي.
لڏي هي ڪير پاڙي ۾ اچي وينا نوان ماڻهو،
گهٽي ساري غلاظت ئي غلاظت ٿي وئي آهي.
عزيزن ساڻ يارن ساڻ شهرين ساڻ هرجا تي،
زماني ۾ سياست ئي سياست ٿي وئي آهي.
شهر واهڻ پيا پڪڙي اسان جا محنتي ورڪر،
هنڌين ماڳين حمايت ئي حمايت ٿي وئي آهي.
پڇين ٿو پيو منهنجي دل جي خوشيءَ جي گر حوالي سان،
پنل اڪيون، وضاحت ئي وضاحت ٿي وئي آهي.
نماڻو ٿي نمائي سِر ڪيوسون عرض بوسي لئہ،
ڏنئين مُرڪي، اجازت ئي اجازت ٿي وئي آهي.
محبت چا، هِتي وِهُ ئي نٿو خالص ملي ’راشد‘،
هتي هر شيءِ ملاوت ئي ملاوت ٿي وئي آهي.

غزل

تُنهنجو وڇوڙو ويو آ منهنجون وايون جڻ تہ ٻتال ڪري
پَرَجڻ جوئي ڪونهي جيڪو ويو آن وچڙي خال ڪري.
ويڙهہ حياتيءَ واريءَ ۾ هارائڻ جو ڪو سوال نہ هو،
دشمن تي ميار نہ آ پر چڙيو تو بہ ڪمال ڪري.
ڏکيو سکيو وقت گذاري وڃجان تون خوددار رهي،
سوچ سياڻا، ڪنجوسن کي پڇتائيندين سوال ڪري.
محبت اهڙي چيز آ جيڪا ڏارين کي بہ ڪري پنهنجو،
جيتي وٺ تون جڳ جون دليون، پيار کي استعمال ڪري.
پاڻ ۾ چا جي لاءِ وڙهو ٿا، هوش ڪيو هوشيار ٿيو،
سوچيو سڀئي، مُلڪ سڄي جو ڪير ٿو استحصال ڪري.
مرضي آ محبوب جي هاڻي خوشيون يا تہ مَلال ڪري،
جاڻ ڏيو دلدار کي ويو آ ’راشد‘ رات وصال ڪري.

غزل

هُجن پل حلتون کهڙيون بہ مون چڙيو قلم ڪونهي،
رهيو کهڙو مسئلو آ ڪيو جيڪو رقم ڪونهي.
حصي پنهنجي جو ڪم پورو ڪيو مون وقت کان اڳ ۾،
حياتيءَ جي ڪُنڊ جو هاڻ مون کي ڪوبہ غم ڪونهي.
رهيا ثابت قدم آهيون، ڪنيو اُبتو قدم ڪونهي،
زماني زور لاتا پر اسان ٽوڙيو قسم ڪونهي.
علي الاعلان سهڻيءَ ساهري گهَر چئي ڏنو هِن پَر،
منهنجو سينگار ساهڙ آ، منهنجو محبوب ڏم ڪونهي.
وڏي طاقت محبت آ، محبت مات ڪيئن ٿيندي،
هٿائي پيار کان مون کي دنيا ۾ ايڏو دم ڪونهي.
مَٽي ڪيئن علتي عادتہ ٻٽي عادت وئي عضوو،
پُڇي ڪم ڪار ڪيئن هُن کان مواليءَ کي وزم ڪونهي.
اويرو ڪيترو ڪوئي بہ آيو چئن ئي مليو،
اسان جو بند ٿيو ڪڏهين بہ ’راشد‘ آشرم ڪونهي.

"سوز" هالائي

غزل

چاهتون ڏسنديون رهيون،
خواهشون ڏسنديون رهيون.
ڦُول چِڇندا ئي رهيا، ۽
مُڪڙيون ڏسنديون رهيون.
شهر جو تاريڪ منظر،
روشنيون ڏسنديون رهيون.
رات جو خاموشيون،
سڀ گليون ڏسنديون رهيون.
مان ڏسان تہ ڇا ڏسان؟
اکڙيون ڏسنديون رهيون.
صُورتن ڳالهيون ڪيون،
مُورتون ڏسنديون رهيون.
وقت جون بدحاليون،
ڪي صديون ڏسنديون رهيون.
’سوز‘ لکندو ئي رهيو ۽،
ڪاوشون ڏسنديون رهيون.

غزل

صدائون رنگ لائڻ ۾ اجان ڪي ڏينهن آهن،
عطائون آزمائڻ ۾ اجا ڪي ڏينهن آهن.
پري جي ڳالھ ڪانهي، آ گُلن جي مُند ويجهي،
رڳو گُلشن سَجائڻ ۾ اجا ڪي ڏينهن آهن.
گهٽو عرصو ويو گذري، اڙي! دشتِ سپاهي،
اهو واپس وَرائڻ ۾ اجا ڪي ڏينهن آهن.
أماوس رات ۾ هاڻي تہ دَم گهُٽجڻ لڳو آ،
سُهائي رات آڻڻ ۾ اجا ڪي ڏينهن آهن.
ڏسو، مُڪڙيون ٽڙيون آهن ۽ هاڻي ڦُول پيي ٽڙندا،
گُلابي گيت ڳائڻ ۾ اجا ڪي ڏينهن آهن.
ڪُماڻل ڪاڪ جي مومل اجا ماڻا نہ ڇڏيا،
اها مومل مڃائڻ ۾ اجا ڪي ڏينهن آهن.
ڏنا جي ’سوز‘ سپنا پنهنجي چاهت جي چمن جا،
أهي ساپيا بنائڻ ۾ اجا ڪي ڏينهن آهن.

غزل

عشق جو آهنگ هڪڙو ئي تہ آ،
حُسن جو هر رنگ هڪڙو ئي تہ آ.
روشني رنگن سَتن مان ٿي ٿهي،
پر أنهيءَ جو رنگ هڪڙو ئي تہ آ.
آدميءَ احساس پَل ڪهڙا هجن،
آدميت انگ هڪڙو ئي تہ آ.
رنگ چهرا، مختلف سوچون مگر،
لال لوهوءَ رنگ هڪڙو ئي تہ آ.
ڪوڙ ڌرتيءَ تي حدون ۽ سرحدون،
دوستيءَ جو دنگ هڪڙو ئي تہ آ.
ٿي ڪَٽن وانگي، ڪَنا، وڪري ويا،
صحبتن جو سنگ هڪڙو ئي تہ آ.
جَل پياسا، رُوپ جنهن آلاپ جا،
راڳ سو سارنگ هڪڙو ئي تہ آ.
’سوز‘ جنهن جي نانءُ جي مالها جَپي،
چاھ جو سو چنگ هڪڙو ئي تہ آ.

غزل

چمن ۾ خزان ڪي اچڻ جو ڏجي؟
گُلن ۽ ڦُلن ڪي ڇڃڻ جو ڏجي؟
بهارن جي هر پَل حفاظت ڪجي،
ڪڏهن ڪوبہ درخت ڪَٽڻ جو ڏجي؟
هتان ڦُول ٽڙندي ئي ڪومائجن،
سَرءُ جي هوا ڪي ڇُهڻ جو ڏجي؟
اگر گُل فروشي ڪري ڪوبہ مالهي،
تہ گلشن ۾ تنهن ڪي وڃڻ جو ڏجي؟
گُلابن تي پيرا پَرن پوئر جي،
تہ مُڪڙين سان تن ڪي ملڻ جو ڏجي؟
سڄو سونهن جو آھ سنسار هي،
سو رنگن ڪي بيرنگ ٿيڻ جو ڏجي؟
سُڳند ’سوز‘ گل کان جدا ناھ ڪا،
اِهو پيد ڪنهن سان سَلڻ جو ڏجي؟

ایاز گل

صوفياڻو ڪلام

عَرشُ ڇڏايو رَبَّ سبحاني،
نينھن ڏئي نِيشاني:
بارُ برھ جو سِرَ تي چاڻم!
حاصل ۽ لاحاصِل مان،
حاصل ٿي حيراني:
بارُ برھ جو سِرَ تي چاڻم!
پاڻُ ئي پنھنجو دُشمن آھيان،
پاڻُ ئي پنھنجو جاني:
بارُ برھ جو سِرَ تي چاڻم!
منصبَ سارا ڇڏي وَتيسي،
دلبرَ جي دَرباني:
بارُ برھ جو سِرَ تي چاڻم!
ماسُ سنلم ئي ڪوري منھنجي،
مُحبَ ڪئي مھماني:
بارُ برھ جو سِرَ تي چاڻم!
ڪنڌُ نِوائي ناںءَ سندس جي،
پاءِ ڳچيءَ ۾ ڳانِي:
بارُ برھ جو سِرَ تي چاڻم!
بيدل جو آ عشقُ اُتانھون،
ڪيرُ سڏائي ثاني؟
بارُ برھ جو سِرَ تي چاڻم!

غزل

ڪنھن ٻوڙان ٻوڙ وانگي آ،
ھي غم گجگوڙ وانگي آ.
اسان جي دل صفا سوگھي،
پرين پنجوڙ وانگي آ.
پڇين ٿو: موت ڇا آھي؟
وِڇوڙي موڙ وانگي آ.
محبت آرسي ۽ شڪُ!
اُنھيءَ ۾ جوڙ وانگي آ.
اوھان ناھيو، حياتي ۾،
ڏڌڙ ۾ ٻوڙ وانگي آ.
ھُو ساگر ۽ اسان جي سِڪ،
سنتوءَ جي چوڙ وانگي آ.
مِلڻ ھُن جو، کِلڻ ھُن جو،
غمن جي ٽوڙ وانگي آ.

وائي

اڳتي اڳتي پيرُ ھجي،
اڳتي اڳتي خيال:
مُڙي نہ ڏِسجو!
قسمت ڪونہ مٽائي سگھندا،
ٻاسُون، ڦِيٽا، فال:
مُڙي نہ ڏِسجو!
سنڌ کي پيارا! ڪونہ کپن
ٽلھا ھي اَحوال:
مُڙي نہ ڏِسجو!
سنڌ جي سياست آھي پيارا!
ٽلھا ئي اَحوال:
مُڙي نہ ڏِسجو!
ساڳي حالت رھڻي ناھي،
جيڪا ھُئي پرُ سال:
مُڙي نہ ڏِسجو!
محنت کي ھٿيار بڻايو،
ھمتَ ٿيندي ڍال:
مُڙي نہ ڏِسجو!
پيار ۾ ڪھڙيون ڪرڻيون آھن؟
جاچون ۽ پڙتال:
مُڙي نہ ڏِسجو!

ادلِ سومرو

چمپا جو ڏوھ

سامي!
تنھنجيءِ سامَ ۾
چمپا ڪيئن قتل ٿي؟
سورھن سالن جي چمپا
جنھن جي ٻانھن تي ويھي
پکي ٻوليندا ھئا
شام جي خاموشيءِ ۾
ھُن جي ھُبڪار ھرطرف
ڦھلجي ويندي ھئي
جيڪا احساس ڏياريندي ھئي تہ
زندگي ڪيتري نہ خوبصورت آھي
بھار جي مُند ۾
جڏھن ھُن جي بدن مان
نوان گؤنچ ڦُٽي رھيا ھئا،
تڏھن ھُن کي ڪُنو ويو
قاتل کي اِھا خبر ناھي تہ
اِھو نہ فقط چمپا جو قتل آھي
پر اِھو پکين جي خوابن
تڏي چانوري ۽ سُرھاڻ جو بہ قتل آھي
بيد مُشڪ جي وڻن وانگر
چمپا، ٻين ٻوٽن جي حصي جو
پاڻي بہ نٿي چورايو
ھُن ۾ ڪنڊا بہ نہ ھئا
جيڪي واٺھڙن کي وچڙن
تہ پوءِ قاتل وٽ ڪھڙو دليل آھي،
ھُن کي قتل ڪرڻ جو
ھُو چمپا جو ڏوھ ٻڌائي!
جتي چمپا قتل ٿي ھئي
اُتي ھڪ دردُ ڦُٽو آھي
جنھن کي ھڪ ڏکايل دل ئي
محسوس ڪري سگھي ٿي.

(سامي ٽيچرس ھاسٽل شاھ لطيف يونيورسٽي خيرپور ۾ ٿيل
چمپا جي قتل تي لکيل)

تخليقن جا اوچا وَڻ

ميرواھ جي پرسان آھي
ھڪ شاعر جو گھَر
گھَر بہ آخر ڊھي وجن ٿا
ميرواھ جي پرسان آھن
اوچا اوچا وڻ
وڻ بہ آخر ڪِري پون ٿا
پر، جنھن جوڙيا دلين جي اندر
پنھنجي پيار جا گھَر
سي گھَر ڪڏھن بہ ڊھي نہ سگھندا.
تخليقن جا اُوچا ھي وڻ
ڪڏھن بہ ڪِرندا ڪونہ
چاھي زور ۽ شور سان
واءُ لڳي پل چونہ

(خيرپور ۾ تنوير عباسيءَ جي رھائشگاھ "سرمد جو گھر" جي
وڪري جي خبر ڪان پوءِ لکيل)

وائــي

ڪھڙا ٿو ونين رستا
ڪجھ ترس ھتيُ رمتا!
ھي ديسُ ڏکي آھي.
سڀ راڳَ وڇوڙي جا، ۽ درد سچي ڪوَتا
ھي ديسُ ڏکي آھي.
ھر چيز مھانگي آ، احساس مڙئي سستا
ھي ديسُ ڏکي آھي.
شاعر ۽ مصور جي، ڪھڙي آ ھتي ميجتا
ھي ديسُ ڏکي آھي.
چند ماٺھو ھندورن ۾، جھوريءَ ۾ آھي جنتا
ھي ديسُ ڏکي آھي.

مير عبدالرسول ”مير“

غزل

جيئڻ ٿنهنجو ٿي وَيس،
پاڻ کي سمجهي وَيس.
نِينهن توسان ٿي ويو،
نِينهن ۾ نِسري ويس.
اڄ پَسي مان پاڻ کي،
پاڻ کان کسجي ويس.
پيارَ واري پار ڏي،
دل چيو، اُڏري ويس.
ڪانهِ ٻي منزل ڪپي،
ٿُنهنجي در پهچي ويس.
نانءُ ٿُنهنجو جئڻ وِتر،
سِيرَ مان اُڪري ويس.
تو جڏهن مون ڏي ڏٺو،
نُورَ جان نِکري ويس.
نانءُ تو منهنجو وٺو،
”مير“ ٿي مصري ويس.

مُنير سولنگي

غزل

پيار جو گُل چَٽي ويو آهي،
دل ۾ ٻارڻ ٻَري ويو آهي.
هر گهڙي راهه تو تڪيان اُن جي،
هو اُچڻ جو چئي ويو آهي.
سنڌ پنهنجيءَ سندي پَسي حالت،
ساهه مُٺ ۾ اچي ويو آهي.
دوستي، پائپي اُڏامي وئي،
واءُ اهڙو لڳي ويو آهي.
بيوفا! بيرخي ڏسي ٿنهنجي،
درد ڏاڍو وڌي ويو .آهي.
هي ’منير‘ آ سدا مِٺي ٿُنهنجو،
وقت جو هر ستم سَهي ويو آهي.

حميد ”شهيد“ هالائي

غزل

پل ڪو دجله، فرات جو سوچي،
’سنڌو‘ پنهنجي حيات جو سوچي.
ڏينهن سارو ڏکي ڏوريان،
هيڪلي من ۾، رات جو سوچي.
ننڊ ناهوڪي صبح جو ڪريان،
پيار جا پُور، رات جو سوچي.
ڪارونجهر جي اگر ڪو ڪور ڏسي،
چو مَري ۽ سوات جو سوچي؟
چا مرڻ جي گهڙي اچي پهتي،
درد چو پيو نجات جو سوچي؟
اڄ هو شايد هتي اچي سهڙي،
دل چَري، مُمڪنات جو سوچي.
هرڪو پنهنجي گهري ٿو مشهوري،
ڪير ڪنهن جي ٿو ذات جو سوچي.

اسحاق سميجو

غزل

رواجي محبت، رواجي اسين،
سراسر رهياسين سماجي اسين.
وٺن سان نهئون ٿا، نہ وٽراهه سان،
هوا جا رهون هر مزاجي اسين.
سِکياسين ڏِسڻ لئہ سدوري گهڙي،
نهايت ندورا، نِراجي اسين.
رڳو شرف چوکي چُڪيءَ جو رکون،
نمازي، نہ غازي، نہ حاجي اسين.
گهتيا گهاوَ پنهنجا نکو تاوَ ئي،
اڙي عشق تنهنجا علاجي اسين.
ٻَريءَ مُند ڏاري، پريءَ شام ۾،
وري پڻ ورياسين، ٻراجي اسين

ذوالفقار سيال

هر دور جي ڪهاڻي

رشتن جي هيءَ آهي ڪهاڻي،
ڪڏهن نئين آ، ڪڏهن پُراڻي!

وقت جي آڏو پيش پون ٿا،
سارا چهرا ڪيش ٿين ٿا،
ماءُ جي ممتا، پيار جو سايو،
وقت، سمونڊ ۾ ٻوڙي آيو.

ماءُ ڏني جا مون کي لولي،
منهنجي منڙي، پياري گُڏڙي!
عزت واري چادر اوڍي،
غم جا ڳوڙها لاڙي رکجانءِ!
درد سموري کي پي وڃجانءِ!

هٿ ڪَندن ۾ اُلجهي پيا هن،
سارا پردا سِرڪي پيا هن،
ائين لڳي ٿو ڄڻ هي ڳوڙها،
تنهنجي ياد ۾ ڳڙي پيا هن،
خالي سارا نيڻ ٿيا هن.

پنهنجي پيار جي جذبن کي ٻہ،
پيرن ۾ چيپاٽيو ويو آ،
پٿر دل هي سارا ماڻهو،
اندر جي ڪورن کي ٻاري
بارودن جي رَک کي هاري
پيار ائين ئي پوکن وينا.

اندر مان جو نينهن وسي ٿو،
دل مان جو طوفان اُٿي ٿو،
اُجياري اندر ۾ اوتي،
درد سمورو سَهڻو پوي ٿو،
جيئڻ لاءِ جيئدان ٿو گهرجي.

ويرن آڏو واريءَ وانگي،
رشتا، ناتا، ٺاهيون، ڍاهيون،
مون جي چنڊ ڪِڙايا آهن،
هي سڀ تنهنجا سايا آهن.
درد ڪي ايڏو ڪنهن ٺهلايو؟
هر موسم ۾ مُند ۾ آيو.
ايڏو اُن ۾ تيڪ ڏسون ٿا،
ٽيپو ٽيپو ساهہ ڪٿون ٿا.

ڪوسا، ڪوجها، ٿڌا، ڪارا،
جذبا گلڙن جهڙا پيارا،
پوپٽ جهڙن رنگن وانگي،
پنهنجي پنهنجي معنيٰ ڏين ٿا.
جيون جي هر روپ ۾ آهن
درد جا صحرا، غم جا جهولا،
وقت جي چادر ۾ مون سانڍي،
ياد جا لمحا اُٿي چڏيا هن.

جاڻ هي آهي ڪوبہ نہ ڪنهن جو،
وقت جي آئيني جي آڏو،
جيڪو آيو چهرو منهنجو،
هرڪو چهرو تنهنجو چهرو-
هرڪو چهرو منهنجو چهرو

طارق عالم

بيت

ساريان سويان ڳالهڙيون، هيڪلڙي ويهي.
وِک ورايان جنهن ڏِسا، سا دلبر ديهي.
مون سين مون جيهي، ڳالهه ڳُٺيندي ڳالهڙي.

آءٌ اُجي پاڻيءَ لئه، پاڻيءَ لئه مان اُڃَ،
سرتيون سوريءَ سيج تي، ٿي چوڏاري سُڃَ،
ماري ڪندم مُڃَ، گوندرِ گس فراق جا.

جهوريل آءٌ اڳي ئي، جانب ائين مَ جهور،
ڪاتب، ڪرڻ قلم سين، ڪَپي ائين مَ ڪور،
من ۾ تنهنجي چور، مون کي بُڏين ڪوهه پيو!

غزل

ڏٺل گهر جي دريءَ ۾ اجنبي چهرو نظر آيو،
نئين ڇهري تي بينل زلف جو پهرو نظر آيو.
فرشتو هو جڏهن پارن جيان معصوم هوندو هو،
ٿيو ڪُوڙو تہ هن جو رنگ پي گهرو نظر آيو.
ويو لڙڪن ۾ ڏوبي عشق جو قصو ٻُڌائيندي،
هو جيڪو شخص، مون کي هر گهڙي ٻهرو نظر آيو.
قسم ڪائي، ونئي معافي، وڏيو سرچاءُ لئه مون ڏي،
تہ هُن جي نيڻ ۾ ڪپريل جو لهَرو نظر آيو.
عجب هو شخص، جيڪو ننڊ ۾ مون کي مليو طارق،
ڪَڙو ظاهر ۾ ۽ باطن ۾ هو چهرو نظر آيو.

غزل

يادن جي روپ ۾ ڪو انسان ٿو رهي،
جي تون نہ آهين، تنهنجو سامان ٿو رهي.
پَن ڇَڻ جي موسمن ۾، مُڪڙي ٽڙي نہ گُل،
ڪمري ۾ پوءِ بہ منهنجي گُلدان ٿو رهي.
ڪوئي نہ آهي اُن جو، ڪوئي بہ غم نہ آهه،
هڪ آئينو تہ منهنجو، نگران ٿو رهي.
چوڪِي نہ چوڪنن ۾، چهرو گُلال ڪو،
ڪُنڊي ۾ در جي تالو دربان ٿو رهي.
ڪنهن پَل ڇڄي الائي هيءَ تند جند جي،
هي چنڊ آسمان ۾ مهمان ٿو رهي.
ٻاهر ڪِلي ۽ خوش ٿي، بارش پَنل لڳي،
مَن ۾ هميشہ جنهن جي شمشان ٿو رهي.

غزل

سج لٿي جو سانجهي گُم سُم رهندي آ،
ڪوهيڙي جي اڪ چو پُرنم رهندي آ.
چئن رُتن جو بيشڪ باغ ۾ گهر آهي،
پنجين موسم من اندر ۾ رهندي آ.
در ڪڙڪائيندو آ سُور سَوا ٻٽجي،
يارَ جدائي دل ۾ دم دم رهندي آ.
جاڳي چنڊ جا پيرا جي ڪٽندا آهن،
اندر تن جي هر پل رم جهم رهندي آ.
هُن جي خاطر هرڪو شاعر ٿي پيو آ،
ڪافي رنگ جي هوءَ جا شيشم رهندي آ.
سڪ سَوائي ساهہ ۾ سڄڻي! تو خاطر،
گُلَ ۾ خوشبوءِ وانگر هردم رهندي آ.

مقصود گل

اناالحق اعلان

اناالحق اعلان- سچوءَ جو اناالحق اعلان.
’انا احمد بِلا ميمي‘، چا تہ شرف ۽ شان،
اناالحق اعلان.
ٺاهي بَدَ تون شملو شاهي، آهين تون انسان،
اناالحق اعلان.
ٽاٽي بَدَ تون ٽُرهو، ٽانگهي ٽڙ تي آ طوفان،
اناالحق اعلان.
بُوند برهہ جي بات نرالي، برکا بر بيبان،
اناالحق اعلان.
ٻئي ڪنهن پُول نہ پُل او پائو! راضي رک رحمان،
اناالحق اعلان.
الفت وارو زهر پيالو، پيءُ پري پيمان،
اناالحق اعلان.
در پنجتن جي دل سان ٿي پئہ، دلبر تون دربان،
اناالحق اعلان.
عشق الستي موج ۽ مستي، سچل تون سلطان،
اناالحق اعلان.
پنهنجو تماشو پاڻ ڏسي ٿو، صورت ۾ سبحان،
اناالحق اعلان.
ديس سچل جو دُرس درازا، مَڪو نا ملتان،
اناالحق اعلان.
آدم، سِرُ الاهي آهي، اعليٰ هي انسان،
اناالحق اعلان.
’مير‘ سچو ئي محور مرڪز ماهي مانَ مُهان،
اناالحق اعلان.
اکر اکر ۾ عشق الستي ملوي ويو ميدان،
اناالحق اعلان.
واهہ سچل سچ ڳالهہ چئي ويو ڪافين ۾ قرآن،
اناالحق اعلان.
مُڪڙيءَ گل، گل ۾ گلشن، برهہ وڏو بُستان،
اناالحق اعلان.
سچل جو،
اناالحق اعلان!
اناالحق اعلان!

مختار گهُمرو

غزل

گُل اُجلائي جهوليءَ ۾،
ڳالهيون ڪر نہ پروليءَ ۾.
ڪيڏو ساڻ سمايل آهي،
لال لطيف جي لوليءَ ۾.
ياڻ سڏائي ويڻ ڏئي ٿو،
ڳالهائي ٻي ٻوليءَ ۾.
امن پکيڙو ڦٽڪي ٿو پيو،
گهايل ٿيو ڪنهن گوليءَ ۾.
شاعر! قوم پڙهي چا توکي،
لِکُ تہ ٻوليءَ سوليءَ ۾.
دهشت گرد ڪُڏي ٿو ڪيڏو،
رَتُ جي ڪيڏي هوليءَ ۾.
لاوان لهندي پوڙهي وَرُ سان،
وينگس ڏُک جي ڏوليءَ ۾.
جنت ڪان وڌ چين ملي ٿو،
جيجل تنهنجي جهوليءَ ۾.
ڪاٿي آ ’مختار‘ پُڄو اڄ،
جنين جي هڪ چوليءَ ۾.

رڪيل مورائي

غزل

بيوفائي ڪا وفا وانگر لڳي،
دوستي تنهنجي دغا وانگر لڳي.
شال عزازيل جيئن ماٺين چمار،
عمر توکي بددعا وانگر لڳي.
آهٔ تنها طوُر تان بينو تڪيان،
هوءَ اکين کي ٿي خدا وانگر لڳي.
وارَ تنهنجا جِڻ تہ ڪعبي جو غلاف،
قد موسيٰ جي عصا وانگر لڳي.
اگري جي۔ رات اورنگزيب جيئن،
سنڌ! سرمد جي دُعا وانگر لڳي.

فياض چندڊ ڪليري

غزل

هر گهڙي گهاءُ ٿي ڏئي مون کي،
جڻ تہ پڇتاءُ ٿي ڏئي مون کي.
سونهن جڻ مون سندس چورائي آ،
ائين اکين تاءُ ٿي ڏئي مون کي.
جيت پنهنجي حصي ۾ هوءَ رکي،
پوءِ سڀ داءُ ٿي ڏئي مون کي.
راهہ جي روشني پوي ٻجي،
جا ڇُمي ماءُ ٿي ڏئي مون کي.
درد رهبر ڪڏهن تہ ٿي پوندا،
دل هي پڙلاءُ ٿي ڏئي مون کي.
ونجهہ واعدن جا روز توڙي ٿي،
۽ پڳل ناءُ ٿي ڏئي مون کي.
چندڊ! سادا هجئون ها ڪاش اسين،
سُرت سوداءُ ٿي ڏئي مون کي.

معشوق ڏاريجو

غزل

درد جي ڏيهہ کان پَري هئاسين،
رات موڪيءَ جي مئڪدي هئاسين.
راتيون چندڊ سان رُلياسين ٿي،
رول ڏاڍا اسين اڳي هئاسين.
ديس دلبر سان دل لڳي آهي،
سونهن جاتي ڏني، اُتي هئاسين.
جون جي ڏينهن اَسَ تنهڻ ۾،
تو ڏني ڇانوَ، تو تڏي هئاسين.
پاڻ 'معشوق' چاهہ ڪنهن جي ۾،
مون ڪان چو تا پڇو ڪٿي هئاسين.

وسيم سومرو

وائـــي

تنهنجا رنگ هئا،
يا هُوءَ چانڊوڪي هئي.
مٿان اُڏندڙ آڙيون،
هينان ڪنگ هئا،
يا هُوءَ چانڊوڪي هئي.
سانجهہ، ستارن جا ٽڙيل،
سونا سنگ هئا،
يا هُوءَ چانڊوڪي هئي.
اڌ اُگهاڙا ڏينهن ۾،
اُجرا انگ هئا،
يا هُوءَ چانڊوڪيءَ هئي.
راڳيءَ جي آواز ۾،
سُر سارنگ هئا،
يا هُوءَ چانڊوڪي هئي.

بخشل باغي

غزل

آسمانن ڏنو پئي توکي،
لامڪانن ڏنو پئي توکي.
تو ڏٺا پئي جهان جا منظر،
۽ جهانن ڏنو پئي توکي.
وقت، تُنهنجي اکين مان جاڳي پيو،
جڻ زمانن ڏنو پئي توکي.
تنهنجي دَستڪ لئہ دَرَ پئي ترسيا،
آشيانن ڏنو پئي توکي.
رنگ اندلٺ جا ٿي ڪِرڻيءَ جهُڙ مان،
بيابانن ڏنو پئي توکي.
مُرڪ تنهنجيءَ ۾ ها قصا ڪيئي،
داستانن ڏنو پئي توکي.
اُس ۾ ڇانوَ تو اُٿي ويٺي،
سائبانن ڏنو پئي توکي.
موت، ۾ تو، ٿي زندگي ڳولي،
امتحانن ڏنو پئي توکي.

"خُبدار" سولنگي

وايـون

جهُريل جهُوپو جيءَ،

ٿنهنجون سارون: تيز هوائون.

ڪک پَنَ وانگي ڪيسين اُڏري، منهنجو هينئڙو هيءَ،

ٿنهنجون سارون: تيز هوائون.

ساهن منجهه سيائو اُيري، چوٽ سيارو، سيءَ،

ٿنهنجون سارون: تيز هوائون.

ڱُل ڦُل، ڱُل ڦُل هِي سارا پَلَ، وَقت هُجي جڻ وِيءَ،

ٿنهنجون سارون: تيز هوائون.

(2)

ساڻن جي مَچَ اندر سَڙجي،

اَج دل پاڳل ايئن چوي ٿي.

'تون ئي تون' جو وِرد هجي بس،

توتي لکجي، توکي پڙهجي،

اَج دل پاڳل ايئن چوي ٿي.

ٻاهر ٻاڦ ڪڏهن به نه نڪري،

ٻينهن- ڪڙهائيءَ ۾ پيو ڪَڙهجي،

اَج دل پاڳل ايئن چوي ٿي

نيڻن تي ڱُل خواب جو رکجي،

سپني جي سُرهاڻ پڪڙجي،

اَج دل پاڳل ايئن چوي ٿي

اوسيئڙو نه اکين مان ڪڍجي،

تانگهه نه دل جي ٽڙ تان ٽڙجي،

اَج دل پاڳل ايئن چوي ٿي.

عشق سندي هِن سرمستيءَ ۾،

بس 'خبدار' فنا تي وڃجي،

اَج دل پاڳل ايئن چوي ٿي.

(3)

هوائن جي پنيان پَٽڪي،

وِجايل نيڻ ڳوليان ٿو.

سدا دنيا جي صحرا ۾، صدائن وانگيان پٽڪي،

وِجايل نيڻ ڳوليان ٿو.

تتل هن روح جون راهون، پَيو جوڳيءَ جيان پَٽڪي،

وِجايل نيڻ ڳوليان ٿو.

ڪٿي ڪنهن عشق جي مشعل، ازل کان جڻ ته مان پَٽڪي،

وجايل نيڻ ڳوليان ٿو.

غزل

پرينءَ جو پيارُ ماڻي، زندگيءَ جو رازُ ڄاڻوسي،

اسان هڪ عشق سان دنيا سڄيءَ جو راز ڄاڻوسي.

اسان لفظن سان هُن جي سامهون ويهي ڪئي رياضت،

مِلي ويو ماڻُ مَن کي، شاعريءَ جو رازُ ڄاڻوسي.

مٿو ٽيڪي مٽيءَ تي عشق جو اسرار ماڻيوسي،

مٽيءَ ۾ ئي سندس موجودگيءَ جو رازُ ڄاڻوسي.

تلاشيوسي جڏهن توکي، ته مَنُ سورج جيان چمڪيو،

اوهان جي سونهن سان هر روشنيءَ جو رازُ ڄاڻوسي.

ملي احساس کي وسعت ءِ اندر تي ويو اونهو،

جڏهن سُورن کي سمجهيوسي، خوشيءَ جو رازُ ڄاڻوسي.

جڏهن کان عشق ٿيو توسان ته پوءِ الهام ٿيندا ويا،

خُدا سمجهڻ سان گڏ گڏ آدميءَ جو رازُ ڄاڻوسي.

”ابرار“ ابڙو

غزل

اسان جا پير واريءَ تي، اسان جا نيڻ صحرا ۾،
هلڻ جي هير واريءَ تي، اسان جا نيڻ صحرا ۾.

اکين ۾ عشق ۽ دل ۾ سدائين سار جي خوشبو،
صدين کان سير واريءَ تي، اسان جا نيڻ صحرا ۾.

جُڳن کان ننڊ جوڳياٽي، جُڳن کان جاڳ جوڳيءَ جان،
وفائون ڊير واريءَ تي، اسان جا نيڻ صحرا ۾.

پکي ٿي خواب اُڏري ويا، الئه ڪنهن پار ڏي آخر،
گهڻيون ۽ گهير واريءَ تي، اسان جا نيڻ صحرا ۾.

پَري کان ٿيون اچن مون ڏي پُڪارون ڪنهن زماني کان،
سڌن ٿا ڪير واريءَ تي، اسان جا نيڻ صحرا ۾.

غزل

مِٽيءَ سان ٿو بدن مهڪي مِٽيءَ سان نيڻ اُجرا هِن،
پرينءَ جي ڳوٺ جي هرڪنهن گهٽيءَ سان نيڻ اُجرا هِن.

اکيون توڏانهن اُپرن ٿيون، بدن تولاءِ پوڳي ٿو،
سَکي! تنهنجي سدا زندهه دليءَ سان نيڻ اُجرا هِن.

نہ تنهنجي فون ڳولي ٿي، نہ تنهنجو خط نهاري ٿو،
پُراڻي هڪ لکيل تنهنجي چِٺيءَ سان نيڻ اُجرا هِن.

سدا جذبات ۾ جهومي چوي هي روح ٿو منهنجو،
مِٽيءَ سان جسم تازو آ، مِٽيءَ سان .نيڻ اُجرا هِن.

اکيون چاهن ٿيون تنهنجي عاشقيءَ ۾ خواب جرڪڻ،
اُماٽيل تنهنجي پاران عاشقيءَ سان نيڻ اُجرا هِن.

غزل

پاڻ ڳولڻ ٿو گهران، مان ڪٿي آهيان اڄا؟
پنڌ وارن کي پُڇان، مان ڪٿي آهيان اڄا؟

آءٌ اندر جي اکين ۾ اوپرو چو ٿو لڳان،
آرسيءَ کان ٿو پُڇان، مان ڪٿي آهيان اڄا؟

ڪير آ منهنجن چپن تي ۽ اکين ۾ ڪير آ،
روز ڪنهن لئه ٿو لُڇان، مان ڪٿي آهيان اڄا؟

سيءَ جي رُت ۾ سُمهان ٿو عشق جو ٺاري بدن،
آڳ تي چو ٿو اُٺان، مان ڪٿي آهيان اڄا؟

روح موهن جي دڙي جو، نيڻ سنڌوءَ جو سفر،
موج سنڌوءَ جي هُجان، مان ڪٿي آهيان اڄا؟

غزل

اکين ۾ پيار جهومي ٿو، اکين ۾ رنگ جهومن ٿا،
جگر ۾ يار جهومي ٿو، اکين ۾ رنگ جهومن ٿا.

دري ڪولي شهر جي شام کي سُلجهائي ٿي سُهڻي،
وهيءَ جو عار جهومي ٿو، اکين ۾ رنگ جهومن ٿا.

هُو پنهنجي عشق جي اُجري صبح جو سج اُڀارن ٿا،
پرهه جو پار جهومي ٿو، اکين ۾ رنگ جهومن ٿا.

تون مون سان ساڻ جي آهين تہ منهنجي زندگيءَ آڌو،
سڄو سنسار جهومي ٿو، اکين ۾ رنگ جهومن ٿا.

نتا وسرن نگاهن کان ڪيل اقرار جا لمحا،
اڳيان اقرار جهومي ٿو، اکين ۾ رنگ جهومن ٿا.

ياسين چانڊيو

وائي

پري مون کان نہ ٿي جانان،
اکين جو چين ٽڙپي ٿو!
بدن ۾ باھ جا ڀڙڪا،
ٻري ڄڻ ڪا ٻني جانان،
بدن جو چين ٽڙپي ٿو!
اوهان بن بي قراريءَ جي،
وري موسم لٿي جانان،
رڳن جو چين ٽڙپي ٿو!
چپن تي چاھ جون چڻنگون،
وئي آهي رکي جانان،
چپن جو چين ٽڙپي ٿو!

غزل

زندگي ڄڻ ڪو سفر آ،
هر قدم جنهن جو سحر آ.
پٿريلي پيچرن تي،
زندگيءَ جو هر پهر آ.
راھ ۾ ڄڻ ڪي ڪنڊا هِن،
هيءُ وڇوڙو ڄڻ زهر آ.
پيار جي هر پيچري تي،
ڄڻ ڇُپيل ڪوئي خنجر آ.
زخم ڏيندو رھ تون مون کي،
دل هميشہ منتظر آ.

ٽہ- سِٽا

ڪنهن جو هي آواز آ،
صدين کان گونجي پيو:
جذبن جي احساس ۾.

ننڊ ۾ توکي ڇُميم،
۽ جڏهن کوليم اکيون:
چؤطرف خوشبوءِ هئي.

اڄ بہ آئين ياد تون،
رنگ بہ وکريا روح جا:
جيون ۾ ڦٽڪاءُ آ.

جيون شيشي وانگيان،
ڪيئن پلا ثابت رهي:
جذبن ۾ پٿراءُ آ!

جيون جهوني ٻڙ جيان،
ڪيئن ڪري برداشت تو:
عشق آنڌيءَ وانگيان.

جيون جي محلات تي،
چنڊ نہ اُپريو چاھ جو:
اُونداهي ڦهليل رهي.

جلائي دل ڏيئي وانگر،
اوهان جي ياد ۾ جانان:
اڃا تائين وسي ناهي.

غزل

ڪير پئي آهي سُتي ڪمري اندر،
وقت پي پيو آ رُڪي ڪمري اندر.

ٿي وئي خوشبو سموري چؤطرف،
ويا سيئي پوپٽ اُڏي ڪمري اندر.

ڪيتري ٿي روشني آهي وئي،
چنڊ ڄڻ آيو لهي ڪمري اندر.

تون هلي آهين وئين پو رات کان،
سوچ ساري آ ٻُڏي ڪمري اندر.

نيڻ ٿا منهنجا جلن ڪلهہ رات کان،
خواب شايد ويا جلي ڪمري اندر.

پيو تہ سڀ ڪجھ وئي ڪسي مون کان مگر،
ياد وئي آهي رکي ڪمري اندر.

روبينہ ابڙو

غزل

تون رهين ٻيءَ پارَ جي موسم،
آهَ بَس انتظار جي موسم.
تو پُجاڻان اندر جي واديءَ ۾،
ڪين آئي بهارَ جي موسم.
جو سَجو سال ٿي رهي ساٿي،
تنهنجي، گيتن ۾ سارَ جي موسم.
مون کي محسوس ٿي وري اڄ ٿي،
تنهنجي لهجي ۾ هارَ جي موسم.
ڪيئن هوندي اُجوڪي رِم جهم ۾،
هاءِ پرينءَ جي پارَ جي موسم.
تو ڪٿي نيڻ جو ڏنو ناهي،
ڪيئن ايندي نِکارَ جي موسم.
بند پڃري ۾ قيدُ ٿا چاڪي،
چاهي ٿيندي اُڏار جي موسم.
هڪڙو پيرو سَين جي جيون ۾،
آهي ايندي پيارَ جي موسم.
منهنجي هر سوچ ۾ رهي پئي آ،
تنهنجي پهرين اُچارَ جي موسم.
اڄ وري 'ميرپور' جي گِلين مان،
ڪا سڏي ٿي سنيار جي موسم.
تون ئي واعدو، وَفا، جَفا پي تون،
آهَ بَس اعتبارَ جي موسم.

غزل

جو ماڻهو تو تون پيارُ ڪُهرين،
جڻ ٻانهن ۾ سنسار ڪُهرين.
تون جيت نہ چاڻين آهين ٿا،
تو ڏهين هَر هَر هار ڪُهرين.
اي دل! تون پي پاڳل آن،
هر موسم ۾ ميهار ڪُهرين.
مان تو لئہ هائوڪار سَچي،
تون ڇا لئہ تو اقرارُ ڪُهرين.
آزاد فضائن ۾ اُڏري،
جو پيهر ساڳيو جارُ ڪُهرين.
مان توکي گُل پئي آڇيان،
۽ مون ڪاڙ تون تلا ُر ڪُهرين.
تون موسيٰ ناهين، او مُورک،
جو طُور چڙهي ديدار ڪُهرين.
مون توکي 'امن' ڪري ناهيو،
اڄ تون پي پَر هتيار ڪُهرين.

غزل

پو جيت ٿئي يا هار ٿئي،
هي آخري سهڪارُ ٿئي.
پئي راهہ نئين ڪا جوڙيان،
ڪوئي تہ طرفدار ٿئي.
الله جو اُتِ آسرو،
جِتِ چورُ چوڪيدار ٿئي.
سُکُ، چينُ، امن ۽ آشتي،
چوطرف ٿئي، چوڌار ٿئي.
جو پيار ۾ پنهنجي پرين،
ڪو دردُ حصيدارُ ٿئي.
اي ڪاش منهنجو هَر غزل،
سنڌ گِلي جو هارُ ٿئي.
اُميد پي ڪهڙي رکون،
افسوس تو هَر بار ٿئي.
هر چيز جي پل کوٽ ٿئي،
نہ ذاتِ جو ڏڪارُ ٿئي.
اي سنڌ! تنهنجي نانوَ تان،
هيءَ جند پي نثارُ ٿئي.

اقبالِ ابڙو

نظم

ياد حي پاچولن سان،
گَڏجي مان بوڙان ٿي،
ائين جيان ٿي!
وقت وڏو ايذائيندڙ آ،
درياءَ وانگي پائيندڙ آ،
لهرن منجهه لُڏان ٿي،
ائين جِيان ٿي!
ڪنهن ڪان تُنهنجو ڏس پُڇان مان،
ڪيئن هي گوندر- گس ڇڏيان مان،
صرف پئي سوچيان ٿي،
ائين جيان ٿي!
جيون جي هن خالي گهر ۾،
توکي ڳوليان پَل پهر ۾،
توکي پر نہ لهان ٿي،
ائين جيان ٿي!
ڪوڙ حَسين احساس ڇُهان ٿي،
رنگ ڇُهان ٿي، واس ڇُهان ٿي،
توکي پر نہ ڇُهان ٿي،
ائين جيان ٿي!
ڳالهيون ڪوڙ چپن تي آڻيان،
توکي ٿهڪن سان وهنجاريان،
پر خاموش رهان ٿي،
ائين جيان ٿي!
پنهنجي ذات ۾ سڀ ڪجهه آهيان،
پوءِ بہ ڪائي ڪوٺ تي پانيان،
ڪين مڪمل ٿيان ٿي،
ائين جيان ٿي!
آئيني ۾ بيو ڪو آهي،
هيءُ تہ منهنجو چهرو ناهي،
عڪس ڏسي ڇرڪان ٿي،
ائين جيان ٿي!

ساروڻين جي تيز ڇُريءَ سان،
هر ويلي ۽ هر هر پَئي مان،
هيءُ وجود وڍيان ٿي،
ائين جيان ٿي!
دل جا چُپ چُپ سارا رستا،
رستن تي احساسن- ورڪا،
مُرڪان ٿي، سُڏڪان ٿي،
ائين جيان ٿي!

ماڻڪ ملاح

گيت

هُن ڪي ڪهڙي ڪَل:
اسان جا ڳِلَ،
پِنا ها!
يادون ساري پَلَ:
اسان جا ڳِلَ،
پِنا ها!
وينگس هَٽ ۾ بيڙيءَ ويٺو،
لوڏ لوڏ سان سينو بيٺو،
جوڀن جهل نہ پَلَ:
اسان جا ڳِلَ،
پِنا ها!
نظر نِظر سان چُپ چَڪيائين،
ڏيڍيءَ اک سان خوب ڏِٺائين،
هُن جي هيءَ اٽڪل:
اسان جا ڳِلَ،
پِنا ها!
درد اکين جو ڪَتبو آهي،
لُڙڪ انهيءَ مان نوحو ناهي،
ماڻڪ! ماڪَ مهل:
اسان جا ڳِلَ،
پِنا ها!

نجمہ ”نُور“

ڪافي

منهنجا مارُن کي شل سلام پُڄن،
جن کي ساريو ٿا منهنجا نيڻ ٽِمن.

شل موٽي مَلير جي ماڳ وڃان،
وڃي ويڙهيچن جا ماڳَ پَسان،
سرتيون سِگهوئي مِلن، مون ڪان سُور پُڄن.

او! ڪانگلڙا، وَٺ چاهه چڻي،
منهنجي مارُن جي وڃي گهُور گهِٽي،
ڏسي ڪانگ ڪَڙهن، توڪان پنڌ پُڄن.

سَڙيي ساهه سان تن کي ساريان ٿي،
ويهي تن جي واٽ نهاريان ٿي،
مَنَ قربئون ڪَهي منهنجا پيهي اچن.

ڪيئن فڪر فراق ڪان ننڊون ڪريان،
ڳڻيان تارا ڪَتيون، ٿڌيون آهون ڀريان،
مَتان ماروئڙا مون کي ڀُلجي وڃن.

آهيان مارُن ڌاران مان تہ مُئي،
آهيان سانگيئڙن جي قُرب ڪُٺي،
آهن بيوس، ناهي ميار مٽن.

ميرا حال ٿيا ٿر لوريءَ ۾،
جَڏو جيءُ جُهري تو جهوريءَ ۾،
مٽي پيئي مٽي، پيو چيڙهه چَڳن.

شل ويڙها وَسن منهنجي مارُن جا،
منهنجي ساهه جي چنڊ ستارن جا،
ڏکيا ڏينهن نہ ڏِسن، سُک سَهنج پَسن.

چا لئہ ڪوهه تان ڪٺي آزار ڪيءِ،
مون کي ناحق جَڳ ۾ خوار ڪيءِ،
اهڙا پُور عمر! پَلپَل ٿا پون.

منهنجي مارُن جي پَٽ پونن تي،
وسڪارن تي وسڪار ٿئي،
سُرها سَنگ لهن، ڪِليو ڪير پين.

ڏک ڏوُر رهن منهنجي ڏيهن ڪان،
منهنجي پيارن منهنجي نيهن ڪان،
جهڙا منڙا ٿيا، تهڙا ڏينهن ڏِسن.

شل ”نُور“ وري سي پار پَسان،
پنهنجي سڄڻن جا جنسار ڏسان،
مولا مهر ڪري هي بَند ٽُٽن.

رخسانہ ”پريت“ چنڙ

ترائيل

اونداهين ۾ گهيريل ماڻهو،
چانڊوڪين جو چاهه رکي ٿو.
پيڙائن ۾ ويڙهيل ماڻهو،
اونداهين ۾ گهيريل ماڻهو.

ڏاڍِ ڏمر سان جهيڙيل ماڻهو،
اندر ۾ ڪا باهه رکي ٿو،
اونداهين ۾ گهيريل ماڻهو،
چانڊوڪين جو چاهه رکي ٿو.

پُشپا ولڀ

منهنجو وطن

هيءُ منهنجو وطن، ارضِ چَمن!
هيءُ منهنجي ڌرتي، سون ورني!
هي منهنجا درياهه، ڏولهه دريا!
۽ چانڊوڪيون راتيون، جيڪي تارو تارو ٽاڪيُون،
سڀ سونهري شامون، سمنڊ جي ڪناري سان پاڪيُون!

پوءِ به ڪيڏي اونداهي آهي-
ڪيتريءَ دير کان،
بجلي جي اک ٻُوٽ جاري آهي!

مشعلِ علم به جلائي رکي آهي
۽ اُن جي هيٺ قاضي عدالت به جاري آهي!

ڏيکارڻ لاءِ شارع فيصل به آهي،
آرٽ جا نمونا،
ميوُرلس به آهن

ڪٿي فينسي ڦوهارا
اُڏامندڙ پکين جا نظارا به آهن،

پر ڪيتريون ئي
لِياريون به آهن
۽ اُن ۾ گُر تيل
ڪيترن ئي پارن ۽ نارين جون آتمائون به آهن
گند جي ڍيرن جي پرسان
آباد ڪيتريون وَسنديون به آهن!

هيءُ منهنجو وطن، ارضِ چَمن!
هيءُ منهنجي ڌرتي...!

عامر سيال

۽ محبت جو ڪتاب....!

رُڄَ ۾ پريتم سِوا،
اُڄَ ۾ پريتم سِوا،
هيل تائين عمر گذري-
سُڄَ ۾ پريتم سِوا.
ڪوبہ تنهنجو
ڪوبہ منهنجو ڪونہ آ!
ڇو نہ آ؟
هيءُ دنيا ڪيتري مغرُور آهي،
ذلتن جي بار هينان چُور آهي،
ڪوئي ڏکندڙ سُور آهي،
جنهن تہ ڪو آواز آهي موت جو،
جو ازل کان وقت پويان ٿو ڊُڪي،
ڪنهن ٽريءَ جي پنڌ وانگر زندگي،
آس جا صحرا لتاڙي ٿي ڇڏي!
هر خوشي پنهنجي اُجاڙي ٿي ڇڏي!
۽ محبت جو ڪتاب،
وقت خاطر روئي ڦاڙي ٿي ڇڏي!
خواب ساڙي ٿي ڇڏي!
سي هوا ۾ رک ٿي اُڏري وڃن ٿا،
ڪيترائي آٿتنؔجا سال ڀي گذري وڃن ٿا،
نيٺ سڀ وسري وڃن ٿا!
پر مون کي سڀ ياد آهي:
هيلَ تائين عمر گذري-

علي آڪاش

ٻہ نظم

آگهي ارشاد ڪهڙي؟
آنءُ ڄاڻان ايترو
هِن نگر ۽ هُن نگر جي درميان
هڪ پُراڻي پُل آهي
قافلا هِن پار جا هُن پار ڏي
مون سدا ويندي ڏٺا
پر هِتي آيا ڪٿان؟
ڇا ڇوان هُن پار کان آيا هئا؟
پر ڪئن ڇوان؟
ڪونہ مون ايندي ڏٺو
مون رڳو ويندي ڏٺا
۽ هِتان جي هُت ويا
سي نہ بيهر ڪٿ مليا!
۽ نہ تن جي پار جو
ڪوبہ خاطي
يا ملاقاتي مليو
آگهي ان اَڌ سچ جو نانءُ آ
آنءُ ڄاڻان ايترو
سنسار جا اسرار سڀ
(پيڳَ مَٺ سي يار سڀ)
ٿا وهن درياهہ بنجي
ٻُڪ پَرِي جي
ڏِڪ اوتڻ جي ڪريان
ڏِڪ ٿو وهندو وڃي
آنءُ سوچيان ٿو اِهو
ڏينهن ڪو اهڙو بہ ايندو
آگهيءَ جي جهار
هِن سنسار واري ڪيت ۾
سنگَ وانگي جهومندڙ
هر راز جو
هرهڪ ڪَٽو ويندي چُڳي
۽ وڃي رهندو اُتي تيلا رُڳي!
يا پلا ڪجهہ ائن بہ آهي:
هٿ ڪي اهڙا هجن
فصلُ جي سارو لُڻن نڪ سَٺ ۾
۽ لُٽي ٻَڌيو ڳَڏا ويندا رهن؟

(ارشاد لغاري- صحافي ۽ شاعر)

(2)

هيئن آ دلبر شبير!
ڏيان ۾ ڪوئي بہ ڏِير
ڪونہ آهي
ها ازل کان ڪونہ آهي
جنم ڪي پوکيون پيا
۽ پٽون پٽڪون پيا
زندگيءَ جو دشتُ ويران چوڌِسا
اُڃ آهي
رُڃ آهي
سُڃ سارو سچ آهي
ياڳِ آ تشنہ لبي
ڪنهن چيو آ:
دوُر نخلستان آ
ها جتي
چشمۂ شيرين آهي
منظرِ رنگين آهي
اُن اجائي ڏِڍ تي
اڻ ڳڻيا پانڌي هئا
رڻ ۾ پٽڪي مُئا
تون تہ ڄاڻين،سڀ ٿو اي همسفر!
پو بہ اهڙي آسري جون
بوندڙيون آهن منيون
اُڃ جي پرپور هن احساس ۾،
ڪجهہ تہ آٿت ٿو ملي
هونءَ تہ سمجهون ٿا پرين!
پوڳٽو آ انت تائين
زندگيءَ جي آرپار
آ سنّاٽو ريگزار.

(شبير نظاماڻي- صحافي ۽ شاعر)

زاهد دارا ابڙو

ويڪ اينڊ

گذريل ويڪ اينڊ
زندگي جي طويل ڪهاڻي کي جڏهن
مختصر ڪيو ويو،
تہ اُن مان گل مهر جا سُڪل گل بہ ڪَٽجي ويا،
پر ففٿ ايوينيو جي سينٽ ٿامس چرچ جي
اڌ ڪٽيل پاڇي ۾ سيڪسافون وڄائيندي
هڪ غير واضح بي گهر شخص رهجي ويو،
سيڪسافون جي آواز کي بہ ڪهاڻي
مان ڪٽيو ويو
پر
آواز جو پڙاڏو فضا ۾ اڻ وڻندڙ تي تيزي سان
پکڙجندو ويو!...
۽ عالمي واپار جي گادي جي انيڪ نائي وارن ادارن جي
مين فريم ڪمپيوٽر جي ڪڪائين سافٽ ويئر ۾
وائرس تي ڦُنڊڻ لڳو
سافٽ ويئر پروگرامرز جي هڪ فوج
هزارين ڪيوبيڪلز ۾ گڏ هوندي بہ اڪيلي اڪيلي
پڙاڏي جي وائرس کي ماريندي رهي
نيٺ ويڪ اينڊ ختم ٿيڻ کان اڳ
ڊائون سسٽمز کي بيڪ اپ جا پُشتا مليا
۽ نئين هفتي جي پهرين صبح هن عجيب شهر جي
حسين بينڪن جا دروازا کُليا
۽ ڪنهن کي اهو احساس بہ نہ ٿيو
تہ تاريخ جي هزارين ناڪام انقلابن وانگر
گذريل ويڪ اينڊ هڪ بيو انقلاب ناڪام ٿيو،
۽ پو
زندگي جي تڪليف ڏيندڙ حد تائين طويل ڪهاڻيءَ مان
آواز جي پڙاڏي کي بہ ڪٽيو ويو،
گل مهر جا سُڪل گل تہ اڳ ۾ ئي ڪٽيا ويا ها
چرچ جي اڌ ڪٽيل پاڇي ۾ وينل غير واضح بي گهر
شخص جو ڪردار بس ايترو ئي هو،
هن ڪهاڻي ۾ ڪنهن اتفاق ڪان ڪم نہ ورتو ويو آهي
مان زندگي جي ڪهاڻي کي
اُن ڪان وڌيڪ مختصر ڪري سگهان...
ها چاهيو گهٽوئي هئم تہ؟...
گل مُهر جا گُل اُن منظر ۾ ڇڏي سگهان
پوءِ ڀلي سُڪل ئي سهي!

هڪ الميو

هي درياهہ سُڪي ويو آهي،
اها هڪ حقيقت آهي،
"اسان هن درياهہ کي سُڪڻ نہ ڏينداسين"
اهو هڪ نعرو آ،
"هي درياهہ اسان جي شهہ رڳ آهي"
اهو ڪنهن حد تائين هڪ رومانوي ۽ گهڻي ڀاڱي
معاشي بيان آ،

۽
'ڪاماقاضي'تاريخ ۾ هڪ تحريڪ جو نالو هو؟...
پر، هن ڏاڏ جي پير جي کُڙي
جا اسان جي نڙگهٽ تي رکيل آهي
اسان ان عمل کي اڃا تائين خبر ناهي ڇو
ڪو نالو نہ ڏئي سگهيا آهيون؟
جيڪو هڪ الميو آهي.

عبدالحميد "آس" ڀير

• پَتيءَ پَتيءَ تي جا ماڪَ آهي:
سا تنهنجي هڪڙي نهار آڏو تہ ڪجهہ بہ ناهي!

*

• وسوڳ رُت ۾،
پَنن تي جيڪا آ سبزه داري:
تنهنجي لَبن جي حَسين مُرڪڻ جو هڪ نمونو.

*

• هٿن تي ميندي،
ڪَجل اکين ۾،
لَبن تي سُرخي....
عجب لڳي ٿو-
قتل بہ ڪريو
ڦٽيو بہ دل کي
دوا بہ ڪريو!

ايوب ڪوسو

نظم

ملين نہ من تان عذاب لاهيان،
ڪنور شامن جا ڪُلف ٽوڙيان،
نپوڙي راتين جا غم هزارين،
سڳنڌ اُنهيءَ ۾ وجود ٻوڙيان،
جا روشني جيئن حَسين آهي،
ڪنول بہ جنهن جي اڳيان نہ ڪجھ آ،
اُجاڄ دل کي يقين آهي،
غزل بہ اُن جي اڳيان نہ ڪجھ آ،
کِلين نہ کِل جا خمار ميڙيان،
پکين کان اڳتي خيال اُڏرن،
تنبن جون پوتيون سَڙن هوا ۾،
صدين کان اڳتي سوال ڳُنڍرن،
ڏسين نہ ڏک جو سمنڊ وڄايان!
ڳُلن جي منهن تي قرار ڀِڪن،
اکين ۾ تنهنجو جمال اوتيان،
ڳهڙين جا پوپٽ پُڪار ٻُڌن،
ٻُڏين نہ توکي اِهو ٻُڌايان،
اجاتي باهين جَري چڙهيو آ،
بهار اُڄ سان پري چڙهيو آ،
قدن ۾ آهي رُڌل زمانو،
سماج رڻ پٽ ڪري چڙهيو آ،
پرھ کي آهي دغا جو گهيرو،
سنجها ۾ هاٿي سنيها ناهن،
پُڇا بہ هٿني تي لڙڪ چاڙهي،
قِتل درياھ جيئن وچوڙا آهن!
اچين نہ ٿن تان عقاب لاهيان!
ملين نہ من تان عذاب لاهيان!

”ڪوثر“ هالائي

غزل

ٽيندڙي ملال، ڳوليندين،
ملندس محال، ڳوليندين.
من ۾ انتظارن جو،
ڪونهي ڪو ڪال، ڳوليندين.
ماڻهن کي منهنجو پرين!
ڏيئي مثال، ڳوليندين.
رات واري جواب جو تون،
ڏينهن جو سوال ڳوليندين.
پاڻ نہ وڃائجي وڃين،
ڌرتي وشال، ڳوليندين.
سونهن تنهنجيءَ جو ڇڏهن،
ٽيندو زوال، ڳوليندين.
پن ڇڻ جو پڙلاءُ آهي،
رکجان خيال، ڳوليندين.

گلزار ”تبسم“

غزل

تو بنا حوصلو ڪٿان ايندو،
جوش جذبو جڄهو ڪٿان ايندو.
تون بہ سينگارجي نہ جي نڪرين،
زندگي ۾ مزو ڪٿان ايندو.
ڏيھ ۾ نفرتون پيا پاليون،
پيار جو سوجهرو ڪٿان ايندو.
جت بہ رکوال ئي لُٽيرو ٿئي،
حق جو اُت فيصلو ڪٿان ايندو.
پُلصراطي ٿي پيچرو ويو هر،
ديد جو دادلو ڪٿان ايندو.
هاڻ ڇا پي ڪجي ’تبسم‘ پر،
جو ويل وقت سو ڪٿان ايندو.

مسرور پيرزادو

غزل

مون کي ڪري اڪيلو، ڪيڏانهن تون هليو وئين؟
اڄ ۾ ڇڏي هي ميلو، ڪيڏانهن تون هليو وئين؟
درياهه درد جي ۾ مون کي ڇڏي هميشه،
ڪاهي مِنا! ٻتيلو، ڪيڏانهن تون هليو وئين؟
ها، ويل ڪا وڃڻ جي هوندي ته آهه منڙا!
ايڏو پلا اويلو، ڪيڏانهن تون هليو وئين؟
سنسان گهر ڪري وئين، ويران گهر ڪري وئين،
جيون ڪري جهميلو، ڪيڏانهن تون هليو وئين؟
وهنجي هئي ڪا خوشبو، اوڍي اچو وڳو تون،
تي اڄ نئون نويلو، ڪيڏانهن تون هليو وئين؟
ايڏو به غم ڏبو آ، ايڏو ستم ڪبو آ،
ڏئي سور اڄ سويلو، ڪيڏانهن تون هليو وئين؟

ديوي ناگراڻي

گيت

منهنجي اُڀ جو چنڊ به تون ئي،
تون ئي تارو، چنڊ به تون ئي!
جيون- روپي بين وڄي جا-
اُن جو آهين ساز به تون ئي،
ساز سمورو تون ئي تون،
ساز سندو آواز به تون ئي!
راڳ به تون آلاپ به تون ئي-
دل جي داتا تار به تون ئي،
ٻِتر نماڻي آئون اياڻي،
منهنجو آن آڌار به تون ئي
جيون جي ڦلواڙيءَ جو آن-
گُل پڻ ۽ گُلزار به تون ئي،
جيون منهنجو ارپيل توکي-
اُن جي جيت ۽ هار به تون ئي-
پنڌ ڪري منزل تي پهچي-
منهنجي آن سا واٽ به تون ئي،
اوندهه کي تو ميٽي 'ديوي'،
اُن ديپڪ جو ٻاٽ به تون ئي-

رجب ٻگهيو

غزل

چاهه ڇپڙن سان مون کي ڇُمي آ ويو،
درد دل جو هي ويتر وڌي آ ويو!
هُن جي جيون ڪتا مان لڳي ٿو ائين،
گهڻا سال اڳ جڻ مري آ ويو.
ڪالهه ڪوتا هو مون کي روئي هيئڻ چيو،
هاڻ ته جوڀن به مون کان رُسي آ ويو.
هيل چنچل هوا جي رُخ تي ڪوئي،
بي رُخيءَ جي ڪهاڻي لکي آ ويو.
'پير هوريان ڪٽي آ' چوي راتِ تي،
چنڊ ڪڪرن جي پويان لڪي آ ويو.
ساٿ هُن جي، جي هاڻي ضرورت نه آ،
هيڪلائيءَ سان 'رجب' نهي آ ويو.

آصف منياڻوي

غزل

چوڻان چوٽ، اسان جون ڳالهيون،
ڪابه نه ڪوٽ، اسان جون ڳالهيون.
ديوارن کي ٽوڙي پهتيون،
ڪوٽان ڪوٽ، اسان جون ڳالهيون
پيار جا پنڇي جاڳيا سارا،
پئي ڦڙڦوٽ، اسان جون ڳالهيون.
پيارن ماڻهن ڪارڻ سائين،
منڙا روٽ، اسان جون ڳالهيون.
برساتن جو ٽڙ ۾ برسڻ،
اهڙي موٽ، اسان جون ڳالهيون.
پريت وندن جي لئه او 'آصف'،
جهڙي اوٽ، اسان جون ڳالهيون

گل ٽڪڙائي

غزل

عشق منهنجي جي ابتدا ڪونهي،
درد جي پوءِ به انتها ڪونهي.
روح منهنجي ۾ تشنگي آهي،
ڪوبه پاسي ۾ دلربا ڪونهي.
ڪير چوندو ته سنڌ ۾ هاڻي،
ڪارو- ڪاري ۽ ڪربلا ڪونهي.
منهنجي نظرن ۾ زندگي جاڳي،
منهنجي سپنن ۾ التجا ڪونهي.
پنهنجي جذبن ڪي ماٺ ۾ آندم،
مان مسافر، ڪو رهنما ڪونهي.
تو اُميدن جي شهر ڏي نڪران،
مون لئه چئو ٿا ته ڪو خدا ڪونهي.
چنڊ چهري ڪي غور سان ڏسجو،
داغ هڪڙو به بدنما ڪوئي.
منهنجي لفظن ۾ وقت جون ڪوڪون،
منهنجو هر شعر بيوفا ڪونهي.
پاڻ چا لاءِ خوف ٿا ڪريون،
واقعو ڪوبه رونما ڪونهي.
ايڏيون دانهون ۽ سِسڪيون چالئه،
ڪنهن جي پٺڪي ته آتما ڪونهي.
گل چنو آهي جيڪڏهن پوءِ پي،
چاهه وارن ڪان سو جدا ڪونهي.

زبير سومرو

غزل

تنهنجي روڪڻ جي باوجود مون ڪي،
تنهنجي اکڙين جي ميڪشي ٿي سڏي.
موت ڪي ڪيترو تو سمجهايان،
مون ڪي زلفن جي زندگي ٿي سڏي.
تنهنجي منظوم اکڙين جو قسم!
مون ڪي هر وقت شاعري ٿي سڏي.
تو جو آهي چڏي ڏنو مون ڪي،
سُرخ سانجهين جي بيوسي ٿي سڏي.
منهنجي زسني 'زبير' ڪي چئجو،
توڪي تنهنجي زنل سڪي ٿي سڏي.

ياسر قاضي

غزل

پيار جي ڪنهن حسين پَل جهڙيون،
تنهنجون يادون پرين! ڪنول جهڙيون.
تنهنجو چهرو ته چنڊ جهڙو آ،
تنهنجون اکڙيون لڳيون غزل جهڙيون.
چڻ ته شامُون اٿئي لَبن- سُرخي،
سياهه راتيون سندءِ ڪجل جهڙيون.
بي رُخيون تنهنجون پاسنديون آهن،
جُون جي ڏينهن ڪنهن ٿَتل جهڙيون.
وصل جا ڏينهن زندگي آهن،
هجر جون سڀ گهڙيون اجل جهڙيون.
دل اندر تات جون اُٿن لهرون....،
سمنڊ جي وير جي اُٿل جهڙيون!
پنهنجي لهجي ڪي نرم ڪر جانان!
مون سان ڳالهيون نه ڪر جبل جهڙيون!
ڪو وکر پي وَهي پٽائيءَ جيان...،
ڪوڙ جوتيون پرن سچل جهڙيون!

احسان دانش

غزل

ڪيترا هِن خمار نيڻن ۾،
خواب ڪونجن قطار نيڻن ۾.
ايتري جستجو يلا چا لئه؟
حُسن جا آرپار نيڻن ۾.
پيار جي تار سان اُٺيل آهن،
اڻ ڳڻيا جار، يار نيڻن ۾.
ڪجهه ڪُنل خواب ڦٽڪندا ٿا رهن،
حسرتون هِن هزار نيڻن ۾.
روز سينگارجن پيا مقتل،
ڪائي خنجر جي ڌار نيڻن ۾.
آ اداسيءَ جي رُح اندر ۾،
درد جا آبشار نيڻن ۾.
تنهنجا جلوا شمار ڪان ٻاهر،
جگنوئن جي قطار نيڻن ۾.

شبير بروهي

غزل

ٻرڙ تي ٻئي هٿ رکي ٿو سانجهه جو،
ڏور هڪ ٻيڙو وڃي ٿو سانجهه جو.
سجُ لهرن کي وجهي پاکر پيو،
هو پَريان وينو ڏسي ٿو سانجهه جو.
نيرڙو پاڻي سمنڊ ۾ اڄان،
عڪس ڪي سانديي رکي ٿو سانجهه جو.
چوڏسان قبرون ۽ گهري سانتُ آ،
ڪير هي تنها گهمي ٿو سانجهه جو؟
ذهن آئينو ۽ يادون عڪس هِن،
اولڙا اُپَ ڏي چڙهي ٿو سانجهه جو.
چانڊني لهرن مٿان وَئي هارجي،
سمنڊ جو سينو ٻَري ٿو سانجهه جو.
سمنڊ، خاموشي، ڪويتائون ڳوي،
۽ خُدا مُرڪي ڏسي ٿو سانجهه جو.

رضوان گل

غزل

ڪنهن کي آئت ڏين ٿا، روئارن ٿا،
لفظ مرهم جي آهن ته گهائن ٿا.

هونءَ دردن جو دارون ٿا آهن مگر،
لفظ پيالا زهر جا پيئارن ٿا.

هو ته سيني ۾ طوفان ٻڌجي ڪڏهن،
زندگيءَ جي ڏيئي کي اُجهائن ٿا.

ڪنهن جي جذبن جا قاتل ها ٻڌجي هتي،
ڪيئن غيرت ۾ ڪنهن کي ڪُهائن ٿا.

هن جي چهري ۽ زلفن جي واڪاڻ ۾،
لفظ معنائون پنهنجون وڃائن ٿا.

نجم سرهيو

غزل

خوشيءَ، ڪل ۽ ڪيچل جا اُهي منظر نتا وِسرن،
نگاهِ ناز چنچل جا اُهي منظر نتا وِسرن.
ڪيان مان تذڪرو ڪهڙو نهايت خور جهڙي هئي،
ڊڪيائين ويس مَلمل جا اُهي منظر نتا وِسرن.
هئو چوبول چوطرفو، ڪئي تعريف ٿي سيني،
هئي جيڏن ۾ هلچل جا، اُهي منظر نتا وِسرن.
ڪناري سمنڊ پڪنڪ ۾ پُسي ڪپڙا ويا سارا،
ڪڏهن فوٽن تي جهل جهَل جا اُهي منظر نتا وِسرن.
ڏهاڙا ياد پي هوندئي رُسڻ پرچڻ ۽ روئڻ جا،
جيئن مُرڪي ته پل پل جا اُهي منظر نتا وِسرن.
وفا پرور هئي وينگس ڏسي روئندي چيئين مون کي،
'نه رو مين آسان وَل وَل' جا، اُهي منظر نتا وِسرن.
'نجم' ڪاڇي، اُتر، ٿر، لاڙ، بندر ۽ ڪراچيءَ جا،
سموري سنڌ جيجل جا اُهي منظر نتا وِسرن.

سجاد ميراڻي

غزل

اقرار ۽ انڪار ۾ گذري پئي،
زندگي بس پيار ۾ گذري پئي.

مان گُلن جا هار بينو هان ڪٺي،
هوءَ غصي ۽ خار ۾ گذري پئي.

رات اوسيئڙو ڪيان ٿو چنڊ جو،
رات تنهنجي سار ۾ گذري پئي.

هيءَ جيون راند نوڻن جي پرين،
جيت ۾ ۽ هار ۾ گذري پئي.

هوءَ وئي آ چنڊ تي سيتگارجي،
روشني سنسار ۾ گذري پئي.

استاد لغاري

غزل

تيز هوائن ڪاڏا ڦيرا،
ٿهي- ڊهي ويا منهنجا پيرا.
ڪانوَ ڪبوتر، ڪارا ڪٺچي،
هاءِ اُڏامي ويا هِن ڳيرا.
سَک سحر جي لاٽ نہ ڪائي،
ٻاٽ اونداهي، گُگهہ انڌيرا.
ڏرتي ماتا ڪيڙي ڪيڙي،
ماٿهن ڇهرا ٿي ويا ميرا.
قيد ۾ ايئن ساٿي آهن،
هرڻ هنيلا جيئن ڪي جيرا.
ڪو تہ ڏيو آواز اچڻ جو،
ماٺ هنيا هِن مون ڪي چيرا.

سرويچ گل ڀٽي

غزل

سونهن جي شهر ۾ سونهن وارا نہ ها،
حسن جي هاڪ هئي، حسن هارا نہ ها!
هوءَ هئي نند ۾ وار کهونگهٽ جيان،
چنڊ هو بادلن ۾، ستارا نہ ها!
حسن جي حوض تي هن هئي پابندي،
نين ايڏا بہ پنهنجا اُجارا نہ ها!
بند ڪمرو ڪيل، سخت پهرو پيل،
ڪا دري يا ديوارن ۾ جارا نہ ها!
وقت جي قيد ۾، قيد شاهِ جهان،
تخت هو، پر سڪندر ۽ دارا نہ ها!
منزلون پيار جون اڻ ڏٺيون، اڻ ڪٿيون،
چاهتن لئہ رڳو چار چارا نہ ها!
سچ تہ سرمست هو، موج ۾ مست هو،
ڪوڙ جي ڪا ڪنڌي، ڪي ڪنارا نہ ها!
ريت ٿي ريت، 'سرويچ' هئي سِير ۾،
ٻيا تہ سنڌونديءَ ۾ نظارا نہ ها!

پريم پتافي

غزل

خوبصورت جهان ڳولي ٿي،
دل خدا جو ڏيان ڳولي ٿي.
چند ڳوڙها وجن جتي وڪجي،
دل ڪو اهڙو ڏڪان ڳولي ٿي.
تنهنجي هر عڪس مان ٿي منهنجا چو،
هاڻ ڏنيا نشان ڳولي ٿي.
جيڪا ڏنيا جو درد ڳالهائي،
سوچ اهڙي زبان ڳولي ٿي.
ساري ڏنيا ڪان ڏور، هوءَ تنهنجي،
ديدَ پاسي مڪان ڳولي ٿي.

ظهير زرداري

چوَ سِٽا

توکي دلبر ياد ڪريان ٿو،
ڳوڙها ڳاڙي آهہ ڀريان ٿو،
مون کي دنيا پاڳل چئي ٿي،
آءٌ نہ ڪنهن تي ڏيان ڏريان ٿو.

جتي ڇڏيو تو اُتي ئي آهيان،
توکان راهہ تہ وسري وئي آ،
ڏارين کي ٿو چاهين، توکان،
منهنجي چاهہ تہ وسري وئي آ.

تنهنجو نالو ياد اچي ٿو،
پيار حوالو ياد اچي ٿو،
جيڪو توسان گڏجي گذريو،
وقت جهڙالو ياد اچي ٿو.

تنهنجون وفائون سارينڊس پيو،
تنهنجون جفائون سارينڊس پيو،
توکي هڪڙو حرف نہ چوندس،
پنهنجون خطائون سارينڊس پيو.

قادر بخش مگسي

غزل

سال گذري ويا، مگر تو سنگدلي ناهي ڇڏي،
عشق تنهنجي م اجا مون دل لڳي ناهي ڇڏي.
بيرخي تنهنجي سدائين مون کئي آهي قبول،
درد جي سوغات توکان جا ملي، ناهي ڇڏي.
سال سمجهائيندي گذريا، ختم ٿي هي زندگي،
اي قوم سنڌي! چو پلا تو ڪاهلي ناهي ڇڏي.
دل جو چمن ويران آهي، ڪانهي موتئي جي مَهڪ،
بد ذوق مالهي ڪنهن ب گُل جي ڪا ڪلي ناهي ڇڏي.
اي چند، توسان چاندني جو ساٿ ڪيڏو آ وڏو،
مون ب تيئن محبوب جي گهر جي ڳلي ناهي ڇڏي.
مون سدائين حوصلي جو درس توکي آ ڏنو،
پر چا ڪجي تنهنجي طبيعت جاهلي ناهي ڇڏي!

حاڪم گُل

غزل

درد جي هِن ڪٿا جي پڄاڻي ن آ،
هيءَ حياتي رڳو هڪ ڪهاڻي ن آ.
تو م اڻکي پئي منهنجو کهڙو قصور،
سمجهه آهي چَري، دل سياڻي ن آ.
جو ب آ، ڪجهه ب آ، مون ت توکي ڏني،
چو پلا تو اجان دل اماڻي ن آ.
تون مجين يا ن مَڃ، مان چوان ٿو پيو،
تو سوا منهنجي هِتڙي ڪا راڻي ن آ.
تون وجي ٿي هلي اوچتو اوچتو،
تنهنجي چاهت اجا مون ت ماڻي ن آ.
او چَري مان ڪَر آ وڇوڙو پَري،
هيءَ حياتي اجان ٿي پراڻي ن آ.

سليم چنا

وائـــي

ڪربلا مان اُيري،
راسون ڳاڙهيون سج جون.
ظالم ويا ظلم جون،
حدون سڀ اُڪري:
راسون ڳاڙهيون سج جون.
هاءِ مديني ڏي سيئي،
پکي ويا اُڏري:
راسون ڳاڙهيون سج جون.
سج جي ساک- سنوار لئه،
آيا سڀ سَنيري:
راسون ڳاڙهيون سج جون.
هِهڙي ويل ڪلوڙ تي،
پٽر ويا پکڙي:
راسون ڳاڙهيون سج جون.

گل بهار باغائي

غزل

گهور تنهنجي، حجاب، چا معنيٰ؟
تنهنجي آڏو گلاب، چا معنيٰ؟
زندگي تو بنان ڪٽي آهي،
نانءُ تنهنجو عذاب، چا معنيٰ؟
تنهنجو جوين گناهه جهڙو آ،
هاءِ دل جو ثواب، چا معنيٰ؟
شاعري تنهنجي نانءُ ساري آ،
جي ن ڇپبو ڪتاب، چا معنيٰ؟
تون حقيقت ٿي حال م آهين،
هاڻ ڪوئي سراب، چا معنيٰ؟
مُرڪ سان پيار نيڻ خاني مان،
پيئڻ تنهن جي شراب، چا معنيٰ؟
جو ب، جهڙو ب، گُل پرين آهيان،
پيار م ڪو حساب، چا معنيٰ؟

ملهار سنڌي

غزل

هوءَ مون کي وٺي رهي آهي،
دل تي ڌاڙو هڻي رهي آهي.
باز وانگر جهٽي وجي تي دل،
نيڻ مون ڏي کڻي رهي آهي.
پيار سڀ لئه سدا رکڻ واري،
مون ۾ عادت گهڻي رهي آهي.
جنهن کي چاهيو مون زندگيءَ کان وڌ،
سا ته هِڪڙي ڄڻي رهي آهي.
هاءِ، جوين جي وڻ منجهان راحت،
پَن پَن تي ڇڻي رهي آهي.
ٻڻجي سِپيءَ جي پيٽ ۾ موتي،
مينهن جي هوءَ کڻي رهي آهي.

مشتاق گبول

ترائيل

وقت هر گهاءَ کي جي پري ٿو ڇڏي،
ڇو پلا منهنجا تازا رهن گهاءَ تا؟
درد هُن جو ڪٿي پَل پري ٿو ڇڏي،
وقت هر گهاءَ کي جي پري ٿو ڇڏي

هُن سوا قهر ايٿو ڪري ٿو ڇڏي،
زخم منهنجا ڪُرن، پل اپل ماءَ تا.
وقت هر گهاءَ کي جي پري ٿو ڇڏي،
ڇو پلا منهنجا تازا رهن گهاءَ تا؟

روشن گهانگهرو

غزل

هِتان اُتي هُتي وڃي، پلي وسار پرين!
مگر خدا جو قسم ٿئي کِلي نهار پرين!

نه ڄاڻ ڪيترو ڪَنڊن تي آ سفر ڪرڻو،
اُميد مان اُميد کي اُتي، جيار پرين!

اُماس ۾ اُداس پل هُجان، اچي ڇو ٿي؟
تون پنهنجي ياد کي ته پاڻ جان سُڌار پرين!

وشال درد جي موسم خزان هلي به وئي،
بهار ۾ ته عشق کي اچي اُجار پرين!

ڪو تخيل هجي ته شاعري اَمر به ٿئي،
خيال جي جهاز کي مٿي اُڏار پرين!

احساس ابڙو

گيت

ڇو ٿي پيار لِڪائين سائڻ؟
ڇو ٿي پيار لڪائين....؟
توکي مون سان پيار به آهي،
ديد کيو اظهار به آهي،
تون ٿي پو به ٽتائين سائڻ!
ڇو ٿي پيار لِڪائين....؟
هير کُهلي جا مون ڏي آئي،
راز سندي تنهن ڳالهه ٻڌائي،
جي ٿي مون کي چاهين سائڻ!
ڇو ٿي پيار لِڪائين....؟
تو آ ڳاتو منهنجو نالو،
ڪيڏو سُهڻو آهه حوالو،
مون کي تون ٿي پائين سائڻ!
ڇو ٿي پيار لِڪائين...؟
پيار بَسنتي خوشبوءِ جهڙو،
مُٺِ ۾ ناهي ناهي لِڪڻو،
ڇو ٿي زور لڳائين سائڻ!
ڇو ٿي پيار لِڪائين سائڻ!

امر گهاوڙ

غزل

ذهن ۾ هڪڙي ڪهاڻي ٿي اچي،
سا ٻه ساري سوڳ- هاڻي ٿي اچي.
ياد جا پَر چو نٿو ڪوئي ڪَٽي،
روز مون ڏي جا اُڏاڻي ٿي اچي.
چو نه پاڙو ٿي وڃي خوشبوءِ سڄو،
هوءَ جا ٻڄي رات- راڻي ٿي اچي.
ڍُل، باجا ۽ ٻُرن سهرا پيا،
پاڳ واري گهر-ڌياڻي ٿي اچي.
ساهه مُٺ ۾ ٿي وڃي ٿو جهٽ اندر،
ياد جنهن پَل موڪلاڻي ٿي اچي.
حيف ٿي، نڪرين نٿو گهر کان 'امر'،
هوءَ ڪٿان کان جوڳياڻي ٿي اچي.

عارف ڀنڀ

غزل

اُڏيا ڪُڙڪبيتا نگاهن جي ويجهو،
پُڳو پر نه ڪوئي صدائن جي ويجهو.

لُٽي پيار ڪوئي رهيو هو اسان جو،
پرين! تنهنجي ڪُوڙين وفائن جي ويجهو.

سُکن جي محل مان ڪڍي هو اسان کي،
ڇڏيون هِن هليا ويا سزائن جي ويجهو.

ويا خيال اُڏري، فنا ٿيون هي سوچون،
خفا جسم تنهنجي ادائن جي ويجهو.

ڪڏهن ڪين جهُڪندا مري پي وڃن پَل،
سنڌي، تنهنجي ظالم انائن جي ويجهو.

اياز امر شيخ

غزل

سَرنهن ڦُولار جهڙي ڳوٺ واري زندگي گُم ٿي،
ڇِٽي جڻ چنڊ جي ڪا ڇيٽ واري چاندني گُم ٿي.
ٻَڪل سارين جي خوشبوءِ ڄڻان هُئا احساس کي اُجرا،
شهر جون شُهرتون ماڻي وئي سا سادگي گُم ٿي.
ٽُٽل شيشن جي ٽُڪرن تي هليو آ روح جذبن جو،
دُکن جي ديس ۾ رولي وئي آ دلبري گُم ٿي.
مٽيءَ جي مَهڪ مان جاڳيا تصور تازگيءَ جا ها،
ڇُهيو بارش بدن ڪنوارو، لُڇي حسرت اُجي گُم ٿي.
وضاحت وقت جي وِلهه ۾ رُني آ روز راتين جو،
پُڇاءُ پي پيار جي پنڌ ۾ ڪٿي آوارگي گُم ٿي.

وحيد محسن

غزل

وجود منهنجو، جمالُ تنهنجو،
جمالَ سان گڏ ڪمالُ تنهنجو!
چمن سڄي ۾ ظهور آهي،
زمان ۾ آ مثالُ تنهنجو!
حبيب تون ئي، طبيب تون ئي،
پذير آهي خيالُ تنهنجو!
نصيب ڏاڍو عجيب آهي،
ڏيان ۾ هڪ سوالُ تنهنجو!
اُڏار 'محسن' ڪٿي اوهان ڏي،
وسيع مالڪ وصالُ تنهنجو!

سرور نواز ٻُگهيو

غزل

سهڻيون سوچون، سهڻا سپنا، سارا اُرپيم تنهنجي نانءُ،
مَن جون موجون، جيءَ جهَروڪا، سارا اُرپيم تنهنجي نانءُ.
تون جو منهنجي ذهن تي ڇانيل، تون جو منـ ـتي مَن ۾ آهين،
ڀلا جون ويرون، پيار جا نغما، سارا اُرپيم تنهنجي نانءُ.
تون جا حيا جي پُتلي آهين، تون جا ڄڳنو تِتلي آهين،
موتيا مُگرا، گُل ۽ غُنچا، سارا اُرپيم تنهنجي نانءُ.
تون جا مون لئه جيوت آهين، تون جا مون لئه حڪمت آهين،
پنهنجي ڏاهپ، پنهنجا لمحا، سارا اُرپيم تنهنجي نانءُ.
تون جا مون لئه سوچيندي آن، تون جا مون کي چاهيندي آن،
سڀ تو سمجهان پيار جا رشتا، سارا اُرپيم تنهنجي نانءُ.
آءٌ اڃا ٻي لکڻ تو چاهيان، پيار کي پيتا ڏيڻ تو چاهيان،
هُو جي آڀ جا چنڊ ستارا، سارا اُرپيم تنهنجي نانءُ.
فطرت کان سڀ رنگ وٺان مان، قدرت کان سڀ انگ وٺان مان،
سمنڊ جون هيرون، سونهن نظارا، سارا اُرپيم تنهنجي نانءُ.
تون تہ پَري ڪوهه ڪاف جي آهين، تنهنجو مٽ ڪو ناهي ثاني،
پنهنجون وفائون، سيئي سهارا، سارا اُرپيم تنهنجي نانءُ.
'سرور' دل اڄ پاڳل ٿي آ، سُونهن سنڌس جو چاهت ڪئي آ،
دل جا درپن، دل جا آرا، سارا اُرپيم تنهنجي نانءُ.

اسير امتياز

غزل

هاڻ گهر تو رهان،
دربدر تو رهان.
تنهنجي نيڻن ۾ مان، مختصر تو رهان.
تو پئي ڳوليو ڏکڻ، مان اُتر تو رهان.
سونهن پوڄيان پيو، ۽ امر تو رهان.
تون ٿي ارپين وفا، معتبر تو رهان.
توريءَ آئون 'اسير'، جڻ تہ تر تو رهان.

خليل عارف سومرو

غزل

عشق جو احتساب ڪين ڪجي،
پيار ۾ ڪو حساب ڪين ڪجي.
ڪنهن جي عزت لتاڙبي ناهي،
پير هيٺان گُلاب ڪين ڪجي.
پروسو، سو بہ هِن زماني تي،
پنهنجو خانو خراب ڪين ڪجي.
هڪڙي ماڻهوءَ جي لاءِ ڄڳ ڇڏجي،
زندگي کي عذاب ڪين ڪجي.
جو پڙهڻ بعد ٻي نہ موٽائي،
اُن حوالي ڪتاب ڪين ڪجي.
روُح ڪنهن جو مٿان ڇڪي ڪائي،
هيٺ جلدي نقاب ڪين ڪجي.
سونهن کي ڇهه پلي اکين سان پر،
ميرو هٿ سان شباب ڪين ڪجي.
هي تہ تُنهنجو 'خليل عارف' آ،
ايڏو هِن ڪان حجاب ڪين ڪجي.

فراخ جانوري

غزل

رنگ، خوشبو ۽ روشنيون آهن،
تون جي آهين تہ سڀ خوشيون آهن.
تنهنجي نيڻن جي ڇانوَ آ مون تي،
دوُر دَردن جون ڏرتيون آهن.
هڪ حياتي ۾ سات تنهنجي سان،
ڄڻ سوين زندگيون مليون آهن.
چنڊ تارن گُلن بهارن کان،
تنهنجون بهتر اِهي اکيون آهن.
منهنجي سوچن ۾ تازگي آهي،
هي بہ تنهنجون عنايتون آهن.
لفظ ماڪيءَ جي لار جهڙا هِن،
تنهنجون ڳالهيون مِني! مِنيون آهن
منهنجي مُرجهيل اُداس جيون کي،
تو سيئي رونقون ڏنيون آهن.

تبصرا

چنڊ ۽ اجرڪ

1985ع ۾ بي.ايڊ ڪرڻ لاءِ پهتل نجمه نُور جي پهرين ملاقات ڪُهنه مشق شاعر شعبان "بخت" سان سندس ڪنهن استاد (جنهن جو نالو اسان جي محترمه شاعره کان لکڻ رهجي ويو آهي) ڪرائي، جنهن اڳتي هلي نه فقط نجمه نُور صاحبه جي شاعري ۾ پختگي پيدا ڪئي، بلڪ سندس پهريون شعر رسالي "ٽئين زندگيءَ" ۾ شايع ڪري، هڪ شاعره جي حيثيت ۾ سندس ادب پڙهندڙن ۾ سڃاڻپ ڪرائي.

شعبان بخت صاحب، نجمه نُور صاحبه جي شاعري تي راءِ ڏيندي هڪ هنڌ لکي ٿو:

"محترمه نجمه نُور ڦلپوٽو جي مان 1980ع جي ڏهاڪي کان شوق سخن سنجي جي فقط آبياري ۽ محض نگراني ڪندو رهيو آهيان."

(هتي نجمه نور صاحبه جي متي ڄاڻايل سن ۽ بخت صاحب جي ڄاڻايل سن ۾ پنجن سالن جو فرق بيهي ٿو. جيڪو پروف جي نظر چُڪ جو ئي سبب ٿي سگهي ٿو.)

هيءُ ڪتاب جنهن جو نالو "چنڊ ۽ اجرڪ" (ليکڪا جي هڪ دل ڏڪائيندڙ واقعي سان منسوب آهي) جو "مهاڳ" سندس دلي خواهش مطابق سنڌي شاعري جي وڏي نانءُ تنوير عباسي پنهنجي وفات کان سال پهرين لکيو، پر "مهورت" ان ڪري نه ٿي سگهيو جو ليکڪا چوائي ٿي:

"ڪتاب ڇپرائڻ ۾ مون کي دير ٿي وئي. ڪمپوزنگ ۾، پروف ڏسندي ڏسندي ڪافي ٽائيم لڳو، دير ٿي وئي. مان دلي طرح سان سندن پيار ڀري راءِ قائم ڪرڻ تي ٿورائتي آهيان ۽ رهندس. هيءُ ڪتاب ڊاڪٽر عباسي صاحب جن جي زندگيءَ ۾ ڇپجي نه سگهيو ۽ ان کان مهورت ڪرائڻ رهجي وئي."

"چنڊ ۽ اجرڪ" شاعريءَ جي مجموعي ۾ سنڌ جي چهن ناميارن شاعرن ۽ ڏاهن جا شاعره جي شخصيت ۽ شاعري بابت قيمتي ويچار ونديل آهن، جن ۾ تنوير عباسي، شعبان بخت، تاجل بيوس، ملڪ نديم، ادل سومرو ۽ مونس اياز اچي وڃن ٿا.

ليکڪا پنهنجي شاعريءَ بابت خيال ونديندي لکي ٿي ته:

"ڇيو وڃي ٿو ته منهنجي شاعريءَ ۾ رڳو درد، پيڙا، سُڏڪا ۽ تڙپ آهي. اهو سچ آهي. منهنجي شاعريءَ ۾ مارئيءَ جي جدائي، پڪار، تڙپ آهي، مارن لاءِ پيغام آهي، ميلاپ جو. مومل وارو اڻ کٽ انتظار ۽ اوسيئڙو آهي. بيقراري آهي. سسئيءَ جا سور، دانهون، آهون، ڪشالا، ملڻ جي آس موجود آهي. سُهڻيءَ جي چاهت، پيار، بهادري، اُمنگ، اُدما ۽ چوليون آهن. هاڻي ضروري ناهي ته جيڪو شاعر سان ٿيو هجي، سوئي لکندو هجي. آسپاس جو ماحول، واقعا، وارداتون، معاشري جون مايوسيون، نااُميديون، ناانصافيون، محروميون، بي وَسيون، بي ڪسيون، مجبوريون، آهون، دانهون، ميلاپ ۽ جدايون، اهنج، رنج، لُڇڻ، ڪُسڻ، وطن ۽ وطن واسين سان هاڃا، راڱا، اِهي منهنجا درد ۽ منهنجا سور آهن."

تنوير عباسي، نجمه نُور کي سنڌ جي اُنهن شاعرائن مان ڄاڻائي ٿو، جن کي شعر لکندي ڪافي عرصو ٿيو آهي. تنوير 'بي باڪ شاعره' جي عنوان هيٺ لکي ٿو:

"نجمه نُور ڦلپوٽو سنڌ جي اُنهن شاعرائن مان آهي، جن کي شعر لکندي ڪافي عرصو ٿيو آهي. هوءَ اٽڪل 20 سالن کان لکندي اچي. سندس شعر سنڌيءَ ۾ اهم ادبي رسالن ۾ شايع ٿيڻ سان گڏ ريڊيو تان به نشر ٿيندا آهن. لاڳيتي لکڻ جي ڪري سندس شعرن ۾ پختگي اچي

ويٺي آهي. سندس شاعريءَ جي هڪ
خصوصيت آهي موسيقيت. لڳي ٿو تہ سندس
مزاج ۾ نغمگي آهي، ان ڪري سندس شعر
مان لفظي ترنم جون ڇلڙون پيون نڪرن.“

نُور صاحبہ جو استاد محترم شعبان بخت صاحب پنهنجي لائق شاگردياڻيءَ جي اڪثر ڪلام ڪي مسلسل احساس جي شدت، توانائي، جذبي جي خلوص آرائي جو انوکو انداز سڏي ٿو ۽ سندس اسلوب کي لهجي ۽ زبان جي بي ساختگي، محبت ۽ خلوص جي خاصيت ڪي شاعره جو اهم گڻ ڄاڻائيندي ڪيس استقامت جي شاعره ڪري مڃي ٿو. شعبان بخت صاحب پنهنجن ويچارن ۾ هن ريت بہ لکيو آهي تہ:

”شعر، شعور جو سفر ٿئي ٿو. ڪنهن بہ شاعر
جي شعور جي ترجماني ڪندو آهي. ان جي
شعوري سطح ڪان نہ مٿيرو، نہ هيٺ ٿئي ٿو.
نيائي نجمه نُور جي شاعريءَ بابت منهنجي
خيال ۾ ايترو لکڻ ئي ڪافي ٿيندو تہ: ”هٿ جي
ڪنگڻ کي آرسي جو ڪهڙو ضرور“ پنهنجي
سوچ، سهيڙ، اسلوب ۽ انداز مان پڌري آهي.
چئي سگهجي ٿو تہ ماشاالله سنڌي شاعرائن
جي مجموعي ۾ هڪ وڏيڪ شاعره جي ڪلام
جي مجموعي جو اضافو ٿيندو.“

ڊاڪٽر ملڪ نديم تہ نجمه نُور صاحبہ جي تعارف جي شروع ۾ چوي ٿو:

”نجمه نُور جي شاعري ۾ مصوري آهي ۽
سندس مصوري ۾ شاعري آهي، ڇاڪاڻ تہ
نجمه نُور جي شخصيت شاعري ۽ مصوري
جي امتزاج جو گلستان آهي. هوءَ صورت ۽
سيرت ۾ ڪردار ۽ ڪارڪردگيءَ ۾ سراپا حق
آهي. نجمه نُور روايتي عورت ناهي، سوين
هزارين روايتي عورتون گڏجي بہ هڪ شاعره ۽
فنڪاره نجمه نُور نٿيون ٿي سگهن. هوءَ سَوَن
بلڪ هزارن روايتي عورتن ۾ منفرد الڳ
حيثيت ۽ شخصيت واري انڪري آهي جو هوءَ
يونيورسٽيءَ جي مقبول سوشيالاجي جي
پروفيسر آهي. هوءَ لفظن جي جادوگر شاعره
آهي. هوءَ ليڪن جي ساحره مصوره آهي. هوءَ
يونيورسٽيءَ جي. وومين چيئر جي بهترين
ائڊمنسٽريٽر ۽ بهترين مقرره آهي. هوءَ هنرمند،
ڄاڻو، سني سياڻ ۽ مٺڙن ٻولن واري گهر
سنڀاليندڙ ۽ اولاد سان پيار ڪندڙ آهي. ايترين
خوبين ۽ صلاحيتون روايتي عورتن ۾ ڪٿي
آهن.“

مونس اياز ’ڪوئل ڪُوڪي ٻن جي ڪناري‘ جي عنوان هيٺ لکيل نجمه نُور جي شاعريءَ جي سفر ڪي نرگسيت ڪان شروع ٿيل سڏي ٿو ۽ اڳتي هلي ’چنڊ ۽ اجرڪ‘ ۾ ڪيل شاعري تي پنهنجي راءِ هن ريت قائم ڪري ٿو تہ:

”سندس شاعري ۾ داخلي شعور جو ڀرپور
اظهار موسيقيت ۾ آهي، جيڪو شاعري جو
روح پڻ آهي، ۽ سندس شاعري کي جلا بخشي
ٿو. هن ڌرتي تي پيڙيل عورت جون عاجزيون
نيزاريون سندس شاعريءَ ۾ جڻ تاريخي
سلسلو ۽ پيچو آهن ۽ اسان جي سماج جي
وچين طبقي سان واسطو رکندڙ هيءَ شاعره اُن
ڇڪتاڻ جو شڪار آهي، جيڪا گهٽ ۽ آزادي
جي ٻواٽي تي هلي رهي آهي. آرٽ ۽ سماجيات
جي علم سان واڳيل ۽ لطيف يونيورسٽيءَ ۾
پڙهائڻ جي پيشي سان گڏ گهريلو زندگيءَ سان
نميوار شاعره آهي، جيڪا پنهنجي مزاج ۾
هڪ حساس ۽ نسورو احتجاج آهي. هوءَ چوي
ٿي تہ:

سڀ نقاب لاهي بي نقاب ٿي وڃجي،
حجاب ناهي تہ پوءِ بي حجاب ٿي وڃجي.

سنڌ جي صوفي منش ۽ ناميارِي هردلعزيز شاعر تاجل ”بيوس“نجمه نُور جي شاعري تي خيال آرائي ڪندي لکيو آهي.

” نجمه نُور جي هر گيت، غزل ۽ ڪافيءَ ۾
ردم آهي ۽ اُهو ردم سندس اندر مان نڪتل
آهي. اهوئي سبب آهي جو ڪنهن صنف جي
شعر کي علم عروض جي نہ ڪنهن بحر تي
پرکڻ جي ضرورت آهي، ۽ نہ چندوديائي ماترائن

جي ڪسوٽيءَ تي سامهون رکڻ ٿي پوي. اِن
ڏس ۾ نجمه جي آواز جي مترنا ۽ سحر
انگيزيءَ جو به وڏو عمل دخل آهي، جنهن ڪري
سندس گيت 'مکڻ' ۽ آواز 'ماڪي' ٿيو پوي.
اسان کي اِهو به مڃڻو ٿو پوي ته نجمه نُور جي
تخليق ۾ روايتي شاعري جون جهلڪون
سنديس مطالعي جي ساک پرين ٿيون."

سنڌي شاعري ۾ پنهنجو منفرد مقام رکندڙ شاعر جيڪو هڪ ئي وقت غزل، گيت، نظم ۽ وائي تي ڪمال دسترس رکي ٿو، ادل سومرو، نجمه صاحبه جي شاعري تي پختگيءَ سان خيال ونديندي 'مَنَ کي ڇُهندڙ شاعري' جي سري هيٺ اظهار ڪري ٿو ته:

"اظهار جي وسيلن مان شاعري هڪ خوبصورت ۽ اثرائتو ذريعو آهي ۽ انهيءَ وسيلي نجمه نُور پنهنجن جذبن ۽ احساسن کي ذات ۽ ڏاڻَ جي گڏيل رنگن سان سهڻي نموني ۾ پترو ڪيو آهي. نجمه نُور جي تخليق ۾ هڪ ڪشش آهي، جيڪا اسان کي هُن ڏانهن ڌيان ڏيڻ تي مجبور ڪري ٿي هُن جا لفظ نهايت سادا، مُروج ۽ عام فهم آهن، جنهنڪري سندس دل جي ڳالهه آسانيءَ سان اسان تائين پهچي ٿي. هُن پنهنجي فڪر کي شعوري طور تي مبهم بڻائڻ جي ڪوشش نه ڪئي آهي، پر جيئن هُن محسوس ڪيو آهي، تيئن خيالن کي سنئون سڌو بيان ڪيو آهي. هن جي شاعري ٻهراڙيءَ جي سٻاجهي ۽ معصوم نينگريءَ وانگر سادي آهي"

۽ ان ريت ڪتاب "چنڊ ۽ اجرڪ" جي پهرئين حصي جي پڄاڻي ٿئي ٿي.

شاعريءَ جي هن مجموعي ۾ گيت، غزل، ڪافيون، وايون ۽ نظم شاعره جي فني اظهار جو نادر نمونو آهن، جن کي پڙهندي ڪٿي ڪٿي ته حيرت سان گڏ نجمه نُور صاحبه جي شاعريءَ ۾ ردم سان گڏ خيال جي گهرائيءَ تي پڻ ڪيس ساراهڻ کان سواءِ رهي نٿو سگهجي.
هيءَ ڪتاب 2000ع ۾ "مشعل پبليڪيشن" خيرپور ميرس ڇپائي پڌرو ڪيو آهي، جنهن جي ٽائيٽل کي سنڌي مصوري ۽ ٽائيٽل ڊزائن ۾ اوچو مقام رکندڙ مصور فتاح هاليپوٽي تخليق ڪيو آهي، جنهن ۾ شاعره جي درد انگيز ڪيفيتن کي رنگن جي روپ ۾ امرتا بخشي وئي آهي.

ڪتاب جو انتساب شاعره جي ٻن من پسند ۽ اهم شخصيتن، يعني سندس والده ماجده ۽ سندس شاعري ۾ استاد محترم شعبان بخت جي نالي منسوب ٿيل آهي.

216 صفحن جي عمدي پني تي "چنڊ ۽ اجرڪ" عنوان هيٺ شايع ٿيل هن مجموعي جي قيمت آهي فقط 150/- روپيا.

آخر ۾ هي ڳالهه به واضح ڪجي ته هيءُ سهڻو ڪتاب جناب عبدالغفار صديقي 'مهراڻ' کي تبصري طور ڏنو.

- رضيه طارق

* * * * * *

رهنما

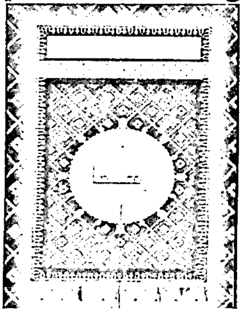

سنڌ جي روحاني ۽ ديني، علمي ۽ ثقافتي، سياسي ۽ سماجي تاريخ ۾ مٽياري شريف کي هڪ منفرد ۽ ممتاز مقام حاصل آهي، خاص طرح سان اتان جي قديم نمايان تدريسي روايت ۽ روحاني فيض جي پالوٽ جا نقطا وڏي اهميت رکن ٿا.

مٽياري شريف کي الله وارن باڪمال بزرگن جي مَسڪن طور هڪ اهم تعارف ۽ سعادت حاصل آهي. هن ڀلاري ڀونءِ تي ڪيترن ئي ولين ۽ خدا جي برگزيده روزگار بندن جا مدفن اڄ به روحانيت جي طالبن جي قلبي سڪون ۽ سُرور جا سبب بنيل آهن. هن تاريخي شهر ۾ جابجا عالمن ۽ فاضلن، ديني رهبرن ۽ علمي رهنمائن جا روح پرور آثار، شهر جي عظمت جي ساک ڏئي رهيا آهن.

مٽياري شهر جي اهڙن تاريخي آثارن ۽ آستانن ۽ روشن روحاني مرڪزن مان اعليحضرت سرڪار

سخي رُڪن الدين شاهه رح ۽ اعليحضرت سرڪار سخي هاشم شاهه رح جا آخرين آرامگاهه اڄ به پنهنجن عاشق عقيدتمندن ۽ پُر خلوص صادق مداحن لاءِ روحاني فيض جي روان دوان درياهه جي حيثيت رکن ٿا، جتان حق ۽ خير، سچ ۽ سونهن، شفقت ۽ برڪت جا بي پايان ۽ روح آفرين واهڙ وهي رهيا آهن.

مٽياري شريف جي باوقار هاشمي خاندان جي انهن روحاني رهبرن مان سرڪار سائين الهيار شاهه صاحب، سرڪار سائين بقادار شاهه صاحب ۽ سرڪار سائين محمد زمان شاهه صاحب جي روحاني ۽ ديني، سماجي ۽ سنڌ دوست مثالي خدمتن کي هڪ خاص اهميت حاصل آهي.

نهايت ئي مسرت ۽ فخر جو مقام آهي جو سنڌ جي انهن درخشنده روحاني رهبرن جي تفصيلي ۽ جامع تذڪري ۽ مبارڪ سوانح تي مشتمل هڪ هزار صفحن جو هيءُ ضخيم ڪتاب تيار ڪري پترو ڪيو ويو آهي ۽ اهڙي عظيم تحقيقي ڪارنامي جو ڪرشمه ساز مصنف ۽ مؤلف آهي، اُنهيءَ ئي هاشمي خاندان جو ملنسار ۽ خوش خلق، هردلعزيز ۽ دلپذير چشم و چراغ سرڪار پير ارشاد علي شاهه هاشمي! ۽ سائين ارشاد علي شاهه پنهنجي ان اٿاهه مشقت انگيز محنت جو نالو رکيو آهي: "رهنما".

سائين ارشاد علي شاهه صاحب پنهنجن نيڪ نام وڏڙن جي جامع تفصيلي تاريخ تي مشتمل هيءُ روح آفرين ڪتاب "رهنما" تيار ڪري نه فقط اُنهن اعليٰ شان بزرگن ۽ هاڪاري خاندان سان لاڳاپيل بين ممتاز شخصيتن ۽ بزرگ هستين جي سوانح ۽ خدمتن کي هميشه لاءِ محفوظ ڪيو آهي، پر اُن سان گڏ تاريخي شهر "مٽياري" شريف جي جڙ سموري ۽ سربستي تاريخ به سميٽي ۽ سهيڙي قلمبند ڪري سنڌي ادب ۾ اضافو ڪيو آهي.

"رهنما" ڪتاب ۾ مواد جو گهڻو حصو مٽياري شريف جي ممتاز شخصيت سائين محمد زمان شاهه صاحب جي قومي ۽ مُلڪي، سماجي ۽ ثقافتي، شهري ۽ ملي خدمتن تي مشتمل آهي، جنهن سان انهيءَ تاريخ ساز هستيءَ جي دلپذير سوانح جا سمورا پهلو نهايت ئي عمدگيءَ سان روشن ٿي نروار ٿين ٿا. مؤلف محترم سيد ارشاد علي شاهه جي والد محترم سائين محمد زمان شاهه صاحب طرفان مٽياري شريف جي ترقي ۽ خوشحاليءَ لاءِ ورتل گوناگون اٽڪ ۽ بي لوث خدمتن مان ثابت ٿئي ٿو ته پاڻ لاشڪ هن شهر جا "جديد معمار" ۽ چپر چانوَ هئا ۽ شهر کي تعليم ۽ صحت ۽ زندگيءَ جي جديد گهرجن ۽ سهوليتن جي فراهميءَ جي لاءِ جدوجهد ۽ جاکوڙ جاري رکيائون ۽ اُن ۾ وڏيون ڪاميابيون ماڻيون.

محترم پير ارشاد علي شاهه صاحب کي آفرين هجي، جو اهڙو تفصيلي تذڪرو قلمبند ڪري ايندڙ نسلن کي آگاهي ڏيڻ سان گڏ نيڪوڪار بزرگن جي مبارڪ نقش قدم تي هلڻ لاءِ ڪين مهميز مهيا ڪئي اٿن.

محترم سائين محمد زمان شاهه جي متبرڪ تذڪري مان به خاص نقطا روشن ٿين ٿا. هڪ ته سائين محمد زمان شاهه جي مثالي مهمان نوازي ۽ وضعداري ۽ ٻيو گيت سنگيت ۽ موسيقيءَ سان دلچسپي جي وسيلي سندس روشن ضميري!.

بلاشبه سائين محمد زمان شاهه صاحب پنهنجي وقت جا مايهءِ ناز موسيقي شناس ۽ موسيقي جي سرپرستي ڪندڙ بزرگ هئا. موسيقي پروريءَ واري سندن انهيءَ خدمت وسيلي سنڌي موسيقي کي وڏي ترقي نصيب ٿي، جو پاڻ موسيقي جي ڄاڻو ۽ پارکو جي حيثيت ۾ فنڪارن ۽ ڳائڻن جي سڄي عمر خوب دل کولي همت افزائي ڪيائون. سندن ئي ڀرپور حوصله افزائيءَ سان ڏات ڏٺي سنگيت جي وڏيءَ منزل تي رسيا، جن ۾ ورهاڱي کان اڳ ۾ استاد عاشق علي خان ۽ استاد اُميد علي خان سنڌي موسيقيءَ جي آسمان تي آفتاب ۽ ماهتاب ٿي چمڪيا ته بعد واري زماني ۾ فقط "عابده پروين" جو نالو "هڪ ئي رانجهو لکان دا مَٽ" مثل آهي.

جڳ مشهور ڳائڪ عابده پروين به خوش قسمت فنڪاره آهي جو ڪيس قُطب الولايت اعليحضرت سرڪار سخي هاشم شاهه رح جي خانقاه عاليه فيض رسان جو مبارڪ در ۽ اڱڻ نصيب ٿيا، جتي هُن پنهنجي فني زندگيءَ جو آغاز ڪيو ۽ جاودان بُزرگن جي روحاني فيض جي متبرڪ چشمن مان سرشار ٿي وقت جي وڏي

موسيقي نواز اهل دل ماهر هستي سرڪار سائين محمد زمان شاهه صاحب جي خصوصي شفقتن ۽ ماهراڻ سمجهاڻين مان خوب پرايو ۽ سنڌي موسيقيءَ ۾ انتهائي قابل فخر مقام حاصل ڪيو. عابده پروين جو ڏيهه-پرڏيهه فني مقام، مٽياري شريف جي تابنده اولياء عظيم ۽ ولي ڪامل سرڪار سائين سخي هاشم شاهه رح جي باطني برڪات ۽ روشن ضمير اهل دل بزرگ سائين محمد زمان شاهه جي ظاهري فيوضات جو هڪ چٽو ثبوت ۽ دليل آهي.

ڪتاب"رهنما" جي هڪ نمايان خصوصيت اها به آهي ته اُن ۾ تاريخي تصويرن کي شايع ڪري محفوظ ڪيو ويو آهي، جن جو تعداد سَون ۾ آهي. اڳلن بزرگن ۽ مختلف قديمي تاريخي موقعن جي فوٽو گرافس سان "رهنما" کي هڪ مستند تاريخ جو درجو حاصل ٿيو آهي.

ان طرح " رهنما" ۾ مضمون ۽ متن جي مناسبت سان جابجا مشاهيرن جي تاريخي خطن ۽ دعوت نامن جا عڪس به ڏنا ويا آهن، جي پڻ مستند تاريخ جُڙڻ جو هڪ مؤثر ذريعو آهن. اهي تاريخي خط ۽ دعوت ناما ۽ فوٽوگرافس سرڪار سائين الهيار شاهه صاحب، سائين بقادار شاهه صاحب ۽ خاص ڪري سائين محمد زمان شاهه صاحب پنهنجي دورانديشيءَ سان محفوظ ڪيا ۽ هاڻي سندن لائق پوٽي ۽ فرزند مصنف محترم، سائين ارشاد علي شاهه صاحب، نهايت سليقي ۽ مناسبت سان ڪتاب ۾ شايع ڪري نه صرف ڪتاب کي معياري، متنوع ۽ پُر رونق بڻايو آهي، پر اُن سان گڏ علم ۽ تاريخ جي اهو "قومي خزانو" (National Treasure) پهريون ڀيرو اُپٽي، عوام جي اڳيان "عام" ڪيو آهي. تصويرن، خطن، دستاويزن، دعوت نامن ۽ تقريرن جو اهو املهه ذخيرو سنڌ جي تاريخ تي تحقيق ڪندڙ عالمن ۽ محققن لاءِ نهايت مفيد ثابت ٿيندو.

"تذڪره سوانح عمري سخي پوٽي هاشمي پوٽي سادات مٽياري" تي مشتمل، ڊبل ڪرائون سائيز ۾، سفيد ۽ عمدي ڪاغذ تي، بهترين ڇپائي سان، پڪرو ڪيل ڪتاب "رهنما" سنڌ جي سمورن ڪتبخانن جي سونهن بڻجڻ کپي، جيڪو "هاشمي پبليڪيشن مٽياري" طرفان تازو وڏي اهتمام سان شايع ڪيو ويو آهي.

-ن.ا.ش

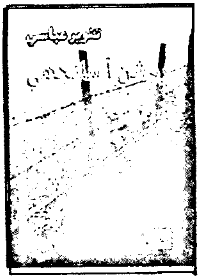

تنوير عباسي ڪارنر پاران، سائين تنوير عباسيءَ جي سيني ڪتابن مان، مختلف صنفن جي چونڊ ڪري هي ننڍڙو خوبصورت ڪتابڙو 'روشن سانجهي' جي نالي سان ڇپائي، اوهان جي هٿن تائين پهچائي بيحد خوشي محسوس ڪري رهيا آهيون.
تنوير عباسيءَ جو شمار، سنڌي ٻوليءَ جي بيحد خوبصورت، فطرت جي عڪاسي ڪندڙ شاعرن ۾ ٿئي ٿو، ناميارو دانشور ڊاڪٽر الهداد ٻوهيو ته کيس 'سنڌي جو ورڊس ورٿ' سڏيو آهي سندس شاعري نفاست سان ڀرپور احساس جي ترجماني ڪري ٿي. شاعريءَ کان سواءِ به تنوير عباسيءَ ادب جي مختلف صنفن ۾ جيڪي لکيو آهي، سو سدائين ياد رکڻ جهڙو آهي. سندس چونڊ شاعريءَ تي مشتمل هي ننڍڙو ڪتاب، تڪڙي حوالي طور ڪم ايندو.

- اياز گل

پيش لفظ، ص
تنوير عباسي ڪارنر،
شاهه عبداللطيف يونيورسٽي، خيرپور ميرس، 2008ع

پُھڳڻ شاعر

تاجل "بيوس" جي ياد ۾

"شهيدِ ڪتاب"- تاجل بيوس لاءِ

"سنڌ منهنجي امان" جهڙي روح پرور نظم جا خالق! سو نيٺ هليو وئين!... هلڻو ته هر ڪنهن کي آهي، پر ائين به ڪو ويندو آهي ڇا؟ هڪ دفعو جو اک ٻوٽيءِ ته وري اک ئي نه پٽيءِ! نصير سومري جي ڪتاب "جل ٿل ڪنول جيئن" جي مهورت تي ڳالهائيندي جو چُپ ۾ هليو وئين ته پيهر نه چَپُ چوريءِ ۽ نه وري اک کوليءِ!

پاڪستان اڪيڊمي آف ليٽرس ڪراچيءَ جي ڊئريڪٽر آغا نورمحمد پناڻ جو خط مون وٽ به پهتل هو ته سائين آغا مهرباني ڪري مون کي فون تي به چيو هو. نصير پاڻ ڪتاب ڪڻي مون وٽ آيو هو، پر مان نه اچي سگهيس. (خبر ناهي، پر منهنجو اندازو آهي ته جيڪڏهن مان اُتي هجان ها، ته شايد جيڪي ٿيو....)

جڏهن توکي لياقت نيشنل اسپتال ڪڻي ٿي ويا ته سليم مون کي فون ڪري اها خبر ڏني هئي. مان ۽ ادا عنايت بلوچ جلدي اسپتال پهتا هئاسين. تون چُپ چاپ هُئين. مون توکي سڏ ڪيو هو: "تاجل! مان هدايت آهيان..." تنهنجي چهري تي ڪجهه جنبش آئي هئي، پر تو نه چَپ چوريا، نه اک کولي! مان دهلجي ويڻو هوس! ڪيڏو قربن سان مون سان ملندو هئين، ۽ اُن وقت ياڪر پاڻڻ ڪان اڳ هڪ نئون نڪور نُ ستو، جنهن ۾ مون لاءِ پيار هوندو هو. ٻڏائيندو هئين. پوءِ ياڪر پائي ملندو هئين. ٻئي ڏينهن آيو هوس ته تنهنجي پٽن، پاڻ ۽ نياڻين هڪ رجسٽر رکيو هو ته جيئن تنهنجي طبيعت پڇڻ لاءِ ايندڙ يار، دوست، احباب، شاعر ۽ اديب تو بابت پنهنجا تاثرات قلمبند ڪن. مون آڏو به اهو رجسٽر آيو، منهنجو ذهن مائوف هو. پر ڪنهن طرح اهو لکي سگهيس.

توسان ڳالهائڻ ٿا ماڻهو- يار تاجل اک ته کول-
توکي پرچائڻ ٿا ماڻهو- يار تاجل اک ته کول-
توکي ريجهائڻ ٿا ماڻهو- يار تاجل اک ته کول-
توکي ڪڻي چاهن ٿا ماڻهو- يار تاجل اک ته کول-
پيار موٽائڻ ٿا ماڻهو- يار تاجل اک ته کول-
توکي ٻاڏائن ٿا ماڻهو- يار تاجل اک ته کول-
ڪيئن نه مُرجهائڻ ٿا ماڻهو- يار تاجل اک ته کول-
يار تاجل اک ته کول-
يار تاجل اک ته کول-

پر تو اک نه کولي!... اهي سٽون لکندي منهنجي اکين مان ڳوڙها ڳڙي پيا هئا، نه چاهيندي به، جو ته تنهنجن پٽن ۽ نياڻين آڏو مون روئڻ نه ٿي چاهيو. تون وڏو شاعر هئين، وڏو ليکڪ هئين، وڏو قلم ڏڻي هئين، وڏو پڙهيل هئين! تون سنڌ جي سُڃاڻ ئي نه، تون ته پاڻ "سنڌ" هئين. سنڌ جي مڙني اخبارن ۾ تنهنجي ناچاڪائيءَ جون خبرون ڇپبيون رهيون. ٽي.وي چئنلس تي تو بابت خبرون هليون، پٽيون هليون، سموري سنڌ مان ننڍا وڏا ماڻهو توکي پڇڻ، توکي ڏسڻ، ايندا رهيا. سنڌ ۾ وڏي اُٿل پُٿل هئي. سنڌ جي ڪنڊڪڙڇ ۾ تنهنجي طبعيت جي بحالي ۽ صحت لاءِ دعائون خيراتون ٿينديون رهيون.... پر تون ويندو رهئين! بقول تنهنجي.

چڏي شهر تنهنجو، مِٺا اڄ وڃون ٿا،
هزارن ڏکن ڪان ڇُٽا اڄ وڃون ٿا.

هاڻ تون نه رهيو آهين، ته مان سوچيان ٿو: "ڪهڙي منجهه حساب، هُئڻ منهنجو هوت ريءِ!"

اڪيلو ٿي پيو آهيان، جيئڻ ۾ جس ناهي،
جيئڻ ۾ جس ناهي، جيئڻ ۾ رس ناهي،
بس ئي بس آهي، ڪس ئي ڪس آهي!
ڪيئن ڪريان، ڪاڏي وڃان،
مون کي سوڌو سڏ نه ڏئي

پنهنجي آخري آرامگاهه به واهه جو چونڊي وئين.

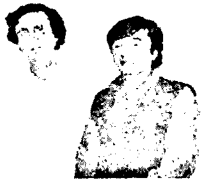

تاجل بيوس ۽ هدايت بلوچ

تنهن ڏينهن احمد سولنگي جڏهن صدرپاڪستان آصف علي زرداري پاران تو مٿان گلن جي چادر چاڙهڻ آيو هو، تڏهن سڀ دوست گڏجي آيا هئاسون. تنهنجا سڀ گهر ڀاتي به اُتي موجود هئا. چادرن چاڙهڻ ۽ دعائن ڪان پوءِ سامهون هڪ "چوڪنديءَ" جي ڇت هيٺان سڀ ويهي رهيا هئاسون. مان سوچي رهيو هوس.... يقين ڪر، مان سوچي رهيو هوس ته مان به جلد مران ته جيئن تنهنجي آخري آرامگاهه سان گڏوگڏ مان به دفنائجي وڃان ۽ ائين اسان ٻئي ٻيهر گڏ ٿي وڃئون! (وري سوچيندو رهيس ته الائي ڪڏهن مران، تيستائين تنهنجي پرسان تنهنجا ٻيا چاهيندڙ نه دفنائجي وڃن ۽ مون لاءِ تنهنجي پر ۾ ڪا جڳهه ئي نه بچي!)

تاجل سائين! مان توسان ڪيترو پيار ڪندو هوس، سي جذبات ۽ احساسات ته دل جي دنيا ۾ دفن آهن، اُن لاءِ مون وٽ ڪي دستاويزي ثبوت نه آهن. پر تون مون سان ڪيترو پيار ڪندو هئين، تنهنجا مون وٽ لکيل دستاويزي ثبوت موجود آهن. تو پنهنجا لکيل ڪجهه ڪتاب مون کي پنهنجي هٿ اکرن سان لکي ڏنا هئا:

پنهنجي ڪتبخاني مان اهڙا ڪجهه ڪتاب هٿ ڪيا اٿم. دل چوي ٿي ته اڄ مون لاءِ تنهنجي پيار جي اها اپٽار عام ڪريان ته جيئن پڙهندڙن کي پل خبر پوي ته تاجل "بيوس"، هدايت بلوچ سان ڪيترو پيار ڪندو هو!

1. "سرجيندڙ ساٿيهه جا" آڪٽوبر 1985ع

پيار ۽ پريت سان هدايت لاءِ- عنايت نه نه.

هدايت لاءِ- نزاڪت نه نه.

هدايت لاءِ- ولايت نه نه.

هدايت لاءِ- امانت نه نه.

هدايت لاءِ- تاجل بيوس 29/10/85

2. "سنڌ منهنجي امان"- اپريل 1989ع

دوست ۽ ٻاءُ ادب جي ٻاروچي هدايت بلوچ لاءِ

تاجل بيوس 4/5/1989

3. ساڳيوئي ڪتاب (ٻيهر)

گلاب جي گل- شاعر دوست- ڏرتي ڄائي

هدايت بلوچ لاءِ

تاجل بيوس 8/5/1992

4. "ڏور ٻه اوڏا سپرين"

پياري يار- لطيف جي مسلڪ جي ماڻهو

هدايت بلوچ لاءِ

تاجل بيوس

5/4/1992

5. "صحرا ستر جن"

پنهنجائپ جي وڻجاري

هدايت بلوچ لاءِ

جنهن سان گهاريل پرهه جهڙا پل

منهنجي زندگي جو سرمايو آهن.

تاجل بيوس

13/07/1997

6. "تنهنجا نيڻ غزل"

پڳ مٽ يار- هدايت بلوچ لاءِ (پرين جي پرديس)

تاجل بيوس

4/4/1997

7. "سُرخ گلابون ڪي موسم مين"

پڳ مٽ يار-

هڪ سنسار-

يار هدايت بلوچ لاءِ- جيڪو مون وٽ، منهنجي گهر، موکيءَ جي مٽارن مان- هر مٽاري جو روپ وٺي ايندو آهي.

تاجل بيوس 11/8/1994

8. "وڏا وڻ وڻڪار جا"

پڳ- مٽ يار- هدايت بلوچ لاءِ (پرين جي پرديس)

تاجل بيوس

4/11/1997

سنڌ! منهنجي امان!
سونهن تنهنجيءَ مٿان، ڇا لکي، ڇا لکان،
هڪ قلم، هڪڙو مان، ڪيئن پورو پوان؟
ڇا لکي ڇا لکان!
سنڌ! منهنجي امان!

تاجل ”بيوس“

جنم
22 سيپٽمبر 1938ع

وفات
13 ڊسمبر 2008ع

9. انداز بيان اور-

For my Heart Dweller poet
Hidayat Baloch
Tajal Bewas 13/7/97

10. "اڏيون ڙي اوهان جا ڏنو هو"
پريمي هدايت بلوچ لاءِ
تاجل بيوس
23/8/2002

11. آخري ڪتاب، جيڪو شايد سنڌس بہ آخري ڇپيل ڪتاب هو، ملير جي مارئي "شهيد بينظير ڀٽو جو ڪيڏارو ان تي لکي ڏنو هئائين.

ڏک سُک جي ساٿي
دل جي هر گهر جو ڊوميسائيل رکندڙ خيرپوري-
هدايت بلوچ لاءِ 11/7/08 تاجل

(جن ڪتابن جي ڏنگين ۾ "پرين جي پرڏيس" لکيو اٿس، انهن سالن ۾ مان پرڏيهه هوس. اڏيون پاپوهه ۽ پيار پريون صفتون هاڻي مون کي ڪتابن تي ڪير لکي ڏيندو!)

وڃڻ کان شايد ٻہ- اڍائي مهينا اڳ تنهنجي پياري پٽ سليم جي گهر ۾ هڪ شام گڏ هئاسون. امام دين ۽ شمشير بہ هئا. هميشه وانگر تنهن ڏينهن بہ تو مون ۽ شمشير لاءِ تازا نوان نہ سٽا ناهي ٻڌايا هئا، جن ۾ ڏاڍو پيار هو.

تنهن ڏينهن تو پنهنجي ٻاچ مان مُنڊي لاهي مون کي ڏني هئي، ۽ چيو هُيئي تہ هدايت هي وٺ مُنڊي، تون پاءِ، عقيق مون ٻاهران گهرايو آهي، ان کي چانديءَ ۾ مڙهائجانءِ. اهڙي اُڪير جي نتيجي ۾ منهنجيون اکيون آليون ٿيڻ لڳيون هيون. خوشيءَ وچان، تاجل سائين! اڃا اها مُنڊي مون چانديءَ ۾ مڙهائي ناهي. فيصلو نہ ٿو ڪري سگهان تہ مُنڊيءَ کي ان حالت ۾ رکان جنهن حالت ۾ اها تنهنجي ٻاچ ۾ پاتل هوندي هئي، جنهن ۾ تنهنجي ٻاچ جي خوشبوءِ هوندي يا تنهنجي خواهش کي پورو ڪندي ان کي چانديءَ ۾ مڙهايان.

تنهنجي ٽيجهي جي موقعي تي خيرات جي ماني کان پوءِ شاعر، اديب ۽ ڪجهہ تنهنجا دوست وڏيڪ ترسي پيا هئا. هڪ ننڍي ادبي تقريب منعقد ٿي، جنهن ۾ تنهنجي مڙني يارن، دوستن ۽ مداحن تنهنجي باري ۾ پنهنجي پيار جي پالوٽ ڪئي هئي. مون کي جڏهن ڳالهائڻ لاءِ سڏ ٿيو هو تہ چند لفظ ڳالهائڻ کان پوءِ مون مناسب سمجهيو هو تہ تنهنجو اهو ڏکو شعر "وِڄن وار چوڙيا تہ وسڪار ڪيئن ها" پڙهي ٻڌايان، جيڪو تو ٽوڪيو مان لکي موڪليو هو. جيڪو اول "هلال پاڪستان" ۾ 1972ع ۾ ڇپيو هو ۽ پوءِ ٽماهي "مهراڻ" ۾ ڇپيو هو. اِهوئي اُهو غير معمولي وٽندڙ شعر آهي، جنهن سبب سڀ کان اول تنهنجي سڄي سنڌ ۾ ڀرپور ادبي سڃاڻپ ٿي هئي. ان شعر پڙهڻ کان پوءِ مون پنهنجو شعر "تاجل بيوس کي ورندي" پڙهي ٻڌايو هو، اها هڪ نواڻ هئي، جنهن کي پسند جي نگاهہ سان ڏٺو ويو.

تاجل سائين! تو گهڻا ئي ڪتاب پڙهيا ۽ گهڻائي ڪتاب لکيا. آخر ۾ ڪتاب تي ڳالهائيندي جو اِڪ ٻُوٽيءَ تہ انهيءَ حالت کان ٻاهر نہ آئين ۽ ٻئي پار هليو وئين. تنهنجي اهڙي مرتئي تي اسان توکي "شهيدِ ڪتاب" جو لقب ڏيون ٿا.

اي ڪتابي دنيا جا عظيم انسان! منهنجا عظيم دوست، منهنجا پيارا پرين، اڄ کان پوءِ توکي "شهيدِ ڪتاب" سڏيو ويندو.

- هدايت بلوچ

* * * * * *

بي نانءُ احساس

سنڌي شاعريءَ جو هردلعزيز ۽ قادرالڪلام شاعر، پنجاهہ سال پنهنجي تخليقي صلاحيتن سان سنڌي شاعريءَ جي ڦول مالها ۾ پنهنجي خوبصورت شعرن جا موتي پوئيندڙ سائين تاجل بيوس اڄ جسماني طور ڀلي اسان سان نہ رهيو آهي، پر اهو يقين سمجهيو وڃي تہ عظيم تخليقڪار پنهنجي تخليق ۾ ئي امر رهندا آهن انسان سٺ، ستر، اسي سال گذاري هن جهان مان هليو وڃڻو آهي. ارتقا جو اصول بہ اهوئي ٻڌائي ٿو تہ شخص جي هلڻي وڃڻ کان پوءِ ڪائنات ۾

جيڪو حصو سندس حوالي/سڃاڻپ لاءِ رهجي وڃي ٿو، اهو سندس تخليق/آرٽ آهي.

ها سائين، تاجل بيوس اڄ جسماني طور اسان وٽ نہ آهي، پر هُن جي تند، جيڪا سَون سرن تي ياري آهي، اُها ٿيهارو ڪن ڪتابن جي صورت ۾ اسان وٽ موجود آهي، جنهن کي وقت جي ڌَرَ ڍَڪي نہ سگهندي. هو پنهنجي سُرن جي آلاپن ۾، پنهنجن ڪتابن جي صفحن ۾ ۽ سنڌ ۽ سنڌي ماڻهن جي دلين ۽ دماغن ۾ اوستائين زندهہ رهندو، جيستائين سنڌ زنده آهي، سنڌي ادب زنده آهي ۽ جيستائين سنڌي ٻولي زنده آهي. وڌيڪ ويساهہ سان اهو بہ چوڻ چاهيان ٿو تہ اڄ دنيا جي گولي تي جتي بہ سنڌي ٻولي ٻُڌي ۽ ڳالهائي وڃي ٿي، اُتي تاجل بيوس جو نالو سڃاتو وڃي ٿو. اهڙي نالي پويان ڪنهن بہ ڪتاب جي مڃتا نہ آهي، اهو فقط آواز جي لهرن جو ڪمال آهي. اڄ جتي سنڌي آهن اُتي تاجل سائينءَ جو هيءُ شعر ٻيجل جي سُرن وانگر ٻُري ٿو:

مٿي جا ملير جي، تنهن مٽيءَ وڏو مان
جُڙي جنهن مان راس ٿيو، اڄوڪو انسان
چيري پيٽ مٽيءَ جو، لوچي لڌئين نان
لٿو شڪ گمان، جڏهن ڪُل پئي ڪُن فيڪون جي.

تاجل سائينءَ جي شاعريءَ بابت سنڌ جي گهڻن اديبن ۽ عالمن جي الڳ الڳ راءِ آهي، جيڪي پنهنجي پنهنجي حوالي سان سندس شاعريءَ جي پرک ڪندا رهيا آهن. پر ضرورت اها آهي تہ هُن جي شاعريءَ جي تفصيلي اڀياس لکڻ لاءِ هاڻ ئي اسان کي سنجيده ڪوششون ڪرڻ گهرجن. هونئن مجموعي طور ورهاڱي کان پوءِ واري سموري سنڌي شاعري ڪنهن ڀرپور اڀياس لاءِ واجهائي رهي آهي.

مون کي تاجل بيوس سدائين ”سنڌ جي ثقافتي سونهن جو شاعر“ محسوس ٿيو آهي. اهو اِن ڪري بہ جو سندس شاعريءَ ۾ سنڌ پنهنجي سموري سونهن سوڀيا ۽ هار سينگار سان موجود هوندي آهي. ۽ تاجل بيوس وري اِن سونهن ۾ پاڻ بہ موجود هوندو آهي. مان نهايت اعتماد سان عرض ڪريان ٿو تہ جڏهن سندس شاعري پڙهبي يا ٻُڌبي آهي تہ اکرن مان سنڌ جا دلڪش منظر اُڀرڻ شروع ٿيندا آهن.

رڪيل مورائي ۽ تاجل بيوس

سندس شاعري پڙهڻ سان اکين ۾ سنڌ جرڪڻ لڳندي آهي. اِن ڪري سندس وڇوڙو سنڌ جي ادبي برادريءَ کان سواءِ بہ سنڌ ۽ سنڌي ماڻهن لاءِ هڪ اهڙو ڏک آهي، جهڙو ڪنهن بہ فرد، قوم ۽ شخص کان پنهنجي سڃاڻپ کسجي وڃڻ جو ٿيندو آهي، ڇو تہ سڀ عظيم شاعر، پنهنجي ملڪ، قوم ۽ ٻوليءَ جي سڃاڻپ هوندا آهن. پر انهن جي ياد زنده قومون پنهنجي ذهن/شعور ۽ ضمير ۾ سدائين ياد قائم رکنديون آهن. اسان کي پڪ آهي تہ سائين تاجل پنهنجن ڪتابن وسيلي اسان سان سدائين گڏ هوندو پر سندس طبعي جدائي بهرحال وقتي طور ڏکائيندڙ تہ آهي ئي. اڄ هُو سنڌ جي تاريخي قبرستان چوکنڊيءَ جي هڪ ڪُنڊ ۾ مستقل آرامي آهي، جيڪا ڪُنڊ سياڻي اُن قبرستان جو مرڪز بڻجڻ واري آهي. اسان سڀ تاجل سائينءَ سان پيار ڪرڻ وارا هڪ اهڙي ڪيفيت ۾ آهيون (يا گذري رهيا آهيون) جيڪا بار بار اکين مان پاڻي آڻي ٿي ۽ ڪَنن ۾ ٻُري رهيا آهن سندس ئي لفظ:

”ڇڏي شهر تنهنجو، مٺا اڄ وڃون ٿا.“

هُو هاڻ ڀلي شهر جي شور کان پري وڃي چوکنڊيءَ جي هڪ ڪُنڊ ۾ ستو آهي، پر اسان جي دلين ۽ اکين ۾ تہ ائين ئي آهي جيئن پنهنجي جيئري هوندو هو. هُو هاڻ اسان وٽ نہ ايندو پر اسان تہ وٽس سدائين وانگر ڪنهن بہ وقت وڃي سگهون ٿا.

”منهنجا محبوب! جڏهن بہ تنهنجي سار ايندي، تڏهن مان ائين محسوس ڪندس تہ تون مون سان ساڻ آهين.“

- رڪيل مورائي

43. خلد نويد ملڪاڻي، گورنمينٽ هاءِ اسڪول پنگريو، بدين

44. عبدالوحيد جويو، سيتا روڊ، دادو

45. فتح محمد قائمخاني، نيوز پيپر ايجنٽ ٽنڊوالهيار

46. ڄام نظام الدين سمون گورنمينٽ هاءِ اسڪول يامين هنگورجو، پوسٽ پٽ پاٽني، ڪپرو

47. صديق رانوڙ، ڪتاب گهر، سڪرنڊ

48. جنيد بڪ ڊيپو، دادو

49. نعيم جلباڻي فتح پوزي، لياقت پرنٽنگ پريس رتوڊيرو

50. اويس احمد ٽيو، مبارڪ پور، شڪارپور

51. عزيز ڪتاب گهر، بئراج روڊ، سکر

52. ڪتاب مرڪز، فريئر روڊ، سکر

53. الفتح نيوز پيپر ايجنٽ، سکر

54. نعمت الله سومرو، ڳوٺ ساند، نارو شاهه

55. فضل الله مهيسر، پنوعاقل

56. شمس بڪ اسٽال، ٺٽو

57. گل ڪتاب گهر، شڪارپور

58. محمد عثمان عباسي، عثمانيه ڪتب خانو، چنهياڻي

59. عبدالڪريم سومرو، پٺاڻي بڪ اسٽور عمر ڀٽو، گهوٽڪي

60. مشتاق ٿانوري، بوزدار وڏا، خيرپورميرس

61. پٺاڻي ڪتاب گهر، سڄاول

62. مڪتبه حنفيه قادريه بڪ اسٽور پڪا چانگ

63. آلِ زهره بُڪس اينڊ سي ڊيز، حيدرآباد

64. وفادار نيوز پيپر ايجنٽ، قاضي احمد

65. مدينه بڪ ڊيپو مسجد روڊ، نوابشاهه

مهربان لکندڙن لاءِ ڪجهه گذارشون

1. "مهراڻ" جي مواد ۾ ڇپيل راين، تجزين، نتيجن ۽ علمي فڪري زاوين جي سموري ذميواري مئوارن ليکڪن جي هوندي سنڌي ادبي بورڊ" جي راءِ نه سمجهڻ کپي.
2. پنهنجون تخليقون موڪلڻ وقت "مهراڻ" جي معيار ۽ روايتن کي خيال ۾ رکڻ کپي ۽ اها خاطري ڏيارڻ لازمي آهي ته اُهي اڻڇپيل آهن ۽ ڇپجڻ جي لاءِ ڪنهن به رسالي يا اخبار کي نه موڪليل آهن.
3. ترجمي جي صورت ۾، جنهن مواد ترجمو ڪيو وڃي، اُن اصل لکت جي صاف فوٽو ڪاپي ساڻ موڪلڻ بيحد ضروري آهي. ان طرح واضح حوالو پڻ ڏيڻ گهرجي، جنهن اهو مواد ترجمو ڪيو ويو آهي.
4. فوٽو اسٽيٽ صورت ۾ پهتل مواد ڪنهن به صورت ۾ قبول ڪونه ڪيو ويندو ان طرح ڪاغذ جي ٻنهي پاسن تي لکت پسند ڪانه ڪئي ويندي
5. مئوارن شاعرن کي خاص استدعا آهي ته هڪ ئي صفحي تي هڪ کان وڌيڪ ڪلام لکي موڪلڻ کان پرهيز ڪندي، هر ڪلام لاءِ الڳ ڪاغذ استعمال ڪرڻ واري مهرباني کي هميشه قائم رکن.
6. مواد سمجهه ۾ ايندڙ صاف ۽ سُٺن اکرن ۾، مس سان، A-4 سائيز ڪاغذ تي لکيل هئڻ گهرجي. آخر ۾ پنهنجي ائڊريس ڄاڻائڻ نه وسرجي فون نمبر، موبائيل نمبر يا اي ميل هجي ته اُهو به لکجي. (پنهنجو تازو فوٽو موڪلڻ نه وسرجي)
7. پنهنجي مواد جو نقل پڻ وٽ ضرور رکڻ کپي، ادارو آيل مواد موٽائڻ لاءِ پابند نه رهندو
8. ايڊيٽر کي مواد ۾ ضروري درستين ۽ گهٽ وڌ ڪرڻ جو پورو اختيار آهي. البت ان ڳالهه جو خيال رکيو ويندو ته جيئن ليکڪ جو مخصوص اُسلوب ۽ مواد جو اصل مفهوم قائم رهي.
9. نظرثاني ڪان سواءِ ۽ تڙ تڪڙ ۾ رهڙي موڪليل مواد جي ڪري هڪ طرف غلطين جو امڪان رهي ٿو ته ٻئي طرف درستين لاءِ بنهه گهڻو وقت سيڙائڻو پوي ٿو جيتري قدر ٿي سگهي، پنهنجي طرفان آخري طرح پورو اطمينان ڪجي ته مواد صاف ۽ واضح، مڪمل ۽ صحيح آهي.
10. اهو ضروري ڪونهي ته ڪوبه مواد بروقت شايع ٿي وڃي يا ضرور ڇپجي. جونه ۽ اشاعت جي باري ۾ ايڊيٽر جو فيصلو آخري سمجهيو ويندو. نه ڇپجڻ جي حالت ۾ سبب ڄاڻائڻ لاءِ ايڊيٽر پابند نه رهندو

پاران ايم ايچ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو۔

TASSCO
The shining star of private seed sector in pakistan
The first research based seed company in pakistan
One of the biggest seed company in pakistan
The name of trust in pakistan
Tassco Seed Multiplication Farm
Tassco Seed Focused on a Common Goal of Reliable, Productive, High Quality, High Yielding Seeds of Cotton, Wheat, Onion, Okra, Cauliflower and Rice Crops.
COTTON SEED
NIAB-78-نیاب
TASSCO SEED CORPORATION.
WHEAT SEED
KIRAN-95-کرن
TASSCO SEED CORPORATION.
TASSCO SEED CORPORATION
Nasar Pur Road Tando Allahyar Sindh.
Ph: 022-3890422 Fax: 022-3891622 Email: tasscoseeds@yahoo.com Web: www.tasscoseeds.com